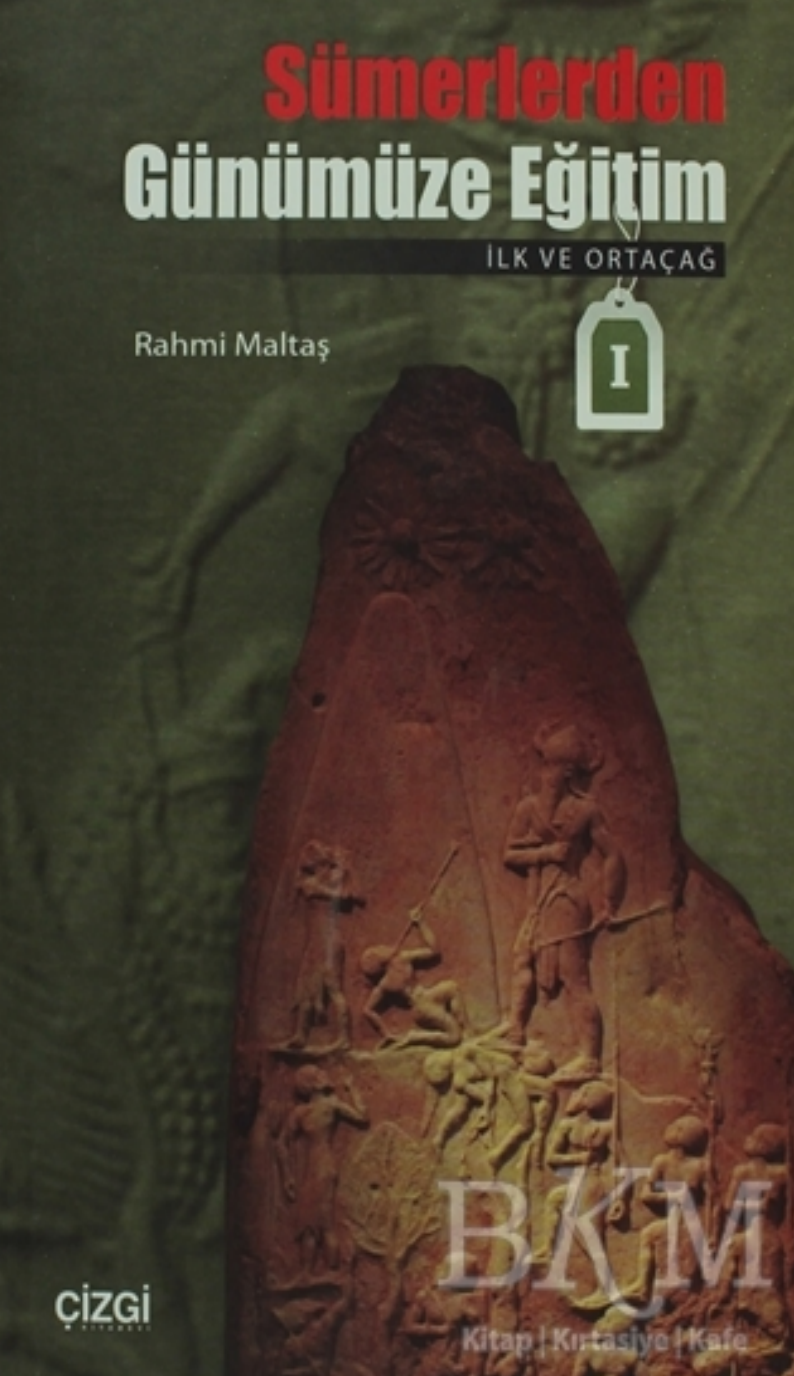
Sümerlerden Günümüze Eğitim

İLK VE ORTAÇAĞ

I

Rahmi Maltaş

BKM
Kitap | Kırtasiye | Kafe

ÇİZGİ

Rahmi Maltaş

1965 yılında Tatvan'da doğdu. İlkokulu birleştirilmiş sınıf müfredatıyla bitirdi. Orta ve lise öğrenimini Tatvan'da tamamladı. 1987 yılında Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesinden mezun oldu. İki yıl kadar bir kamu kuruluşunda çalıştı. 1992 yılında Siirt'e öğretmen olarak atandı. 1993-1994'ten itibaren Tatvan Atatürk Lisesi'nde idarecilik ve değişik okullarda İngilizce öğretmenliği yaptı. 2004-2007 yılları arasında siyasi danışmanlık, müdürlük ve koordinatörlük görevlerinde bulundu. Ulusal ve Uluslararası sempozyum, panel ve konferanslara katıldı. 2007'den bu yana Nurullah Eren Anadolu Öğretmen Lisesi'nde öğretmen olarak görev yapmaktadır. Almanca ve İngilizce bilen Rahmi Maltaş Evli ve 4 çocuk babasıdır.

SÜMERLERDEN GÜNÜMÜZE EĞİTİM -I
(İlk ve Ortaçağ)

Rahmi MALTAŞ

ÇİZGİ
KİTABEVİ

Çizgi Kitabevi Yayınları: 281
Bilim Toplum Siyaset

*

Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı

*

Kapak:
Harun Yıldız

*

Baskı
Sebat Ofset

*

©Çizgi Kitabevi

Şubat 2011

*

ISBN: 978-605-4451-18-0
Yayıncı Sertifika No: 17536

*

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

MALTAŞ, Rahmi
Sümerlerden Günümüze Eğitim – I
(İlk ve Ortaçağ)

*

ANAHTAR KAVRAMLAR
- Key Concepts-
1. Eğitim, 2. Pedagoji, 3. Din ve Eğitim, 4.Eğitim Felsefesi
Education, Pedagogy, Religion and Education, Education Philosophy

*

ÇİZGİ KİTABEVİ
Mimar Muzaffer Caddesi
Helvacıoğlu Apt. No:41/1 – KONYA
Tel: 0332 353 62 65 – 353 62 66
Faks: 0332 353 10 22
www.cizgikitabevi.com

İÇİNDEKİLER

Önsöz **7**
Giriş **11**

BİRİNCİ BÖLÜM
İlkçağ'da Eğitim

1- Sümerlerde Eğitim 25
2- Mısır'da Eğitim 50
3- Çin'de Eğitim 70
A- Konfüçyüs 79
B- Lao Tzu 89
4- Hintlilerde Eğitim 91
5- Perslerde Eğitim 97
6- İbranilerde Eğitim 106
7- Türklerde Eğitim 113
8- Yunanlılarda Eğitim 121

A- Atina'da Eğitim 133
B- Sparta'da Eğitim 137
C- Sofistler 142
D- Sokrates 146
E- Eflatun 159
F- Aristo 182
9- Roma'da Eğitim 199
A- Çiçero 206
B- Lucius Annacus Seneca 207
C- Marcus Fabius Quintilianus 209

İKİNCİ BÖLÜM
Ortaçağ'da Eğitim

1- Ortaçağ Avrupası'nda Eğitim 213
2- İslam'da Eğitim 233
A- Camiler 248
B- Medreseler 248
C- Beytül-Hikme 251
D- Darül-İlm 253
E- İslam'ın Örgün Eğitim Kurumlarında Gelişen Bilimler 266
a) Coğrafya ve Astronomi 266
b) Doğa Bilimleri 267
c) Matematik 269
d) Tıp 271
e) Felsefe 273
F- İslam Bilginlerine Göre Eğitim 278
a) Ebu Nasr Muhammed Farâbî 278
b) İmam Gazâlî 284
c) İbn Tufeyl 292
d) İbn Haldun 305
Kaynakça 313
Dizin 319

ÖNSÖZ

Eğitim tarihi insanlık tarihidir, düşünce tarihidir. Düşüncenin söz konusu olduğu her zerrede arayış vardır, din vardır, felsefe vardır; en kestirme ifadeyle insanın kendisi vardır. Tarihi bile eğitimle başlatıyoruz, yani yazıyla. Yazı Sümer tapınaklarında tomurcuklandı. Firavunun evi bir eğitim kurumuydu. Gılgameş, ölümsüzlüğün sırrını bilge kral Utnapiştim, yani Nuh'tan öğrenmemiş miydi? Sokrates, gençleri tanrının emriyle erdemli olmaya çağırdığını söylemekten çekinmiyordu. Eğitimci olmayan bir peygambere rastlamıyoruz. Allah, kaleme ve onunla yazılanlara yeminle başlatır bir Sure'yi. Bütün yazılı kaynaklar örgün eğitim düşüncesinin din kaynaklı olduğunu söyler.

Eğitim tarihini İlkçağla başlatmak, ondan önceki topluluklara haksızlık anlamına gelir. İki yönüyle haksızlıktır; biz elimizdeki sınırlı verilerle yargıda bulunuyoruz. Tabiatın kutsal döngüsü karşısında saygıyla eğilip aslına dönmüş olma ihtimali pek itibar görmez, çünkü bilim var olanla ilgilenir. Olumsuz anlam yüklediğimiz "ilkel" veya "ilkellik" İlkçağ'ın hak etmediği bir kavramdır. Doğrusu "ilk el"dir. Yaratıcı zekâlarıyla tarihi başlatanları ilkellikle suçlamanın tekerrür ihtimali unutulmamalıdır. Modern insanın beş bin yıl sonraki insana bırakabileceği tek bir eseri yoktur. Beş asır sonraki torunlarımızın ilkellik suçlamasının nedeni ne olacaksa, bu da odur.

Ortaçağ eğitim tarihine gelince, iki yönü var bu dönemin. Batılı ve Doğulu gözüyle eğitim tarihi. Yaşama pragmatik gözle bakan Batılı için zorbalığı, yüz kızartıcı eylemleri meşru gösterme geleneği Augustinus'den bu yana iyiden iyiye kök salmıştır. Batılı aydın, Haçlıların eğitimini "şövalyeliğin asaleti ve kibarlığı" şeklinde ifade edecek kadar objektif(!)tir. Batılı kaynaklar İlkçağ eğitiminde Doğu'yu başköşeye oturturken, Ortaçağ eğitimi söz konusu olunca Doğu görmezden gelinir, kalemler titrer. Bazen de kalemlerden zehir akar, küstahlık zirve yapar. Karl Schmidt, Perslerin Zerdüşt döneminde dünyanın en temiz milleti olduklarını, İslamiyeti kabul ettikten sonra kirli yaşamaya başladıklarını söyler. Haydutların parmak izlerini mürekkeple silmeye çalışanların tuzağına düşen eğitimcilerimiz... Batılı, İskenderiye'deki meşhur Aeuropeum Kütüphanesinin Hz. Ömer tarafından yakıldığını söyler, Türk eğitimci bunu kaynak gösterir, onaylar. Gariptir ki, bunun gerçek olmadı-

ğını yüksek perdeden haykıran da imanlı bir Alman komünist, Auguste Bebel.

Tarihi tarihçiler yazar; eğitim tarihini yazmak kimin üzerine vazife? Onu da beceremiyoruz; duygularımızla eğitim tarihini yazma cesaretini gösteriyoruz. Bu ülkenin önemli pedagoglarından birisi Pedagoji Tarihi'nde Selâhaddin Eyyubi için bir Arap şairin şöyle dediğini nakleder: "Madem Türksün, bu yeter." Çoğu zaman da Batılı yazarların dediklerini muteber sayarız. Cemil Meriç'in dediği gibi, ya istinsah ediyoruz ya da taklit.

Yazılı kaynak açısından eğitim tarihi, tarihlerin en kara bahtlısıdır, üveydir. Tarih kitapları her yerdedir; raflarda, öğrencinin çantasında... Çoğu zaman fetişleştirilmiş kişilerle, gerçeğine çok az benzeyen savaşlarla dolu ve her zaman karşı tarafın haksız, barbar olduğu tarih kitapları... Eğitimin birer tezahürü olan medeniyet, felsefe ve bilim tarihi ile ilgili kaynak sayısı da eğitim tarihini konu edinenden fazladır. Türkiye'de 1920'den 1980'e kadar İlkçağ eğitim tarihi sadece dört kez kaleme alınmıştır. Bu sınırlı kaynaklara ulaşmak da neredeyse imkânsız.

Dünya vatandaşı bir eğitimci olarak bu alana küçük bir katkıda bulunmak istedim. Altı yıldan fazla süren araştırmanın sonucunda dört cilt olarak ortaya çıkan bu çalışmanın eğitimci, araştırmacı ve bu konuyla ilgilenenler için faydalı olacağına inanıyorum. Diğer üç ciltte bulunan konu başlıkları bu kitabın sonunda yer almaktadır.

Bu kitapların ortaya çıkmasında katkıları olan Milli Kütüphane başkanı Sayın Tuncel Acar ve buradaki bütün çalışanlara, kaynak temininde yardımlarını esirgemeyen Ümit Maltaş'a, Çetin Kocaman'a, Mehmet Güneş'e, Güneş Çoban'a, Musavet Orak'a, M. Ali Kargın'a, Fatih Özdemir'e, Hakan Uluğ'a, Emek Karadaş'a, Fesih Tutuğ'a, kitabın basımını gerçekleştiren Çizgi Kitabevi'ne teşekkür ediyorum.

Bu süre içerisinde ihmal ettiğim çocuklarımın ve bana katlanan eşimin haklarını helâl etmelerini diliyorum.

Rahmi MALTAŞ

Dostum A. Samet Maltaş'ın
aziz hatırasına

GİRİŞ

İnsanoğluyla ilgili her türlü felsefi tefekkürün kaynağı sayılan pedagoji kadar insan zihnini kurcalayan çok az etkinlik bulunmaktadır. Eğitim, yeryüzü insan için yaşanabilir kıvama ulaştıktan bu güne kadar güncelliğini ve zorunluluğunu aynı derecede muhafaza etmiştir. Bu etkinlik belki ilk iki insanla değil ama üçüncü insanla muhakkak ki başlamıştır. Diğer birçok canlı türünün de yavrularını eğittiği bilinmektedir, fakat düşünebilme yeteneğinin büyük avantaj ve üstünlüğüne rağmen ana babasının bakımına en fazla ve en uzun süre muhtaç olan da insan yavrusudur. Sadece çocukluk dönemi birçok canlı türünün bütün hayatı kadar uzundur.

İlk günden itibaren ana baba tarafından verilen ve birkaç yıl süren eğitim daha çok çocuğun hayatta kalmasına, bir anlamda neslin devamına yöneliktir ve zorunludur. Aile aynı zamanda çocuğa inanç, kültür ve davranışları aşılamaya, daha doğrusu kendisine benzetmeye çalışır. Daha sonra sosyal çevre çocuk üzerinde hesaplar yapmaya başlar; o da çocuğu kendi normlarına uydurmaya çalışır. Son olarak çocuk için en büyük ve kapsamlı hesabı yapan bir güç daha vardır ki, bu da devlettir. Aile ve devletin çocuk üzerinde yaptığı hesabın örtüştüğü yönler de vardır. Aile, çocuğun toplumda bir statü kazanmasını istemekte; devlet, çocuğu eğiterek bu statüyü sağlamış olmaktadır. Fakat işin merkezinde olan çocuğun bu hesapların hiçbirinden haberi yoktur.

İnsanların bir arada yaşamaya başladığından bu güne kadar gerekliliğinden hiçbir şey yitirmeyen eğitimin tarihini incelemek, tarihteki herhangi bir olayı neden-sonuç ilişkisi içinde dile getirmek kadar yalın değildir. Çünkü hangi dönemden başlanırsa başlansın, incelenen eğitim, kendi döneminin sosyal, siyasal yapısı ve felsefesiyle şekillenmiştir. Bu faktörler eğitim üzerinde bazen etkileyici, bazen de belirleyici olmuştur. Sosyal yaşam eğitimi büyük ölçüde etkilerken, siyaset ve din eğitimin biçimlenmesinde belirleyici konumda bulunmaktadır.

Eğitimin bir sistem halinde tapınaklarda başladığı savı doğruysa, eğitimin örgün biçiminin din kaynaklı olduğu sonucuna varmak zor değildir. Gerçekte bunun için elimizde azımsanamayacak kadar yazılı kaynak da bulunmaktadır. Sümer, Mısır, Bâbil ve Çin belgeleri bu konuda bize ışık tutmaktadır. Sümerlerin eğitimle ilgili tabletlerinde okulların tapınaklara bağlı olduğu yazılmaktadır. Eski Mısır'da firavun tapınaklarının aynı zamanda birer eğitim kurumu oldukları uzun süredir bilinmektedir.

Çoktanrılı dinlerde eğitim tapınaklarda sistemleşirken, tektanrılı dinlerde de eğitim havra, kilise ve camilerde sistemleşmiştir. Bu yapılanma, eğitim meselesinin peygamberlerin de en öncelikli görevi olduğunu göstermektedir. Çünkü peygamberlerin de toplumu değiştirme, ona yeni bir form kazandırma amaç ve görevleri vardı. Bunun bir adım ilerisi, peygamberler Allah'ın elçisi olduklarına göre, eğitim, Allah'ın bir emrine dönüşmektedir.

Eğitimi, insan aklını her şeyin ölçüsü olarak kabul eden filozofların da gündeminde görmekteyiz. Halka doğruları anlatıp gençleri erdemli olmaya çağıran Sokrates, eğitimci filozofların ilklerindendir. Pagan olmakla birlikte, gençlere doğruyu anlatması için Tanrı tarafından görevlendirildiğini, kimsenin duyamayacağı bir frekansta tanrının kendisine seslendiğini söylemektedir Sokrates. Eflatun'un ***Devlet***'i baştan sona bir eğitim kitabıdır.

Tapınaklardan başlayarak birer eğitim kurumu olan, havra, akademia, lykeum, kilise, cami ve diğer öğretim kurumlarından günümüzdeki modern okullara kadar şüphesiz ki çok şey değişmiştir; değişim, gelişme için kaçınılmazdır. Fakat binlerce yıllık eğitim tarihinde insanı değiştirme düşüncesi hiç değişmemiştir. Bu da çocuğa rağmen, çocuk üzerinde hesapların hiç değişmediğini göstermektedir.

Kökenleri büyük oranda Eflatun'un ütopik *'Devlet'*ine dayanmakla birlikte, günümüzün çağdaş yönetim biçimleri olan demokrasi, komünizm ve faşizmin eğitime büyük ölçüde önem verdiklerini söyleyebiliriz. Diğerlerinde olduğu gibi, bu çağdaş

sistemler de eğitimi kendi siyaset felsefelerine göre düzenleme konusunda konservatiftirler.

Acaba binlerce yıldır sürüp giden bu değiştirme serüveninin günümüz eğitimine etkisi veya yansıması ne derecede olmuştur? Demokratik, komünist veya faşist eğitim anlayışlarının yeşermesinde antik felsefe, sinagog, kilise ve camilerin rolü nedir? Bu bağlamda siyasetin, ekonomik gücün, inancın, coğrafyanın hatta iklimin bile etkileyebildiği eğitimin evrim seyrini bilmek, tarih bilgimize bir şeyler katmanın ötesinde, eğitim felsefemizde bize farklı bir bakış açısı kazandırması açısından önemlidir.

Binlerce yıldır insanoğlunun zihnini bu kadar meşgul eden, her toplumda yöneticiler, peygamberler, filozoflar için bu kadar önemli olan; bilginin, felsefenin, kültürün, özetle medeniyetin varlık sebebi ve bu kadar geniş etki alanına sahip olduğuna inanılan ***'eğitim'*** nedir?

Yunanca bir kavram olan ve aristokrat sınıfının çocuklarını okula götürüp getiren ***'köle'*** anlamındaki ***'péda-gogue'***dan türeyen ve sonradan farklı bir anlam kazanarak bir bilim dalına dönüşen pedagojinin modern insan yavrusuna kazandırdığı form nedir? Gerçekten Bayan Montes-sori'nin iddia ettiği gibi, 20. yüzyıl 'Çocuğun Yüzyılı' olabilmiş midir? Sadece 2009 yılının UNİCEF raporları, değil 20.yüzyıl, 21. yüzyılın bile çocuğun yüzyılı olamadığını göstermektedir.

Eğitimin gerçekte insanları değiştirme gücü var mıdır? Şayet varsa, neden insanları değiştirme ihtiyacı duyulmaktadır? Bu, kime göre nasıl bir ihtiyaçtır? Eğitimde temel amacın çocuğu değiştirmek olduğu düşüncesi genel kabul gördüğüne göre, insanların kasten değişime uğratılması bireyin kendisi için mi, toplum için mi, yoksa devlet için mi gereklidir? En önemlisi de, eğiterek değiştirdiğimizi sandığımız birey gerçekte ne kadar değişmiştir?

İnsan kaynaklı iyi ya da kötü her şeyin bir şekilde esnek ve genel bir kavram olan ***'eğitim'***le ilişkili olduğu düşüncesi doğru mudur? Eğitimde amaç, 'iyi vatandaş' mı, 'iyi insan' mı yetiştirmektir? 'İyi insan' ve 'iyi vatandaş' kavramlarının taşıdığı

değer ve anlam, kişiden kişiye, toplumdan topluma, inançtan inanca değiştiğine göre, 'iyi' nedir? Doğru bir vatandaş, eğri bir insan veya eğri bir vatandaş, doğru bir insan olabilir mi?

Eğitimin zorunluluğu konusunda evrensel mutabakatın olduğu bir gerçektir, fakat eğitimin her zaman ***'iyi'*** sonuç verdiğini söylemek mümkün müdür? Sadece güçlü olmak üzerine kodlanan bir eğitim felsefesinin evrensel nitelik taşımasını bekleyebilir miyiz? Yoksa evrensel eğitimden kasıt, kafaları evrensel zorbalık için doldurmak mıdır? Eğitim bilgiye, bilgi gelişmeye, gelişme teknolojiye, teknoloji hâkimiyete ve nihayetinde hâkimiyet bir şekilde zorbalığa, sömürüye götürüyorsa -gelişme her toplumda aynı hızda olamayacağına göre- eğitim aynı zamanda zararlıların en zararlı faaliyeti olarak da düşünülebilir mi?

Medeni olmak ile eğitim arasında bir ilişki varsa -ki günümüzdeki medenilik, dünyayı büyük bir Serengeti sayan leş yiyici sırtlanların kural tanımazlık ilkesidir- 'medeni olmayan milletler, medeni milletlerin ayakları altında ezilmeye mahkûmdur' yargısından çıkarılabilecek ahlâki sonuç nedir? Eğitim sonucunda elde edilen medenilik, sömürü aracı olabiliyorsa, "ne kadar eğitim, o kadar medeniyet ve ne kadar medeniyet, o kadar zorbalık" gibi bir sonuç kaçınılmaz oluyorsa, önce 'insan'ın, sonra da 'eğitim'in yeniden tanımlanması gerekmez mi?

Çok fazla gerilere gitmeden, sadece 19. ve 20. asırlardaki dünya siyaset tarihine, onun yakıcı olaylarına baktığımızda, bu ateşin Amazon ormanlarında yaşayan insanların değil, eğitimi en fazla önemseyen, bitmez tükenmez ihtirasa sahip eğitimli milletlerin eliyle, zayıf milletlerin biter tükenir kaynakları için yakıldığına şahit oluyoruz. Geçen yüzyılın iki dünya savaşında ölen çocuk sayısını bilemediğimiz gibi, daha sonraki savaşlarda ve hâlâ açlıktan ölen çocuk sayısını da tam olarak bilemiyoruz. Eğitimin amacı insanoğlunun kalbine ve zihnine insan olma yüceliği olan erdemin yerleştirilmesi ise, eğitimin sihirli gücüyle yaratılan teknolojinin, bu güce hiçbir zaman ulaşamayacak toplumların aleyhine kullanıldığına tanıklık eden bizler, eğitimi hangi yönüyle ele almalıyız?

Yorgun gezegende bütün zamanların en büyük felaketlerini hazırlayanların 'bilen'lerden oluştuğu gerçeğinden hareketle, bilgisizlik kötüyse, bilginin kötüye kullanılması daha kötü, daha tehlikeli ve çok daha yakıcıysa, 'boş bir beyin kirli bir beyinden daha iyidir' yargısı, katmerli bir cehaletin zaafiyeti midir?

21.yüzyılın bilgi çağı olduğu varsayılıyor. Bu bilgiden, binlerce yıldır ayakta durabilen miras kadar kalıcı bir medeniyet mi doğacak, yoksa iki parmak ucuyla yaratılan cansız virüslerin ateşine dayanamayacak kadar aciz, sanal bir kültür mü? Sümerli atalarımız beş bin yıl önce yazdıkları destanları bize ulaştırabildiler. Biz bir asır sonraki torunlarımıza ulaşacak bir miras bırakabilecek miyiz?

Biri çıkıp "Bir toplumu eğitim yoluyla hakikatten uzaklaştırmak ve bilgisiz bırakmak mümkün değil midir?"gibi tehlikeli bir soru ortaya atarsa, bu soruyu cevaplamaya gerek duymayacak kadar anlamsız mı bulacağız; anlamsız değilse, tanrısal gücü ellerinde bulundurduklarını düşünen, kendi toplumlarına istedikleri nispette nefes alma lütfunda bulunan sistemlerin yürütücülerini en azından kendi zihnimizde ve vicdanımızda yargılama cesareti gösterebilecek miyiz? Firavunlar tanrı olduklarını düşünüyorlardı; bu düşüncenin tek başına herhangi bir anlam ve değeri yoktu. Buna anlam katan şey, başkalarının onu tanrı olarak görmeleri ve bunu kabul etmeleriydi. Bunun gerçekleşmesi, halkın bilgi düzeyinin firavunun tanrı olduğunu kabul edecek seviyede tutulmasına bağlıydı. Gerçi vezirler, tapınak görevlileri, rahipler ve yönetici sınıfı bu tanrının ne kadar tanrı olduğunu biliyorlardı, fakat tanrının lanetine uğramaktansa, tanrının nimetlerinden yararlanma isteği insan doğasına çoğu zaman daha uygun düşerdi. Günümüzün yönetim biçimlerinin sadece Ortadoğu'daki yansımasını dikkatli bir analizden geçirdiğimizde, neyi kast ettiğimiz anlaşılmaktadır.

Sümer, Mısır, Çin medeniyetlerinin gelişim süreci binlerce yılla ifade edilirken, ilhamını ***Mesaj***'dan alan ve 300 yıl gibi oldukça kısa bir sürede zirveye çıkan İslâm medeniyetinin önünü kesen barikatlar nelerdi? 7. yüzyıldan başlayarak 11.yüzyıla kadar her türlü bilim kolunda bütün dünyaya örneklik oluşturan o

dinamizmin hız kesmesi, ardından duraklaması ve nihayet birikimini haramilere kaptırmasındaki sebeplerin üstünü kapatma gayretimiz, akidemizin lekelenmemesi için midir? Haklı olarak, Haçlı ve Moğol barbarlıkları, Müslümanların bilimde gerilemeye başlamalarında iki önemli sebep olarak gösterilebilir. Öte yandan felsefede gerilemenin Gazâlî ile başladığı, Müslümanlardaki araştırma ruhuna en büyük darbenin tasavvuftan geldiği düşüncesi sadece bir fitne midir? *İslam'ın ilk yüzyılında Araplar arasında tasavvuf diye bir şey bulunmuyordu.*[1] Dinle hiçbir ilişkisi bulunmayan matematik gibi önemli bir bilim dalını iman için tehlikeli gören paranoyak bir yaklaşımın günümüze kadarki olumsuz etkisi göz ardı edilebilir mi? Bir sûfinin kalem darbeleriyle yıkılacak kadar temelsiz ve zayıf olduğuna inanmadığımız o yaratıcı felsefeyi yıkan başka sebeplerin de olduğu muhakkaktır. Öyle bir yıkım ki, Doğu'yu sonsuza kadar haramilerin bilgi kırıntılarına muhtaç edecek gibi gözükmektedir.

Kendi devşirme sistemimize, onun dibi görünmez uygulama şekline projeksiyonları tutmamızı gerektiren kaç haklı neden bulunduğunu sorgulamaya ihtiyacımız yok mudur? Toplumda görülen gerginliğin, güvensizliğin ve dejenerasyonun eğitim anlayışımızla bir ilişkisinin olmadığı söylenebilir mi?

Eğitim milli olabilir mi? Pergelin sivri ucunu kendi sığ ahlâkî anlayışının merkezine sabitleyip sınırlarını çizmek için etrafında dönen, bazen sınırdakilerin üstünü çizen, bazen daire içinde kalanların benliklerini değiştiren, bazen de dönme hızıyla sınırın ötesindekileri sağa sola savuran ulus-devletlerin dar bakış açısıyla devşirecekleri hangi eğitim biçimi çiçek açıp serpilebilir? ***'Milli'*** olmanın ölçüsü nasıl belirlenir ve bu ölçünün sınırları belirlenirken, kendilerini bu sınırların dışında gören farklı unsurların ***'tek'***leştirilmesi için görevlendirilenlerin çabaları, Büyük Sahra'da kardelen yetiştiriciliğine soyunanlardan daha başarılı sonuç vermesi beklenebilir mi? Heterojen toplumu boyayarak homojen gösterme çabaları boşa gidince, bu defa da ***'öteki'*** muamelesine tabi tutan renk körü bir devletin renkleri

---

[1] Prof. Dr. İbrahim Sarmış, Tasavvuf ve İslam, Sayfa 66, Ekin Yayınları, İstanbul, 2005

yok sayması, başka renklerin bulunmadığı anlamına mı gelmektedir?

Din olgusunu bir kültür, üstelik yüzeysel, yanlı ve kendi hizmetinde gören, ahlâkı da bir bilgi çeşidi sayan bir devletin bu dayatmayla ahlâkî davranıp davranmadığını sorgulama görevi kimlere bırakılmalıdır? Devlet, yokluğunu önemsemediği dini ve hakkı olmadığı halde ahlâkı kendi belirlediği sınırlar içinde ve ölçüde dersleştirme hakkına sahip olabilir mi? Yoksa devlet, kendi yardımı olmadan, vatandaşlarının Tanrı'ya giden yolu bulamayacaklarını mı düşünmektedir? Öyle değilse, devlet, din gibi önemli bir aracı kullanarak nesilleri kendi varlığının kutsallığına inandırma gibi uzun vadeli bir hedef mi gözetmektedir? Kutsal olan insanın kendi eliyle kurduğu devlete kutsallık atfederek onu kendinden üstün görmesi, ne tür bir imanın gereğidir?

Devlet, kendine verdiği kutsallık payesini ebedileştirmek için seri üretim atölyeleri olan okulları da bu doğrultuda hizaya getirirken, bu durum, bütün kurumların üstü sayılan üniversitelerin gündemini hangi yoğunlukta oluşturabilmiştir? Beyin ve ahlâk yoksunu akademisyenlerin karanlık dönemlere meşruiyet kazandırma gayretleri nasıl değerlendirilmelidir? Bilim ahlâkına ve etik değerlere bağlı birçok bilim adamının işine son verildiği ve cezalandırıldığı sırada, eğitimi organize edenlerin, okulları hiç de **'Evren'**sel olmayan isimlerle şereflendirme gayretlerine takdir edilecek şeref ne olmalıdır? Yukarıdan gelen her emirde ilâhi bir hikmet arayan ve akıl süzgecinden geçirmeden uygulayan eğitimciler ile ***extra ecclesiam nula salus*** (kilise dışında kurtuluş yoktur) sloganıyla yola çıkarak ***"kilise sizin yerinize de düşünür"*** diyen ve karşı düşünce taşıyanları odun yığınları üstünde diri diri yakan ortaçağ papazları arasındaki benzerliğe konulacak isim ne olmalıdır? Bu eğitimcilerin kendi tutarsızlıklarıyla oluşturdukları müfredat, evrensel doğruya giden yolda yeni nesilden 'eser' yaratabilir mi?

Kimi eğitime teslim ettiğimizi biliyoruz, fakat eğitimi kime teslim ettiğimizden emin miyiz? *"Eğitim denince hemen heveslenirız. Gerçekte eğitimden anlayan çok az kişi vardır"* diyen düşünür Goethe'nin bu tespiti, eğitimi her zaman inhisarında

gören devletlerin şahsında ifadesini bulduğunu söylemek boş bir iddia mıdır? Eğitim işini üstlendiklerine göre bu işte yetkin olduğuna inanan bir devletin, tohumları bir daha çıkamayacak kadar derine mi, kuşlara yem olacak şekilde toprağın yüzeyine mi, yoksa ikisi arasında, rahatça filizlenip boy verecekleri bir yere mi serptiğini görmek için yıllarca beklemeyi göze aldığımızı varsayalım; yeşeren fidanın eğri, çiçeklerinin solgun ve meyvesinin acı çıkmasının sorumluluğunu üstlenecek kadar erdemli ve yürekli bir devlet var mıdır?

1771'den bu yana, eğitim alanındaki 240 yıllık çabaların, beraberinde getirdiği siyasi kavga ve tıkanıklıkların, çoğu zaman da kafa karışıklıklarının yol açtığı hataların sebebi modern bir insan tipinin yaratılması için midir? Gerçekte öyle olmamakla beraber, amacın bu olduğuna kendimizi inandıralım; modern olmak o kadar hayati bir şey midir? Modern eğitim biçimi insanları mutlu kılabiliyor mu? ***'Modern insan doğuyor ve köle gibi ölüyor'*** diyen romantik-natüralist Rousseau, ***'kapitalist eğitim, kendine yabancılaşmış, benmerkezci ve doyumsuz insanlar yetiştirir'*** diyen komünist pedagog Makarenko, ***'İnsanın iradesi bu medeniyetin ve makinenin despotluğuna mahkûm hale gelmiştir'*** diyen sosyolog Ali Şeriati gibi düşünür ve eğitimcilerin bu düşüncelerini nasıl yorumlamalıyız?

Eğitimin ve sosyalleşmenin başladığı yer olan ailenin modern yaşama göre yeni bir şekil almasını çocuk açısından nasıl değerlendirmeliyiz? Tanımında bile kabuğu reddeden çekirdek ailenin, çocuğun ruhsal ve zihinsel gelişimi için daha faydalı olduğuna dair bilimsel bir kanıt var mıdır? Aileyi kasırgalardan koruyan, rollerini dağıtan, paylaşımı özümseten ve çekirdeğin zırhı olan geniş aile bencilliğe feda edilirken, çekirdeğin meltemlere bile dayanamaması beklenen bir sonuç değil midir? Çocuğu kreşe, anneyi huzurevine mahkûm ederek birine taşlaşmış bir yürek, diğerine gözyaşları bağışlayan primatların yarı evrimleşmiş homo economicus insanının, bencilliğinin esiri olarak yeryüzünün cehennemine giden yolun kaldırım taşlarını kendi elleriyle döşemesi ne büyük talihsizlik! Çekirdek aile biçimini onaylayanların çok geçmeden işe yaramaz kabuk durumuna dü-

şeceklerini hesaba katmamaları ne büyük yanılgı! "Biz insana ana babasına iyi davranmasını emrettik" evrensel ilkesine rağmen babasının öksürüğüne, anasının iniltilerine tahammülü olmayan okumuş evladın hayvan sevgisini anlamak için hangi kalın kitabı karıştırmalıyız?

Devletin belirlediği sınırların dışına taşan bir eğitim felsefesini öngörmenin tarih boyunca tehlikeli bulunmasının sebebi, devletin, vatandaşlarını filozoflardan ve devletin penceresinden bakmayan aydınlardan daha çok düşündüğü ve sevdiği anlamına mı gelmektedir? Etnik farklılıkların ve inançların bir arada uyum içinde yaşamalarının eğitim durumuna bağlı olduğuna inanan, bu amaçla padişahtan bölgesi için üniversite talebinde bulunan aydın bir insanın ruh hastası diye tımarhaneye kapatılmasının üzerinden onlarca yıl geçmiş olması, zihniyetin değiştiğini göstermemektedir. Gerçekte eğitim alanında devletin yapamadığını yapan ama kendi hayat felsefesine göre bir hareket tarzı öngörerek eğitim faaliyetlerini yürüten ve bu yüzden gazaba uğrayan, sonunda zehirli okların şerrinden kurtulmak için yaşadığı kıtayı terk edip Hades'in ülkesine göçen ihtiyara baldıran zehri içiren anlayış sürüp gitmektedir.

Buna benzer, hatta çok daha sert uygulamalara tarihin her döneminde rastlanmaktadır. Dünya eğitim tarihinde, eğitimi kendi felsefesiyle ele almış filozof ve eğitimcilerin başına gelenlerden şunu anlıyoruz ki; devletlerin insanları eğitmedeki salt amacı vatandaşlarının iyiliği üzerine kurulu bir anlayış olmamıştır. Felsefe tarihinin ahlâkçı filozofu olan Sokrates'in, gençliğin ahlâkını bozuyor gerekçesiyle ölüme mahkûm edilmesi, Eflatun'un, düşünceleri sebebiyle bir yıl hapis cezasından sonra köle olarak satılması, felsefeye karşı ikinci bir suçun işlenmesine sebep olmamak için Aristo'nun Atina'yı terk edişi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, Hz. Muhammed'in hicreti, Rousseau'nun sürgün hayatı ve eğitim üzerine yazdığı Emile isimli kitabındaki bazı bölümlerin yakılması, Rabelais'a hapiste ömür boyu sadece su ve ekmekle beslenme cezasının verilmesi... Gerçekte bu önder öğretmelerin düşünceleri ilerici, daha insanî ve daha ahlâkîydi ve bu durum kendi dönemlerinde dev-

let erkini ellerinde bulunduranlar tarafından biliniyordu. Tüm bunlar, devlet için statükonun devamının, vatandaşlarının iyiliğine olan düşüncelerden daha önemli olduğu konusundaki yaklaşımın doğruluğunu destekler niteliktedir. Devlet denen aygıt, statükonun devamını sağlamak amacıyla yeni nesillerin kafalarını bu yönde doldurmakla, diğer bir ifadeyle eğitimle mümkün kılmaktadır.

'İdeal bir eğitim modeli var mıdır?' Bu, evrensel bir soru niteliğini taşıyor olsa bile, 'ideal' olma durumu evrensel olmadığından, 'ideal eğitim'in evrenselliği de ancak kuramsal olarak tartışılabilir. Çünkü her toplumun idealleri farklıdır ve kendi 'ideal eğitim'ini kendi ideallerine göre şekillendirir. Gerçekte 'ideal eğitim'den kasıt, bu eğitimle yetişecek kişilerin ahlâkî, sosyal ve akademik beklentilere cevap vererek toplumun gözünde 'ideal insan' şablonuna uymasıdır. Sosyal, ahlâkî ve akademik üstünlüğün bir arada olması, her toplumda iyi veya ideal sayılmaktadır ve evrensel bir kabuldür. Burada olguyu evrenselden yerele götüren taraf, siyasal ve dinî tercihin belirlediği sosyal yaşamın talepleridir. Liberal (demokratik) eğitimde bireyin kendini gerçekleştirmesi en önemli hedef iken, totaliter eğitim sistemlerinde (sosyalist/faşist) bireylerin bir militan ruhuyla çabalarını devletin yararına kullanması ve düşmana karşı sürekli uyanık olması ideal sayılmaktadır. Teokratik eğitim anlayışlarında ise bireyin maneviyata bağlılığa ve her eyleminde Allah'ın rızasını gözetmesine götürecek bir eğitim ideal olmaktadır. Bu, Müslüman filozof İbn Tufeyl'in *Hay ibn Yakzan*'ında görüldüğü gibi, Hıristiyan Çek eğitimci Comeni-us'un *Didaktika Magna*'sında da görülmektedir.

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan eğitimde temel amacın çocuğu değiştirmek olduğu görülmektedir. Çağdaş eğitim tanımında da ana amacın çocuğu değiştirmek, ona yeni bir şekil vermek olduğu açıkça görülmektedir. Fakat bu amacın gerçekleşip gerçekleşmediği konusu her zaman tartışılmıştır. Değişimden kasıt, eğitim sürecinde çocuğun karakterinde meydana gelen değişimlerdir. Çocuğu değiştirmek üzere eğitmeye başladığımız günden eğitim dışına çıkıncaya kadar gerçekte ne kadar değişmiştir?

Çocukta eğitim yoluyla derin ahlâki dönüşümler meydana getirmek mümkün müdür? Bu konudaki eski eğitimci ve filozofların düşüncelerinde derin farklılıklar bulunmaktadır. Eğitimin karakter gelişimi üzerinde büyük etkisi bulunduğunu savunan Aristo'ya göre insan ruhu, üzerinde hiçbir yazı ve çizgi bulunmayan, fakat istenildiği zaman her şeyin yazılmasına elverişli bir yazı tahtası gibidir. Aristo'nun düşüncelerine katılan Erasme, çocuğun ruhunu, eğitimin ekeceği tohuma göre şu ya da bu ürünü verecek ekilmeye uygun bir tarlaya benzetir. Daha da ileri giderek eğitimle kıyaslanabilecek hiçbir etkinin bulunmadığını, çocuğun yaradılışı ne kadar kuvvetli olursa olsun, onu tersi bir yönde dönüştürmenin mümkün olduğunu söylemektedir. Bu fikri savunanlardan birisi de Çek eğitimci Comenius'tur. Ona göre çocuk ruhu balmumu gibi her türlü şekli alabilecek esnekliktedir. Locke'un bu konudaki düşünceleri çelişkilidir. Bir eserinde çocuk ruhunu, mecrası kolayca değiştirilebilecek bir akarsuya benzetirken, ***Eğitim Üzerine Düşünceler*** adlı eserinde ise şöyle diyor: *"Bir çocuğun kendine özgü karakterini kökten değiştirmeyi ümit edemeyiz. Zira Tanrı her ruhun üzerine kişisel bir damga vurmuştur. Tanrının damgasını silip yerine başka bir damga vurmak çok zor olacaktır."*

Eğitim yoluyla insanın karakterine etki etmenin mümkün olmadığını savunanlar ise, karakterin doğuştan 'öz' olarak zaten var olduğunu iddia etmektedirler. Eğitimin karakter üzerinde derin etkisinin bulunmadığını savunanlardan Fonta-nelle'e göre ne iyi bir eğitim iyi bir karakter oluşturur, ne de kötü bir eğitim karakteri bozar. Schopenhauer'ın bu konudaki düşünceleri Fontenelle'inkiyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. O da, karakterin doğuştan değişmez bir şekilde tespit edildiğine inanmaktadır. Goethe, karakterin Tanrı tarafından önceden belirlendiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: " ... *Tabiat kanunu gereği gelişip serpildin. Her zaman öyle olacaksın; kendi benliğinden kurtulamazsın. Falcılar ve peygamberler bunu sana çoktandır söyleyip dururlar."*[2] Durkheim ve Spencer gibi önemli

[2] J. Lief & G. Rustin, Pedagoji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji, Sayfa 4, Çeviren Nejat Yüzbaşıoğulları, M. E. Basımevi, Ankara, 1974

sosyologlar doğuştan sahip olunan karakteri reddetmemekle beraber, bunun edim halinde olmadığını, genel mahiyette ve sınırlı olduğu, asıl gelişimin eğitim yoluyla gerçekleştiğini söylemektedirler.

Günümüzdeki anlayış ise eskiye göre daha temkinli ve daha kapsamlıdır. Kökten bir ahlâki değişime sebep olmamakla beraber, yeni anlayışa göre karakteri etkileyen dış faktörler bulunmaktadır. Kalıtımın etkisiyle birlikte eğitim, sosyal çevre, yaşam koşulları insan karakterini iyi veya kötü yönde etkileyebilmektedir.

Eğitimin insanı değiştirme gücünün olduğuna olan inancın sağlamlığından olacak ki, topluma kendi düşüncesi doğrultusunda bir şekil kazandırmak isteyenler için genç nesil her zaman dinamik bir potansiyel olmuştur. Mecrası değişime müsait olan bu potansiyel üzerindeki hesaplar her zaman siyasi bir nitelik taşımıştır. Türkçede kullanılan 'deli/kanlı' sözcüğü genç insanı en iyi şekilde tanımlamaktadır. Tarihin her döneminde orduların vurucu gücü olan gençlerden oluşmasının bir sebebi gençliğin dinamik yapısından geliyorsa, diğer sebebi de genç kesimin herhangi bir yöne kanalize etmenin yetişkinlere göre daha kolay olmasıdır. Özellikle siyasi hedef belirlemiş her harekette gençlerin çok büyük etkisi olmuştur. Bu etki, Müslümanların amansız düşmanlar olduğuna inandırılan Haçlı ordularının genç neferlerinde görüldüğü gibi, bütün Yahudilerin iğrenç olduklarına inandırılan Nazi gençliğinde de görülmektedir. Lenin, Rusya'da sosyalist devrimi namlunun ucunda, namluyu da gençlerin omuzlarında görüyordu. 1979 yılında İran'da şahlık rejiminin yıkılışında ve İslâm Cumhuriyetinin kuruluşunda gençlerin büyük payı olmuştu. Değişim hareketlerinin öncülerinin gençliği önemsemesinin sebebi, potansiyel olarak zaten dinamik olan genç insanların eğitim yoluyla herhangi bir tarafa yönlendirilmelerinin kolay olmasının bir sonucudur.

Günümüz eğitim işleyişleri arasında birçok yönüyle benzerlikler bulunmaktadır. Eğitim işini genel olarak devlet üstlenmiştir ve belli hedefler öngörülmektedir. Aslında teorik olarak hedeflerde de benzerlikler bulunmaktadır. En gelişmiş ülkenin he-

defi ***'daha iyisi'*** iken, en fakir ülkenin hedefi de bundan çok farklı değildir. Eğitim faaliyetlerinde büyük benzerlikler bulunmasına rağmen sonuç çoğu zaman aynı olamamaktadır. Hatta aynı eğitim modelini uygulayan devletler aynı sonuca ulaşamamaktadırlar. Türkiye bunun için bir örnek gösterilebilir. Son iki buçuk asırlık dönemde eğitim sistemini Batı tarzına uydurmak için Almanya ve Fransa olmak üzere Batılı ülkeleri model alan Türkiye, model aldığı ülkelerin düzeyine ulaşamamış ise, eğitim modelinden çok, insan yetiştirme felsefesinde bir hata veya eksiklik aramak gerekmektedir. Resmi dili İngilizce olan Pakistan'ın bu eğitim modelinin genel olarak ne ekonomik ne siyasal anlamda istenen sonucu vermediğine göre, bir yerde hata yapılmaktadır. Herkesin Fransızca konuşabildiği Cezayir'de siyasal sorunların doğurduğu şiddet ve toplumsal ayrışmalardan, bu ülkede insan yetiştirme politikasında ortak paydanın henüz yakalanamadığına bir kanıt olarak gösterilebilir.

Eğitim: Değişmezliğin değişmezliği ilkesini hareket noktası olarak alırsak, gerçekte eğitimde değişmez bir tanım yoktur. Sokrates, eğitimi 'insanı erdeme götüren yol' olarak görüyordu; çünkü O, toplumsal düzenin bozulma sebebini erdemden uzaklaşmakta arıyordu. Eflatun'un tanımı buna yakındır; Eğitim, ruhun gücünü 'iyi'den yana çevirme, bunun için en kolay, en şaşmaz yolu bulma sanatıdır. Yoksa ruha görme gücünü vermek değil; çünkü güç, onda kendiliğinden vardır; ama kötü yöne çevriktir. Bakılmayacak yana bakmaktır. Eğitim onu yalnız iyi yana yöneltir.[3] Aristo ise eğitimi ***doğruya giden yol*** olarak tanımlamaktadır. Atina'nın üç büyük filozofundan 2300 yıl sonra Atina'nın batısından cesur bir tanım daha geldi; Herbart'a göre eğitim çocuğun huzurunu bozmak, ona boyun eğdirmek idi.

Eğitimin tanımı, felsefe akımlarına göre de değişmektedir. **İdealizme** göre eğitim, insanın bilinçli ve özgürce Allah'a ulaşmak için sürdürdüğü sürekli çabalar iken, **realizm**, yeni kuşağa kültürel mirası aktararak, onları topluma uyum için hazırlama süreci şeklinde tanımlamaktadır. **Pragmatizme** göre eği-

[3] Eflatun, Devlet, Sayfa 186, 9. Basım, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005

tim, kişiyi, yaşantılarını inşa yoluyla yetiştirmektir. **Marxizme** göre eğitim, insanı çok yönlü eğitme, doğayı denetleyerek onu değiştirecek ve üretimde bulunacak şekilde yetiştirme sürecidir. **Natüralizm** akımı ise eğitimi kişinin doğal olgunlaşmasını artırma ve onun bu özelliğini göstermesini sağlama işidir.[4]

İnsanlık tarihiyle başlayan eğitim faaliyetlerinin nasıl olduğu, günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiği, eğitimle çocuklara nasıl bir şekil verilmeye çalışıldığı konusunda elimizdeki en eski veriler, Mezopotamya'da büyük uygarlık kurmuş olan Sümerlerin Milattan önce 3000'lere dayanan taş levha ve kil tabletlerine dayanmaktadır. Bu arkeolojik bulgulardan Sümerlerde eğitim hakkında çok önemli veriler elde edilmiştir. Yaklaşık beş bin yıl öncesinin eğitimi Mezopotamya medeniyetine haklı bir ün kazandırmıştır. Şüphesiz ki, bundan önceki dönemlerde de çocuklar bir şekilde eğitiliyorlardı. Belki eğitim tarzları hakkında pek bilgimiz yoktur, fakat bu güne kadar varlığını sürdürmüş medeniyetlerden, en azından onların kalıntılarından, o milletlerin eğitiminin nasıl olduğu hakkında bazı veriler elde edebiliriz. Medeniyetlerin karakteristik özellikleri, kullanılan gündelik araç gereçleri eğitimle ilişkilendirebiliriz. Çünkü hiçbir medeniyet eğitim dışında vücuda gelemez.

Günümüze kadar ulaşmış en eski pedagojik eser ise M.Ö. 2400'lerde yaşamış V. Hanedan Firavun İsesi'nin veziri Ptah-Hotap'ın kendi oğlunun eğitimi için prisse papirüsü üzerine yazdığı didaktik yapıttır. Ptah-Hotap 110 yaşına gelince ve yaşlılığın verdiği acılardan yakınmaya başlayınca kendisine yardımcı olacak ve görevini sürdürecek bir 'yaşlılık değneği' edinme izni aldı. Kendi oğlu olan bu yaşlılık değneğine atalarının manevi mirasını aktardı. Bu kitap devletin yüksek düzeydeki görevlilerinin rehberi olmuştur. Eserde insanlık ahlâkına uygun yaşamanın ilkelerini anlatılmaktadır. Bu eser, Petorisis'e kadar bilgelik edebiyatının başyapıtı arasında sayılmıştır.[5]

---

[4] Prof. Dr. Veysel Sönmez, Eğitim Felsefesi, , 6. Basım, Sayfa 31, Anı Yayıncılık Ankara, 2002

[5] Büyük Larousse, Ptah- Hotep maddesi, Cilt 16, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986

BİRİNCİ BÖLÜM

İlkçağ'da Eğitim

1- Sümerlerde Eğitim

1930'lara kadar Mısır'ın yeryüzünün en eski uygarlığına sahip olduğuna inanılırdı. Fakat günümüzün Mısırbilimcileri, ilk olarak 1920'lerde ortaya çıkarılan Sümer uygar-lığının, Mısır uygarlığından daha önce doğduğu konusunda görüş birliği içindeler.[6]

"Gariptir ki, iki asır öncesinde bile Sümer kültürü ve medeniyeti hakkında hiçbir şey bilinmiyordu; hatta Sümer halkının ve dilinin var olabileceği bile akla gelmiyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Mezopotamya'da kazı yapmaya başlayan akademisyenler, Sümerleri değil, Asurluları arıyorlardı."[7] Ortaya çıkarılan tabletler, bu tabletlerin okunması ve diğer bulgular, tesadüf de olsa ileri düzeyde bir medeniyetin gün yüzüne çıkmasına vesile oldu.

Doğal sınırlarının olmaması sebebiyle sürekli değişik kavimlerin egemenliği altına giren Mezopotamya'da gelişen medeniyet, Mısır medeniyetine göre daha az homojen özellikler taşımaktadır.[8] Bunda Mezopotamya'nın coğrafi konumunun doğrudan etkisinden söz etmek mümkündür. Mısır'ın coğrafi konumu, ona daha korunaklı bir durum kazandırdığı halde, Mezopotamya akınlara daha açık bir durumda bulunmaktaydı.

---

[6] William H. McNeill, Dünya Tarihi, Sayfa 54, Çeviren Alâeddin Şenel, 5. Basım, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001

[7] Samuel Noah Kramer, Sümerler, Sayfa 16, Çeviren Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002

[8] Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu, Eskiçağ Tarihinin Anahatları, Sayfa 47, 2. Basım, Bilim Teknik Yayınları, İstanbul, 1994

Mezopotamya'da tarih öncesinde de bazı kavimlerin yaşadıkları, kendilerine has bir yaşam biçimi sürdükleri söylenmektedir. Sümerler bu bölgeye geldikleri zaman burada oldukça gelişmiş bir uygarlığın ve tarım faaliyetlerinin mevcut olduğu sanılmaktadır. Fakat Mezopotamya medeniyetini ileri götürenler Sümerlerdir.[9]

Sümerlerden önce Mezopotamya'da yaşamış olan topluluklar:

1- 7. binyılın sonu ve 6. binyılın ilk yarısında erken köy toplumunu oluşturan Hassuna ve Samarra dönemleri,

2- 5600–5000 yılları arasında Halaf dönemi,

3- 5500–4000 arasında Obeyd dönemi.[10]

Konumu nedeniyle diğer kavimlerin işgallerine açık Mezopotamya tarihinin ana dönemlerini farklı kavimler belirlemişlerdir. Bunlar Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asurlar ve Aramilerdir.[11]

Mezopotamya medeniyetinin ilk kurucuları olan Sümerlerin bu bölgeye nereden geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Alâeddin Şenel *Siyasal Düşünceler Tarihi* adlı kitabında Childe'in *Doğunun Prehistoryası* adlı kitabına ve son arkeolojik araştırmalara dayanarak şunları söylemektedir: "Elimizdeki ipuçlarından yapabileceğimiz kurguya göre, M.Ö. 5000 dolaylarında kendilerine ***Sümerler*** denen bir topluluk kuzeyden ovaya iner. Düz ovada diktikleri zigguratlarını eski yurtlarının dağlarına benzettikleri düşünülmektedir. Buna ve öteki kanıtlara bakılarak, dağlık yerlerden gelmiş göçebe bir topluluk oldukları sanılıyor. Dünyanın ilk uygarlığı bu bölgedeki Eridu köyünün M.Ö. 3500 dolaylarında kente dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır."[12] Sayıca az olan Sümer-

---

[9] Ord. Prof. Aydın Sayılı, Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Sayfa 4, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1996

[10] Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, Sayfa 42, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009

[11] İplikçioğlu, a.g.e., s. 47

[12] Alâeddin Şenel, Siyasal Düşünceler Tarihi, Sayfa 40, Bilim ve Sanat Yayınları, 8. Basım, Ankara, 1999

ler, toprakları genişleyince zayıfladılar. Tahminen M.Ö. 2740 dolaylarında Kalde kralı Agadeli Sargon bu zaaftan yararlanarak Sümer şehirlerini kendi boyunduruğu altına aldı. Yüz yıl kadar sonra Sargon sülalesini devirerek tekrar hâkimiyeti ellerine geçiren Sümerler 2640'tan itibaren yaklaşık 400 yıl daha varlıklarını sürdürdüler. Bu dönemde Ur şehri önemli bir şehir durumuna geldi. Sümerler ve Elâmlar arasındaki savaş hem Sümerleri hem de Elâmları zayıflattı. M.Ö. 2225'te Babilliler Sümerleri ve Elâmları yenerek hükümdarlıkları altında aldılar ve böylece Sümerler Sami ırkları arasında eriyip tarihe karıştılar.[13]

Klasik çağlarda Babil ülkesi adıyla da bilinen Sümerlere ait bölge, Mezopotamya'nın aşağı yarısından oluşur; bu alan kabaca Bağdat'ın kuzeyinden Basra Körfezi'ne kadar olan bölümüyle özdeştir. İklimi aşırı sıcak ve kuru olan bu bölgenin toprağı kendi başına bırakıldığında kıraç ve verimsizdir. Düz arazi ırmaklar tarafından oluşturulmuştur; bu nedenle maden ve taş çok azdır. Kerestelik ağaç bulunmayan, yoksulluğa ve yokluğa mahkûm bir yerdi. Ne var ki, buraya yerleşen insanlar, İ.Ö üçüncü binyılda bilindikleri adıyla Sümerler, olağandışı bir zekâya, girişimci bir ruha sahiptiler. Yaşamaya başladıkları bu bölgeyi, doğal dezavantajlarını tersine çevirerek bir cennet bahçesine çevirme becerisini gösterdiler ve büyük bir olasılıkla insanlık tarihindeki ilk yüksek kültürü geliştirdiler.[14]

Kültür tarihimizin başlangıcında bulunan Sümerler ve Mısırlılar ekonomik, siyasal ve bilim alanında çok önemli şeyler yapmışlardır. Bu iki devletin ekonomik alanda en büyük başarıları, kıyılarında yaşadıkları nehirleri iyileştirmeleri, büyük kanallar açarak bataklıkları kurutmaları, böylelikle daha çok ürün alarak daha fazla nüfusu besleme imkânına kavuşmuş olmalarıdır. Siyasal alanda ise bu iki medeniyet tamamen kapalı ve tekdüze olan tutarlı bir devlet sistemi kurmuşlardır. Bu tutarlı sistem, başta hükümdarın bulunduğu bir bürokrat sınıfına dayanı-

[13] Prof. Dr. Hasan Ali Koçer, Eğitim Tarihi, Sayfa 57, Ankara, Üniversitesi, Ankara, 1980

[14] Kramer, Sümerler, s.13.

yordu. Hem Sümerlerin hem de Mısırlıların ekonomik alandaki başarıları bu güçlü birliğe dayalı devlet yapısıyla mümkün olmuştur. Matematik, geometri ve astronomi bilimleri bu devletlerde oluşmuştur. İlk defa bu devletlerde görülen rasyonelleşmiş tarımın bu bilimler sayesinde gerçekleşebildiğini söyleyebiliriz. Sümerlerin ve Babillilerin tapınakları aynı zamanda birer rasathane idi. Bu tapınaklarda ilk kez güneş ve ay tutulmalarının çizelgeleri düzenlenmiştir.[15]

Sümer halkı teknik buluşlar konusunda ekstrem bir yeteneğe sahipti. Bölgeye daha ilk yerleşenler bile sulama fikrini düşünmüş, Fırat ve Dicle ırmaklarının zengin alüvyonuyla tarımda verimi artırmayı başarmışlardı. Maden ve taş kıtlığına karşı bir çözüm olarak, hiç tükenmeyen ırmak kilini çömlek, levha, kavanoz haline getirerek fırınlamayı öğrenmişlerdi. Çok az bulunan kereste yerine, bataklıklardaki sazlıkları kurutup demetler halinde bağlayarak ya da hasır biçiminde örerek çamur sıvası yardımıyla kulübeler ve hayvan barınakları yapmışlardı. Bu, barınma için ileri bir adımdı fakat inşaat alanındaki asıl ilerleme Sümerlerin, nehrin geçtiği her yerde bulunan kili şekillendirmek için icat ettikleri tuğla kalıbıydı. Bu kalıptan çıkardıkları kili pişirerek inşaat için temel yapı malzemesi sorununa kesin bir çözüm buldular. [16]

İnsanlık tarihinde en büyük ilk medeniyeti kuran Mezopotamyalılar, birçok buluşta da 'ilk' olma gibi bir üstünlüğe sahiptiler. Bunlardan özellikle üçü medeniyet tarihinin yapıtaşlarını oluşturdu; kil üzerinde yazı yazma, tekerlek ve saban. Şüphesiz ki, Sümer medeniyetinin ilkleri bunlarla sınırlı değildir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan tabletler, Sümerlerin birçok alanda 'ilk'lerin sahibi olduklarını göstermiştir. İlk örgün eğitim kurumu olan okullar, ilk meclis, ilk toplumsal reform ve vergi indirimi, ilk mahkeme kararı, ilk ilaç formülleri kitabı, ilk kütüphane, ilk fabl ve edebi atışmalar bu büyük medeniyetin sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Çömlekçi çarkı, yelkenli tekne, yapı

[15] Ord. Prof. Dr. Ernst von Aster, İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, Sayfa 10, Uyarlayan Vural Okur, İm Yayım Tasarım, İstanbul, 1999
[16] Kramer, a,g,e., s.14.

kemeri, bakır ve tunç dökümü, perçinleme, lehimleme, taş heykelciliği gibi teknik alanda büyük buluşlar da Sümerlerin 'ilk'leri arasında sayılmaktadır. Ünlü Sümer uzmanı Profesör N. Samuel Kramer ***Tarih Sümer'de Başlar*** adlı kitabında Sümerlerin insanlık tarihindeki ilk'lerini 39 ayrı başlık haline sıralamakta ve Sümer medeniyetine ait yüz binlerce tabletin toprağın altında gün yüzüne çıkarılmayı beklediğini söylemektedir.

Sümerler sadece maddi ve teknik alanda değil, fikirleri, idealleri ve değer yargıları bakımından da dikkat çekiciydiler. Açık görüşlü ve sağduyulu olan bu insanlar, yaşama pragmatik bir gözle bakmış; ruhsal olarak hırs ve başarıya, üstünlük ve saygınlığa, onur ve takdir edilmeye büyük önem verirlerdi. Sümerli, bireysel hakları konusunda derin bir bilince sahipti ve ister kralı, ister kendi üstü ya da eşiti tarafından yapılmış olsun, hakları çiğnenince tepki gösterirdi.[17] Sümerlerde kadınların devlet işine karışmaları ve yönetimde görev almalarından, Sümerlerin kadına büyük değer verdikleri anlaşılmaktadır. Çocuk aile içinde kutsal sayılırdı.[18]

Bizi Tarihöncesi'nden Tarih'e ulaştıran ilk yazı dili Sümer dili olmalıdır. Bu oldukça gelişmiş bir dildi ve en eski edebi ve dinî metinler bu dilde yazıldı. Sonradan çivi yazısına dönüşen ve başka toplumlarca da kullanılan yazının yaratıcısı Sümerlerdir. Onlar resim yazısını çivi yazısına dönüştürmekle kültür tarihine büyük bir hizmette bulundular. Çünkü soyut kavramları resimle anlatma imkânı yoktu. Sümer dili, Babil ve Asur dilleri karşısında gerileyene kadar uzun süre etkinliğini sürdürdü. Sümer uygarlığı M.Ö. 3000 dolaylarında, Güney Mezopotamya'da çiçeklendi.[19]

Sümerler çivi yazısından önce resim yazısını kullanıyorlardı. Fakat çivi yazısının sürekli geliştiği ve giderek standart bir şekil aldığı görülmektedir. Üçüncü binyılın başlarından ortalarına kadar Sümer ovasında bulunan birçok ören yerinde, yazılan tabletlerin hepsinde aynı işaret repertuarının kullanılmış olması

---

[17] Kramer, a.g.e., s.15.

[18] Koçer, a.g.e., s. 59.

[19] Prof. Dr. Afşar Timuçin, Düşünce Tarihi, Sayfa 63, 4. Basım, Bulut Yayınları, İstanbul, 2002

şaşırtıcıdır; bu, erken dönemde bile bu yazının öğretildiği bir tür merkezi eğitimin var olma ihtimalini artırmaktadır.[20]

Sümerlerin bulduğu çiviyazısı Sümerlerden sonra varlığını sürdürmeye devam etti. Bu yazı biçimi M.Ö. 4. binyılın sonlarından M.S. 1. yüzyıla kadar kullanıldı. Bu yazı, Sümer dili ve Mezopotamya'nın sonraki Sami lehçelerinden başka, geniş bir dil yelpazesi için geçerliydi. SümerceYukarı Mezopotamya'nın 3. binyıl ortalarına ait şehir devletlerinde kullanıldı ve daha sonra ünlü Amarna arşivleri zamanında uluslararası diplomasinin icra edildiği alfabe haline geldi.[21] Sümerlerin geliştirdiği bu yazı sistemi daha sonraki dönemlerde Akad, Asur, Babil, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok uygarlık tarafından kullanılmış; Fenike kıyılarında geliştirilen alfabe yazısına da öncülük etmiştir.[22]

Uygarlık tarihi açısından bakılınca, Sümer'in kazandığı en üstün başarılar, çivi yazısının gelişmesi ve bunun doğrudan uzantısı olan resmi eğitim sistemiydi. İ.Ö üçüncü binyılın başlarında yaşayan isimsiz, uygulamaya eğilimli Sümer bilgeleri ve öğretmenlerinin yaratıcılığı ve azmi olmasaydı, günümüzün entelektüel ve bilimsel başarılarının pek mümkün olmayacağını söylemek bir abartma değildir. Belgeler daha İ.Ö. 3000'lerde bile bazı yazıcıların öğretme ve öğrenme üzerine düşünmüş olduklarını göstermektedir. Bunu izleyen yıllardaki ilerleme yavaş oldu. Fakat İ.Ö. üçüncü binyılın ortalarından itibaren, bütün Sümer'de yazı yazmanın resmi olarak öğretildiği bazı okullar bulunmuş olmalıdır. Sümerli Nuh'un memleketi olan eski Şuruppak kentinde yapılan kazılarda, yaklaşık olarak İ.Ö. 2500 yıllarından kalma çok sayıda "ders kitabı" çıkarıldı; bunlar, tanrı, hayvan ve eşya listeleriyle çeşitli sözcük ve deyim listelerinden oluşuyordu.[23]

Ne var ki Sümer okul sisteminin olgulaşıp gelişmesi üçüncü binyılın ikincisi yarısında oldu. Bu döneme ait on binlerce kil

---

[20] Prof. Harriet Crawford, Sümer ve Sümerler, Sayfa 204, Çeviren Nihal Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010

[21] Crawford, a.g.e. Sayfa 207,

[22] Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu, Eski Mezopotamya Tarihi, Sayfa 12, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009

[23] Kramer, a.g.e., s. 303.

tablet çıkarılmıştır ve daha yüz binlercesinin toprağın alında gelecek kazıları beklediğine kuşku yoktur.[24]

Tabletlerin büyük çoğunluğu yönetimle ilgilidir ve Sümer ekonomik yaşamının her evresini kapsar. Bu milletlerden, o yıllarda bu mesleği yapan binlerce yazıcı olduğunu öğreniyoruz; kıdemsiz yazıcılar ve "yüksek" yazıcılar, kraliyet ve tapınak yazıcıları, yönetsel etkinliklerin belli alanlarında uzmanlaşmış yazıcılar ve yönetimde üst derecelere yükselmiş yazıcılar vardı. Bu nedenle ülkenin her yanına dağılımı oldukça büyük ve önemli çok sayıda yazıcı okulu bulunduğunu kabul etmek için yeterli neden vardır.[25]

Fakat erken döneme ait bu tabletlerin hiçbiri Sümer okul sistemi, örgütlenmesi ve işleyiş yöntemlerini doğrudan ele almaz. Bu tür bilgi için İ.Ö. ikinci bin yılın ilk yarısına gitmemiz gerekir. Kazılarda bu dönemden, öğrencilerin günlük okul ödevlerinin parçası olarak hazırladıkları her türden alıştırmayla dolu yüzlerce uygulamalı çalışma tableti çıkarılmıştır. Bu tabletler, 'birinci sınıf' öğrencilerinin acemice çizdirmelerinden, ilerlemiş ve 'mezun' olma noktasına gelmiş öğrencilerin zarifçe yazdıkları yazılara kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. Bu eskiçağ yazı defterinden, Sümer okulunda geçerli olan öğretim yöntemi ve müfredatının yapısı hakkında çıkarsama yoluyla pek çok şey öğrenebiliriz. Daha da önemlisi, Sümer öğretmenlerinin kendileri de okul yaşamı hakkında yazmaktan hoşlanıyorlardı ve bu denemelerden bazıları kısmen de olsa ele geçmiştir. Bütün bu kaynaklardan, Sümer okullarının amaçları ve hedefleri, öğrenci ve öğretim kadrosu, müfredat programı ve öğretim tekniklerinin bir tablosunu elde edebiliyoruz; bu ise insanlık tarihinin bu kadar eski dönemi için eşsiz bir örnektir.[26]

Sümer okulu ***'Edubba'***, (tablet evi) adıyla biliniyordu. Edubba'nın başlangıçtaki amacı 'mesleki' diyebileceğimiz bir eğitim vermekti; yani ilk olarak ülkenin mali ve yönetim alanında ihtiyaç duyduğu eğitimli insanları yetiştirmekti. Öncelikle

[24] Kramer, a.g.e., s. 303.
[25] Kramer, a.g.e., s. 304.
[26] Kramer, a.g.e., s. 304.

de tapınağın ve sarayın ihtiyaçlarını karşılayacak yazıcıların eğitilmesi için kurulmuştu. Bu, Sümer okulunun bütün varlık süreci boyunca ana amaç olmaya devam etti. Bununla birlikte büyümesi ve gelişmesi süresince, özellikle de müfredat programının giderek genişlemesi sonucunda, Edubba bir kültür ve öğrenim merkezi haline geldi. Edubba'nın duvarları arasında zamanında geçerli olan teoloji, bitki bilim, hayvan bilim, coğrafya, matematik, dilbilgisi ve dil bilimle ilgili bütün bilgileri inceleyen ve kimi durumlarda da bu bilgilere katkıda bulunan akademisyen-bilim adamı yetişti.[27]

Ayrıca günümüzdeki eğitim kurumlarından farklı olarak, Sümer okulu yaratıcı yazarlık diyebileceğimiz şeyin de merkeziydi. Geçmişin yazılı eserlerinin incelenip kopyalandığı yer burasıydı; yenilerinin oluşturulduğu yer de burasıydı. Bu nedenle, Sümer okullarından mezun olanların büyük çoğunluğunun tapınak ve saray ile ülkenin zengin ve güçlü kişilerinin hizmetine giren yazıcılar oldukları doğruysa da, yaşamlarını öğretmeye ve öğrenmeye adayanlar da vardı. Günümüz üniversite profesörleri gibi, bu eskiçağ bilim adamlarının çoğu da geçimlerini sağlamak için maaşlarına bağımlıydılar ve boş zamanlarını araştırma ve yazmaya ayırıyorlardı. İlk zamanlar işe büyük olasılıkla tapınağın bir uzantısı olarak başlayan Sümer okulu, zamanla din dışı bir kurum haline geldi. Tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla öğretmenlerin maaşları, öğrencilerden toplanan ücretlerden ödeniyordu. Sümerlerde eğitim zorunlu olmadığı gibi, genel de değildi. Öğrencilerin büyük çoğunluğu varlıklı ailelerden geliyordu.[28]

Aşağı sınıfı oluşturan insanların uzun süren bir eğitim için gerekli olan para ve zamanı kolay kolay bulabilecek durumda olmadıkları düşünüldüğünde Sümer okulunun öğrencileri doğal olarak aristokrat sınıfının çocuklarından oluşmaktaydı.[29] Sümerlerde eğitimin varlıklı sınıfları kapsadığı konusu, çivi yazısı uzmanı Lüksemburglu Nikolas Schneider'in Mezopotamya'da

[27] Kramer, a.g.e., s. 305.
[28] Kramer, a.g.e., s. 305.
[29] Koçer; Eğitim Tarihi, s. 60.

çıkan tabletleri okumasıyla kesin olarak kanıtlandı. Yaklaşık İ.Ö. 2000'den kalma ekonomi ve yönetim ile ilgili belgelerin binlercesinde, yaklaşık beş yüz kişi listelerde kendilerini yazıcı olarak belirtmiş, bazıları ise daha fazla tanıtıcı bilgi vermek amacıyla babalarının adını ve mesleğini de eklemiştir. Bu verilerden bir liste derleyen Schneider, yazıcıların, yani okul mezunlarının babalarının vali, kent kurucusu, elçi, tapınak yöneticisi, subay, kaptan, yüksek mevkili vergi memuru, çeşitli türden rahipler, işletme yöneticileri, denetici, ustabaşı, yazıcı, arşivci ve sayman olduklarını saptadı. Bu listelerde yazıcı olarak yalnızca tek bir kadının adı verilmektedir; bu nedenle, Sümer okullarındaki öğrenciler büyük olasılıkla yalnızca erkeklerden oluşuyordu.[30]

Sümer okulunun başı 'okul babası' denen ***'ummia'***ydı. Öğrencilere ***'okul oğlu'***, mezunlara da ***'eski günlerin okul oğlu'*** deniliyordu. Öğretmen yardımcısı ***'ağabey'*** olarak adlandırılıyordu. 'Ağabey'in görevlerinden bazıları, öğrencilerin kopyalaması için yeni tabletler yazmak, öğrencilerin kopyalarını gözden geçirmek ve ezberlerini dinlemekti. Diğer eğitim görevlileri arasında, örneğin 'çizimden sorumlu kişi' ve 'Sümerceden sorumlu' kişi bulunuyordu. Ayrıca öğrencilerin okula devamından sorumlu gözetmenler ve disiplinden sorumlu özel görevliler vardı.[31]

Sümer okullarının müfredatına gelince, elimizde insanlık tarihinin erken döneminde gerçekten de eşsiz olan bu okullardan elde edilen zengin veriler bulunmaktadır. Okula yeni başlayan çocukların ilk denemelerinden, ileri düzeydeki öğrencilerin hazırlamış oldukları kopyalara kadar, okul çocuklarının ellerinden çıkmış yazılı gerçek ürünlere sahibiz. Bu okul ürünlerinden anlıyoruz ki, Sümer okulundaki müfredat belli başlı iki bölümden oluşuyordu: birinci bölüm yarı-bilimsel ve eğitici, ikincisi ise yazımsal ve yaratıcı olarak tanımlanabilir. Birinci ya da yarı-bilimsel bölüm, okulun yazıcılara Sümer dilini yazmayı öğretmek olan ana amacından çıkıp büyümüştür. Çünkü bu pedago-

[30] Kramer, Sümerler, s. 306.
[31] Kramer; a.g.e., s.306.

jik gereksinimi karşılamak için Sümer yazısı öğretmenleri öncelikle dilbilimsel sınıflandırmadan oluşan bir öğrenim geliştirmişlerdi; yani Sümer dilini birbiriyle ilişkili sözcük ve deyim grupları halinde sınıflandırmışlar ve öğrencilere, bunları kolayca tekrarlayabilene kadar ezberletmiş ve kopyalatmışlardır. İ.Ö üçüncü bin yılda, bu ders kitapları giderek daha tamamlanmış hale geldi ve yavaş yavaş bütün Sümer okulları için kalıplaşmış ve standartlaşmış kitaplara dönüştü. Bunlar arasında ağaç ve kamış, her türden hayvan (böcekler ve kuşlarda dâhil), ülkeler, kentler ve köyler, her türden taş ve maden adından oluşan uzun listeler görüyoruz. Genel olarak bakıldığında bu derlemeler bitkibilim, hayvanbilim, coğrafya ve mineralbilimle ilgili bilgiler denebilecek konulara hatırı sayılır bir aşinalık olduğunu göstermektedir; bu olguysa bilim tarihçilerince daha yeni anlaşılmaya başlamıştır.[32]

Sümerli öğreticiler ayrıca çeşitli matematiksel çizelgeler ve çözümleriyle birlikte birçok ayrıntılı matematik problemi hazırlamıştır. Dilbilim alanındaysa, Sümer dilbilgisi incelemelerinin iyi bir şekilde temsil edildiğini görüyoruz. Birçok okul tabletine, isim tamlamalarından ve fiil çekimlerinden oluşan uzun listeler yazılmıştır. Bu ise oldukça incelikli bir dilbilgisel yaklaşıma işaret etmektir.[33]

İ.Ö. üçüncü bin yılın son çeyreğinde Sümerlerin giderek Sami kökenli Akadlarca fethedilmesinin bir sonucu olarak, eskiçağ profesörleri insanlığın en eski sözlüklerini hazırlamışlardı. Çünkü Sami kökenli fatihler yalnızca Sümer yazısını kabul etmekle kalmamış, Sümerce konuşma dili olmaktan çıktıktan çok sonra bile Sümer yazınsal yapıtlarına büyük değer vererek incelemiş ve taklit etmişlerdi. Bu da, Sümerce sözcük ve deyimlerin Akad diline çevrildiği sözcükler için pedagojik gereksim doğurdu.[34]

Sümer eğitim programının yazınsal ve yaratıcı yönüne gelince, bunlar öncelikle, İ.Ö. üçüncü bin yılın ikinci yarısında or-

[32] Kramer, a.g.e., s. 307.
[33] Kramer, a.g.e., s. 307.
[34] Kramer, a.g.e., s. 308.

taya çıkıp geliştirilmiş olması gereken geniş ve çeşitli yazınsal yapıt gruplarının incelenmesi, kopyalanması ve taklit edilmesinden oluşmaktaydı. Bu eskiçağ yapıtlarının sayısı yüzlercedir. Hemen hemen tümü şiirsel biçimde olan bu yapıtlar, uzunluk olarak bin dizeye yakın olanlardan elli dizeden az çeşitlere kadar farklılık gösteriyordu. Bugüne kadar bulunanların genellikle şu türlerden oluştuğu görülür: Sümer tanrılarının ve kahramanlarının eylemlerini ve serüvenlerini kutlayan şiirsel anlatı biçimindeki mitler ve destansı öyküler; tanrılara ve krallara adanmış ilahiler; ağıtlar, yani Sümer kentlerinin sık sık başına gelen yıkımdan duyulan üzüntüleri dile getiren şiirler; atasözleri, hayvan hikâyeleri ve denemeler de dâhil olmak üzere bilgelik yapıtları. Sümer kalıntılarından ele geçen yaklaşık olarak beş bin yazınsal tablet ve parçanın birçoğu eskiçağ öğrencilerinin acemi ellerinden çıkmadır.[35]

Sümer okullarında uygulanan öğretim yöntemleri ve teknikleri konusunda henüz fazla bir şey bilinmemektedir. Sabah okula gelen öğrenci, bir önceki gün hazırladığı tablet üzerinde çalışırdı. Sonra " ağabey," yani öğretmen yardımcısı yeni bir tablet hazırlar, öğrenci de bunu kopyalayıp çalışmaya başlardı. Ezber, öğrencinin çalışmasında kuşkusuz büyük bir rol oynuyordu.[36]

Bundan başka, öğretmen ve yardımcısı, öğrencilerin kopyaladığı ve incelediği basit listeleri, çizelgeleri ve yazılı metinleri, hatırı sayılır ölçüde sözlü ve açıklayıcı malzemeyle desteklemiş olmalıdırlar. Fakat Sümerlerin bilimsel, dinsel düşüncelerini anlamamız için paha biçilmez değerde olabilecek bu "dersler" büyük bir olasılıkla hiçbir zaman yazıya geçirilmemiştir; bu nedenle bizim için sonsuza kadar yitirilmişlerdir.[37]

Sümer okulu, ilerici eğitim diye adlandırabileceğimiz yöntemle hiçbir şekilde "lekelenmiş" değilse de, müfredatı en azından bir ölçüde pedagojik yönelimliydi. Böylece acemi öğrenci çalışmalarına tu-ta-ti, nu-na-ni, bu-ba-bi, zu-za-zi vb. gibi oldukça basit hece alıştırmalarıyla başlıyordu. Bunun ardından,

---

[35] Kramer, a.g.e., s. 308.
[36] Kramer, a.g.e., s. 308.
[37] Kramer, a.g.e., s. 309

telaffuzlarıyla birlikte tek bir işaretten meydana gelen yaklaşık dokuz yüz maddelik bir işaret listesi üzerinde çalışmalar ve alıştırmalar yapılması gerekiyordu.[38]

Sonra, şu ya da bu nedenle tek bir işaretten değil de, iki ya da üç işaretin oluşturduğu bir grupla yazılan yüzlerce sözcüğün yer aldığı listeler geliyordu. Bunları, anlamlarına göre düzenlenmiş binlerce sözcük ve deyimi içeren derlemeler izliyordu. Nitekim "doğa bilimleri" alanında insan ve hayvan bedeninin bölümlerinden, yabani ve evcil hayvanlardan, kuşlar ve balıklardan, ağaçlar ve bitkilerden, taşlar ve yıldızlardan oluşan listeler vardı. Eşya listeleri ise şunları içeriyordu: Tahtadan yapılmış eserler (işlenmiş tahta parçasından kayık ve arabaya kadar değişen bin beş yüzü aşkın nesne); kamış, post, deri ve metalden yapılmış nesneler; çeşitli türde çanak çömlek, giysi, yiyecek ve içecek. Bu listenin özel bir grubu yer adlarını ele alıyordu: ülkeler, kentler ve köyler, ayrıca ırmaklar, kanallar ve tarlalar. Bunlara yönetim ve hukukla ilgili belgelerde en çok kullanılan ifadelerden yapılmış bir derlemenin yanı sıra mesleklerin, akrabalık ilişkilerinin, insan bedenindeki sakatlıkların vb. adlarını sekiz yüz sözcükten oluşan bir liste de dâhildi.[39]

Öğrenci ancak Sümercenin karmaşık sözcük dağarcığının yazılışına aşina olduktan sonra kısa cümleler, atasözleri ve hayvan öykülerini ezberliyordu. Sonrasında ise Sümer'in ekonomik yaşamında büyük bir rol oynayan hukuksal belgelerin düzenlenmesinde çok önemli olan sözleşme örneklerinden yapılmış derlemeleri kopyalamaya ve ezberlemeye başlıyordu. Bu dilbilimsel eğitimin yanı sıra öğrenciye matematik dersleri de veriliyordu. Bu dersler hacim, uzunluk ve ağırlık ölçülerini içeren ölçüm tablolarının ve hesaplamalarda kullanılmak üzere çarpım ve dönüştürme tablolarının öğretilmesi biçiminde yapılıyordu. Daha sonra öğrenciye ücretler, kanal kazımı, inşaat işleriyle ilgili uygulamalı problemler çözdürülüyordu.[40]

---

[38] Kramer, a.g.e., s. 309.
[39] Kramer, a.g.e., s. 310.
[40] Kramer, a.g.e., s. 310.

Disiplin Sümer okulunda büyük bir sorun olmuşa benzemektedir; dayak hiç esirgenmiyordu. Kuşkusuz öğretmenler, öğrencileri iyi çalışmaları için övgü ve takdirle de teşvik ediyorlardı ama hata ve kusurlarını düzeltmek için öncelikle sopaya güveniyorlardı. Bu nedenle öğrencinin işi hiç de kolay değildi. Öğrenciler her gün, gün doğumundan günbatımına kadar okulda kalıyorlardı. Yıl içinde kimi tatillerin olması gerekir, ama bu konuda hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Yıllarını okul çalışmalarına veriyor, ilk gençliğinden genç bir adam oluncaya kadar okulda kalıyordu.[41]

Okul olarak kullanılan binalara gelince, Mezopotamya'da yapılan birçok kazıda okul olma ihtimali bulunan binalar ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Bağdat'ın 160 km güneyinde, o zamanki adı Nippur'da, diğeri Ebu Habbar diye bilinen, Babil'in güneybatısındaki Sippar'da ve bir üçüncüsü de Ur'dadır. Bununla birlikte Nippur'un batısında eski Mari kentinde kazı yapan Fransızlar, bir, iki ya da dört kişinin oturabileceği pişmiş tuğladan yapılma sıraların bulunduğu, kesin olarak bir okul sınıfının karakteristik özelliğini sergileyebilecek iki oda bulmuşlardı.[42]

Eskiçağ bilginlerinin, öğrencilerini adam etmek için hazırladığı eğitimle ilgili çok sayıda deneme bulunmaktadır. *"Eski mezun"*un ağzından okul öğrencisinin günlük etkinliklerini ele alan ***"Okul Günleri"*** başlıklı deneme, eskiçağ Yakındoğu'sundaki kazılardan çıkarılan en insanî belgelerden biridir. Özgün haliyle, İ.Ö 2000 civarında yaşamış, adı bilinmeyen bir öğretmen tarafından yazılmış olan bu belgenin yalın, içten sözleri, insan doğasının binyıllar boyunca ne kadar az değiştiğini ortaya koymaktadır. Eskiçağdaki öğrenci de tıpkı günümüzdeki öğrenciler gibi "öğretmen sopa atmasın diye" geç kalmaktan büyük bir korku duyar.[43]

Bu denemede çocuk uyanınca öğle yemeğini hazırlaması için annesini sıkıştırır. Okulda yaramazlık edince öğretmenden

---

[41] Kramer, a.g.e., s. 311.
[42] Kramer, a.g.e., s. 311.
[43] Kramer, a.g.e., s. 312.

ve yardımcısından birçok kez sopa yer. Öğretmene gelince, öyle anlaşılıyor ki, ücreti öğretmenlerin bugün aldığı ücret kadar düşüktü; en azından, kazancıyla iki yakasını bir araya getirebilmesi için öğrenci velilerinden "biraz ilave" bir şeyler almak, onu fazlasıyla memnun ederdi.[44] Yazının devamında çocuk, daha az dayak yemek için babasından öğretmenin eve davet edilerek ona hediyeler verilmesini istemektedir. Bu öneriyi kabul eden baba, öğretmeni davet eder, ona hediyeler verir.

Sümer eğitim sisteminde öğrencilerin oldukça sıkı bir disiplin altında eğitildiğini anlatan ve büyük olasılıkla ***'edubba'***daki (Sümer dilinde okul) ***'ummia'***lardan (profesör) birinin kaleminden çıkan bu eser, eski mezunlardan birine yönetilen bir soruyla başlar:

"Eski mezun, gençliğinde nereye gittin?" Eski mezun cevap verir: "okula gittim." Profesör-yazar tekrar sorar: "okulda ne yaptın?" Bu sözlerle eski mezun, okul etkinliklerini anımsar ve sözlerine başlar:

"Tabletlerimi ezbere okudum, öğle yemeğimi yedim, yeni tabletimi hazırladım, yazdım, bitirdim; sonra örnek tabletimi getirdiler; öğleden sonrada alıştırma tabletlerimi getirdiler. Okul bitince eve gittim, içeri girdim, babamı orada oturur buldum. Alıştırma tabletlerimi babama anlattım, tabletimi ona ezbere okudum. Öyle hoşuna gitti ki, ona sevinçle baktım."

Yazar, öğrenciyi evin hizmetkârlarına yöneltir. Belli ki, epey varlıklı bir evdir:

"Susadım, bana içecek su ver; acıktım, bana yiyecek ekmek ver; ayaklarımı yıka, yatağımı yap, uyumak istiyorum. Beni sabah erken kaldır, öğretmen sopa atmasın diye okula geç kalmamam gerek."

Her halde bütün bunlar yapılmış olmalı ki, bundan sonra öğrenciyi şunları söylerken görüyoruz:

---

[44] Kramer, a.g.e., s. 313.

"Sabah erken uyandığımda anneme dönüp dedim ki: "bana öğlen yemeğimi ver, okula gitmek istiyorum." Annem bana iki dürüm verdi ve okula gittim. Okulda, zamanında gelmeden sorumlu denetmen bana, "neden geç kaldın?" dedi. Korkuyla ve çarpan yüreğimle öğretmenimin yanına gittim ve önünde eğilip saygıyla selamladım."

Ama saygı göstermiş olsa da, eskiçağ öğrencisi için kötü bir gündü (en azından eski mezun oldukça nostaljik olarak öyle anımsıyordu); okul kadrosunun çeşitli üyelerinden sopa yemek zorunda kalmıştır. Ya da mezunun ağzından yazarın söylediği sözlerle:

Okul müdürüm tabletimi okuyup şöyle dedi:

"Burada bir şey eksik," sopa attı bana.

Titizlikten sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"Sokakta sürttün, giysilerini düzeltmedin," sopa attı bana.

Sessizlikten sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden konuştun?" sopa attı bana.

Toplanmaktan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden rahata geçtin?" sopa attı bana.

Kapıdan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden kapıdan dışarı çıktın?" sopa attı bana,

Sümerceden sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"Neden Sümerce konuşmadın?" sopa attı bana.

Öğretmenim (ummia) şöyle dedi:

"Elin becerikli değil," sopa attı bana.

"Ve böylece ben de yazıcılık sanatından nefret etmeye, yazıcılık sanatını ihmal etmeye başladım."

Çaresiz kalan öğrenci babasına başvurur:

Ona biraz ilave ücret ver, daha yumuşak olsun. Bir süre hesap yapmaktan uzak kalsın; öğrencilerin okul işlerini hesap

ederken, beni de onların arasında saysın; yani belki beni daha fazla ihmal etmez.

Buradan itibaren sözü yazarın kendisi alır, olayları sanki oradaymış ve tanık olmuş gibi betimler:

"Öğrencinin söylediklerine babası kulak verdi. Öğretmen okuldan getirildi ve eve girdikten sonra, "başköşeye" oturtuldu. Öğrenci, öğretmenin yanında kalarak ona hizmet etti ve yazı sanatı hakkında ne öğrenmişse babasına bir bir saydı. Babası yüreğindeki hoşnutlukla okulun müdürüne sevinç içinde şöyle dedi: "Benim küçük oğlan elini açtı, sen de bilgeliğin oraya girmesini sağladın. Yazıcılık sanatının bütün inceliklerini ona gösterdin; matematik ve aritmetik problemlerini anlamasını sağladın, ona çivi yazısının derin olarak nasıl yazılacağını öğrettin."

Yazar, babayı evin hizmetkârlarına yönelterek şöyle konuşturur:

Onun için irda yağı dökün, onun için sofraya getirin. Hoş kokulu yağı midesine su gibi akıtın. Ona bir giysi giydirmek istiyorum. Ona biraz ilave ücret verin, parmağına bir yüzük takın.[45]

Katı bir eğitim anlayışı, öğrencinin buna karşı geliştirdiği tavır ve babanın beklentisinin bir arada işlendiği diğer bir Sümer metni ise ***"Yazıcı ile Yoldan Çıkan Oğlu"*** dur. Yirmiden fazla tablet ve parçanın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bu metin dikkat çekicidir.

Yaklaşık yüz seksen dize olan yapıt, babayla oğul arasındaki dostça bir diyalogla başlar. Baba okula gitmesi, tembellik etmemesi ve sokaklarda oyalanmadan yaptıkları hakkında bilgi vermesi için oğlunu uyarır. Oğlunun, söylediklerine yeterince dikkat ettiğinden emin olmak için baba sözlerini teker teker yineletir.

Baba, oğlunun adam olmasına yardımcı olacak bir dizi pratik öğütle başlar: *Sokak ve caddelerde dolaşma; gözetmenin karşısında dik başlı olma; okula git ve insanoğlunun geçmiş de-*

[45] Kramer, a.g.e., s. 316.

neyimlerini öğren. Bunun ardından, dik kafalı çocuğa yapılan acı bir azarlama gelir. Oğlu onu sürekli kaygılandırarak ve insanî olmayan davranışlar sergileyerek babasını ölüm derecesinde hasta etmiştir. Baba, oğlunun nankörlüğüyle derin bir hayal kırıklığı yaşamaktadır. Oğlunu hiçbir zaman öküzün ya da sabanın arkasında çalıştırmamış, asla odun getirmesini ve öteki babaların oğullarına yaptığı gibi kendisini geçindirmesini istememiştir. Babanın bu çabasına rağmen oğlu ötekilerden daha az adam olmuştur.

Günümüzde pek çok hayal kırıklığı yaşayan ana baba gibi, Sümerli baba da, oğlunun mesleğinde kendi izinden giderek yazıcı olmayı reddetmesinden çok incinmiştir. Oğluna yoldaşlarını, kardeşlerini ve arkadaşlarını örnek almasını istemektedir. Kendisi gibi, yazıcı olması için oğluna çıkışır. Babaya göre bu meslek, insanlığın edindiği deneyimlerin şiirsel olarak aktarılması açısından çok yararlıdır. Zaten, tüm tanrıların kralı Enlil, bir erkek evladın meslekte babasını izlemesini buyurmuştur.[46]

Yazı, Sümerli babanın oğluna nasihat, tehdit ve şefkat karışımı konuşmasıyla devam etmektedir:

"Nereye gittin?"

"Hiçbir yere gitmedim."

"Eğer bir yere gitmediysen niye avarelik ediyorsun? Okula git,'okul babası'nın (profesör) önünde dur, ödevini ezberle, okul çantanı aç, "ağabey"in senin için yeni bir tablet hazırlarken sen de kendi tabletini yaz. Ödevini bitirip gösterdikten sonra, yollarda oyalanmadan doğruca bana gel. Şimdi, ne dediğimi anladın mı?"

"Anladım, sana tekrar edeyim."

"Pekâlâ, şimdi tekrarla."

"Bana okula gitmemi, ödevimi ezberlememi, okul çantamı açmamı, ağabeyim bana yeni bir tablet hazırlarken kendi tabletimi yazmamı söyledin. Ödevimi bitirdikten sonra gözetmenime

[46] Kramer, a.g.e., s. 321.

göstereccğim ve senin yanına geleceğim. İşte, bana söylediklerin bunlar."

"Bana bak, adam ol. Halka açık meydanda başıboş dolaşma, caddelerde sürtme. Sokakta yürürken çevrene bakınıp durma. Alçak gönüllü ol, gözetmenine ondan çekindiğini göster."[47]

Yazının devamında baba, oğlunun öğrenciliğinden hiç memnun değildir ve umutsuz uyarılarına devam etmektedir:

"Halka açık meydanda başıboş dolaşan sen mi başarılı olacaksın? Öyleyse önceki kuşaklara bak. Okula git, yararını görürsün. Oğlum, önceki kuşaklara bak, araştır onları. Akrabalarımla konuştum, onların çocuklarıyla karşılaştırdım, ama aralarında senin gibisi yok. Şimdi sana söyleyeceklerim, aptalı bilge bir adama çevirir, yılanı büyülenmiş gibi durdurur, seni asılsız sözlere kanmaktan alıkoyar. Yüreğim senin yüzünden bezginlikle dolduğundan, senden uzaklaştım. Bağırıp çağırmaların yüzünden sana dargındım. Sen insanlıktan çıktığın için yüreğimi şeytanî bir rüzgâr ele geçirmişti. Homurdanmaların beni yedi bitirdi, ölüm döşeğine düşürdü."[48]

Bütün amacı oğlunun iyi bir eğitim alması olan baba, kendisine düşen görevleri yerine getirdiğini söyleyerek şöyle devam etmektedir:

"Ömrümde sana sazlıktan kamış getirtmedim. Yeni yetmelerin ve küçüklerin taşıdığı sazları sen asla taşımadın. Sana asla 'kervanlarımla git' demedim. Seni çalışmaya, tarlamda saban sürmeye göndermedim. Seni tarla bellemeye göndermedim. Seni asla işçi olarak çalışmaya göndermedim. "Git, çalış, beni geçindir" demedim. Senin gibiler çalışıp ana babalarının geçinini sağlıyorlar. Arkadaşlarınla konuşup söylediklerine değer verseydin, onları örnek alırdın. Her bir babalarına 10 *gur* arpa getiriyor. Onlar babalarını arpa, yağ, yün içinde yüzdürüyorlar. Ama sen, haylazlıkta senin üstüne yok. Onlarla karşılaştırılınca adam bile değilsin. Elbette sen onlar gibi çalışmazsın. Onlar, çocuklarını çalıştıran babaların oğulları, ama ben, ben seni onlar

[47] Kramer, a.g.e., s. 322
[48] Kramer, a.g.e., s. 323.

gibi çalıştırmadım. Ben senin yüzünden gece gündüz azap çekiyorum. Sen ise gece gündüz sefa sürüyorsun. Bolluk içinde yüzüyorsun. Enine boyuna büyüdün, kocamansın, güçlü kuvvetli ve şişkosun, ama tanıdıkların umutla senin çöküşünü bekliyorlar, bu da onları sevindirecektir, çünkü sen insanlığa önem vermiyorsun."[49]

Oğlunun okula önem vermemesi sebebiyle babanın öfke, eleştiri, uyarılarla dolu bu sözlerinden sonra her şeye rağmen oğluna hayır duaları etmeyi de ihmal etmemektedir. Şiirsel hayır duasından, babanın sıradan bir insan olmadığı yargısını çıkarmak zor değildir:

Seninle kavga edenden, tanrın Nanna seni korusun,
Sana saldırandan tanrın Nanna seni korusun,
Tanrının gözüne giresin,
İnsanlığın seni yüceltsin, boyunu, gönlünü,
Kentindeki bilgelerin başı olasın,
Kent, adını en güzel yerlerde ansın,
Tanrın sana seçkin bir adla seslensin,
Tanrın Nanna'nın gözüne giresin,
Tanrıça Ningal'ın lütfu yanında olsun.[50]

Bu denemede babanın üç farklı tavrı göze çarpmaktadır. Birinci bölümde okula verdiği önem ve oğluna görevlerini hatırlatması, ikinci kısım, çocuğunun okulu ihmal etmiş olması sebebiyle öfkeyle karışık iğneleyici sözleri ve umutsuz bir babanın söylenmeleridir. Üçüncü kısımda çocuğuna, düzelmesi umudu içinde dua ve bu konudaki temennisidir.

Ağır ve sıkıcı müfredat programına, öğretmenlerin verdiği sert cezalara, daha yırtıcı sınıf arkadaşlarının acımasız rekabeti-

[49] Kramer, a.g.e., s. 324.
[50] Kramer, a.g.e., s. 324.

ne rağmen hırslı ve azimli öğrenci okuldan mezun olmayı başarmışsa, bu, onun geleceği için nasıl bir anlam taşıyordu?

Sadece yukarıdaki örneklerden değil, Mezopotamya'da çıkarılan on binlerce tabletin okunmasıyla Sümer'deki eğitimin binlerce yıl öncesinde bir sistem içinde yürütüldüğü açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Beş bin yıl öncesinin eğitim sisteminin fazlasıyla ürkütücü ve itici, müfredatın katı, öğretim yöntemlerinin sıkıcı, disiplinin sert olması, Sümerlerin ilk en büyük medeniyeti kurmuş olmaları arasındaki ilişki farklı yorumlanabilir; fakat Sümerli babanın, çocuğunun eğitimini en az günümüzdeki baba kadar, belki de daha fazla ciddiye aldığını öğreniyoruz. Daha ilginç olanı ise, okulu sevmeyen, ana babayı çileden çıkaran haylaz çocuklar için ana babaların yakınmalarının aynı cümlelerle dile getirilişi bile binlerce yıl öncesinden bu güne hiç değişmemiş olmasıdır. Beş bin yıl önce okula geç gelen veya okuldan kaçan öğrencilerin okulda ve evde başına gelenler neredeyse 21. yüzyılda da aynıdır.

Sümerlere ait tabletlerin içeriği sadece eğitimle ilgili metinlerden oluşmamaktadır. Bu tabletlerin içeriğinde dualar ve övgüler büyük yer tutar. Övgülerin büyük kısmı tanrılar ve kahramanlar için yazılmıştır. Kralların ülkede adalet ve eşitliği güvence altına alma iddiaları kraliyet ilahilerinde edebi bir kalıp haline geldiği görülmektedir. Bu ilahilerde kralların adalete saygı duyduğu, doğruluğu sevdiği, kötülükten nefret ettiği genel ifadeleriyle kısaca anlatılır. Bazen bu insanî temanın geniş tutulduğu da olur. Sümer krallarından İşme-Dagan'ın kendini övdüğü ilahi bunlardan biridir:

Utu[51] *ağzıma adaleti ve doğruluğu koydu-*
halka hüküm ve kararları tam olarak vermek için,
doğruluğu yaymak,
erdemliyi güçlendirmek, kötülüğü yok etmek için.

[51] Utu:Güneş tanrısı

Kardeşin kardeşe doğruyu söylediğini, babaya saygı duyulduğunu,

ablaya karşı gelinmediğini, anadan korkulduğunu,

güçsüzün güçlüye bırakılmadığını, zayıfın korunduğunu,

kuvvetlinin keyfince davranmadığını, insanın insanla çekişmediğini,

kötülüğün, şiddetin yok edildiğini, adaletin boy verdiğini

görmek için,

Utu, Ningal'in doğurduğu oğul, payım olarak verdi bana.

Bu ilahinin devamında İşme Dagan toplumsal adalet alanındaki etkileyici başarılarını şöyle anlatır:

Kötülüğü ve şiddeti ben engelledim,

Sümer'e doğruluğu ben getirdim.

Ben adalet aşığı bir çobanım,

Sümer'de doğmuş biri, Nippur yurttaşıyım ben,

eşitsizliği hoş görmeyen bir yargıcım,

yerinde kararlardan başkasını vermeyen,

(öyle ki) kuvvetli (kişi) yüksekten ve kudretli davranamaz,

güçlü, zayıfı ezemez,

soylu, özgür insana kötü davranamaz,

yoksul, varlıklıya karşılık vermekten çekinmez.

Her zaman için, rüşvetle verilen hükmü,

dönülen sözleri yasak ettim.

Uygunsuzu, ağzı bozuğu silip attım.

Sapkını, yalanı, dolanı doğru yola döndürdüm.

Haksızlığa uğramışın, dulun, yetimin:

"Ey Utu, ey Nanna" haykırışlarına cevap verdim.

Bozkırda adam soyan amansızların kökünü kuruttum.

Bütün gücümle iyinin yanındayım.

Yakınmalara gelince; çoğu, düşmanların yakıp yıktığı kentlerle ilgilidir. Bunlardan biri, tanrıça Ningal'in ağzından Ur kenti için yazıldığı anlaşılmaktadır. Tanrıça, düşmanlar tarafından tahrip edilen Ur şehrini hüzün dolu sözlerle şöyle dile getirmektedir:

Toz doldu kentimin ırmaklarına,
kentimin ırmakları
tilki yuvasına döndü.
Köpük köpük sular akmıyor şimdi orada,
çalışanlar onları bıraktı gitti,
Kentin tarlalarında buğday yok,
yurttaş çekti gitti.
Bala ve şaraba boğulan hurmalıklarımda
ve bağlarımda dağ dikenleri bitti.
Yazık! Evim yıkık bir ahır oldu artık,
Ben Ningal'im, ben sefil bir çobanım,
koyunlarımı silahlar parçalamış.
Yazık! Barışı bulamamış kendi kentinde
bir sürgünüm ben.
Ben Ningal'im, dinginliği bulamamış,
yuvasından kovulan biri.
Ben yabancı bir kentte oturan
bir yabancıyım şimdi[52].

Dünyaya yazılı olarak tanıklık eden en eski edebi eserler arasında Sümerlere ait Gılgameş Destanı ilk sırayı alır.[53] Gılgameş Destanı ilk yazılı edebi eser olma özelliğini taşımasına rağmen, bu değerli kaynağın gün yüzü görmesi ancak 1862 yılında mümkün olmuştur. Bu destan şimdiki Musul kentinin bir bölümünü oluşturan ve Asurlulara başkentlik yapmış olan

[52] Timuçin, a.g.e. Sayfa 73,
[53] Prof. Harald Braem; Uruk Aslanı Gılgameş, Sayfa 1, 3. Basım, Çeviren Atilla Dirim, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2000

Ninova'daki kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Gerçekte Ninova'da ortaya çıkarılan şaheser sadece bu destan değildi. Bunun kadar önem taşıyan bulgulardan birisi de M.Ö. yedinci yüzyılda hüküm sürmüş olan Asur kralı Asurbanipal'in kurmuş olduğu kütüphaneydi ve Gılgameş Destanı da tabletler halinde bu kütüphanede bulundu.

Bu destanın kahramanı olan Gılgameş, Uruk Devleti'nin yarı tanrı kralıdır. Şiirsel bir anlatımla yazılmış bu mitolojik destan Gılgameş'i ve kralı olduğu Uruk kentini öven bir girişle başlar. Gılgameş yönettiği halkına zulmeden birdir. Onun zulmü altında ezilen Uruklular, ana Tanrıça Aruru'ya başvurular. Ana tanrıça, Gılgameş'in kibrini kırıp ruhunu eğitebilecek olan güçlü ama yabani Enkidu'yu yaratır. Uruklu bir kadın Enkidu'yu eğitir. İnsanlaşan Enkidu artık kibirli ve zalim ruhunu yola getireceği Gılgameş'le kapışmaya hazırdır. İkisi arasındaki kapışmada Enkidu üstün görülür fakat aniden Gılgameş'in öfkesi yatışır ve Enkidu'ya sarılır. Böylece iki güçlü insan arasında dostluk başlar.

Gılgameş, yeni dostu Enkidu'ya sedir ormanına gidip korkunç bekçi Huvava'yı öldürüp ülkede kötülüğün kökünü kazıma planını açar. Bu ormanı tanıyan Enkidu bunun tehlikeli olduğunu söylerse de sonunda beraber bu maceraya atılırlar. Uzun ve yorucu yolculuktan sonra ormana varır, Huvava'yı öldürüp ağaçları keserler.

Uruk kentine dönüşlerinde aşk tanrıçası İştar, Gılga-meş'e tutulur. Gılgameş'i bir türlü yola getiremeyince İştar, gök tanrısından Gılgameş'i ve kentini yok etmesi için Gök Boğası'nı Uruk'a göndermesini ister. Gök Boğası yere iner ve Uruk kentini kırıp geçirir. Sonunda Gılgameş ve Enkidu güçlerini birleştirip boğayı öldürmeyi başarırlar.

İkisinin kahramanlıklarının dorukta olduğu bir anda Enkidu, Huvava ve Gök Boğası'nı öldürmesindeki payı sebebiyle tanrılar tarafından genç yaşta ölüme mahkûm edilir. On iki günlük bir hastalık sonucunda Gılgameş'in gözler önünde son nefesini verir. Onun ölümü Gılgameş'i derinden sarsar ve er geç ölümün

kendisini yakalayacağını, bundan kurtuluşun olmadığını düşündükçe geçmişteki başarısı onu avutamaz. Ölümsüzlüğün sırrını arayıp bulmasından başka bir yol bulunmamaktadır.[54]

Gılgameş'in bildiğine göre, tarihte ölümsüz olmayı başarmış tek bir insan vardır; tufandan önce varolan beş krallık kentinden biri olan Şuruppak'taki Utnapiştim'dir. Destanda geçen Şuruppak hayali bir yer değildir. Burası M.Ö. 4000'in sonlarında bile gelişmiş bir Sümer kenti olduğu bilinmektedir. Utnapiştim de hayali bir kişi değildir. Sümer inancına göre, en azından Gılgameş destanında bahsedildiği kadarıyla bu kişi Büyük Tufan'dan önce de var olan ve günümüzdeki Nuh'u karşılayan kişidir.

Gılgameş bu bilge ölümsüz kraldan ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek için yola koyulur. Uzun ve maceralarla dolu yolculuktan sonra bitkin, saçı sakalı birbirine karışmış, kir pas içinde Utnapiştim'in huzuruna çıkar. Fakat kralın sözleri cesaret kırıcıdır. Kral, bütün canlıların kökünü kazıyan büyük tufanı uzun uzadıya anlatır. Kral, şayet bilgelik tanrısı yüce Ea'nın öğüdüyle yaptığı gemiye sığınmamış olsaydı, kendisinin de kurtulmuş olamayacağını söyler. Kral kendi ölümsüzlüğünün, tanrıların ona bir armağanı olduğunu söyler. Gılgameş, kendisine böyle büyük bir armağan veren bir tanrının olmayacağını düşünerek eli boş bir şekilde Uruk'a dönmeye hazırlanırken bir umut ışığı doğar. Kral, karısının zorlaması üzerine Gılgameş'e denizin altında bulunan sonsuz gençlik bitkisinin yerini söyler. Gılgameş denize dalar, bitkiyi çıkarır ve sevinçle kendi şehri olan Uruk'a doğru yola çıkar. Fakat tanrıların isteği başkadır. Gılgameş yoldaki bir derede yıkanırken, bir yılan bitkiyi kaçırır. Tükenmiş bir halde ve hayal kırıklığı içinde kenti çevreleyen güçlü duvarlarda bir avuntu bulabilmek için Uruk'a döner.[55]

Yukarıdaki Gılgameş Destanı'nın ilk on bir tableti Babil uyarlamasının bir özetidir. Sümerolog Prof. Noah Kramer'e göre bu destanın çıkış noktası Sümerlere dayanmaktadır.

---

[54] Samuel Noah Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, Sayfa 331, 2. Basım, Çeviren Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002

[55] Kramer, Tarih Sümer'de Başlar, Sayfa 332

Mezopotamya'da bazen aynı dönemlerde bazen de farklı yüzyıllarda görülen gelişmeler edebi metinlerle sınırlı değildir. Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen kanıtlarda Sümerlerde bu günün bilim dallarından bazılarının temellerinin Sümerlerce atılmış olduğu görülmektedir. Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Şafak Ural gibi bazı akademisyenler bu coğrafyadaki edebi ve bilimsel gelişmeleri genel olarak 'Mezopotamya Uygarlığı' başlığı altında ele almışlardır. Çünkü Sümerlerin yanı sıra Babil, Asur ve Akadların da bu coğrafyada gelişen medeniyete katkıları olmuştur.

İnsanların geniş topluluklar halinde yaşamaya başlamasıyla ortaya çıkan sosyal ve ekonomik faaliyetlerin Mısır ve Mezopotamya'da matematiğin başlamasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Aynı şekilde sağlık problemleri doğal olarak tıp alanında çalışmaların yapılmasına neden olmuştur. Astronomi biliminin matematiğe olan ihtiyacı, matematiğin gelişmesini sağlayan diğer bir etmen olarak kabul edilebilir.[56]

Mezopotamya matematiğinin bir hayli işlenip geliştirilmesi ve geometriye uygulanmış olması, sonraki çağlarda geniş bir etki yapmasına yol açmıştır. Nitekim Pitagoras teoremi Mezopotamyalılarca biliniyordu.[57].

Mezopotamya matematik tabletleri iki grupta toplanabilir. Birincisi çizelgeler, ikincisi ise problem ve uygulamalardan oluşmaktadır. Çizelgelerin içinde en basitini çarpma cetvelleri oluşturur. Her sayı için ayrı çizelge kullanıyorlardı. Örneğin, 5 ile çarpma için ayrı çizelge, 9 ile çarpmak için ayrı çizelge vardı. Mezopotamyalıların rakamları çiviyazısı işaretlerine benziyordu. Rakam sistemleri 60 tabanlıydı.[58]

Bugün cebir denilince, sembollerin ve formüllerin kullanıldığı matematik dalı akla gelir. Mezopotamya matematiğinin çok gelişmiş bir dalı da cebirdir. Onlarda cebirin çok gelişmiş olması rakam sistemlerinin ileri durumda olmasına bağlanabilir. Bi-

---

[56] Prof. Şafak Ural; Bilim Tarihi, Sayfa 25, 3. Basım, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000
[57] Ural; a.g.e. Sayfa 28.
[58] Ord. Prof. Aydın Sayılı, Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Sayfa 35, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1996

rinci derece denklemlerinin çözümü Mezopotamyalılar için bir sorun oluşturmuyordu. Onların cebirde üzerinde durdukları konu ikinci derece denklemlerin çözümüydü. Mezopotamyalılar sembolik düzeye ulaşamamışlardı, fakat cebirin kurucusu olarak bilinirler. Sümerler sembolik bir dil geliştirmemiş olsalar bile birinci, ikinci hatta bir ölçüde üçüncü derecede denklemleri çözebiliyorlardı. Mezopotamyalılar geometride de önemli çalışmalar yapmışlardır. Onların kare, dikdörtgen ve yamuğun alanını, prizma ve silindirin hacmini hesapladıkları bilinmektedir.[59]

Mezopotamya'da gelişmiş olan diğer bir bilim dalı da astronomiydi. Onlar sadece önemli gözlemler yapmakla kalmamış, bu gözlemleri matematiği de kullanarak temellendirmişlerdir.[60]

Mezopotamya'da tıp alanında yapılmış olan çalışmaları bilimsel faaliyet olarak nitelendirmek mümkündür. Mezopotamya'da tıp rahip sınıfının elindeydi ve üç ayrı hekim sınıfı tarafından icra edilmekteydi. Bir sınıf hastalığın belirtilerini tespit edip hastalığın gelişim seyri konusunda tahmin ve teşhiste bulunurdu. Tıpla ilgilenen diğer sınıf üfürükçü ve büyücüler sınıfıydı. Üçüncü gruptaki tıpçılar tamamen tıp alanı içindeydiler ve hastalıkların tedavisiyle meşgul oluyorlardı.[61]

2- Mısır'da Eğitim

Herodot'a göre Nil'in bir armağanı olan Mısır, Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olmak üzere ikiye ayrılır. Yukarı Mısır, genişliği on kilometreyi bulan ve Nil vadisinin bulunduğu topraklardır. Aşağı Mısır, Nil deltasının oluşturduğu daha dar ama daha verimli bir alanı kapsar.[62]

Her şeyden önce doğası, ıssız sonsuzluğuyla yaşamı sürekli tehdit eden, kuzeyde düz ve kumlu, güneyde dağlık ve kayalık bir çölün kıyısında uzanan, Nil nehrinin her yıl kabarıp alçalan sularıyla sulanıp zengin ürünlerle dolup taşan, bereketli toprakların olduğu cömert bir doğadır. Tersiyerde yavaş yavaş geri

[59] Ural; a.g.e. Sayfa 29.
[60] Ural; a.g.e., s. 30.
[61] Ural; a.g.e. 32.
[62] Timuçin, a.g.e. s. 86

çekilen denizin yerini alan ve Nil'in birçok koluyla sulanan verimli bir delta vardır. İklimi, neolitik döneme kadar ekvator Afrikası karakterinde nemli, sıcak ve bol yağmurlu olup, bugünkü kuru çöl iklimi özelliklerine ancak Eski Krallık döneminde kavuşmuştur.[63]

Antik Mısır'ın üç büyük tarihsel dönemi vardır: Tarihöncesi dönem, Firavunlar dönemi ve Yunan-Latin dönemi. Mısır uygarlığı üç büyük imparatorlukla gelişmiştir: Eski İmparatorluk, Orta İmparatorluk ve Yeni İmparatorluk. Bir imparatorluğun sonuna denk gelen her dönem karışıklıklar dönemine açılır ve bunlara ara dönemler denir. Bu ara dönemlerin belirgin özellikleri, kraliyet otoritesinin zayıflamasından sonra Mısır'ın siyasal ve yerel birliğinin parçalanmasıdır. Zafiyet gösteren iktidarın yerini dönemlere göre iktidarı paylaşan yerel sülaleler veya yabancı sülaleler alır. Bu ara dönemler bugün çok iyi bilinmemektedir. Öte yandan Mısır firavunlarının tümü 1'den 30'a kadar numaralandırılmıştır. Bu sınıflandırma M.Ö. III. Yüzyılda yaşamış olan Yunanlı rahip Manethon tarafından yapılmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 3000'den 332'ye kadar Mısır uygarlığı otuz hanedanla gelişmiş ve dünyaya damgasını vurmuştur.[64]

Paleolitik dönemden beri Nil vadisinde insan varlığına rastlanmaktadır. Yavaş yavaş artan kuraklıktan kaçarak çöl platosundan Nil vadisine inen insan, kültür basamaklarını birer birer çıkarak yerleşik hayata geçer, tarım yapar, evcil hayvan besler, kullandığı aletleri geliştirir ve ölülerini öbür dünyaya armağanlarla uğurlar. Tanrılar kendilerini ona gösterir, o da hayvan ve nesnelerde büyülü güçler sezinler. Yaratma arzusuyla fildişi, kil ve taştan ilk heykelleri yontar. Reisler ortaya çıkar, siyasal güç ve dinsel saygınlık kazanırlar, sonunda aralarından birisi Nil vadisini tek bir krallık altından toplamayı başarır.[65]

---

[63] Prof. Erik Hornung, Mısır Tarihi, Sayfa 9, Çeviren Zehra Aksu Yılmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004

[64] Sophie Desplancques, Antik Mısır, Sayfa 9, Çeviren İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara, 2006

[65] Hornung, a.g.e., s. 9.

Dağınık ve karmaşık verileri değerlendiren toplumbilimciler, eski Mısırlıların birkaç ırkın birleşmesiyle oluşmuş melezler oldukları kanısındadırlar. Bununla birlikte bu karışımın zamanla kendi özelliklerini taşıyan bir toplum yarattığını söylemek mümkündür. Daha çok Hamiler ve Samilerin karışmasından oluşan eski Mısır halkının dili de Hami ve Sami özelliklerini taşıyordu.[66]

Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır'ın Kral Menes yönetiminde birleştirilmesi, Mısır tarihinin geleneksel başlangıç noktası olarak alınır. Bu birleşmenin gerçekleştiği İ.Ö. 2850 dolaylarında, Sümer kentleri birkaç asırlık gelişme dönemlerini geride bırakmıştı bile. Sümerlerin, Mısır uygarlığının gelişmesinin ilk evreleri üzerinde küçük fakat şaşmaz izleri saptanmıştır. Bu nedenle, Basra Körfezi'nin başından yola çıkan denizcilerin Arabistan kıyılarını dolaşıp Kızıldeniz'e ulaşmaları ve burada dar Nil Vadisi'nde oturan halklarla karşılaşmış olmaları mümkün görünmektedir. Sümerlerin o tarihlerde bildikleri tekniklerin ve düşüncelerin, aşağı Dicle-Fırat bölgesindeki çevreye benzer bir çevre içinde yaşayan eski Mısırlılar için özel bir önemi vardı. Menes'in yaşadığı tarihlerde Mezopotamya'da sulama, metalürji, yazı, saban, tekerlekli araçlar ve anıtsal yapılar ortaya çıkmıştı. Bunların hepsi hızlı bir öykünme ve uyarlanma süreciyle Mısırlıların yararlanacakları biçime sokuldu.[67]

Eskiçağ'da ilim söz konusu olunca, ilk akla gelen Mısır, Mezopotamya ve Yunan ilimleridir. Bunların içinde de kıdem bakımından başta Mısırlılar ve Mezopotamyalılar yer almaktadır. Gerçekten eski Mısırlılarla Mezopotamyalıların ilmi bilgileri tarihî belgelere dayanarak inceleyebildiğimiz ve tanıdığımız en eski ilmî faaliyet örneklerini oluşturuyor. Ayrıca, günümüz ilminin tarihini gerilere doğru izlediğimizde, ana yol üstünde kalburüstü varlıklar olarak karşımıza Mısır ve Mezopotamya ilimleri dikilmektedir.[68]

---

[66] Timuçin, a.g.e. s. 86.
[67] Prof. William H. McNeill, Dünya Tarihi, Sayfa 54, Çeviren Alâeddin Şenel, 5. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2001
[68] Sayılı, a.g.e., s.1.

Mısır uygarlığı, kendine has üslubuyla ve kurumsal yapısıyla hızla ortaya çıktı. Mısırlıların, Sümer deneyiminden yararlanabilmelerinin sağladığı üstünlükle, Mezopotamya'da bin yıl, belki de daha uzun bir süre alırken, bu uygarlığın Mısır'da gerçekleşebilmesi için yarısı kadar bir süre yetti.[69]

Mısır medeniyetinin gelişmesinde şüphesiz ki Firavunların büyük etkisi olmuştu. Firavun, eski Mısır dilinde ***büyük ev*** anlamına gelmekteydi. Bu kavrama daha sonra kral anlamı yüklendi. Firavun'un evi aynı zamanda Mısır uygarlığının içinde biçimlendiği merkezi oluşturdu. Tanrı-kralın evine bağlanan zanaatçılar ve yöneticiler, Menes'in fethini izleyen üç dört yüz yıl içinde piramitleri dikip, Mısır sanatının bunlardan aşağı olmayan öteki geleneklerini ortaya koydular. Arkeolojik kalıntılarda haklarında daha az ipucu bulunan müzik, dans ve öteki sanat ve zanaatlarla birlikte, hiyeroglif yazı, sırçalı tuğlalar, kaplar, çok zarif bir doğramacılık, bunların hepsi aynı kralın evinde geliştirildi.[70]

M.Ö. 484–420/30 yılları arasında yaşamış olan tarihçi Herodotos'un, Mısır medeniyeti, kültürü ve yaşam biçimiyle ilgili verdiği bilgilerden, eski Mısır kültürünün gerçekte tarihin derinliklerinde kalmadığını, bir bölümünün günümüzde bile canlılığını koruduğunu görmekteyiz. Özellikle geç dönemlerde, kesilen kurbanların kusurlu olmaması ve bir ölçüde kesim şekli, kurbanın oruçtan sonra kesilmesi, kurban kesilirken tanrının adının anılması, dua edilmesi bize yabancı olmayan ibadet ve ritüellerdir.

Mezopotamya'da olduğu gibi, Mısır'da da inancın kurumlaştığı yer tapınaktı. Tapınakta geniş bir insan topluluğunu içine alan katı sıradüzenli bir rahipler örgütü vardı. Arındırıcılar, kâhinler, müzisyenler yanında şarkıcılarıyla, çalgıcılarıyla büyük bir kadınlar topluluğu yer almaktaydı. Tapınak böylece bir din merkezi olduğu kadar, bir kültür merkeziydi. Metinleri yazmak, kopya etmek ve yorumlamak gibi işlerle görevli yazıcılar

[69] McNeill, a.g.e., s.54.
[70] McNeill, a.g.e. s. 56.

da tapınakta bulunurlardı. Firavun, bu yazıcılara büyük değer verir ve yazı yazmak gibi zor bir işi gerçekleştiren bu yazıcıların zaman zaman görüşlerini alırdı. Bunun yanında tapınak, Mezopotamya'da olduğu gibi gerçek anlamıyla bir iktisadi etkinlik ortamıydı. Tapınakların temel direkleri rahipler, siyaset ve kültür düzeyinde ağırlığı olan eğitimli insanlardı. Onlar aynı zamanda bilgindiler, astronomi ve matematik onlardan sorulurdu. Rahipler aynı zamanda rüyaları yorumlar, büyücülük ve doktorluk yaparlardı.[71]

İnsanlık tarihinde ikinci büyük medeniyeti kurmuş olan Mısırlı için inanç, bu dünyanın olduğu kadar öbür dünyanın da en önemli konusuydu. Mısırlı için öteki dünya, bu dünyanın bir benzeriydi, aynı zamanda bu dünyada yaptıklarının hesabını öbür dünyada vereceğine inanıyordu.

Mısırlılar uygarlığın ilk zamanlarında bile ölümü yaşam kadar, belki de yaşamdan bile fazla düşünüyorlardı. Ölüleri, evleri gibi oval mezarlara gömerlerdi. Bedenleri genellikle yüzü köye dönük biçimde yan yatmış olarak hasırların üzerine koyarlardı. Çoğu zaman el parmaklarından biri ağızlarında olacak şekilde gömülürlerdi. Başlarının çevresine buğday taneleri serpilirdi. Bu dönemden başlayarak ölülerin yaşadığına, onları beslemek gerektiğine inanmış oldukları sanılmaktadır.[72]

Ölülerin ayrı bir yaşamı olduğuna inanan Mısırlı doğal olarak her zaman ölümden sonraki yaşamı konu edinecektir; onun her zaman ölümü düşünmek, ölüme hazırlanmak gibi bir sorunu olacaktır. Mısır uygarlığının simgesi olan piramitler de mezardan başka bir şey değildir. Piramitler, kralın ölümden sonraki yaşamını sürdüreceği yerdir. Firavun, tanrıların yanına dönüşünü bu mezar ar acılığıyla yapacaktır. Ölümü ciddiye almak gerekir, çünkü ölüm sadece yaşanılan bir şey değildir, ölüm aynı zamanda bir hesaplaşma ortamıdır. Ölen kişi öbür dünyanın tanrısı Osiris'in karşısına çıkacaktır, günahların ve sevapların belirlendiği tanrısal yargı katında hesap verecektir; ölen kişinin yü-

[71] Timuçin, a.g.e. s. 93.
[72] Timuçin, a.g.e. s. 90.

reği öbür dünya tanrısı olan Osiris'in önünde bulunan bir terazide tartılacak, sanık günahsız çıkarsa, bazen yeraltında bazen de göklerde varsayılan mutluluklar ülkesine yollanacaktır. Günahı saptanırsa, kırk iki yargıcın karşısına gönderilecektir. Mutluluklar ülkesine gidebilenler, orada dingin bir yaşam sürdürecektir. Geceleri göklerde ışıklarını yakanlar işte bu ülkede kalanlardır.[73]

Ölen kişinin öbür dünyada sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için bedeninin bozulmaması gerekir. İşte mumyalamanın altında yatan gerçek budur. Gerçekte mumyalama işi o kadar basit değildir. Beynin burun deliğinden dışarı çıkarılması, çeşitli bitkilerden elde edilen ilaçların hazırlanması için tıp, kimya gibi alanlarda büyük bir bilgi birikimine gereksinim vardı; binlerce yıllık mumyaların bozulmadan günümüze ulaştıklarını hesaba kattığımızda Mısırlının bunun için yeteri kadar bilgisi ve deneyimi olduğu anlaşılmaktadır. Herodot, mumyalamanın nasıl yapıldığını geniş bir şekilde anlatmaktadır: *"Mumya yapmanın gizlisini bilen, bu işle görevli uzmanlar vardır. Önce demir kanca ile burun deliklerinden beyni çeker ama hepsini alamaz. Geri kalanı da ilaçla eritir. Arkasından hurma şarabından geçirir ve kokular püskürtür. Karnına saf mür ve çeşitli kokular doldurur ve diker. Sonra doğal sodyum karbonat içine daldırıp tuzlar ve yetmiş gün bekletir. Yetmiş günden sonra çıkarır, yıkar ve baştan aşağı Mısırlıların yapıştırıcı olarak kullandıkları zamka batırılmış gayet ince tül şeritlerle sarar ve ölünün yakınlarına teslim eder."*[74]

Mumyalanarak öbür dünyaya hazırlanan ölünün yanına çeşitli hediyeler de bırakılırdı. Bu hediyeler ölünün öteki dünyada rahat etmesine yardımcı olması içindi. Orada rahat eden ölü tekrar dünyaya dönmek istemeyecekti, çünkü eski Mısır insanı ölünün dünyaya dönmesinden son derece tedirginlik duymaktaydı. Bu duygu, eski Mısır'da ölüye mektup yazmak gibi özel bir edebiyat türünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir memurun, ölen karısına yazdığı mektup, eski Mısırlının ölüm son-

[73] Timuçin, a.g.e., s. 91.
[74] Herodot; Tarih, Sayfa 157, Çeviren Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006

rasıyla ilgili düşüncelerini korku ve endişe içinde dile getirmektedir: *"Sana ne kötülük ettim? Gençtin seni aldığım zaman. Görevlerimi yerine getirdiğim sürece yanında kaldım. Sana dirsek çevirmedim. Sana acı çektirmedim. Nasıl istediysen, öyle davrandım. Nice nice armağanlar verdim sana. Hasta olduğun zaman sana baktım. Mezarında ağladım. Hayır! Sen iyiyi kötüden ayırmayı bilmiyorsun."*[75]

Ölüye mektup yazmanın yanında, ölüden mektup, başka bir deyişle öbür dünyanın tanrısı olan Osiris'e bu dünyada yapılan iyi şeylerle dolu bir savunma mektubu da oldukça ilginç bir yazın türünü ve inanç biçimini yansıtmaktadır. Bu dünyada yaptıklarının hesabını öbür dünyada vereceğine inanan Mısırlı, ölmeden evvel mezarına konulmak üzere yaşadığı sürece dünyada yaptığı iyi şeyleri bir bir sıralar. Ele geçen bu tür metinlerde sadece dünyada yapılan iyi şeyler bulunmaktadır. Yaşadığı sürede yaptığı kötülükleri de yazan bir Mısırlının olup olmadığı konusunda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tanınmış bir Mısırlının, ölümünden önce yazdığı bu mektubun içeriğinden, eski Mısır insanının öbür dünya ile ilgili derin kaygılar içerisinde olduğunu göstermektedir: *"Ben kimseden şikâyet etmedim, kimseyi öldürmedim. Barış içinde ve dini görevlerimi yerine getirerek yaşadım. Anamı babamı sevdim, benimle ilişkisi olan herkese iyilik yaptım. Her gün gerçek peşinden koştum, hiç yalan söylemedim, insanlara karşı hile yapmadım. Dul kadınları zorlamadım, yalancı şahitlikte bulunmadım, yasak olan hiçbir şeyi gizli yapmadım, terbiyesiz ve düşüncesiz hareketleri sevmedim. Tembel değildim, güçsüz değildim. Tanrıların istemediği hiçbir şeyi yapmadım. Uşaklara kötü davranıp onları kendimden soğutmadım. Hiç kimseyi aç bırakmadım ve hiç kimseyi ağlatmadım. Hiçbir zaman tapınaklardan ekmek aşırmadım. Buğdaya hiç hile karıştırmadım. Tartıda hile yapmadım. Başkasının tarlasına saldırmadım ve ölçü işlerinde hiç kimsenin hakkını yemedim. Terazilerin ağırlıklarını değiştirmedim. Süt emen çocuğun sütünden bir şey almadım.*(Bununla neyi

[75] Timuçin, a.g.e. s. 91.

kastettiği anlaşılmamaktadır) *Tarlalarda ve ovada kutsal kuşları avlamadım, kutsal kuşları yakalamadım, kutsal balıkları havuzdan çıkarıp yemedim. Zamanında suyun gidişine mani olmadım ve hiç kimsenin tarla suyunu kesmedim. Kısacası ben temizim, temizim, temizim!"*

Eski Mısır insanının hayal gücü, günümüz insanını şaşırtacak düzeyde verimlidir. Bu büyük hayal gücü çok katı ve tanrısal bir tekçi yönetim düzenine karşın çeşitliliğini korumuş olan bir toplumun sanata ve düşünceye kaynak olan yaratıcı etkinliğini açıklamaktadır. Mısır'da son derece karmaşık bir toplum düzeni vardı. Ayrı toplumsal sınıflar, değişik yaşama biçimleri, çelişen haklar, sayısız meslekler, buna bağlı olarak değişik duyuş ve sezişler vardı. Toplumsal katlar firavundan başlayarak, onun yakınları, yüksek subaylar, yerel önderler, din adamları ve en alttaki insana doğru sıralanmaktaydı.[76]

Prof. Dr. H.Ali Koçer, Mısır'daki toplum katmanlarını 'devlet adamları, din adamları, zenginler, kâtipler, askerler, köylüler ve çiftçiler'[77] şeklinde sıralamaktadır. Herodot ise eski Mısır'daki toplum katları için şunları yazmaktadır: *"Mısırlılarda yurttaşlar yedi sınıfa bölünmüştür, rahipler, askerler, sığırtmaç, domuz çobanları, tüccarlar, tercümanlar ve gemi kılavuzları."*[78]

Saray çevresinde kralın etkinliklerini kolaylaştıracak, güçlü kılacak, dileklerini yerine getirecek kalabalık bir yönetici sınıfı bulunmaktaydı. Bu çevrenin başlıca kişileri de yazmanlar, yani okuma ve yazma bilenlerden oluşmaktaydı. Yazmanlar üst kesimin en fazla değer verdiği kişilerdi. Eski Mısır'da okuma yazma önemliydi, çünkü Mısır yazısının inceliklerine girmek kolay bir iş değildi. Yazmanlar saray okullarında öğrenim görürlerdi. Okuldan çıktıktan sonra yükselmeye başlarlardı. Subaylar ve din adamları öne çıkan bu okumuş kişilerden sonra gelmekteydiler. Bu üst sınıfın altında sevilmeyen sınıf diyebileceğimiz askerler yer almaktaydılar. Çoğu yabancılardan toplanmış olan askerler, çoğunluğunu çiftçiler ve zanaatçıların

[76] Timuçin, a.g.e., s. 96.
[77] Koçer, a.g.e., s. 17.
[78] Herodot, Tarih, s. 202.

oluşturduğu halk kesimine güven duygusundan çok, korku ve kin duyguları aşılamıştı.[79]

Mısır medeniyetinin kurulmasında Nil nehrinin belirleyici bir etkisi olmuştur. Herodot'un, Mısır için ***'Nil'in bir armağanı'*** demesindeki kastı, nehrin bu medeniyet üzerindeki etkisidir. Nil'in suyuyla yetişen papirüsün kâğıt olarak kullanılması, her yıl taşan nehrin tarla sınırlarını yok etmesi sonucu ziraatçıların arazi ihtilafını çözmek için hukuk kurallarının konulması, kuraklık dönemlerinde Nil'den faydalanmak amacıyla kanalların açılması, mühendislik biliminin gelişmesine sebep olmuştur. Kimi kaynaklara göre insanlık tarihinde önemli icatlardan sayılan takvimin Mısırlılar tarafından bulunması da Nil'in nehrinin taşma dönemlerini tespitiyle yakından ilişkilidir. *"Yazının yanında Mısır Takvimi de dünya kültür tarihi açısından önemli olmuştur. Periyodik olarak oluşan Nil taşkınları, bu takvimin temelini ve yılbaşını oluşturmuştur. M.Ö. 3000'lerde ortaya çıkmış olması muhtemel olan bu takvime göre üç mevsim vardı: Taşkın, Ekin ve Hasat."*[80]

Her ne kadar en parlak dönemini Ramses zamanında (M.Ö. 1400) yaşamışsa da, bundan önceki dönemlerde de Mısır'da ileri düzeyde eğitim yapılmaktaydı. M.Ö. 2500 yılına doğru devlet memurları arasında kitapevleri muhafızı (kütüphaneci) ismi ile adlandırılmış memurlardan söz edilmektedir; bu, M.Ö. 2500 yıl öncesinde Mısır'da okulların var olduğunu göstermektedir. Mısır'da M.Ö. 3000'lerden sonra, fikir olarak belki Mezopotamya'daki çiviyazısından ilham alan, fakat oluşumu açısından tümüyle Mısırlılara özgü bir başarı olan hiyeroglif yazısının icadı, eski Mısır'daki düşünsel düzeyin göstergesidir. Bazı resim tasvirlerinin sembol alınarak zaman ve mekânın kavranmasıyla, aslında 'tarihsel düşünme'ye de bir adım olan hiyeroglif yazısı, biçim ve kompozisyon açısından da mükemmel bir sanat başarısı sayılmaktadır.[81] Mısırlıların icat ettiği kâğıt ve hiyeroglif yazısı ile iş görmek oldukça ilerlemişti. Örneğin kölesini kaybe-

[79] Timuçin, a.g.e. s. 96.
[80] İplikçioğlu, a.g.c., s. 122.
[81] İplikçioğlu, a.g.e., s. 121.

den bir prensin günümüzde olduğu gibi, duvar ilanlarıyla aradığını gösteren ilanlara rastlanmıştır.[82] Tarihçi Herodot, Mısırlıların yazı yazma şeklini şöyle açıklamaktadır: Yazı yazmak ya da çakıl taşlarıyla hesap yapmak için Yunanlılar ellerini soldan sağa doğru yürütürler, Mısırlılar ise sağdan sola. Yazı yazmak için iki çeşit harf kullanırlar. Mısırlılar bu yazılardan birine kutsal yazı, diğerine ise halk yazısı derler.[83]

Eski veya yeni, her kavimde olduğu gibi, eski Mısır'da da çocukların eğitimi ailede başlardı. Aile bağları güçlüydü ve zenginler dışında çokeşlilik geleneği yoktu. Çocuk, annesi tarafından emzirilirdi. Zenginler, çocuğu emzirmesi için sütanne tutarlardı. Eski Mısır'a ait buluntular arasında oyuncakların olması Mısırlıların çocuklara verdiği önemin bir işaret sayılmaktadır. Çocukların aile içinde iyi yetiştirilmesine çok önem verilirdi. Birden fazla karısı olan ailelerde bile çocuklar arasında ayrım pek olmazdı. Çocuğunu öldüren bir kadın için idam cezası verilmezdi, fakat kadın, öldürdüğü çocuğunu üç gün üç gece kollarının üstünde taşımak zorundaydı.

Ailede aldıkları eğitim neticesiyle çocuklar anne ve babalarına saygı gösterirlerdi ve itaat ederlerdi. Ana babalarına bakmak istemeyen erkekler buna zorlanmazlardı, fakat kızlar istemeseler de ana babalarına bakmak zorundaydılar. Sadece ana babaya değil, büyüklere saygı göstermek aile eğitimi içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Herodot, bununla ilgili şunları söylemektedir: *"Gençler, yaşlılarla karşılaştıkları zaman kenara çekilir, yol verirler. Bir ihtiyar içeri girdiği zaman yerlerinden kalkarlar. Buna karşılık bir görenek ki, hiçbir Yunan topluluğunda yoktur: Günaydın demek yerine, eğilir ve elerini dizlerine kadar indirirler."*[84]

Ana babalar da çocuklarını şefkatle yetiştiriyorlardı. Ptah Hotep'in eğitsel karakter taşıyan okuma kitabında babalara şu tavsiyelerde bulunmaktadır: *"Aklın varsa çocuğunu erdemli yetiştirmeye çalış. Çocuk seni dinler, sana itaat ederse, ona güler*

[82] Koçer, a.g.e., s. 18.
[83] Herodot; Tarih, s. 136.
[84] Herodot; Tarih, Sayfa 155.

yüz göstermekten çekinme. İtaatsizlik gösterirse, yine ona karşı zalim ve duygusuz olma. Düşün ki, o senin hayatının bir parçasıdır. Kalbinde her zaman baba duygusunu yaşat. Çocuğun haylazlık eder, söz dinlemez, ağzından kaba ve kötü bir söz çıkarsa, ağzına bir tokat vurmaktan çekinme. Bu gibi yaramazlıklara kayıtsız kalmak iyi değildir."[85]

Mısır'da eğitimin amacı konusunda belli bir kayda rastlanmamakla beraber, uygulamalarından, çocuğun memur olması için fazla çaba harcandığı, iş ve zanaatların aşağı görüldüğü anlaşılmaktadır.[86]

Eski Mısır'da çocukların hangi yaşta ilkokula başladığı ve ilkokulun kaç yıl sürdüğü, ilkokuldan sonraki eğitimin kaç yıl devam ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hasan Ali Koçer *Eğitim Tarihi* adlı kitabında çocukların beş yaşından itibaren ilkokula başladıklarını söylemekte, aynı kitabın 19. sayfasında Karl Schmidt'i kaynak göstererek öğrenimin yedi yaşından başlayıp on yedi yaşına kadar sürdüğünü belirtmektedir. Cavit Binbaşıoğlu, okul çağı ile ilgili şunları yazmaktadır: M.Ö. 2000–1000 yıllarında eski Mısırlılarda aile eğitimi yanında belirli okul örgütü vardı. Çocuklar beş yaşında okula başlar, 12 yıl süreyle ilk, orta ve yüksek öğrenim yaparlardı. Öğrenimlerini bitirenler, özellikle devlet dairelerinde görev alır ve yazıcı olurlardı.[87]

İlkokulda sayı bilgisi (matematik), yazma ve okuma öğretilmekteydi. Çocuklar harf ve sayıları taş levhalar üzerinde öğrendikten sonra, öğrendiklerini papirüs üzerine yazarlardı. Öğrencilerin yanlışları öğretmenler tarafından kırmızı mürekkeple düzeltilirdi. Bu derslerle beraber öğrencilere beden eğitimi de yaptırılmaktaydı

Sokrates'in ölüme mahkûm edilmesinden sonra değişik ülkeleri gezen Eflatun'un Mısır ziyaretinden sonra buradaki öğretim metodunu övmekte ve bununla ilgili olarak şunları söyle-

---

[85] Dr. Fikret Kanad, Pedagoji Tarihi, Sayfa 4, 3. Basım, M.E. Basımevi, İstanbul, 1948
[86] Cavit Binbaşıoğlu, Eğitim Düşüncesi Tarihi, sayfa 2, Binbaşıoğlu Yayınevi, Ankara, 1982
[87] Binbaşıoğlu, a.g.e. Sayfa 2,

mektedir: *"Mısır'daki bütün çocukların okuma yazma öğrenirken bu konuda aldıkları ne kadar bilgi varsa, bizdeki özgür yurttaşların da o kadarını öğrenmeleri gerektiğini söyleyelim. Nitekim en başta sırf çocuklar için oyun arasında zevkle öğrenecekleri aritmetik dersleri bulunmuştur; elmalarla çelenkleri daha büyük ve daha küçük gruplara eşit sayıda bölme, yumruk dövüşçüleriyle güreşçileri kendi sıralarına göre ve birbiri ardından, olağan düzenleri içinde yedeğe alma ve eşleştirme gibi."*[88]

Mısır'da ilkokulların yanı sıra orta ve yüksek öğretim okulları da vardı. İlkokulu bitirenler sınava tabi tutulurdu. Sınavda başarılı olanlar bir üst okula geçerlerdi.

Mısır'da ayrı ayrı okullar bulunduğu gibi, ilk, orta ve yüksek okulların bir arada bulunduğu tapınak okulları da vardı. Yüksek öğrenimini tamamlayanlar, yazıcı unvanı ile çeşitli mesleklere geçerlerdi. Bu memurlar devletin en yüksek kademesine kadar yükselebilirlerdi. Yüksek okulu bitirenler memur olabildikleri gibi, din adamı da memur olabilirdi. Alt tabakadan üst tabakaya geçmenin tek yolu buydu.[89]

Eski Mısır'da öğrencilerin branşlara göre eğitim görmeleri, Mısır'ın eğitim alanında eriştiği seviyeyi göstermektedir. Öğrencilerin farklı alanlara göre uzmanlaşmaları, okulda gördükleri eğitimle sınırlı değildi. Okuldan çıkan her öğrenci hayatı boyunca üstatlarına bağlı kalır, hiçbir zaman ilgilerini kesmezdi. Öğreticilere, üstatlara ömür boyu saygı ve içten bağlılığa tarihin her döneminde rastlanmaktadır. Bu gelenek dinleri ve sınırları aşarak süregelmiş, ancak günümüzde oldukça aşınmıştır.

Dünya eğitim tarihinde eşine rastlanmaz bir uygulamaya Mısır eğitiminde şahit olmaktayız. Tapınak okullarının yüksek kısmını bitirip iş bulamayan gençlere mezun olduğu okul, onun bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Bu işsiz yüksek okul mezunu, okulda kalır, sadece ilimle uğraşırdı. Yüksek okulun

---

[88] Eflatun; Yasalar, Sayfa 301,Çevirenler: Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998

[89] Koçer, a.g.e., s. 19.

öğretim eleman ihtiyacı bu gençlerle karşılanırdı. Tapınak okullarının diğer bir özelliği de hem gündüzlü hem yatılı olmalarıydı. Fakir ve zengin çocuklarının devam edebildiği tapınak okullarında zengin çocuklar yatılı kalma ayrıcalığına sahiptiler.

Yüksek okullarda Mısır medeniyetinin gelişmesini sağlayan, o günün şartlarına göre ileri sayılabilecek bilimlerin çoğu öğretilmekteydi. Matematik, tıp, teknik, yaratılış tarihi, din, resim, hukuk, coğrafya, dilbilgisi, edebiyat, kimya gibi dersler okutulmaktaydı. Bazı kaynaklara göre ilk defa yabancı dili eğitim programına alan Mısırlılardır. Mısırlıların yabancı dil olarak Yunancayı öğrettikleri söylenmektedir.

Eski Mısır'da özellikle üç bilim dalının öne çıktığı görülmektedir. Matematik, tıp ve astronomi. İleri düzeyde mühendislik bilgisi gerektiren piramitlerin yapılışında matematiğin doğrudan etkisi bulunmaktadır. 17. veya 18. sülale devrine ait Ahmes adında birinin matematik araştırmaları kitabı bulunmuştur. Mısır matematiği hakkındaki belgelere dayalı bilgilerimiz, M.Ö. 1600- 1700 yıllarına kadar gitmektedir. Mısır matematiğinde 10 tabanlı rakam sistemi kullanılmıştır. Onlar belirli sayı grupları için bazı semboller kullanmışlardır. 10'a kadar olan rakamlar yukarıdan aşağıya doğru çizginin yan yana yazılmasıyla ifade edilmiştir. Onlar, yüzler, binler, on binler, yüz binler, milyonlar ve on milyon için de ayrı ayrı semboller kullanılmıştır.[90]

Eski Mısır'daki matematik ve astronominin ulaştığı düzey hakkındaki görüşler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bazı kaynaklar eski Mısır matematiğini ileri düzeyde sayarken, bazıları ise Mısır'da astronominin yeterince gelişmemiş olmasını, matematik bilgisinin yeterince ilerlememiş olmasına ve hesaplama işlemlerinin hantallığına bağlamaktadırlar.

Mısır matematiğinin yeterince gelişmediği tezine karşı çıkanlar da olmuştur. Richard Mankiewicz bunlardan biridir. Bu akademisyen ***'Matematiğin Tarihi'*** adlı kitapta şunlar söylemektedir: " Dört bin yıla yayılan bir uygarlık olarak düşünüldüğünde, Mısırlıların matematik alanında oldukça az bir iz bırak-

---

[90] Ural, a.g.e., s. 26.

tıkları görülür. Çünkü papirüs çok kırılgan bir maddedir ve günümüze ulaşmaları bir mucizedir. ...Matema-tiğe ilişkin bilgilerimiz, günümüze ulaşan bulguların yetersizliği nedeniyle son derece sınırlıdır. Bu nedenle Mısır matematiği, kendisinden önceki Babillilerin ulaştığı nokta-dan bir adım geride değerlendirilir. Fakat özellikle piramit yapımında gösterdikleri üstün başarı ve son derece büyük bir imparatorluk kurdukları düşünüldüğünde, bu varsayım o kadar doğru sayılmaz. Bir kesik piramidin hacmi gibi bazı kesin hesaplamalar ve çözümler bizi şaşırtmaktadır. Bunun, Mısırlıların piramitlere olan ilgisinden mi, yoksa bize ulaşmayan daha karmaşık ve ileri düzeyde bir bilgi kaynağından mı geldiğini kesin olarak bilemiyoruz. Antik Yunanlılar sık sık matematik bilgilerinin, özellikle geometri konusundaki temellerinin Mısır'da atıldığını belirtmişlerdir. Bugün bizi şaşırtan şey, Mısır ve Yunan Matematiği arasındaki benzerlikler değil, biçim ve derinlikleri, dolayısıyla anlayışları arsındaki inanılmaz farklılıklardır. Görünüşe göre Ahmes'in gizemi günümüzde de varlığını sürdürmektedir."[91]

Mısır geometrisinin, matematikleri gibi pratik problemlerin çözümüne yönelik olduğu görüşü vardır. Mısırlılar kare dikdörtgen, üçgenin alanını, silindir, prizma ve kesik piramidin hacmini doğru olarak hesaplayabiliyorlardı.[92]

Bazı eski kaynaklara göre (Herodot, Eflatun) matematik ve geometriyi ilk icat edenler Mısırlılardır. Mısır'da geometri doğal ihtiyaçtan doğup gelişmiştir. Pratik ihtiyaçlardan doğan bu bilim tamamen yöneticilerin tekelindeydi.[93] Bu görüş 20. yüzyıla kadar sürmüş, Mezopotamya'daki kazılardan elde edilen bulgular, buradaki medeniyetin Mısır'dan daha eski olduğu, matematik ve geometrinin Sümer icadı olduğu tabletlerden anlaşılmıştır. Fakat Herodot'a göre geometrinin kökeni Mısır'a dayanmaktadır: *"Kral Sesostris bütün toprakları Mısırlılar arasında bölüştürmüş, herkesin payına aynı ölçüde toprak düşmüş-*

---

[91] Richard Mankewicicz, Matematiğin Tarihi, Sayfa 22, Çeviren Gökçen Ezber, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2002

[92] Ural, a.g.e. Sayfa 26,

[93] Ord. Prof. Dr. Ernst von Aster, Sayfa 10, İm Yayın Tasarım, İstanbul, 1999

tür. Irmak bunlardan birinin toprağını yerse, o adam gidip krala durumu anlatıyor, Sesostris de adamlarını gönderip toprağı ölçtürüyor, ne kadarının eksildiği saptanıyor ve toprak sahibi vergisini o ölçüde eksik ödüyordu. Bana öyle geliyor ki, sonradan Yunanistan'a da geçmiş olan geometrinin kökeni budur."[94]

Tıp alanında da ele geçen en eski kitap Mısırlılar tarafından yazılmıştır. Fakat bu tıp kitabında aynı zamanda dinin etkisi de görülmektedir. Örneğin, hazırlanmış olan ilacın hastaya etki etmesi ve şifa vermesi için duaların gerekliliğine inanılmaktadır. Göz, kulak, barsak, mide hastalıkların doktorlarının ayrılmış olması, eski Mısır'ın tıp alanında ne kadar ilerlemiş olduğunu göstermektedir. Eğitimin, firavunların en yakın çevresi olan rahip ve yazıcıların ellerinde olduğunu düşündüğümüzde, her türlü etkinlikte dinin etkisinin bulunması çok şaşırtıcı gelmemektedir.

Nil'in etkisiyle Mısır'da astronomi bilimi de ileri düzeye ulaşmıştı. Güneşin hareketlerine göre yılın 12 ay, bir yılı 365 gün, bir günün de 24 saat olduğunu tespit etmişlerdi. Ay ve güneş tutulmalarını tespit eden Mısırlılar, aynı zamanda takvimi de gündelik yaşamlarında kullanıyorlardı. Astronomi ile ilgili bir bilim dalı kabul edilen coğrafyanın da eski Mısır'da ilerlediği anlaşılmaktadır. *"Birçok yerin haritası yapılarak tapınak ve devlet dairelerinin duvarlarına asılmış olduğu tespit edilmiştir."*[95] Herodot bununla ilgili olarak şunları söylemektedir: "İnsanlar arasında mevsimleri on iki bölüme ayırıp ilk olarak yılı bulanlar Mısırlılardır; ayları ise yıldızlara bakıp hesaplayarak bulmuşlardır. Mısırlılar, bana kalırsa, yılı Yunanlılardan daha bilimsel olarak hesaplamışlardır. Yunanlılar mevsimleri denkleştirmek için yıla, iki yılda bir, bir artık ay katarlar, Mısırlılar ise on iki ayın her birini otuz gün sayarlar ve sadece yıla açıktan beş gün katarak mevsimlerin periyodik çemberini tamamlamış olurlar. Gene bana denilmiştir ki, büyük tanrılar için on iki adı

[94] Herodot; Tarih, s. 167.
[95] Koçer, a.g.e., s. 22.

ilk olarak Mısırlılar kullanmışlar ve Yunanlılar da onlardan almışlardır."[96]

Mısır'da sanat dinden gelmektedir. Büyük tapınaklar ve süslemeler dinî düşüncenin etkisi altındadır. Şiir, musıki, mimarlık, heykeltıraşlık gibi sanatlar dinin etkisi altında gelişmiştir. Bu yüzden sanatkârlar arasında papazlar da yer almaktadır. Bu sanatlar içinde gelişen diğer bir alan ise mimarlıktır. Mimarlar, prenseslerle evlenecek kadar itibar görmüşlerdir.[97]

Mısır'da hem beden sağlığı hem de savaş hazırlığı nedeniyle jimnastiğe büyük önem verilmiştir. Herodot, Mısır'da Yunanlılardaki olimpiyatlara benzer oyunların olduğunu ve oyunculara ödüller verildiğini söylemektedir.

Mısır eğitiminde katı bir disiplin anlayışı hâkimdi. Bedenî cezalara kadar gidilir, ölçüsüz dayak cezası verilirdi. Bu fiziki cezaya öğrencinin dayanıp dayanamayacağı hiç önemsenmezdi. Mısırlılarda korku, eğitimde bir araçtı, fakat korku her zaman fiziksel cezaya dayanmıyordu. Dinî inancın oldukça kuvvetli olduğu eski Mısır'da insanlar, tanrıların çeşitli kılıflara girerek yeryüzüne inip insanları denetlediğine inanıyordu. Bu inanç insanları kötü eylemlerden uzak tutuyordu.[98]

Eski Mısır'ın önemli özelliklerinden birisi de kadının toplumdaki yeridir. Mısır'da kadına verilen değer yüksekti. Kadın pazaryerine gidip alış veriş eder, bayramlara, ziyafetlere, eğlencelere katılabilirdi. "Mısır, şaşılacak şeyler ve eserlerle doludur. Dünyanın geri kalan yerlerindekilerin hepsini toplasan, bu kadar tutmaz. Mısırlıların her şeyde, adetlerinde, yasalarında hep başkalarınkine uymayan görenekleri vardır. Onlarda çarşıya kadın çıkar, ufak tefek alış verişleri kadın yapar. Erkekler evlerde bez dokurlar. Erkekler yükleri başları üzerinde, kadınlar omuzlarında taşırlar."[99]

Mısır'da karı-koca arasında büyük bir bağlılık ve sadakat vardı. Boşanma pek azdı. Kadın veya erkek, eşine ihanet eden tarafın ağır cezayla cezalandırılmış olması, eski Mısır'da bu-

---

[96] Herodot; Tarih, s. 119.
[97] Koçer, a.g.e., s. 23,
[98] Binbaşıoğlu, a.g.e., s.13.
[99] Herodot; Tarih, s. 134.

nunla ilgili kanunların olduğunu göstermektedir. Ağır ceza gerektiren bir suç işleyen kadın hamileyse, çocuğu doğuruncaya kadar cezası ertelenirdi.

Çocuklar çoğunlukla analarının adıyla anılırlardı. Hatta firavun olan ve bu tahtı işgal eden kadınlar da vardı. Tarihte ilk pedagoji içerikli eser yazan Ptah-Hotep'in eserindeki tavsiyelerinden biri, erkeklerin eşlerine karşı tutumlarıyla ilgilidir:*" **Akıllı isen evine dikkat et, kavgacı olma, karını sev!**"* Buna benzer nasihatler Mısır bilgesi Ani'nin eserinde de bulunmaktadır: *" Karına karşı kaba olma, daima neşeli ol, mutluluğun sadece kendi evinde bulunduğunu bil!"* Ani, oğluna yazdığı kitapta, annenin nelere katlandığını anlatmakta ve *"Ananı hiçbir zaman unutma ve ona saygısızlık etme. Düşün ki, seni dünyaya getiren ve sana karşı her türlü zahmete katlanan anadır. Anan gece uykularını senin sağlığın uğruna feda etmiştir. O, seni üç yıl kucağında taşımış ve emzirmiştir. Ananın bütün iyiliklerini unutur ve itaatsizlik edersen, onu kederlendirirsin. Ananın şikâyetini Tanrı duyar ve bu duyuş ise senin felaketine sebep olur"* demektedir.[100]

Ptah Hotep ve Ani gibi bilge kişiliklerin yazdıkları tavsiyeler, toplumsal ahlâk kurallarını da içermektedir. Ani, oğlunun şahsında yazdığı tavsiyeler aynı zamanda evrensel nitelikler de taşımaktadır: *"Tanrı'ya inan, bu seni mutlu eder. Herkese iyi gözle bak, dilini iyi kullan. İnsanın göğsü ambar gibidir ve birçok cevapla doludur. Sen iyi cevapları kullan, fena olanlardan kaçın. Yalancılık fenalıktır. Muhakkak ki, Tanrı yalancıyı bir gün ortaya çıkarır. Bir şey yersen, fakirin yanında yeme. Dünyada en büyük iş çalışmaktır. Uyanık ol ki, dilenciliğe düşmeyesin. Tembelliği dünyada hiç kimse sevmez. Misafirleri sev, çağrılmadığın yere gitme. Gördüğün her şeyi başkasına söyleme. Senden büyük biri ayakta duruyorsa, sen oturma. Kendin çalış, başkasından yardım bekleme; evini, bahçeni kendin yap, o zaman rahat olursun ve rahatını başkasıyla paylaşmazsın. İftira etme, iftira feci bir şeydir."*[101]

---

[100] Kanad, a.g.e., s. 5.
[101] Kanad, a.g.e., s. 21.

Eski Mısır'ın karmaşık düzeninde ince bir edebiyatın geliştiği görülmektedir. Bu edebiyatın bir bölümü tapınak duvarlarını, yontularını, mezarları süsleyen yazılarla, bir bölümü de papirüslerle günümüze ulaşmıştır. Mısır Edebiyatı doruk noktasına M.Ö. 2040–1650 tarihleri arasındaki 'Orta Devlet' zamanında ulaşmıştır.[102]

Düşünce tarihinin en önemli yazılı kaynağı Piramit Metinleri'dir. Sadece Mısır'da değil, tüm insanlığın en eski dinsel metinlerin toplamı olan Piramit Metinleri'ni papirüs üzerine yazmak yerine taş üzerinde ebedileştirerek onların sihirli etkilerini artırma kararı beşinci hanedanın son hükümdarı olan Unas (M.Ö.2378–2348) tarafından alınmıştır. Bu dünya tanrılarından pek söz etmeyen Piramit Metinleri'nin içeriği ölüm ve öbür dünyadır.[103]

Piramit Metinleri'nden sonraki en önemli kaynak bilgelik edebiyatıdır. Bu metinler dünyayla, dünya olaylarının doğru değerlendirmesiyle ilgilidir. Mısır bilgelik öğretilerinde ahlâk yasaları bulunmaz, bunun yerine insanın belirli durumlarda üstündekilere, eşitlerine ve altındakilere karşı nasıl davranması gerektiğine ilişkin uygulamaya yönelik önerilere yer verilir. Hem pragmatik yaşam deneyimi, hem de etik ve sosyal sorumluluk duygusu içeren bu öneriler, kamusal yaşamda çok saygın yeri olan bir kişinin ağzından oğluna ya da öğrencilerine sunulmaktadır. O dönemin öğretileri içinde en önemli olanı kral Cedkare'nin vezirlerinden Ptah Hotep'e atfedilir.[104]

Şüphesiz ki eski Mısır'dan günümüze ulaşan yazılar, Mısır edebiyatının pek az bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu edebiyatın bize ulaşmayan büyük bölümü geçmişin bilinmez derinliklerinde kalmıştır. Buna rağmen elimize geçmiş olan kısmı bile bizi eski Mısırlıların dünyasına ulaştırır, bize onların yaşamlarından ilginç özellikler sunar. Aşk ve şölen türküleriyle, anlatılar ve öykülerle, ölüm, dua ve büyü metinleriyle zenginleşmiş olan bu güçlü edebiyatta dinsel yapıtlar kadar dindışı yapıtlar da ilgi çekicidir. Bu yapıtların pek azında sahibinin imzası bulunsa da

---

[102] İplikçioğlu, a.g.e., s. 124.
[103] Hornung, Mısır Tarihi, s. 42.
[104] Hornung, a.gf.e., s. 43.

hemen tümünde toplumsal ve bireysel şemacılıktan uzak, şaşırtıcı bir insanî derinlikle karşılaşırız. Söz konusu ürünlerin en önemlileri şüphesiz ki dinsel ve dindışı şiirlerdir. Daha çok yeni imparatorluk dönemînde gelişmiş olan bu edebiyat türü güçlü bir doğa sevgisini, gerçek bir sanat duygusunu, yaşamın gerçekleri arasında güzele bağlılığı duyurur. Mısır lirik şiirindeki bu örnek, çağdaş bir şairin kaleminden çıkmış gibidir:[105]

Yüreğim hızla çarpar
Seni çok sevdiğimi düşündükçe.
Yürüsem herkes gibi,
Bırakmaz beni, yoluma çıkar.
Gidip bir şeyler giymek istesem, bırakmaz,
Yelpazemi bile aldırmaz bana.
Artık gözlerimi süsleyemiyorum,
Kokular da sürünemiyorum artık,
Öyle çarpma yüreğim!
Sevgilin sana gelince,
Gözler o an dikilir üstüne.
"Aşk çıldırtmış bu kadını!"
Dedirtme sakın bana.
Onu düşündüğün zaman güçlü ol,
Yüreğim, öyle çarpma!

Daha önce anlatıldığı gibi, eski Mısır edebiyatında aşk, şölen şiirlerinin yanı sıra bilgelik, öğretileri geniş yer tutar. Didaktik metinlerin başında Ptah-Hotep'ın oğluna hitaben yazdığı metinler gelmektedir. Toplumun bozulduğuna, gerçek dostların kalmadığına dair yakınmaların binlerce yıl önce bile edebiyatın bir malzemesi olması oldukça ilginçtir:

Kiminle konuşabilirim bugün?
Arkadaşların içi kötü,
Bugünkü dostlar bilmiyor sevmeyi.

---

[105] Timuçin, a.g.e., s. 96.

Kiminle konuşabilirim bugün?
Yürekler doymak bilmiyor,
Herkes arkadaşının malını çarpmakta.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Aklı başında adamlar öldü gitti,
Vur kır sardı herkesin yüreğini.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Melek yüzlerinin altında şeytanlıklar,
İyilik her yerde kovuldu artık.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Yürekler doymak bilmiyor,
Kimse onur duyamaz yüreğinden.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Doğru insanlar yok artık,
Yeryüzü kötülük edenlere bırakıldı.
Kiminle konuşabilirim bugün?
Artık dost most kalmadı.
İnsan gidip içini bilmediği birine açmalı...
Kiminle konuşabilirim bugün?
Sarıyor dünyayı günah,
Bir türlü sonu gelmiyor![106]

Mısır edebiyatında kahramanlıkla ilgili ve güldürücü hikâyeler de yer almaktadır. Güldürü ile ilgili hikâyeler, Mısır halkının neşeli olduğunun bir işareti olarak sayılmaktadır.

Mısırlılar ve Sümerler tarafından yaratılan yüksek kültürlerden hangisinin daha yüksek olduğu sorusu, bu gün her ikisine ait elimizdeki verilere göre şöyle cevaplanabilmektedir: Bu kültürleri yaratan Sümerler ve Mısırlılar, belli ki erken zamanlarda başlayan temaslar içinde, fakat birbirlerinden bağımsız olarak ve her halükarda kendilerine özgü bir biçimde kendi yüksek kültürlerinin biçimini ve düşsel özünü oluşturmuşlardır.[107]

---

[106] Timuçin, a.g.e., s. 99.
[107] İplikçioğlu, a.g.e., s. 125.

Bilemediğimiz ve belki de hiçbir zaman derinlemesine değerlendiremeyeceğimiz firavunlar tarihinden parçalar kalmıştır. Dünyadaki çeşitli müzelerde Mısır uygarlık tarihine tanıklık eden şahane parçalar bulunsa da, pek fazla kaynak yoktur bu alanda. Bu eksiklik yüzünden kaynaklar kimi zaman Mısır tarihinin gelişimini gösteren bütün dönemlerin kesintisiz bir resmini verememektedir.[108]

3- Çin'de Eğitim

Kaynaklara göre Çin uygarlığının Sarı nehrin oluşturduğu büyük balçık ovasından doğmuştur. Çinli çiftçileri erken çağlarda batı yaylasına çeken bu bereketli topraklardı. Ancak iklimin giderek kuraklaşması, köylülerin bu topraklara yerleşmesini sınırladı. Ekili toprakların batısında kalan dağlar ve havzalar göçebelerin uğrak yeriydi; bunların sürekli gidip gelmeleri, yerleşik halk için sık sık tehlike doğuruyordu.

Doğal koşulların büyük farklılıklar göstermesi ve ülkede yaşayan halkların ayrı etnik kökenlerden gelmiş olmaları, şüphesiz güçlü bölgecilik duygularının sürüp gitmesine elverişliydi. Yine de ülkenin birliği, tarımsal yaşama bağlı bir toplumsal düzen sayesinde sağlandı.

Çin, dışa pek az açılarak kendi kendine gelişmiştir. Bu doğal olarak rölatif bir yalnızlıktı. Her ne kadar Çinliler Hindistan veya Orta Asya ile ilişki kurmuş olsalar da bu uygarlık özgün ruhunu korudu. Çin'i Doğu Asya'nın 'eğitimcisi' durumuna getiren de bu özgün kişiliği oldu. Acaba bu büyüklükte bir ülkeyi binlerce yıldır ayakta tutan gerçek güç ne olabilirdi? Genel kanı, bu dayanma gücünün aile yapısıyla ilgili olduğudur. *"Çin'in en azından dört bin yıllık uygarlığının temeli, Çinlinin aile sistemi olmuştur. Aynı şekilde Çin toplumunun çekirdeğini birey değil, aile oluşturmuştur. ... Aile; sosyal, ekonomik ve dinî, hatta zaman zaman bazı bakımlardan askeri ve hükümete ilişkin işlevler yüklenmiştir. Hanedanlar gelip gitmiş, Avrupa devletleri büyük-*

[108] Desplancques, a.g.e., s. 118.

*lüğünde ülkeler alınıp kaybedilmiş, merkezi güç kuvvetlenmiş veya zayıflamış olabilirdi. Fakat aile düzeni dayandı. ... Çin yazısında **'iyi olan şey'** " anlamındaki harfleri oluşturan şekiller bulunur. Bu şekil iki bölümden ibarettir. Sol tarafı bir kadını, sağ tarafı ise çocukları temsil eder. Çinli için ailenin ne denli büyük öneme sahip olduğunu anlatan daha açık bir kanıt olabilir mi?"*[109]

Eski Çin tarihçileri, tarihlerinin başlangıcını çok eski çağlarda egemen oldukları öne sürülen hükümdarlara kadar götürürlerdi; bu hükümdarları da birçok yeni teknik ve kurumu yaratan bilge kişiler olarak gösterirlerdi. Yine Çin tarihçilerine göre bu hükümdarlardan biri olan Fuşi kehaneti, Şinnong adındaki hükümdar tarımı, Yao ve Şun ise hükümet yönetimini bulmuştu. Gerçekte bu hükümdarlar, akılcı ve ahlâkçı yönleriyle efsaneleşmişlerdi. Hatta Konfüçyüsçülere göre de adı anılmaya değer olan üç bilge hükümdardan Yü büyük bir su mühendisidir. Yü, büyük bir su baskınını önlemiş olduğu gibi, ilk Çin hanedanı Şia'yı da kurmuştur.[110]

M.Ö 3000'lerin sonunda kurulan ilk Çin hanedanlığı olan Şialar'dan başlayarak farklı hanedanlıklarla yönetilen Çin, her zaman eğitimi önemsemiş, koyduğu ilkelere çoğu zaman bağlı kalmıştır. Çinli, yeniliği alırken eskiye kapıları kapatmamış, hatta denilebilir ki, Çinli yeni ile eskiyi bir arada yaşatmaya her zaman gayret göstermiştir.

Eski Çin'de eğitime her zaman sağduyu hâkimdir. Öğrenme ve öğretme eylemlerinin bir değer taşıması için bunların erdemle yoğrulması sürekli vurgulanmıştır. Eğitimin en büyük etkisi, insanı yükseltmesidir. Öğrenme okul çağıyla sınırlandırılmamaktadır; *Çinlilerin eski kutsal kitaplarından Şaking'de "Küçük yaştan ölünceye kadar insanın eğitimi düşünülmelidir" Liki adlı kitapta da "Kralın ödevi halkı okutmaktır"* denilmektedir.[111]

---

[109] Leslie Lipson; Uygarlığın Ahlâki Bunalımları, Sayfa 44, İkinci Basım, Çeviren Jale Çam Yeşiltaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003

[110] Büyük Larousse, , Çin Maddesi, Cilt 5, Gelişim Yayınları, 1986

[111] Koçer, a.g.e., s. 29.

Çinliler aile eğitimine çok önem verirlerdi. Kutsallığın ve samimiyetin yeri olan aile kurumu, toplumsal ilişkilerin sağlıklı olmasının da nedeni sayılmaktaydı. Fakat eski Çin'de egemen olan tutum ataerkil aile yapısıydı. Birden fazla kadınla evlenme geleneği vardı; birden fazla evliliklerde ailede baş kadın ilk kadındı ve diğerlerine göre daha fazla itibara mazhar olurdu. Kadının çocuk doğuramaması, kocasının akrabalarına saygı göstermemesi veya kocasından hoşlanmadığını belli etmesi gibi nedenler boşanma nedenleri arasındaydı. Kadının en önemli görevi kocasına saygı göstermesi ve ona itaat etmesiydi. Karısına kötü davranan erkek için herhangi bir müeyyide uygulanmazken, kocasına kötü davranan kadın sopa cezasına çarptırılırdı.

Kadın evde çalışır, ipek böceği yetiştirir, evin günlük işleriyle uğraşırdı. Kadının istediği zamanda dışarı çıkıp gezmesi hoş karşılanmazdı. Kibar kadın olmak uğruna daha küçük yaşlarda kızlar için akıllara durgun veren bir uygulama vardı; fazla gezmemek için kız çocukların ayakları ezilir, ayak parmakları aşağı doğru kıvrıltılarak şekillendirilirdi. Böylece kız büyüyüp evlendiğinde fazla gezme ve ayakta kalmanın önüne geçilmiş oluyordu. Kızlar on yaşından itibaren sokağa çıkmaz ve yirmi yaşında evlenirlerdi. Kadının okuma yazma bilmemesi önemsenmezdi. Baba, çocukların sayısını, kız çocuklarını eklemeden söylerdi.[112]

Fikret Kanad *Pedagoji Tarihi*'nde Şoking ve Liki adlı iki Çin eserinden bahseder. Bütün çabalarımıza rağmen, söz konusu bu iki kaynağın Türkçe, İngilizce veya Almanca çevirilerine ulaşamadık. Kanad'a göre Seçmeler'den başka, çocuğun ana babaya karşı tutunacağı tavır Çin'in en önemli beş eserden biri olan Liki'de de ele alınmıştır. Ana baba bir hata işlerse, çocuk saygısından kusur etmemeli ve gerekirse ana babanın nazikçe dikkatini çekmelidir. Çocuk, yaptığı uyardan dolayı azarlanırsa, tepki vermemeli ve itaatli olmaya devam etmelidir. Aile, çocuğu ağzından burnundan kan gelecek kadar dövmüş olsa bile, çocuk saygıda kusur etmemeli, hatta kızgınlığını bile belli etmemelidir.

---

[112] Kanad, a.g.e., s. 28.

Milattan 2200 yıl öncesine ait kutsal Şoking kitabında eğitimle ilgili bölümler bulunmaktadır. Bu kitapta eğitim işlerini yürüten bir bakanlıktan söz edilmektedir. Bu Öğretim Bakanlığının görevi, gençlere beşeri ilişkiler hakkında bilgi vermek ve denetlemekti. Gençlerin sosyal ilişkilerde nelere dikkat edecekleri de belliydi. Eğitim işlerini düzenleyen bu bakanlığın Milattan 2200 yıl önce toplumsal düzenin sağlamlığını tesis etmek amacıyla öngördüğü beş ilke oldukça insancıl ve uygulanabilir nitelikteydi:

1- Baba ve çocuk arasında sevgi üzerine kurulu ilişkiler;

2- Kral ve halk arasında hak ve adalet üzerine kurulmuş ilişkiler;

3- Kadın ve erkek arasındaki ilişkiler;

4- İtaat ve saygı esaslarına dayalı büyükler ve küçükler arasındaki ilişkiler;

5- Dostlar ve genel olarak insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar.

Bu kutsal kitaba göre çocuk dünyaya geldikten itibaren onun eğitimi de başlamalı ve eğitim ölünceye kadar devam etmelidir. Bir kimse sadece lezzetli yemeklerin adını bilirse, yemeklerin tadını ve lezzetini anlayamaz. Bir kişi yüce prensipleri okumadan ve anlamadan sadece isimlerini duymuş olsa, bu prensiplerin iyiliğini ve derinliğini anlayamaz. İnsan ancak bilgi sayesinde doğruyu ve doğru olmayı kavrayabildiği gibi, kendisindeki noksanlıkları da ancak bilgi sayesinde fark edebilir.[113]

Eski Çin'de prenslerin, asillerin çocukları ve yüksek düzeydeki yöneticilerin çocukları için saray okulları bulunmaktaydı. Saray okullarında okuma yazma ve sayılar öğretilirdi. Karşılıklı konuşmalar ve özellikle yaşlı kimselerle konuşulurken kullanılacak kelimeler ve cümleler alıştırmalarla öğretilirdi. Saray okulunda bir büyük, bir de küçük musiki öğretmeni, bir tören öğ-

[113] Kanad, a.g.e. s. 28.

retmeni, bir kitaplık başkanı, bir başöğretmen, ikinci öğretmen, iki gözetmen ve yardımcılar bulunmaktaydı.[114]

Öğretimde özellikle ahlâka büyük önem verilirdi. Ahlâk eğitiminde yukarıda belirtilen ilişkiler üzerinde önemle durulmaktaydı. Ana babayı sevmek, bilginlere saygı göstermek, yaşı büyük olanların sözlerine itibar etmek, onların sözlerini dinlemek çocuklara telkin edilen önemli görevlerdi. Liki adlı kitapta yaşlılara gösterilecek saygı hakkında şunlar bulunmaktadır: Sarayda aynı rütbede olanlardan en yaşlı olanlar daha büyük saygı görürler. Yetmiş yaşında olanlar saray içinde bastonla gezebilirler. Kral bunlara bir şeyler sormak istediği zaman onları yanına çağırmaz, kendisi onların yanına gider. Yaşı küçük olanlar yolda yaşlılarla aynı hizada yürümemeli, onların bir miktar arkasından yürümelidir. Beyaz sakallı birine rastlayınca ellerindeki eşyayı almalı ve taşımalıdır.[115]

Müzik eğitimine önem veren milletlerden birsi de Çinlilerdir. Onlara göre müzik insanın ruhuna düzen getirirdi. Hatta Konfüçyüs, müzikle uğraşmanın erdeme sahip insanların işi olduğunu söylemekteydi. Öyle ki, eğer *büyük ve üstün insan* üç yıl süreyle müzikle ilgilenmezse, müziğin bozulacağından endişe duymaktaydı.

Çinliler birçok alanda olduğu gibi müzikte de tutucu bir tutum içindeydiler. Bu yüzden Çin halkı yabancı müziğe karşı ilgisizdi. Çünkü milli musiki dışındaki sesler onların duyguları üzerinde herhangi bir etkide bulunmuyordu. Müzik öğretiminde hem şarkı söylenir hem enstrüman kullanılırdı. Sesler notalara göre çalınırdı ki; Şoking kitabında anlatıldığına göre daha o dönemlerde *Çin'de altı çeşit nota kullanılmaktaydı. Müzik aletleri ipek, bambu ağacı, toprak gibi şeylerden yapılırdı.*[116]

Çin'de saray okullarından ayrı olarak halk eğitimi için de okullar vardı. Çin'de en küçük köyün bile okulu vardı.[117] Çin'de halk okuma yazmaya hevesli idi. Milattan 2500 yıl önce

---

[114] Kanad, a.g.e., s. 29.
[115] Kanad, a.g.e., s. 30.
[116] Kanad, a.g.e., s. 31.
[117] Nafi Atuf, Pedagoji Tarihi, Sayfa 7, 4. Basım, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932

kurulmuş kültür kuruluşları vardı. Compayre, Pedagoji Tarihi adlı eserinde "Çin, ilköğretimin en yaygın olduğu memlekettir" der.[118] Milattan Önce 1000 yıllarında yaşamış Çin ozanı Kaum Tzu'nun şu dizeleri, Çinli aydının eğitime nasıl baktığını göstermektedir.[119]

Bir yıl sonrasını düşünüyorsan tohum ek
Ağaç dik on yıl sonrası ise tasarladığın
Ama yüz yıl sonrası ise düşündüğün, halkı eğit
Bir kez ürün verir ekersen tohum,
Bir kez ağaç dikersen, on kez ürün verir
Yüz kez olur bu ürün, eğitirsen halkı
Balık verirsen bir kez doyurursun halkı
Öğretirsen balık tutmasını, hep doyar karnı

Çin'de çocuklara on yaşına kadar evde ailedeki kurallar öğretilirdi. Bu yaşlarda çocuklara sayı ve yönler öğretilirdi. Katı bir hiyerarşi içinde büyüyen çocuklar arasında cinsiyet ayrımı da yapılmaktaydı. Yedi yaşından itibaren kızlar ve erkekler birlikte yemek yiyemezlerdi. Çin'de erkek çocuklara verilen değer kız çocuklarından daha fazlaydı. Sekiz yaşında çocuklara yemek yeme adabı, post üzerinde nasıl oturulacağı, kapıdan nasıl girilip çıkılacağı, yaşlı insanların arkasından nasıl gidileceği öğretilmekteydi. Çocuk on yaşına gelince okula başlardı. Bu yaşa kadar erkek çocuk ipekli giysi, ceket ve pantolon giyemezdi. Okulda okuma yazma öğrenmeye başlayan çocuk aynı zamanda toplumsal kuralları da öğreniyordu. On üç yaşında müzik öğrenmeye başlayan çocuk, on beş yaşlarında da milli dansları öğrenmeye başlardı. İlkokulda okuma yazma, aritmetik, müzik, dans ve beden eğitimi gibi konular öğretilmekteydi.[120]

---

[118] Koçer, a.g.e., s. 28.
[119] Koçer, a.g.e., s. 28.
[120] Kanad, a.g.e., s. 33.

Yirmi yaşına giren genç erkekler şapka ve ipekli elbiseler giyme hakkını elde ederlerdi. Bu yaşa erişmemiş bir genç öğretmen olamaz ve başkasına bir şeyler öğretemezdi. Otuz yaşına giren Çinli genç evlenebilir, küçük memurluklara atanabilirdi. Bir Çinlinin önemli devlet memurluğuna gelebilmesi için kırk yaşının altında olmaması gerekirdi. Büyük devlet adamı olmak ise elli yaşından itibaren mümkün olabiliyordu. Yetmiş yaşından sonra da görevinden ayrılıyordu.

İlkokul on beş yaşına kadar sürerdi. İlkokuldan sonra okumaya devam etmek isteyenler sınavla bir üst okula giderdi. Okula devam etmeyenler ise iş hayatına atılır, çoğu zaman da tarımla uğraşırlardı.

Eski Çin'de okulların dört kısma ayrıldığı görülmektedir. Bir okulu bitirip üst bir okula gitmek için öğrenciler sınava tabi tutulurlardı. Okullar daha çok yerel düzeyde idare edilmekteydi. Yerel yöneticilerin önemli görevlerinden biri de eğitim işlerini yürütmekti. Bu okullar şunlardı:

1- Cemaat okulları
2- Kanton okulları
3- Büyük kasabalardaki okullar
4- İl merkezlerinde bulunan okullar

Cemaat okulları, cemaatin lideri tarafından idare edilmekteydi. Bu okullardan mezun olanların en iyileri sınavla kanton okullarına alınırlardı. Kanton okullarındaki en yetenekli öğrenciler sınavla büyük yerleşim birimlerindeki okullara gönderilirdi. Bu okullardaki en iyi öğrenciler iki kez sınavdan geçiyorlardı ki, ikinci sınavı bizzat eğitim bakanı yapıyordu. Sınavı geçenler yüksek dereceli sayılan saraydaki vilayet okullarına alınıyorlardı. Sınavlar edebiyat, matematik, genel bilgi, musiki, din ve ahlâk gibi alanları kapsamaktaydı. Yüksek öğrenimde ise yazı, edebiyat, tarih, matematik, geometri, coğrafya, doğa bi-

limleri, astronomi ve din felsefesi gibi dersler okutulmaktaydı.[121]

Yüksek tabakanın çocukları için okullar vardı. Bu okullarda yazı öğretimi yanı sıra edebi değer taşıyan metinler ezberletilirdi. Prensler sekiz yaşında, memur çocukları ise 13 yaşında saray okullarına kabul edilirdi. Öğretmen kutsal bir varlık olarak kabul edilir, bayramlarda en yaşlı öğretmen adına kurban kesmek bir gelenekti.[122]

Çin eğitiminde ahlâk özel bir yere sahipti. Ahlâk dersinde aile içindeki ilişkiler, en büyük görev olan büyüklere saygı ve toplumsal kurallar öğretilirdi.

Eski Yunan eğitimindeki kadar olmamakla beraber Çinliler beden ve müzik eğitimine de önem veriyorlardı ve birçok konuda olduğu gibi, müzikte de muhafazakâr bir tutum içindeydiler. Eski Çin müziğinde altı çeşit notanın varlığından bahseden Çin kaynakları bulunmaktadır.

En yüksek okul, saray akademisiydi; akademide felsefe, din felsefesi, coğrafya, tarih, doğa bilimleri, edebiyat ve geometri gibi dersler okutulmaktaydı.

İtici güce sahip olan barut Çinlilerce bulunmuştu, ipek böceğinden yararlanarak ipek elde etmek Çinlilerin buluşuydu ve bunu uzun süre sır olarak sakladılar. Çinliler porselen yapmada da oldukça ilerlemişlerdi. Çinlilerin doğrudan eğitimle ilgili iki önemli buluşu, Çin eğitim tarihinde en önemli paya sahiptir. Birincisi yaklaşık elli bin işaretten oluşan Çin alfabesi, ikincisi ise kâğıttır.

Çin'de teknik alandaki buluşların yanı sıra farklı bilim dallarında da çalışmaların yapılmış olduğu bilinmektedir. Çin matematiği tek heceli kelimeler üzerine kurulmuştu. Örneğin, 1'den 10'a kadar sayıların karşılığı birer kelimeydi. Daha büyük basamaklı sayılar da bu şekilde kelimelerle ifade edilmekteydi. İlk basit örnekleri M.Ö. 13. yüzyıla kadar giden bu matematik

[121] Kanad, a.g.e, s. 35.
[122] Koçer, a.g.e., s. 29.

kavramları tarih içinde evrimleşmekle birlikte, yazılış ve telaffuz bakımından temel ilkelerini hep korumuştur.[123]

Geometri ile ilgili bazı çalışmalar M.Ö. 4. yüzyılda başlamıştır. Bu çalışmalarda nokta, çizgi ve bazı geometrik şekillerin basit tanımlarını verdikleri bilinmektedir. Alan ve hacim problemlerini ele almaları ise M.S. ikinci yüzyılın sonlarına rastlamaktadır.[124]

Çin'de astronomi bilim M.Ö. 1400'den öncesine kadar gitmektedir. Mevcut belgeler, Çinli astronomların bu tarihlerde ileri derecede astronomi bilgilerine ulaştıklarını göstermektedir. Örneğin, Çinliler bir yılı 365 gün 6 saat olarak kabul etmişlerdir. Yaptıkları gözlemlerle birçok yıldızın yerini tespit edebilmişlerdir. Zamanı belirlemek için, Güneş'in bir çubuk üzerine gelen gölgesinden yararlanmışlardır.[125]

Harita yapımı, yıllık hava sıcaklığının düzenli bir şekilde kaydedilmesi, depremin şiddetini ölçen sismografın yapılması, Çinlilerin bu alanlardaki başarıları arasında sayılmaktadır.[126]

Konfüçyüs öncesi ve sonrası Çin eğitim tarihinde önemli birkaç nokta hemen dikkati çekmektedir. Çin eğitim felsefesinde ahlâk sürekli ön planda tutulmuştur. Genel olarak Çin'in eğitiminde mazi büyük önem taşımaktadır. Geçmişi sürekli hatırda tutma, onu saygıyla koruma çabası Çinlilere has bir özelliktir. Konfüçyüs, eskiye bağlılığını ve buna duyduğu özlemi şu sözlerle dile getirmektedir: *"Ben doğuştan bilgi sahibi bir insan değilim. Eskiye düşkün ve onu aramaktan haz alan biriyim."*[127]

Çin felsefesine, aralarında yaklaşık 45 yaş farkı bulunan ve bir anlamda çağdaş sayılan iki büyük düşünürün derin etkide bulunduğunu görmekteyiz. Bu iki filozofun ortaya attıkları ahlâki öğretiden, aslında birbirinden çok keskin çizgilerle ayrılmayan iki felsefe gelişti. İlki, Taoizm'in kurucusu ahlâkçı filozof Lao-Tzu'dur. İkincisi ise bütün dünyada tanınan Konfüçyüs'tür.

---

[123] Ural, a.g.e., s. 39.
[124] Ural, a.g.e., s. 40.
[125] Ural, a.g.e., s. 41.
[126] Ural, a.g.e., s. 42.
[127] Konfüçyüs, Seçmeler Sayfa 54, 2. Basım, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004

A-Konfüçyüs

Konfüçyüs İ.Ö. 551 yılında küçük bir feodal devlet olan Lu'nun Çü-fu kasabasında doğar. Daha üç yaşındayken babasını kaybeden Konfüçyüs yoksulluk içinde büyür. Geçimini sağlamak için bir süre park, ambar bekçiliği ve kâtiplik yapar. Doğum günü belli olmamasına rağmen Doğu Asya'da 28 Eylül yaygın olarak Konfüçyüs'ün doğum günü olarak kutlanmaktadır. Tayland'da 28 Eylül onun doğum günü olarak kabul edildiği için 'Öğretmenler Günü'dür ve resmi tatildir.[128]

Konfüçyüs'ün Çince bir anlamı yoktur. Avrupa'ya ilk kez Marko Polo aracılığıyla ulaşan Konfüçyüs düşüncesi, 17. yüzyılın sonlarında Pekin'e yerleşen Cizvit misyonerler kanalıyla Batı'da tanınmıştır. Asıl adı olan Kung-fu-tzu, Avrupalılar tarafından Konfüçyüs olarak Latinceleştirilmiş ve bütün dünyada bu isimle anılmaya başlamıştır.

Konfüçyüs, Çin'in en büyük düşünürü ve siyaset kuramcısıdır. Çin halkı, Konfüçyüsçülük adıyla anılan yaşam biçimine, değerler bütününe M.Ö. 6. yüzyıldan başlayarak 2500 yıl boyunca bağlı yaşamıştır. Yaklaşık yirmi beş asır boyunca Çin İmparatorluğu'nun hemen hemen bütün kurumları, gelenekleri, eğitimi Konfüçyüs'ün *'erdemli birey, erdemli toplum'* ilkelerine göre biçimlenmiştir.[129]

Gelmiş geçmiş Çin bilginlerinin en etkilisi olan Konfüçyüs'ün asıl ilgilendiği şey, hayali evrenbilimi değildi. O, daha çok bir ahlâk öğretmeniydi. Onun ilgi odağı, varlığından emin olabildiğimiz bu dünyaydı. Onun düşünceleri bu dünya üzerindeki insan davranışıydı. Kısacası, bu ahlâkçı bilgenin amacı, yerinden oynayan ahlâk taşlarını Chou döneminde olduğu gibi tekrar yerine koymaktı.[130]

Konfüçyüs'ün yaşadığı dönemde imparatorluk göstermelik bir durumda, Çin'in birliği ise biçimsel bir düzeydeydi. Ülke çok sayıda feodal devlet ve soylu aileler arasında bölünmüştü.

---

[128] Konfüçyüs, Seçmeler, s.

[129] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 5.

[130] Prof. Leslie Lipson, Uygarlığın Ahlâki Bunalımları, Sayfa 75, Çeviren Jale Çam Yeşiltaş, İkinci Basım, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003

Soylular, uyruklarından vergi topluyor, onları zorla çalıştırıyordu. Halk üzerinde diledikleri gibi baskı kuruyorlardı. Aynı zamanda soylular arasında da savaş hüküm sürmekteydi. [131]

Konfüçyüs bu duruma köklü bir çözüm bulunmasını istiyordu. Bu, egemen güçlerin çıkarlarını değil, bu güçlerin egemenliği altında yaşayan halkın mutluluğunu hedefleyecek bir yönetim reformuyla mümkündü. Konfüçyüs'e göre vergiler indirilmeli, ağır cezalar hafifletilmeli, gereksiz savaşlardan kaçınılmalıydı. Fakat Lu devletinin yöneticileri onun önerilerini görmezden geldiler. Konfüçyüs, hayatı boyunca düşündüklerini uygulayabilecek bir yöneticilik görevine gelebilme isteği taşıdı, fakat bu hayalini hiçbir zaman gerçekleştirme şansını yakalayamadı. Konfüçyüs bu fırsatı beklerken, çevresinde onun ilkelerine bağlı bir öğrenci topluluğu oluştu. Konfüçyüs, eğitimini tamamlayan genç öğrencilerini yönetimde önemli konumlara yerleştirebildi. Öğrencilerinin kimileri görevlerini büyük bir beceriyle yerine getirdiler, fakat görevlerinde en başarılı olanlar, üstatlarından daha uzlaşmacı olanlardı.[132]

Konfüçyüs, Çin'de herkese açık ve herkesin yararlanabileceği bir eğitim amaçlıyordu. Konfüçyüs'ten önce soylular erkek çocuklarını belirli sanatlarda eğitmek için özel öğretmenler tutarlardı. Devlet memurları, devletin alt birimlerinde çalışanlara gerekli teknikleri öğretirlerdi. Konfüçyüs, Çin'de öğretme sanatını bir meslek, bir başka deyişle bir yaşam tarzı olarak kuran ilk kişidir. O, yaşamını bütünüyle öğrenmeye ve toplumu dönüştürüp geliştirmek amacıyla öğretmeye adamıştır. O, insanların kendilerine faydalı olabilmelerinin ancak eğitimle mümkün olabileceğine içtenlikle inanıyordu. Geleceğin potansiyel yöneticilerini insan sevgisiyle tanıştırıyor, eğitimin kapılarını herkese açıyordu. Ona göre eğitim sadece bilgi edinme değil, aynı zamanda kişilik yapılanmasıydı.[133]

Konfüçyüs, öğrencilerine alışılmış biçimde ders vermek yerine, onlarla küçük gruplar halinde veya teker teker sohbet

---

[131] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 6.
[132] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 7.
[133] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 7.

ederdi. Her öğrencisinin kişiliğini inceler ve onlardan bütünsel bir insan çıkarmaya çalışırdı. Gerçekte Konfüçyüs'ün tüm öğretisi ahlâk temeline dayanıyordu. Ona göre devlet yönetimi, ahlâkın daha geniş bir alanda kullanımıydı.[134]

Konfüçyüs'ün öğretim metodu oldukça yumuşak, esnek ve insancıldı. Verdiği bilgiler sadece kuramsal düzeyde kalmıyor, nasıl davranmaları gerektiği konusunda da öğrencilerini aydınlatıyordu. Eğitim sırasında dogmatik veya sert tutum izlemezdi. Öğrencileri onunla aynı görüşleri paylaşmayınca bile gücenmiyor, hatta onların görüşlerini kabul ettiği de oluyordu.[135]

Konfüçyüs'ün eğitim felsefesinde ve pratiğinde iki önemli husus göze çarpmaktadır. Birincisi, her insanın kendisine ilişkin temel kararları verme hakkını ve yükümlülüğünü vurgulayarak otoriter yönetim geleneğini bozmaya yönelik olmasıdır. İkincisi ise, zeki ve kararlı olmaları şartıyla en yoksul, en düşük kesimlerden gelenleri de öğrenciliğe kabul etmesidir. Konfüç-yüs bir devrim önermiyordu, fakat onun eğitiminde devrimci unsurlar bulunuyordu. Belki onun eğitimi Çin'de köklü değişikliklere yol açmayacaktı, fakat soyluların eğitim üzerindeki tekelini de kırmış oluyordu.[136]

Bilgin kişiliği hakkındaki yorumlar çoğu zaman abartılmış olsa da, şüphesiz ki, Konfüçyüs bilgili bir öğretmendi. Yaygın halk inanışı onu birçok kitabın yazarı saymışsa da, günümüze ulaşan yapıtların onun tarafından yazıldığını kanıtlamaz. Onun hayatı ve öğretileri hakkında yazılanlarda da aynı şekilde kesinlik bulunmamaktadır. Bugün elimizde onun ölümünden sonra geliştirilmiş, birçok yönüyle öğrencileri ve takipçilerince elden geçirilmiş, zenginleştirilmiş, yeniden düzenlenmiş ortak çalışmalar bulunmaktadır. Bunların içerdiği kimi iç tutarsızlıklara ve vurgu farklarına rağmen bilgi ve erdem arayışına içtenlikle iman eden, tüm hayatı boyunca dürüstlüğünü koruyan, kendini sadece öğretmeye adayan bir adama ait kesin çizgileri seçmek

---

[134] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 7.
[135] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 8.
[136] Konfüçyüs, Seçmeler Sayfa 8, 2. Basım, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004

mümkündür. Benzer şekilde Konfüçyüs'e ait olduğu düşünülen yazılı özdeyişlerin de ona ait olup olmadığını saptamak imkân dâhilinde değildir. Böyle olmakla beraber, eski Çin'in büyük metinleri 'Konfüçyüs Klasikleri' adıyla anılmakta ve 2500 yılı aşkın bir süredir Çin eğitiminin temel programını oluşturmaktadır.[137]

Konfüçyüs'ün yaşamı, söyleminin yarattığı görkemli etki son derece sadeydi. Düşünceleri yalın olsa da anlamı derindi. İnsana hakikati öğretmek yerine, hakikatin nasıl bulunacağını öğretmek, Konfüçyüs felsefesinde önemli bir yer tutar. Ortak veya bireysel çaba göstermek koşuluyla sıradan bir insanın bile bilge ve saygın bir kişi haline gelebileceğine olan inanç, Konfüçyüs geleneğinin temellerine kök salmıştır.[138]

Konfüçyüs, düşüncelerini uygulayabilecek saygın bir devlet görevine 50 yaşında iken getirildi, fakat elinde gerçek bir yetkinin olmadığını görünce istifa ederek devlet idaresini kendisine emanet edecek bir hükümdar bulmak için değişik ülkeleri gezdi. Yıllar sonra bazı öğrencilerinin çağrısı üzerine 67 yaşında anayurda geri döndü. M.Ö. 479 yılında 73 yaşındayken öldü.[139]

Ahlâkçı filozof Sokrates gibi, Konfüçyüs de kendi çevresinde farklı yaş ve çevrelerden bir öğrenci topluluğu oluşturmuştu. Onları çeken, Konfüçyüs'ün görüşlerini paylaşmaları ve giderek parçalanan devlet kurumlarına ahlâkî bir düzen getirme görevini üstlenmiş olmalarıydı. Tüm çabası, yücelttiği kültürün devamlılığını sağlamak ve sadık öğrencilerini Gök'ün kendilerinden yana olduğuna inandırmaktı.

Konfüçyüs'ün öğretileri, yaşam tarzı ve kişiliği gibi doğal, yalın ve insancıldı. Öğretisinde ahlâk ve siyaset ağır basmaktaydı. Ona göre hep hareket halinde olmalarına rağmen Yer ve Gök birbirlerini dengeleyen güçlerdi ve ortak varoluşları bir uyum içindeydi. Bu koşullara tabi olan insanın, evreni örnek alarak ona benzemeye çalışması gerekiyordu. *"Evrendeki den-*

---

[137] Konfüçyüs, Seçmeler Sayfa 9, 2. Basım, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004

[138] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 9.

[139] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 9.

ge, dünyadaki tüm insan edimlerinin çıktığı eşsiz bir köktür; dengeye uyum, tüm edimlerin izlemesi gereken evrensel bir yoldur." [140]

Konfüçyüs'te uyumlu yaşamın anlamı hoş, sessiz, sakin sürdürülecek bir yaşam adına tutku ve duyguları tümüyle bastırıp bir köşeye atmak anlamına gelmiyordu. Denge ile uyum arasında önemli bir farka dikkat çekiyor. Ona göre denge 'zevk, kızgınlık, keder, neşe, coşup taşma duygularına kapılmamak' anlamına geliyordu. Uyum ise, 'bu duyguların her zaman yerli yerinde ortaya çıkarmak'tı. Uyum, adalet ve denge hem birey hem evren düzeyinde siyasal kuram ve uygulamanın odağıydı.[141]

Konfüçyüs döneminden çok daha eski olan bir inanışa göre yönetici, Tanrı'nın vekiliydi ve eğer bu yönetici barış ve uyumu sürdüremezse, Tanrı'dan aldığı vekâlet elinden alınırdı. Bu inanış Konfüçyüs'ten öncesine dayanmakla birlikte o da bu inancı canlı bir şekilde muhafaza ediyordu. Öyle ki, kendi döneminden yüzyıllarca önce zorba Shang hanedanlığının yerine kurulan Chou hanedanlığının Tanrı'nın onayını alan bir hanedan tarafından kurulduğunu düşünüyordu. Chou hanedanlığının ilk asırlarını altın çağ olarak gören Konfüçyüs'ün özlemi ve çabası, parçalanma çağındaki Çin'in birliğinin yeniden kurulması için o dönemin ülkülerini yeniden canlandırmaktı.

Konfüçyüs'ün anahtar kavramı erdem, sevgi, yüce gönüllülük ya da insancıllık gibi anlamlar taşıyan ***'jen'*** veya ***'ren'*** idi. Konfüçyüs'ten önce hükümdarların uyruklarına gösterdikleri şefkat anlamına gelen bu sözcük zamanla hayırseverlik anlamını içermeye başladı ve hükümdarlarla sınırlı olmaktan çıktı. Konfüçyüs Jen kavramına bütün erdemleri içine alan ve tüm insanlara uygulanabilen 'kusursuz erdem' anlamını verdi. Konfüçyüs'ün jen'in ne olduğuna ilişkin soruya cevabı en kısa tanımıyla ***'insanı sev'*** idi. Konfüçyüs'e göre *'jen'* öz olarak insanda vardı ve bütün insanların görevi içte var olan bu tohumu besleyip geliştirmekti. Konu, insanda öz olarak var olan *jen* ol-

[140] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 10.
[141] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 10.

duktan sonra, bunun karşılığı da doğal olarak maddi olamazdı. Kendini *jen*'e adamış bir kişi jen'lerini zedeleyecek bir yaşam seçemezdi; jen'lerinin bütünlüğünü korumak için yaşamını bile feda ederdi. *Ren*'in yaşandığı ilk ve doğal duygu ana baba sevgisiydi.[142]

Konfüçyüs, erdem *(te)* ve doğruluk *(yi)* gibi nitelikleri de vurguluyordu. Üstün insanı aşağı insandan ayıran bu özellikler gibi karşılıklı olma, bağlılık, cesaret, bilgelik ve güvenirlilik de bir bakıma jen'in uzantılarıydı. Konfüçyüs'ün önemli bulduğu bir ilke de görgüden tören ve ayin kurallarına uygunluk gibi çeşitli anlamlar taşıyan *'li'* idi. İyilikseverlik kendini beğenmişliğin üstesinden gelmesini gerektirir. İyilikseverliğin yolu *'li'*ye, yani her yönüyle insan davranışlarını düzenleyen, örnek eylemlere ulaşmasında kişiye kılavuzluk etmek üzere tasarlanmış olan bu kurallar ve ilkeler bütününe uymaktan geçer. Konfüçyüs'e göre *li*'ye canlılık kazandırıldığı zaman jen ahlâkına incelik ve görkem eklenecek, toplumda yeniden düzen sağlanacaktı.[143]

Konfüçyüs'ün öğretileri, birey ve toplum için bir ülkü sunmayı amaçlıyordu. Bu ülkü birey için ***'üstün insan'*** anlamındaki ***'junzi'*** idi. Bu ülküye ulaşan kişide sanat ve doğallık uyumlu bir şekilde harmanlanmıştı. Feodal hiyerarşi içinde ayrıcalıklı bir sınıf olan genç soylular, ahlâk bilinçlerini ve siyasal önderlik yeteneklerini geliştirmek için gerekli boş zamanı ve eğitim olanağını bulabilen tek gruptu. İmparatorların bilge olmasından yana olan Konfüçyüs, babadan oğula geçen soyluluk düzeninden hayal kırıklığına uğrayınca eğitimde yeni bir tür soyluluğa inanmaya başladı. Yeni 'üstün insan' sınıfı da bir aristokrasi sınıfı olarak görülebilirdi, fakat bu kapı, kendisini yetiştirmek isteyen herkese açıktı; soyluca davranan herkes soyluydu. Konfüçyüs'ten önce sadece 'soylu oğlu' anlamına gelen 'junzi' kavramı aynı zamanda 'üstün insan'ı niteliyordu. Konfüçyüs'le birlikte bu terim artık öğrenme ve ahlâki ülkülere bağlılık yoluyla 'üstün insan' konumuna ulaşmış kişileri belirtiyordu.[144]

---

[142] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 11.
[143] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 11.
[144] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 12.

Konfüçyüs'ün öğretisinde öğrenme ve bilgi, ahlâksal kavrayışı geliştirmeye yardımcı olur. Böylece kişi cömertliğini gerçek bir iyiye göre nasıl yönlendireceğini görür. Bilgi, öğrenme, deneyim kişinin hayatta nelerin değiştirilemez olduğunu görmesine, bunları çabayla değiştirilebilir olanlardan ayırmasına yardım eder.[145]

Konfüçyüs'ün kişisel ahlâka ilişkin düşünceleri ile gerçekliğin doğasına ilişkin görüşü arasına tutarlılık kolayca görülebilir. Toplumun hizmetinde olan 'üstün insan'ın ahlâki nitelikleri ona önderlik nitelikleri de kazandırıyordu. Konfüçyüs'e göre öncelikle hükümdarın kişiliği ve davranışları doğru olmalıydı. İyi toplum 'ren'le, özellikle de ren'in bedenleşmesi olan hükümdarın kişisel eğitimine göre yönetilen bir toplumdu. Bu nedenle devlet okuldan pek farklı değildi. Hükümdar, öğrencilerinin daha iyi birer insan olmalarına yardım etmeyi amaç edinen bir öğretmendi.[146]

Konfüçyüs yeni bir din geliştirmedi, fakat bütün evreni dolduran tinsel ve ahlâkî bir güç olarak gördüğü *Tian'e* (Gök-Cennet) yakın ilgi duyuyordu. Dua ediyor, oruç tutuyor, kurban törenlerine katılıyordu. Buna rağmen halkın o dönemdeki dinsel uygulamalarına açıkça karşı çıkmaktaydı. Gene de Konfüçyüs atalara tapma, *Tian'ın Buyruğu* gibi gelenekleri korudu.[147] Onun dinî akidesinin temeli şuydu: "Bir insan doğru ve dürüst olarak ahlâkî kurallara göre amel ederse, semavî iradeye göre de hareket etmiş olur."[148]

Eflatun'un, devletinde bulunmasını istediği Bilgelik, Doğruluk, Yiğitlik ve Ölçülülük gibi dört değer, Konfüçyüs'ün de üzerinde durduğu önemli değerlerdi. Eflatun'un temennisi ne idiyse, Konfüçyüs'ün de aşağı yukarı oydu. Eflatun Atina'da toplumsal ahlâkın bozulmasından, insanların erdemsizliğinden yakınıyordu, erdemden söz ediyordu; Konfüçyüs Çin'de yeni-

---

[145] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 12.
[146] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 13.
[147] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 13.
[148] Dr. Ali Şeriati, Medeniyet Tarihi, 1. Cilt, Sayfa 228, Çeviren İbrahim Keskin, Fecr Yayınevi, Ankara, 1987

den birliği sağlamanın yolunun erdeme sarılmaktan geçtiği inancını yaymaya çalışıyordu. Fakat bu iki ahlâkçı filozof arasında önemli bir fark bulunuyordu. Eflatun, erdemi 'Site'ye hapsederken, Konfüçyüs, isteyen herkesin erdemli olabileceğini söylüyordu. Diğer bir ifadeyle Eflatun'un soyluluk anlayışı zaten soylu sayılan aristokratları ifade ediyordu, Konfüçyüs ise soyluluğu aristokratların tekelinden çıkarma çabasındaydı.

Konfüçyüs'ün düşüncelerinin özdeyiş halinde bir araya getirilen en önemli eserlerinden biri 'Seçmeler' (Lun-Yü) dir. Konfüçyüs'ün ikinci kuşak öğrenciler tarafından derlendiği tahmin edilen bu kaynak, Konfüçyüs geleneğinin en saygın metinleri arasında sayılmaktadır. Konfüçyüsçü ruhu, biçim ve içerik olarak korumayı amaçlayan Seçmeler, üstadın yazılı ve sözlü ifadelerini içermektedir. *Seçmeler*'deki diyaloglar Konfüçyüs'ün kişiliği, yaşam biçimi, felsefesi ve derinliği hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Konfüçyüs'ün eğitim ile ilgili düşüncelerinde ön planda tuttuğu değerler gelenekçi olmakla beraber, öğretileri evrensel nitelikler taşımaktadır. Onun felsefesinin özünü öğrenme ile ulaşılan en yüksek mertebe olan *'büyük ve üstün insan'* oluşturmaktadır. Büyük ve üstün insan olmanın ön şartı bilgi ise de, bu tek başına yeterli değildir. Önemli olan, içtenlik, alçakgönüllülük, ölçülü olma, saygı, sadakat gibi hasletlerden oluşan erdemdir.

Onun eğitimle ilgili düşünceleri ***'Seçmeler'*** adlı eserde serpilmiş bir durumdadır. Fakat onun sadece eğitim hakkında söylediklerini bir araya getirmek, onun eğitim ve dolayısıyla insan hakkındaki düşüncelerini anlatmak için oldukça yetersiz kalmaktadır. Gerçekte onun erdem ve insan hakkında söylediklerinin çoğu aynı zamanda onun eğitim felsefesinin bir sonucudur. Örneğin, sık vurguladığı ana babaya saygı, bize toplumsal ilişkileri ilgilendiren bir konu gibi gelse de, gerçekte eğitimin önemli amaçlarından birini oluşturduğu gibi, ***'erdem'*** kavramının geçtiği her cümle eğitimle ilgilidir.

Eğitimde sınıf farkına karşı çıkan ilk filozof Konfüçyüs'tür. Eğitim, toplumsal düzendeki ahengi sağlama gücüne

sahip olduğu için, eğitilebilir her insanın bundan yararlan-ması gerekmektedir. *"Eğitimde sınıf farkı olmamalıdır."*[149] Ona göre öğrenme belli bir yaş ve zamanla sınırlandırılan bir etkinlik olmadığı gibi tek başına yeterli de değildir. Onun öğretiminde amaç, salt bilgi edinme değildir. Ona göre düşünmeden öğrenmek zaman kaybı, bir şeyi öğrenmeden fikir ileri sürmek tehlikelidir. Kişi aynı zamanda öğrendiklerini başkalarına öğretme sorumluluğunu da taşımaktadır. *"Bir kişi, eski bilgisini yeni bir şeyler öğrenerek geliştirmeye çalışırsa başkasının öğretmeni olabilir. Öğrenmek ve ardından da öğrendiklerini başkalarına öğretmek büyük zevk vermez mi ?"*[150] Ona göre bilgi edinme çabası aynı zamanda 'büyük ve üstün insan' anlamındaki ***'junzi'***nin en büyük görevidir. Konfüçyüs'ün sözlerinden oluşan ***Seçmeler*** adlı eserde en fazla kullanılan kavram budur. Bu kavramın Eflatun'daki karşılığı ***'doğru insan'***dır. Junzi'nin İslâm literatüründeki karşılığı ***'insan-ı kâmil'***dir.

Konfüçyüs'ün, ***'büyük ve üstün insan'***ın bu konumu hak etmesi için nasıl bir yaşam sürdürmesi gerektiği konusunda söyledikleri, günlük yaşamdan uzak, sadece felsefi değeri olan sözler değildir.

Konfüçyüs'ün üzerinde durduğu önemli konulardan birisi de aile bireyleri arasındaki ilişkidir. Ana babaya saygı, kardeşler arasındaki sevgi ***Seçmeler***'de birçok yerde geçmektedir. Konfüçyüs'ün özellikle ana babaya saygıya verdiği önem o kadar büyüktür ki, bu saygı zamanla dinî inancın bir parçası haline gelmiştir. Konfüçyüs, ana babaya gösterilmesi gereken saygıyı erdemli, büyük ve üstün insan olmanın bir gereği olarak düşünmektedir. Ona göre evladın ana babaya karşı sorumluluğu, onların maddi anlamdaki ihtiyaçlarının karşılanması anlamına gelmemektedir ve böyle algılanmasına da karşı çıkmaktadır. *"Bugünlerde ana babaya sadakat, ailenin geçimini sağlamak olarak anlaşılıyor. Ancak köpekler ve atlar da aynı şeyi yapıyorlar. Saygı olmazsa ikisini birbirinden nasıl ayırabilirsi-*

[149] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 119.
[150] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 21.

niz?"[151] Ana babaya saygı ve bağlılığın ne olduğu sorusuna Konfüçyüs şu cevabı vermektedir: *"Ana babamız yaşarken onlara terbiyenin gereklerine göre hizmet etmeliyiz. Öldükleri zaman tören kurallarına göre onları gömmeli ve onlara kurbanlar sunmalıyız."* Başka bir yerde de Konfüçyüs iyi ahlâk, içtenlik ve ana babaya hürmet etmenin bilgili olmak anlamına geldiğini belirtmektedir. *"Bir kişi, dış güzellik yerine iyi ahlâka değer verir, ailesine hürmette elinden gelen her şeyi yaparsa, arkadaşlarıyla kurduğu ilişkilerde içtense, o kişi için 'bir şey bilmiyor' da deseler bile, ben onun bilgili olduğunu söylerim."* [152] O, görev ve sorumluluk bakımından devlet ve baba arasında bir benzerliğe işaret eder. Hükümdar iyi ise emir, emir olur. Baba, babalık görevini yerine getirdiği zaman oğul, oğul olur.[153]

Bütün ahlâkçı filozoflar gibi Konfüçyüs'ün felsefesinde öne çıkan değer erdemdir. Fakat 'Seçmeler'de 'erdemli insan' yerine çoğunlukla 'büyük ve üstün insan' kullanılmıştır. Konfüçyüs, erdemin tanımından çok, erdemli insanın özelliklerini sıkça vurgulamaktadır. Ona göre bir kişi erdemli değilse dinsel törenler ona bir fayda sağlayamaz. Hatta müzikle ilgilenebilmek için bile kişinin erdemli olması gerekir. İrade erdem üzerine kurulursa, nefret uyandırıcı davranışlar olmaz. Cesaret, içtenlik, ölçülülük, saygı ve bilgi edinme gayreti gibi bütün değerlerin bir arada bulunması anlamına gelen erdem, Konfüçyüs'te 'büyük ve üstün insan'ı tanımlamaktadır. *"Büyük ve üstün insan kendini bilgiye verir, ilkelere bağlı kalır ve sınırı aşmaz."*[154] Onun büyük ve üstün insana yüklediği bir misyon daha vardı; ona göre büyük ve üstün insanın düşüncesi yerel değil, evrensel olmalıdır. *"İçtenlik ve sadakatle öğrenmeye çalış. Ölümle karşılaşsan bile doğru yoldan ayrılma."*[155]

Konfüçyüs, soyluluğun her zaman soydan geldiğine inanmadı. Tersine, doğal yetenek temelleri üzerine kurulu uygun bir eğitimin soyluluğa yatkın bir genci, babası aşağı tabakadan olsa

---

[151] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 20.
[152] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 20.
[153] Şeriati, a.g.e., s. 210.
[154] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 48.
[155] Konfüçyüs, Seçmeler, s. 61.

bile bir beyefendi yapabileceğini düşünüyordu. Bu görüş, ilk Choular döneminin babadan oğula geçen aristokrasisinden bir kopuş olup gelenekçi Konfüçyüsçü Çin'in çok belirgin ve önemli bir yönünü oluşturacaktı.[156]

B-Lao-Tzu

Çin'in düşünce tarihine derin etkide bulunan büyük filozoflarından birisi de Lao Tzu'dur. Lao Tzu, Tao felsefesinin de en büyük düşünürüdür. Lao Tzu M.Ö. IV. yüzyılda, kimi kaynaklar göre de VI. yüzyılda yaşamıştır. M.Ö. 100 yılında Çin Tarihi Kayıtları adlı kitapta Lao Tzu'nun asıl adının Ehr Li olduğu, Chou hanedanlarının saraylarında belgecilik yaptığı belirtilmektedir. Lao Tzu'nun doğumuyla ilgili bir efsane de bulunmaktadır. Bu efsaneye göre Lao Tzu'nun annesi bir nurdan hamile kalmış ve Lao Tzu seksen yıl sonra da ak saçlı, aksakallı bir çocuk olarak doğmuştur. *'İhtiyar Çocuk'* anlamındaki Lao Tzu da buradan gelmektedir.[157]

Kimi belgelerde Lao Tzu'nun Çin'deki eğitim ve yaşamın vazgeçilmezi olan törenler konusunda Konfüçyüs'e ders verdiği belirtilir. Fakat kimi bilginler bu görüşün değiştirilip, Lao Tzu'nun Konfüçyüs'ten sonraki bir tarihte yaşadığının kabul edilmesi gerektiğini söylemektedirler.[158]

Tao Yol, ilke, evrensel düzen, doğa yasası, başı sonu olmayan evrenin türediği ilk ilke anlamlarına gelen bir kavramdır. Önceleri sadece 'Yol' anlamına gelirken, sonraları etik, doğruluk gibi anlamları da içine almıştır.[159]

Taoculuk, insan yaşamının yasalarını doğada arayan bir felsefe akımı şeklinde açıklanabilir. Taoculuk, insanı ve toplumu ele almak yerine, doğanın metafizik temellerini ele alır. Bu yüzden çeşitli kaynaklarda Taoculuk bir tür doğa metafiziği ola-

---

[156] William H. McNeill, Dünya Tarihi, Sayfa 175, Çeviren Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, 5. Basım, Ankara, 2001

[157] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal; Felsefe Sözlüğü, Sayfa 879, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2002

[158] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.

[159] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1389.

rak da geçmektedir. En önemli filozofu Lao Tzu olan Taoculuk XX. yüzyıl başlarına kadar Çin'de etkili olmuş üç felsefe dizgesinden biridir. Diğer ikisiyse Konfüçyüsçülük ve Buddhacılık'tır. Bu ikisi, insanın nasıl doğru yaşayacağına, evrendeki ruhsal gelişime dairken, Taoculuk doğa hakkında bir metafizik sunar. Çünkü Tao hem 'Yol'dur hem de bir varlıktaki evrensel ilkelerdir; evrendeki her şeyin kaynağıdır.[160]

Taoculuğun en önemli kitabı *Tao Te Ching (Yol ile Gücü)*dır. Bu kitapta seksen bir küçük bölüm vardır. Beş bin Çince yazı karakterinden oluştuğu için kitaba 'Lao Tzu'nun Beş Bin Sözü' de denir.[161]

Taoculuk da tıpkı Konfüçyüsçülük gibi, zamanın koşullarına felsefece bir tepkide bulunur. Lao Tzu'nun yaşadığı dönem, Konfüçyüs'ün yaşadığı döneme yakındır. O da Konfüç-yüs gibi kötü yöneticilerin sebep olduğu sefaletlere; savaş ve cinayetlere neden olan şartlara karşı çıkmıştır. Toplumu çöküntüye sürükleyen zenginlik, güç, şan ve şeref isteklerini değiştirme isteğiyle yola çıkmıştır.[162]

Her ne kadar ikisi de aynı Hanedanlık döneminde yaşamışlarsa da, karşı çıktıkları konular benzer olmakla beraber, birbirlerinden farklı çözüm yolları göstermekteydiler. Konfüçyüs, insanın anasına, babasına, kardeşlerine, toplumdaki diğer insanlara, giderek bütün insanlara duyduğu insanî duygulardan, iyilikseverlikten söz eder. O, insanın huzura kavuşmasını, mutlu olmasını buna bağlarken, Lao Tzu, Tao ile doğanın uyumundan, birlik olmasından söz eder. Ona göre bu birliğin sağlanması belirli hedeflere ulaşmakla değil, hareketsiz kalmakla, vazgeçmekle, bir şey yapmamakla, birtakım arzuları hırsları bastırmakla mümkündür. İnsan doğaya dâhil olmalı, onunla bir olmalıdır.[163]

Konfüçyüs, adil bir topluma iyi betimlenmiş bir ahlâk dizgesiyle, bu dizgeyi insanlara kazandıracak iyi bir eğitimle ulaşılacağını söyler. Lao Tzu da toplumsal uyum düşüncesini benimser, fakat bunun elde edilmesinin yolu, Konfüçyüs'ün dediği gi-

---

[160] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.
[161] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.
[162] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.
[163] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.

bi değildir. Lao Tzu'ya göre erdem ile ahlâklı olmak için çabalamak rekabete neden olacaktır. Ayrıca bunlar doğayla da uyumlu değildir.[164]

Lao Tzu'nun insanın toplumsal yaşamıyla ilgili görüşlerinin özeti şudur: İnsanlar genellikle arzularına, isteklerine göre hareket ederler. İnsanların bu şekilde davranmaları çatışmalara neden olmaktadır. Arzularını doyurmak için çatışan insanlar arasında barışı, uyumu sağlamak için ahlâk ilkeleri ortaya konur. Fakat bu ilkeler sorunu çözememektedir. Bu şekilde çatışma ve rekabet sürüp gitmektedir. Kurallar çiğnenmekte, eski kuralları korumak için yeni kurallar konmaktadır. Bu defa da hem yeni hem eski kurallar çiğnenmekte, sorun yine çözülememektedir. Ahlâk ilkeleri sorunu çözemiyorsa, bunların bırakılması gerekir. Bu da ancak bunlara neden olan arzulardan vazgeçmekle mümkün olabilmektedir.[165]

4-Hintlilerde Eğitim

Hint kültürü, Çin kültürü kadar eski olup M.Ö. 2300 yıllarında bu gün Pakistan sınırında kalan bir bölgede ortaya çıkmıştır. Bu kültür, tarih içinde farklı etkilerle günümüze kadar gelmiştir. Hint medeniyetine ilk büyük etki M.Ö. 18. yüzyılda kuzeyden gelmiş ve bunun sonucunda toplum savaşçılar, rahipler, tüccarlar ve köleler olarak kastlara ayrılmıştır. Bu dönemde Vedacı inanışın temelleri atılmıştır. Kast sistemi ve Veda inancı gibi bu iki özellik Hint kültürünün şekillenmesinde çok önemli bir yere sahiptir.[166]

Kimi kaynaklar, Hint felsefesini M.Ö. 3500'lerde İndus vadisinde kurulmuş olan Dravidyen Uygarlığı'na kadar götürürler. Bundan sonra Aryan etkisi görülür (M.Ö. 2000).[167]

Hintlilerin kültürünün ve yaşam biçiminin şekillenmesinde önemli rol oynayan Hint felsefesi aynı zamanda eğitimi de etki-

---

[164] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, e.g.e., s. 879.
[165] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 879.
[166] Prof. Dr. Şafak Ural, Bilim Tarihi, Sayfa 43, 3. Basım, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2000
[167] A.. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 675.

lediği için, bu felsefenin ana hatlarının belirtilmesi, eski Hint eğitim faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.

Yazılı tarihten önce başlatılmakla birlikte Hint felsefesindeki temel özellikler günümüze kadar pek fazla değişiklik göstermemiştir. Hint felsefesi anlatılırken, en temel özelliğinin ameli (edimsel) bir yön taşıdığı vurgulanır. En başından itibaren Hint felsefesi, yaşamın temel sorunlarını çözmeyi, yaşamı daha yaşanılır kılmayı amaçlamıştır. Fiziksel ve ruhsal acılara karşı koyup bunların nedenlerini anlamak için uğraşmıştır. Acının nedenlerini bulmak, olanaklı en iyi yaşama ulaşmak için zorunlu diye görülmüştür. Bu Vedalar öncesi dönemin felsefi anlamda sonraki dönemlere katkıda bulunduğu söylenebilir.[168]

Hint felsefesinin, edebiyatının ve kültürünün en önemli yapı taşları kutsal metinler olan Vedalar'dır. Sanskritçe 'Kutsal Bilgi' anlamına gelen Vedalar dört tanedir. Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda ve Atharva Veda. Her birinin dört bölümden oluştuğu Vedalar'ın birinci bölümü çeşitli tanrılar için yazılmış ilahilerdir; ikinci bölümü kurban ve kurbanların değerleri hakkında yazılmış parçalardır. Üçüncü bölüm simgeler ile meditasyon yöntemlerini saptayan orman antlaşmalarıdır; dördüncü bölüm ise bilgi aracılığıyla kurtuluşu emreden sözlerden oluşur.[169]

Vedalar'daki felsefe ile din dizgesinde Hint felsefesinin iki dayanağı söz konusu edilir: ***Atman*** ile ***Brahman***. Atman, Hint dininde canlıdaki, özellikle de insandaki ruh ya da *'ben'*dir; Brahman'ın benliğidir. Brahman, evrenin temeli veya varolan her şeyin kaynağı demektir. Atman tek bir varlıktır ama biçimi yoktur; biçimi olmadığı için de sınırı yoktur; sınırı olmadığı için her yerdedir. Her yerde varolan, ebedi olan Tanrı'dır. Atman, Brahman'la aynı varlık olduğunu anladığında ölümsüzlüğün sırrına erer. Böylelikle de Tanrı'ya ulaşır. Kişi kötülüklerden arınmadığı, duygularını denetleyemediği zihnini huzura kavuşturamadığı, tefekkürle düşüncenin derinliklerine dalamadığı sürece Atman'a erişemez.[170]

---

[168] A.. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 675.
[169] A.. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 676.
[170] A.. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 676.

Vedalar'daki bilgelik, kıskançlıkla korunan bir geleneğin parçası olması sebebiyle çoğu insan bu metinlere ulaşamıyor, ulaşabilenler de genellikle bunlardan bir şey anlamıyorlardı. Bu açlığı gidermek, kutsal geleneğin düşüncelerini aktarmak için öykülerden, şiirlerden oluşan yeni bir gelenek oluşturuldu: Destanlar. Bu destanlarda dine, felsefeye, topluma, siyasete ve her yönüyle yaşamın dört amacına kadar konular işlenmektedir.

Eski Hint'te iki önemli dinin egemenliği söz konusudur. Biri, yukarıda anlatılan Vedalar'a dayanan Brahmanizm, diğeri ise bundan çok sonraları, M.Ö. 563-483 yılları arasında Siddhartha Gautama tarafından oluşturulmuş olan Budizm'dir. Budha genellikle Budizm'in kurucusu olan kişinin adı olarak bilinir. Gerçekte Budha, 'Aydınlanmış' anlamına gelen bir sandır.

Dünyanın en eski büyük dinlerinden biri olan Budizm (Budhacılık), Budha öğretisinin değişik biçimlerde yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Budizm bir din olduğu gibi, bir yaşam felsefesi de sunar. Acı çeken insana ***Nirvana***'ya ulaşma yolunu açar. Buna göre kişi, aydınlanmaya aşırılıklardan kaçıp Orta Yol'u izleyerek varabilir. Bu yolu öğretme iddiasındaki Budhacılığa göre dünya hayatı canlılar için zahmetlerle doludur. Bu zahmetler de acıya yol açar. Dünya hayatındaki asıl amaç da bu acıdan kurtulmaktır.[171]

Uzun bir geçmişe sahip olan Hintlilerdeki eğitim her dönemde aynı olmamakla beraber, her dönemin felsefesi ve din olgusu eğitim üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. M.Ö. 1500-1000 yılları arasında eğitim aile tarafından verilirdi. Kadına verilen değer o dönemin şartlarına göre oldukça fazlaydı. Evin reisi kadındı. Bu dönemde çok kadınla evlenmelere az rastlanırdı. Kadına, erkeğin tamamlayıcısı gözüyle bakılırdı. Okulların henüz ortaya çıkmadığı bu dönemde kızlar ev işleriyle, evdeki küçük kardeşleriyle ilgilenirken, erkek çocuklar, yaşlıların yanında ahlâk kurallarını öğrenirlerdi.

---

[171] A.. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 264.

Yerlilerle savaşarak Ganj bölgesini ellerine geçiren Hindular burada hâkimiyeti sağladıktan sonra kast sistemini geliştirdiler. Brahman inancının ortaya çıktığı bu dönemde toplum dört sınıfa ayrıldı.

Eski Hint toplumunu sınıflandıran kast sistemi, aynı zamanda günlük sosyal yaşantıyı da belli bir disiplin altında tutmaktaydı. Rahipler ile savaşçı sınıfını oluşturan hükümdarlar, komutanlar kast sisteminin ilk iki basamağını yani asil sınıfı oluşturmaktaydı. Bu sistemde aşağı sınıfı oluşturanlarla evlenmek kesinlikle yasaktı. *Böyle bir evlilikten doğan çocuklar kötü ve aşağı seviyede sayılırlardı. Yüksek sınıftan bir kızın aşağı sınıftan bir erkekle evlenmesini engellemek için küçük yaşta nişanlanırdı.*[172] Bu dönemle birlikte birden fazla kadınla evlenme geleneği başladı. Kocası ölen bir kadın kendini yaktırır, yaktırmazsa ölünceye kadar bir daha evlenemezdi. Kocası ölen kadının kendini yaktırmadaki amacı, öbür dünyada da kocasıyla beraber olmaktı.

Kast sisteminde üst sınıfı temsil eden soyluların dikkat ettikleri diğer bir husus da kendilerinden aşağı saydıkları sınıf mensuplarıyla yemek yememeleriydi. Bu konudaki hassasiyet o kadar abartılmıştı ki, aşağı sınıftan birinin gölgesi herhangi bir yiyeceğin üstüne düşerse, yiyecek kirlenmiş sayılırdı.

Kast sisteminde kurallar oldukça katıydı. Kast kurallarına saygı göstermeyenlere karşı alınan tedbirler de o derece sertti. Kast'a saygısızlığın cezası bir kurul tarafından belirlenirdi. Kast sisteminde en ağır cezalardan birisi de kasttan çıkarılmaktı. Kasttan çıkarılmış kişiyle kimse konuşmaz, onunla birlikte yemek yenmezdi. Böyle bir ceza almış biri kendi çocukları ve karısı tarafından bile reddedilirdi. Kasttan çıkarılan kişi bir anlamda ölü sayılırdı; bu durumdaki insanların cenaze törenleri bile yapılırdı.[173]

Kast sisteminin ortaya çıkması, Hintlilerin eğitim anlayışlarında da önemli değişiklikler meydana getirdi. Bu dönemde

---

[172] Koçer, a.g.e., s. 42.
[173] Koçer, a.g.e., s. 43.

okullar ortaya çıktı. Aşağı sınıfı oluşturan kastların öğrenim hakkı bulunmuyordu. Bu okullar yüksek ve orta tabakayı oluşturan kastların çocukları içindi. Orta tabakayı oluşturanların çocukları sadece temel eğitim hakkına sahipken, yüksek tabakanın çocukları yüksek öğretim seviyesine kadar on iki yıl süreyle öğrenim görmekteydiler. Aynı zamanda dinî birer kurum olan bu okulların yüksek öğretim programlarında dil, felsefe, hukuk, matematik, astronomi, tıp gibi dersler okutulmaktaydı. Hintliler özellikle matematik biliminde yüksek düzeye ulaşmışlardı.

Eski Yunan'dakinin aksine, Hindistan'da öğretmene verilen değer oldukça fazlaydı. Üstad-talebe ilişkisi sevgi, saygı ve bağlılık üzerine kuruluydu. Öğretmene saygı, çok eski zamanlardan beri Asya toplumu için önemini korumaktadır. Bu gelenek, çıkış noktası Ortadoğu olan Yahudilikte, Hıristiyanlıkta ve İslâmiyette devam etmiştir.

Eski Hint'te okuldaki disiplin diğer milletlerdekine göre fazla sert değildi. Bunda dinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Öğrencinin hataları öncelikle nasihat ve tatlılıkla düzeltilme yoluna gidilirdi. Hataların tekrarında dayağa başvurulabilirdi. *Cezaların en büyüğü soğuk havada çocuğun üstüne su dökmekti.*[174] Öğrencilerin hafızalarının güçlendirilmesi önemliydi; öğretilen konuların tekrarı ve ezberlenmesi öğretimde önemli yer tutmaktaydı. Eski Hint eğitiminde göze çarpan bir ayrıntı da, büyük öğrencilerin küçük öğrencilere derslerinde yardım ederek onların yetişmelerine olan katkılarıdır. Vücut güzelliği ve dayanıklılığı için beden eğitimi de eski Hint eğitiminde gerekli görülmekteydi. Din ekseninde şekillenen Hint eğitimi erkek çocuklar içindi; kız çocukların eğitimiyle ilgili örgün eğitim anlamında herhangi bir kurum bulunmamaktaydı. Altı yaşında okula başlayan çocuklara telkin edilen ahlâk kuralları evrensel nitelik taşımaları sebebiyle dikkat çekicidir:

1- Hiç kimseyi öldürme,

2- Hırsızlık yapma,

3- Meşru olmayan hiçbir münasebette bulunma,

---

[174] Atuf, a.g.e., s. 8.

4- Sözde ve işte haksızlık etme,

5- İçki içme.[175]

Hint felsefesi M.Ö.2500-600 yılları arasındaki Vedacı dönem, M.Ö. 500-200 yılları arasındaki destanlar dönemi, Miladın başlarındaki Sutra dönemi ve M.S. 17. yüzyıla kadar devam eden skolastik dönem olarak dörde ayrılmaktadır. Söz konusu dönemler, Hindistan'ın sadece felsefe, kültür ve din hayatını belirlemekle kalmamış, bilimsel çalışmaların yapılmasında da etkili olmuştur. Çünkü bu kutsal metinler sadece dinî konuları değil, başta tıp, astronomi, matematik ve dil alanlarını da kapsamaktadır. Örneğin, Brahmanların dil ve gramer çalışmalarına önemli katkıları olmuştur. Bunun yanında astronomi çalışmaları ve özellikle takvim yapımında Brahmanizm büyük rol oynamıştır. Tıp ve fizyoloji konusu özellikle Rig Veda içinde karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer katkı da Budizm'den gelmektedir. Budist felsefeye göre evren periyodik olarak yaratılmakta ve yok olmaktadır. Hint matematiği bu düşüncenin etkisiyle büyük sayılarla ilgilenmiş, dinî metinlerde büyük sayıları ifade etmek için özel kelimeler kullanılmıştır.[176]

Matematiği büyük ölçüde astronominin gerektirdiği işlemleri yapabilmek için kullanan Hintliler, irrasonel sayılarla ilgilenmişlerdir. Hint matematiğinin asıl başarısı, sıfır sayısını bilmeleri, on tabanlı rakam sistemini kullanmaları ve bunlar sayesinde kolayca hesap yapabilmeleriydi[177]

Hint matematiğinin önemli bir katkısı da, Müslüman matematikçiler kanalıyla Avrupa'ya aktardığı bilgilerdir. Tıp, dil, astronomi ve matematikten başka, kimya, fizik ve biyoloji konusunda yapılan çalışmalar da, başta Veda'lar olmak üzere yine dinî metinlerde bulunmaktadır. [178]

Özet olarak Hint bilimi, Hint kültürünün tayin ettiği hedefler ve belirlediği yol üzerinde ilerlemiştir. Gerçi pratik amaçlar çerçevesinde ele alınan problemlerin kültürel değerlerden ba-

---

[175] Koçer, a.g.e., s. 51.
[176] Ural, a.g.e., s. 45.
[177] Ural, a.g.e., s. 46.
[178] Ural, a.g.e., s. 46.

ğımsız tarafları da vardır. Örneğin, demirin elde edilmesi, Hintli hekimlerin, vücudun anatomik yapısı hakkındaki bilgileri veya kesilen bir damara yaptıkları işlemler ya da bir göz ameliyatını başarıyla gerçekleştirebilmeleri bu tip bilgilere birer örnektir. Sağlık, Hint tıp anlayışına göre hava, ateş ve suyun dengesi olarak, yani bir bütünlük içinde yorumlanıyordu. Günümüze kadar gelmiş olan Yoga teknikleri, bu kültürün sağlık konusundaki bakışının tipik bir sonucudur.[179]

5- Perslerde Eğitim

Göçebelikten kurtulup toprağa yerleşmiş, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamış olan Pers toplumunun Mezopotamya'daki, Mısır'daki, hatta Anadolu'daki uygarlıklara eşdeğer bir uygarlık yaratmadığı kesindir. Bu toplumun düşünceyle ve sanatla ilgili tüm eserleri Zerdüşt dini çerçevesinde ortaya konulan ürünleri kapsar.[180]

Eski İran'da eğitimin daha çok bu dinî inanç ekseninde şekil bulduğu söylenebilir. İranlıların bu dinî inancı da, eski İranlıların peygamberi sayılan Zerdüşt diniydi. Eski İran'ın hayat felsefesine derin etki eden bu dinin öğretileri doğal olarak doğrudan eğitimi de etkilemekteydi. Zerdüşt'ün ne zaman doğduğu ve öldüğü konusundaki bilgiler arasında çok büyük farklılıklar ve tutarsızlıklar bulunmaktadır. Onun M.Ö 600 yılında doğduğunu söyleyenler olduğu gibi, M.Ö. 1000-1500'de yaşadığını söyleyenler de olmuştur. Aristo, Zerdüşt'ün Troya savaşından 500 yıl önce yaşadığını yazmaktadır.

Aydınlığı temsil eden Hürmüz veya Ahura Mazda ile karanlığı temsil eden Ehrimen gibi birbirine tamamen zıt ve sürekli çatışma halinde olan iki ilke toplumsal yaşama yön verdiği gibi, insan yetiştirmede de önemli rol oynamaktaydı. Eğitim üzerindeki derin etkisini anlayabilmek için tek tanrılı olan bu dinin

---

[179] Ural, a.g.e., s. 47.

[180] Timuçin, Düşünce Tarihi, 1. Cilt, Sayfa 63, 4. Basım, Bulut Yayınları, İstanbul, 2002

buyruklarının genel hatlarıyla anlatılmasında fayda görülmektedir.

Işığı temsil eden Hürmüz doğruluk, adalet ve yaşam olarak görünen iyilik ilkesiydi. Hürmüz'ün karşıtı olan Ehrimen ise kötülüğün temsilcisi olarak yalancılık, adaletsizlik ve ölüm biçimini alıyordu. Bu, aynı zamanda insanın önüne bırakılan iki seçenekti ve insan bu ikisi arasında bir seçim yapmak zorundaydı.

Zerdüşt, eski İran'ın çoktanrılı dinini kabul etmeyip, ***Ahura Mazda***'yı (yüce tanrı) kabul etmiştir. Tek tanrılı bir din olan Zerdüşt dininin ortaya koyduğu ilkeler hakikat, bilgelik ve adalet olarak özetlenebilir. Bu ilkeler, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan ***Avesta'***daki ***Gathalar*** adı verilen kutsal ilahilerde dile getirilmiştir.

Avesta: Zerdüşt'ün kutsal kitabı olan Avesta'nın kelime anlamı *'temel bilgi, açıklayıcı bilgi'*dir. Hayvan derileri üzerine yazılan bu metinlerin çoğunun Büyük İskender'in İran'ı fethi döneminde yakıldığı söylenmektedir. Avesta'daki metinlerin 12.000 öküz derisi üzerine yazıldığına dair abartılı rivayetler de bulunmaktadır. Büyük İskender döneminde İran'dan kaçıp Hindistan'ın Bombay bölgesine göç eden Zerdüşt taraftarları, yanmaktan kurtulan kısımlarını da beraberinde götürdüler. İlk defa 17. yüzyılda Batı dillerine çevrilen Avesta, Bombay'daki metinlerdir.[181]

Doğruluğu temsil eden ışık ile eğriliği temsil eden kötülük arasındaki amansız savaşı nihayetinde 'iyilik' kazanacaktır.

Avesta'da Zerdüşt'ün düşüncelerini oluşturan *'Yasna'*lar kısmında bu mücadele şöyle anlatılmaktadır:

Başlangıçta iki ruh varmış,
ikizler diye tanınan;
Bir iyi, diğeri kötüydü düşüncede,
sözde ve eylemde

[181] Zerdüşt; Avesta, Sayfa 11, Çeviren Eshat Ayata, İkinci Basım, İstanbul, 2003

Akıllılar doğruyu seçerken,
düşünceden yoksunlar tersini yaptılar.
Bu ikisi buluşunca,
canlı ve cansızları yarattılar,
Ki, sonunda bela 'kötü'nün başına gelecek.
Ama 'iyi' de en iyi duyguları tadacak.
Bu iki ruhtan biri
seçti en kötü olanı.
Ama Kutsal Ruh sert gökyüzünü
bürünerek doğru ile birleşti.
Yüce Tanrı'yı doğru eylemiyle hoşnut etmek isteyen
İşte böyle yapar.
Bu ikisinin arasında demonlar kötüyü seçti,
çünkü seçimde şaşkınlığa uğradılar,
en kötüyü seçerek
yıkıcılığa koştular.
Ve mahvettiler insan yaşamını.
Doğrunun izleyicileri sonunda her şeye ulaşacak,
fakat uzun karanlık, acı ve kötülük
yalandan yana olanların payına düşecek.
Onların ruhları, onları kendi eylemleriyle
yönlendirecek.[182]

Zerdüşt'ün kendisinden önceki ve sonraki birçok peygamber ve yenilikçi kişilikler gibi düşüncelerinden dolayı büyük zorluklar çektiğini Avesta'dan anlamaktayız:

Hangi ülkeye kaçayım, nereye gideyim?
Kabilemden ve ailemden ediliyorum.
Ne köyüm ne de kötü prensler bağışlıyor beni.
Ey Mazda Ahura! Seni nasıl hoşnut edeyim?[183]

---

[182] Zerdüşt; Avesta, s. 31.

Zerdüşt öğretilerinde temizliğe verilen önem ve yalana duyulan nefret dikkati çekmektedir. Diğer husus ise, 'iyi' insanın taşıması gereken özelliklere ve ödevlerinin zamanında yerine getirilmesine yapılan vurgudur. Zerdüşt Dini'nin taraftarlarının taşımakla yükümlü oldukları hususlar aynı zamanda bu dinin temelini oluşturmaktadır: Birincisi, bu dinin mensubu değerli olan insana karşı mert olmalıdır. İkincisi, gerçek dindar olmalı, davranışları bilgece olmalıdır. Üçüncüsü, herkese karşı açık kalpli olmalı, sahteliği kendinden uzak tutmalıdır.[184]

Görevin zamanında yerine getirilmesiyle ilgili kısım, Ahura Mazda'nın (Yüce Yaratıcı) Zerdüşt'e verdiği öğüdü de içermektedir. Ahura Mazda, yeryüzünde kendisini temsil edecek olan Zerdüşt'e şunları dedi: "Sana verdiğim büyüklüğün bir gereği olarak ey Zerdüşt! Bu gün kendi elin ve ruhunla yapabilecek güçte olduğun iyi işleri yarına erteleme! Henüz genç yaşta olmanın gururuna kendini kaptırıp 'sonra da yapabilirim' diye düşünme, zira hayatlarında bir günü kalmış birçok insan, böyle düşündüğü için elli yıllık işten olmuştur. Bu nedenle, bu günün görevini yarına ertelememek için çaba göstermen gerekir, çünkü kötü Ehrimen bu iş için iki şeytan görevlendirmiştir. Birincisinin adı ***Geciktirmek***, ikincisinin adı ise ***Sonra***'dır. Her iki şeytan da, insanın görevlerinin sonraya kalması için birlikte ve bütün güçleriyle çalışmaktadırlar. Her görev ve iyi iş söz konusu olur olmaz, ***Geciktirmek*** adlı şeytan şöyle der: "Nasıl olsa uzun yaşayacaksın, o halde yapacağın bu iş başka bir zamanda da yapılabilir." ***Sonra*** adlı şeytan da şöyle der: "bu işi bırak şimdi, sonra da yapılabilir." Böylece bu iki şeytan birlikte mücadele ederek insanı ölünceye kadar görevini yerine getirmesine engel olurlar. Tüm görevler sonraya kalınca ruh pişmanlık, iğrenti duyar. Ruh, görevini yerine getirmeyince iyi eser veremediği için kazanacağı bir şeyi de olmaz ve böylece göçer bu dünyadan."[185]

Zerdüşt inancına göre Mazda, dünyanın yaratıcısı, tüm iyiliklerin kaynağıdır. Avesta dilinde Mazda 'bilgi, bilgelik' anla-

---

[183] Zerdüşt; Avesta, s. 27.
[184] Zerdüşt; Avesta, s. 138.
[185] Zerdüşt; Avesta, s. 140.

mını da taşıdığı için, bu dine inananlar peygamberlerini 'bilgi seven' diye adlandırırlardı. Işık, iyiliği simgelediği için her Zerdüşt tapınağında bir ateş odası vardı. Hiç kimse buradaki ateşe dokunamaz, nefesiyle dahi kirletemezdi. Onun için tapınaklardaki rahipler ellerine eldiven takar, ağızlarını da örterlerdi.[186]

Zerdüşt inancına göre Ahura Mazda iyi ve kötü olmak üzere iki ruh yaratmıştır ve aynı zamanda bu iki ruh seçme özgürlüğüne sahiptir. İyilik ve kötülük fizik dünya ile ruh dünyasını paylaşmakta ve bu iki ruh sürekli birbirleriyle savaş halindedir. Bu dünya Göğü kötücül ruhun iblislerinden koruyan bir yer olmalıdır. Her insan İyilik ile Kötülük, Işık ile Karanlık arasındaki bu savaşa katılmalıdır.[187] İnsanlar iyilikle kötülük arasındaki bu evrensel savaşa nasıl katılacaklardır? Zerdüşt bu sorunun karşılığını şöyle veriyor: Dindar olarak, açık yürekli olarak çalışkan olarak... İşte insanların üç büyük ödevi budur.[188]

Burada Zerdüştçülüğün ahlâk anlayışı ortaya çıkmaktadır. İnsanın bu savaşı kazanabilmesi için yapması gereken kimi şeyler vardır. Bunlardan biri dindar olmaktır. Herkes Zerdüşt'ün buyruklarına uymalıdır. Ahura Mazda'yı anmak bile iyiliğe katılmak, Ahura Mazda'nın davasına hizmet etmektir. Yapılması gerekenlerden bir diğeri samimi olmaktır. İftira, yalan dolan, hırsızlık, sözünde durmamak gibi karanlığa yol açabilecek tüm eylemlerden uzak durulmalıdır. Çünkü Yüce Tanrı'nın dünyası aydınlık dünyasıdır. Adil olunmalıdır. Bu da, şeytanın yoluna girmişlere merhamet gösterilmemesi sonucunu doğurur. Ayrıca insan tembellik etmeyip çalışmalıdır. Çalışmak, dünyayı mutlu ve bereketli bir yer haline getirecektir. Bütün bunları başarması gereken insanın kendi bedenine bakması gerekmektedir. Perhiz, inzivaya çekilme yapılacak şeyler değildir.[189]

Zerdüşt dini diğer ilkçağ çok tanrılı dinlerinden birçok yönüyle ayrılmaktadır. Bu dine göre insanlar öldükten sonra cesedin ateşi, suyu ve toprağı kirletmemesi için ***'Sessizlik Kuleleri'***

---

[186] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1637.
[187] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1638.
[188] Orhan Hançerlioğlu, Düşünce Tarihi, Sayfa 47, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977
[189] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1638.

denen yerlere bırakılarak kurda kuşa yem edilirdi. Bedeni terk eden ruh ise yargılanacaktır. Ruh iyi ise Yüce Tanrı'nın yanına gidecek, kötüyse cehennemin dibine inecektir. Zerdüşt dininde İslâm diniyle de örtüşen bir inanç bulunmaktadır. Bu da, *"zamanın sona ereceği, bütün insanların bir gün tekrar dirileceğidir. Bu dirilmeden sonra ruhların son yargısı yapılacaktır."*[190]

Zerdüşt dinindeki ilkelerin etkili olduğu eski İran'da savaş eğitimine, özellikle de ahlâk eğitimine ve çocuk yetiştirmeye büyük önem verilirdi. En fazla çocuğu olan ailelerin kral tarafından ödüllendirildiklerini Herodot'tan öğrenmekteyiz. *"Bir kimsenin kamuoyundaki değeri, önce savaştaki yiğitliği, sonra da çocuklarının sayısıyla tartılırdı; en çok çocuğa sahip olan kişi her yıl kraldan ödüller alırdı; çokluktan kuvvet çıktığına inanılırdı."*[191] Çok eşlilik geleneğinin de etkisiyle ailelerdeki çocuk sayısı fazlaydı. Çocukların aile büyüklerine saygısı büyüktü. Anneye duyulan saygı, saraydaki diğer kadınlara göre daha fazlaydı.

Aileyi kutsal sayan Zerdüşt, toplumda görülebilecek bozulmanın önüne geçmek için erken evlenmeye taraftardır ve evlenenlerin aynı dinden olmaları gerekmektedir. Başka dinden olan biriyle evlenmenin cezası ölümdü. Ona göre bir genç on beş yaşına gelince evlenmelidir. On beşine giren genç kızların da evlenme isteğinde bulunma hakları vardı, fakat koca seçmek ailenin göreviydi. Buna karşı çıkan genç kız günah işlemiş sayılırdı. Zerdüşt dininde cinselliğin sıkı bir disiplin içinde ele alındığı görülmektedir. Örneğin, âdet halinde bir kadınla ilişkide bulunan erkeğe tekrar durumuna göre otuz, elli veya yetmiş sopa vurulurdu. Eski İran'da kardeşler arasında evliliklerin olduğunu söyleyen kaynaklar bulunmaktadır. On beş yaşına giren erkek ve kız çocukların bellerine törenle kutsal sayılan bir kuşak bağlanırdı. İnançlarına göre insanları kötülüklerden ve şeytanlardan korudu-ğu için bu kuşak gece gündüz sürekli bellerinde kalırdı. Bu kuşak ergenliğin bir işareti de sayıldığı için çocuğa bir sosyal statü de sağlamış oluyordu. Böylece genç kız veya

[190] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1638.
[191] Herodotos, Tarih, s. 77.

erkek evlenme isteğinde bulunma, silah taşıma ve cemaat toplantılarına katılma hakkını elde ediyordu.

Savaşçı bir millet olan Perslerin çocuk yetiştirme ile ilgili diğer milletlerin kültüründe bulunmayan şaşırtıcı bazı gelenekleri Herodot şöyle açıklamaktadır: *"Çocuk beş yaşına kadar kadınların arasında yaşar ve babasına gösterilmez; böylece eğer çocuk küçük yaşta ölürse, bu yasın babada kötü bir etki yapmasını önlemiş olurlardı. Beş yaşından yirmi yaşına kadar çocuklara/gençlere sadece üç şey öğretiyorlardı: Ata binmek, ok atmak ve doğruyu söylemek."*[192]

Farklı kaynaklardan eski İran'da örgün eğitim yapan okulların olduğunu öğrenmekteyiz. İranlıların yazı dili çivi yazısının sadeleştirilmiş şekliydi. Okullarda okuma yazmanın yanı sıra çocuklara epey abartılıp süslenerek İran tarihi, adalet ve doğruluk gibi şeyler öğretilirdi. Eski Yunanlıların aksine, İran'da eğitim işiyle uğraşanların seçimine dikkat edilirdi. Bunlar erdemli insanlar arasından seçilirlerdi. Adaletin işleyişini bizzat görmeleri için çocuklar mahkemelere götürülürdü; öyle ki, mahkeme işi çocukların oyunlarına bile girmişti. Ksenop-hon'un, İran okullarını adalet okulları olarak nitelediği söylenmektedir.

Bazı kaynaklarda eski İran eğitiminde amacın hayli kapsamlı olduğu söylenmektedir. Kamu yararına büyük değerin verildiği eski İran'da kralın sarayının yanında bir eğitim evi bulunmaktaydı. Çocuklar burada seçkin eğitimciler tarafından eğitilmekteydi. Eğitimin amacı çocukları haksever, adil ve güçlü irade sahibi yapmaktı. Hareketlerinde ölçülü olmak, üstlere saygı göstermek açlığa ve soğuğa karşı dayanıklı olmak İranlı gençlerden beklenen şeylerdi.[193]

Yedi yaşından itibaren başlayan eğitim ve öğretimde halkın değer verdiği faziletler telkin edilirdi. Genel olarak babalarının mesleğine göre eğitilen asker çocuklarına ok atma, kılıç ve mızrak kullanma öğretilirdi. Çiftçiler çocuklarını tarlaya götürür, tarımla ilgili şeyleri öğretirlerdi. Papazlar da kendi çocuklarına

---

[192] Herodotos, Tarih, s. 77.

[193] Cavit Binbaşıoğlu, Eğitim Düşüncesi Tarihi, Sayfa 10, Binbaşıoğlu Yayınevi, Ankara, 1982

kutsal yazıları ve duaları öğretirlerdi. Fakat hangi sınıftan olursa olsun her çocuk kutsal yazıları, duaları ve dinî törenleri bilmek zorundaydı.

Gençler güneş doğmadan uyanır ve toplu halde eğitim görürlerdi. Gençler 50'şer kişilik gruplara ayrılarak bir şehzade veya soylu çocuğu başkanlığında eğitime başlarlardı. Öğrencilere sık sık konuşma eğitimi yaptırılır ve ayrıca öğrendikleri konularda sınava tabi tutulurlardı. Binicilik ve atıcılık eğitimin önemli birer parçasını oluşturmaktaydı. Öğleden sonraları kırlarda faydalı bitkileri toplamak, silahları temizlemek, ağ yapmak gibi işlerle uğraşırlardı. Bütün geceyi dışarıda geçiren gençler buldukları yabani meyvelerle açlıklarını giderirlerdi.[194]

Sparta kadar olmasa bile Perslerde sert bir yönetim anlayışı vardı. Fakat Perslerin o günün şartlarına göre özellikle toplumsal ahlâki değerler bakımından özgün bir disiplin anlayışları vardı. Öyle ki, Herodot Perslerdeki kültür ve geleneklerin bazılarından, özellikle de onlardaki adalet anlayışlarından övgüyle bahsetmektedir: *"... Perslerin şu huylarını da beğeniyorum: bir tek suç için hiç kimse, hatta kral tarafından bile ölüme gönderilemez. Hiçbir Pers tek suç sebebiyle hizmetçilerine onarılamayacak bir ceza veremez; iyisiyle kötüsünü teraziye vurur; nitelik ve nicelik bakımından kötülük ağır basarsa, o zaman ceza verebilir. Hiç görülmemiştir derler, birisi anasını ya da babasını öldürsün; tutalım böyle bir suç işlendi, eğer aslı iyi araştırılırsa derler, sonunda o çocuğun ya bir günah çocuğu ya da evlatlık olduğu ortaya çıkar; zira onlara göre ana babanın kendi çocukları eliyle ölmeleri diye bir şey yoktur tabiatta."*[195] Yedi yaşından itibaren ana babaya karşı suç işleyen çocuklara ölüm cezasına kadar varan ağır cezaların verilmesinden, Perslerde aile disiplinin çok katı kurallar içinde yürüdüğü anlaşılmaktadır.

Perslerin sosyal hayatıyla ilgili ilkelerde de doğruluğun önemli yer tuttuğunu Herodot bize şu cümlelerle aktarmaktadır: "Perslerde yasak olan şeylerin konuşulması da yasaktır. En bü-

[194] Koçer, a.g.e., s. 54.
[195] Herodotos, Tarih, s. 77.

yük ayıp yalandır, bundan sonra borç gelir. Diyorlar ki, borcun arkasından ister istemez yalan gelir. Cüzam hastalığına yakalananlar kente sokulmazlar. Onlara göre bu hastalık güneşe karşı işlenmiş bir suçun cezasıdır. Bir akarsuya işemek, tükürmek, ellerini yıkamak, hiç yapmadıkları şeylerdir ve başkalarının da bunu yapmasına katlanamazlar; zira ırmağa en büyük saygıyı gösterirler."[196]

Perslerde dikkati çeken önemli hususlardan birisi de temizliğe verdikleri önemdir. Onlardaki temizlik, birbirini tamamlayan ruh ve beden temizliğidir. Bu hassasiyetin Zerdüşt'ün ortaya koyduğu ilkelerin bir gereği olduğunu anlamak zor değildir, zira Zerdüşt'e göre kirli olmak, kötü güçlere yenilmek anlamına geliyordu. Sadece bedenin temiz tutulması yetmez; toprağı, akarsuyu temiz tutmak, kısacası yaşamın her alanında temizliğe dikkat etmek gerekmektedir. Ruh temizliği ise nefsine hâkim olmak, doğru ve adil olmak, merhamet etmek, yardımsever ve çalışkan olmakla elde edilebilir. Diğer bir ifadeyle şehvete düşkünlük, hırsızlık, iftira, yalancılık ve tembellik ruhu kirleten şeylerdir.

Kendi dışındaki milletleri barbar diye niteleyen ve başka milletleri aşağı gören Yunanlılar gibi, kendileriyle uzun süre savaşan Perslerin de buna yakın düşüncelere sahip olduklarını yine Herodot'tan öğrenmekteyiz: *"Öbür uluslardan en saygın tuttukları en yakınlarındaki komşularıdır. Kendilerinden uzaklaştığı ölçüde verdikleri değer de azalır; en az değer verdikleri, kendilerinden en uzakta oturan uluslardır; çünkü öbür uluslara göre kendilerini her bakımdan çok daha soylu sayarlar; başkaları, kendileriyle olan ilişkileri ölçüsünde erdemli olabilirler. Demek ki en uzakta kalanlar, en geri olanlardır."*[197]

Perslerin diğer bir özelliği de başka milletlerin kendilerince iyi olan özelliklerine açık olmalarıydı. Öyle ki, Med-lerin işgali altında iken bile onların giyim tarzlarını kendi giyimlerinden daha güzel bulmuş ve benimsemişlerdir. Savaş konusunda da

---

[196] Herodotos, Tarih, s. 78.
[197] Herodotos, Tarih, s. 76.

Mısır zırhlarını örnek almışlardır. Başka milletlerden aldıklarının tamamı iyi değildi. Herodot, buna örnek olarak cinsel sapmaların Perslere Yunanlılardan geçtiğini söylemektedir.

6- İbranilerde Eğitim

Ortadoğu'nun en eski kavimlerinden birisi de İbranilerdir. Tarih kitaplarının yanı sıra, kutsal metinlerde ve Kur'an'da bu kavimle ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır.

İbraniler Sami ırkından olup eski ismiyle Kenan Ülkesi'ne Harran'dan gelip yerleşmişlerdi. 'İbrani' kelimesi, 'Irmağın ötesinden gelen' anlamını taşımaktadır. İbraniler göçebe halinde yaşıyorlardı ve geçimlerini besledikleri hayvanlardan sağlıyorlardı. Kimi kaynaklara göre Hammurabi zamanında Ur kentinde yaşayan Hz. İbrahim'e, Allah Kenan ülkesini verdi. İbrahim de kavmini alıp bu topraklara götürdü. Hz. İbrahim döneminde İbranilerde çok tanrılı bir inanç egemendi. *"Her çok tanrıcılıkta olduğu gibi burada da kentlerin tanrıları vardı. Kenanlılar doğa güçlerine taparlardı. Dağlar, sular, ağaçlar kutsal nesnelerdi. Bu toplumda insan kurban etme geleneği de yaygındı. İnsanları taştan yapılmış sunaklar üzerinde kurban ederlerdi. Bazen de onları yakarlardı. İnsan adamak, özellikle çocuk kurban etmek çok yaygındı. Tapınak topraklarında yapılan kazılarda çok küçük çocukların iskeletleri bulunmuştur."*[198]

Hz. İbrahim, putlara ve çok tanrılılığa savaş açarak başta babası Azer olmak üzere kavmini tek tanrı olan Allah'a inanmaya çağırdı; düşündükleriyle, eylemleriyle devrimci bir tutum sergileyerek Babil hükümdarı Nemrud'un öfkesini üzerine çekip eski adı Edessa olan Urfa'da ateşte yakılma cezasına çarptırıldı, fakat iman ettiği Allah'ın yardımıyla kurtuldu. Babası ve kardeşinin oğlu Lut ile birlikte Harran'a yerleşen Hz. İbrahim, babasının ölümünden sonra 75 yaşında iken Kenan ülkesine gitti. Kur'an'da Hz. Musa'dan sonra en çok ismi geçen Hz. İbrahim'dir. Kur'an'ın 14. suresi onun adını taşımaktadır. Hz. İbrahim 'ilk'leriyle de bilinen bir peygamberdir. Tek tanrı inancı,

[198] Timuçin, a.g.e., s. 113.

Mekke'de kâbe'yi kurması, putperestliğe meydan okuması, çocukların kurban edilmesini yasaklaması, sofrasının sürekli açık olması Hz. İbrahim'i ön plana çıkaran özelliklerdir. Müslümanlardaki erkek çocukların sünnet edilmesi eski Mısır'da görülmekle birlikte, Hz. İbrahim'in de benimsediği ve başlattığı bir gelenektir.

İbranilere değişik dönemlerde önderlik edenlerden İbrahim, İshak, Yakub, Yusuf ve Musa aynı zamanda Peygamber idiler. İbraniler M.Ö. 1700'lerde Hiksos egemenliği döneminde Mısır'da yaşadılar. Yakub Peygamber'in oğlu Yusuf Peygamber Mısır'da köle iken, sonraları firavunun baş danışmanlarından biri oldu. Hiksoslar'dan sonra İbranilerle firavunun arası açıldı. İbraniler, firavunun baskısından kaçarak firavun sarayında büyüyen Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan ayrılarak bir mucizeyle Kızıldeniz'i aşıp Sina'ya ulaştılar. Tarihçiler Hz. Musa döneminin İkinci Ramses döneminde, yani M.Ö. 1250'ye doğru olduğunu kabul ederler. Hz. Musa Sina dağında Allah'tan 'On Emir'i aldı:

1- Huzurumda başka tanrıların olmasın;

2- Kendin için put yapmayasın, ne yukarıda, ne aşağıda, ne yer altında, ne de suların içinde bulunan şeylerden hiç birinin suretini yapmayasın, onlara secde etmeyesin;

3- Rabbin Yahve'nin adını boş yere anmayasın;

4- Dinlenme gününü aklında tut. Altı gün çalışarak her işini gör. Haftanın yedinci günü Rabbin, dinlenmen için seçtiği gündür. Ne oğlun, ne kızın, ne kölen, ne cariyen, ne hayvanın, ne evinde bulunan misafirlerin bu gün hiç iş görmeyesiniz;

5- Babana ve annene hürmet et ki, Senin Rabbin olan Yahve'nin sana verdiği diyar üzerinde ömrün uzun olsun;

6- Kimseyi öldürmeyesin;

7- Zina işlemeyesin;

8- Hırsızlık yapmayasın;

9- Komşunun aleyhine yalan yere şahitlik etmeyesin;

10- Komşunun evine göz dikmeyesin. Komşunun karısına, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine ve komşunun hiçbir şeyine göz dikmeyesin.

Musa'ya Allah tarafından gönderilen bu emirler, İsrailoğulları için toplumsal düzenin hukuki ve ahlâki anlamda yeniden yapılanmasıydı. Önder olarak Hz. Musa ve ortaya koyduğu tek tanrı inancı Yahudilere yeni bir inanç ve yeni bir yaşam biçimi sunuyordu. On Emir'de nasıl bir toplumsal düzenin emredildiği görülmektedir. Yeniden şekillenen aile düzeni, ana babaya saygı, kölelere insanca muamele, mahkeme önünde herkesin eşit sayılması gibi ilkeler, yeni dinin ilkeleriydi. Fakat gerçek şu ki, Yahudiler Hz. Musa'nın ortaya koyduğu evrensel ilkelerin önemli kısmına tarih boyunca sürekli direndiler. *"Musa'nın herkese insan gözüyle bakmayı tavsiye etmesi, Yahudilerin ruhuna bir türlü yerleşmemiştir. Yahudiler dinde tutucudur ve bu yüzden insanî duyguları hayli ölçülüdür."*[199] Hz. Musa'yla birlikte İbranilerin başta yerleşik düzene geçip tarımla uğraşmaya başlamaları olmak üzere toplumsal bir örgütlenme ve güçlenme dönemine girdiler.

Her peygamberi aynı zamanda birer öğretmen olarak kabul ettiğimizde, bu anlamda en fazla öğretmen/rehber İbranilerden çıkmıştır. İbrahim Peygamber'den başlayarak Yusuf Peygamber zamanında Mısır'da rahatlayan, Hz. Musa'nın önderliğinde yerleşik düzene geçen İbraniler, Davud Peygamber döneminde birliği sağlamaya çalıştılar. Süleyman Peygamber zamanında Kenan'da altın çağını yaşadılar. Hz. Süleyman'ın vefatından sonra İbraniler ikiye ayrılarak güneyli kabileler başkent olarak Kudüs'ü seçerek bir Yahudi krallığı kurdular. Kuzeyli kabileler de başkenti önceleri Tirsa ve sonra Samiriye olan İsrail krallığını kurdular. Sürekli çatışma halinde olan bu iki krallık Asurluların Sami-riye'yi, Babillilerin Kudüs'ü ele geçirmeleriyle yıkıldı ve buradaki İbraniler kitleler halinde sürgün edildiler.

Yahudilerin bir daha sürgün edilmeleri, Roma İmparatorluğu döneminde olmuştur. Romalıların M.S. 70'te Kudüs'ü yakıp

[199] Kanad, a.g.e., s. 103.

yıkmalarıyla İbranilerin kurdukları son krallık da ortadan kaldırıldı ve Yahudiler değişik ülkelere dağıldılar.

Bu dağılma onların ruhundaki Yahudi milliyetçiliğini, milliyet temellerine dayanan dindarlıklarını, başka milletlerden evlenmeme ve başka milletlerden olanlara kız vermeme gibi birçok özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etmeyi başardılar. Değişik ülkelerde yaşadıkları halde kendi benliklerini koruyan her Yahudinin kafasındaki 'Arz-ı Mav'ud'a (vaat edilmiş topraklar), yani sürgün edildikleri topraklara, genişletilmiş Kenan Ülkesi'ne bir gün tekrar dönme inançlarını yüzyıllarca büyük bir ısrarla ve inatla nesilden nesile aktarabildiler. Yahudilerin iki bin yıllık rüyaları 1948 yılında Filistin topraklarında İsrail devletinin kurulmasıyla gerçekleşmiş oldu.

Harran'dan başlayarak Kenan ve Mısır gibi farklı bölgelerde çoğu zaman göçebe halinde yaşayan İbranilerdeki eğitim, dönemlere göre farklılıklar göstermektedir. Çoktanrılı dönemleri ile peygamberlerin yönetiminde yaşadıkları dönemlerdeki eğitim doğal olarak farklılık göstermektedir. İbranilerde eğitimi etkileyen bir husus da onların göçebe halinde yaşamalarıydı. Göçebe topluluklarında görülen eğitim biçimi İbranilerde de vardı; sürü besleyiciliği, dokuma, savaş teknikleri ve avcılık. Bunlar da aile tarafından verilen bilgilerdi. Dinî, ahlâki kurallar ve ritüeller de aile içinde verilmekteydi.

İbranilerde gerçek anlamda eğitim faaliyetleri Keyhüsrev'in M.Ö. 538'deki fermanıyla Yahudilerin Filistin'e dönmelerinden sonra olmuştur. Gerçi yazı İbraniler arasına Hz. Musa zamanında girmişti. Bu şekilde İbrani yazılı edebiyatının temeli Hz. Musa tarafından atılmıştı, fakat bu dönemde bir okul sisteminden söz edilemezdi. Bu dönemdeki eğitim aile içinde ve hayli sıkı bir disiplin içinde verilmekteydi. Kutsal metinler ve Hz. Musa'nın ortaya koyduğu dinî ve ahlâkî öğretiler eğitimin temelini oluşturmaktaydı. Halkın çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Sadece varlıklı aileler özel öğretmen tutarak çocuklarına okuma yazma öğretirlerdi. Kimi kaynaklarda belirtildiğine göre, okuma yazmanın yanında ticaret için gerekli olan hesap işleri öğretilmekteydi. Astronomi, geometri gibi alanlarda ço-

cuklara çok az bilgi verilmekteydi. Coğrafya dersinde ise İbranilerin oturdukları yerler, kervan ve Mısır'a giden yollar öğretilmekteydi.

İbranilerin sosyal yaşantılarında Musa'dan önceki dönemlerdeki geleneklerin bir kısmı varlığını Musa'dan sonra da devam etmiştir. Birden fazla kadınla evlenme, çok çocuk sahibi olma, aile içindeki katı disiplin, ailede erkek egemenliği gibi...

Sürgün dönemi İbranilerde yoğun bir dinsel etkinlik ve ulusal bir canlanmaya sebep oldu. Babil'in Pers saldırıları sonucu M.Ö. 539'da yıkılmasıyla İkinci Keyhüsrev, sürülen Yahudilere Filistin'e dönme ve burada mabed kurma izni verdi. Bu dönem, eğitim, dini ve kültürel anlamda önemli gelişmelerin meydana geldiği dönemdir. Önemli reformlar bu dönemde rahip Ezra ve Nehemya tarafından gerçekleştirildi.

Yahudiler Kudüs'e döndükten sonra burayı yeniden onardılar ve kültürel anlamda büyük bir çalışma içerisine girdiler. Eski kutsal yazıları yeniden ele alarak bunları derleyip toparladılar. Eski yazıları anlamak amacıyla belli bir yerde toplanıp okur ve halkı bu anlamda aydınlatırlardı. Bu dönemde, daha sonraları kurumlaşan hahamlık, Ezra adındaki din bilgini tarafından kuruldu. Bu kurum, sadece dinî konularda değil, sosyal ve hukuki konuların aydınlatılmasında da öncü oldu.

Sürgün döneminden sonra Filistin'e dönen Yahudiler kendi dilleri olan İbraniceden uzak kalmış ve bu dili büyük ölçüde unutmuşlardı. Bu sorunun giderilmesi için örgün eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Hahamların öncülüğünde Kudüs'te büyük bir okul açıldı. Bu okul bir anlamda ilahiyat okulu niteliği taşımaktaydı, çünkü bu okuldan mezun olanların görevi, burada öğrendikleriyle Yahudileri aydınlatmaktı. Bu okulu, misyonu itibariyle öğretmen okuluna benzetenler de olmuştur.

Bu dönemde kültür işlerine bakan ve yetmiş üyeden oluşan geniş yetkilere sahip ***İhtiyarlar Meclisi*** dikkati çekmektedir. Kudüs'te kurulan okul bu meclise bağlıydı. Toplumsal sorunları çözme konusunda önemli bir ağırlığı olan bu meclisin görevleri arasında medeni hukuka ve ceza hukukuna ait sorunları görüş-

mek ve düzenlemek, katil ve hırsızları cezalandırmak, miras, vakıf gibi konular bulunmaktaydı.

Kurulan bu okulun diğer bir amacı da bu tür toplumsal sorunları çözebilecek insanlar yetiştirmekti. Öğrenciler bu okulda teorik derslerin yanında, İhtiyarlar Meclisi'nin toplantılarına katılarak pratik derslere de katılırlardı. Bu okula on altı yaşını bitiren erkekler girebiliyordu.

Hayatın ihtiyaçlarından doğmuş olan bu okulun Musevilere büyük katkıları olmuştur. Zamanla diğer şehirlerde de medeni ve ceza hukukuyla ilgili davaları çözecek yeni meclisler kuruldu. Fakat bu yeni meclisin üyeleri ihtiyarlardan değil, bilginlerden oluşuyordu.[200] Bu gibi bilginlerin yetişmesini sağlamak amacıyla diğer büyük şehirlerde de haham okulları açıldı. Öyle anlaşılıyor ki, yeni meclisin bilgin üyeleri, daha önce açılan okullardan mezun olanlardan oluşmaktaydı.

Kırsal kesimdeki Yahudilere okulun önemini anlatmak ve her köyde bir okul açmaları için telkinlerde bulunmak için bilgili kişiler yoğun çaba göstermekteydiler. Bunlar çoğunlukla hahamlardı. Ebedi hayata hazırlık için eğitimin önemi üzerinde fazlasıyla durulmaktaydı.

Kırsal alanlarda ilkokul düzeyinde açılan bu okullara altı yaşındaki çocuklar alınırdı. Öğrenim süresi sekiz yıl olan bu okullarda okuma yazma, İbranice öğretilirdi. Mihver ders doğal olarak din dersiydi; Tevrat'a verilen önem bütün derslerin üzerindeydi. *Tevrat'ı anlamaya yardım edecek her ders programa alınmıştı. Geometri, astronomi, hayvan anatomisi ve bitkiler bu maksatla öğretilirdi.*[201]

Hz. Musa'dan başlayarak Romalıların M.S. 70'te Kudüs'ü yakıp yıkmalarına ve Yahudilerin dünyanın dört bir tarafına dağılmalarına kadar İbranilerin eğitimi sinagogların doğrudan etkisi altındaydı. Katı bir milliyetçilik ruh ve diğer bütün milletleri aşağı gören bir anlayışla yetişen her Yahudi çocuğu aynı zamanda bir haham adayı idi. Okulda gösterdiği başarı ile dikkati çeken öğrenciler, öğretmenin yanında oturma ayrıcalığı kaza-

[200] Kanad, a.g.e., s. 106.
[201] Kanad, a.g.e., s. 107.

nırdı. Bu haham adayları, bir hahamın onayını aldıktan sonra artık topluma vaizde bulunabilir, Tevrat'ı tefsir edebilirlerdi.

İbranilerin öğretmene gösterdikleri saygı oldukça yüksekti ve bu sürekli olarak çocuklara telkin edilirdi. Bu söz İbranilerin öğretmene verdikleri değeri göstermektedir: *"Babanız ve öğretmeniniz size muhtaç olurlarsa, önce öğretmeninize yardım edin. Babanız ancak bu dünyada size hayat verebildi, hâlbuki öğretmeniniz sizi gelecekteki cihan için yetiştirdi."*[202]

Çok uzun bir geçmişe sahip olan İbraniler özgün bir medeniyet kuramamışlardır. Çoktanrılı ve göçebe dönemlerinde aile içinde verilen eğitimi bir tarafa bırakırsak, Mısır'a komşu olan ve Mezopotamya'ya da uzak olmayan Kenan ülkesinin İbranileri bilim, edebiyat, felsefe ve mimarlık gibi alanların hiç birinde çağdaşlarının hiç birisi kadar varlık gösterememişlerdir. Fakat Yahudilerin bilime ve felsefeye hiç katkılarının olmadığı söylenemez.

Bilimin, sanatın ve felsefenin filizlenip çiçeklenmesi ve bir zaman sonra ürün vermesi için özgür düşünme ortamı belirleyici rol oynamaktadır. Işık ve su bir canlının gelişmesi için ne ise, özgürlük de bilim için odur. Yahudilerin uygarlığa katkılarını bu pencereden bakarsak objektif bir değerlendirmede bulunabiliriz. Yahudiler bilim ve felsefedeki başarılarını daha çok Endülüs'teki Müslüman eğitim kurumlarında yetişmiş olmalarına borçludurlar. Ortadoğu'da, özellikle Suriye'de tıp ve diğer bilim dallarında otorite sayılan Yahudiler bulunmaktaydı.

Müslüman komutan Tarık bin Ziyad'ın 771 yılında İspanya'ya girmesi, burada yoğun olarak yaşayan Yahudiler için bir dönüm noktası oldu. Tarık bin Ziyad'ın ilk ele geçirdiği kent Kurtuba oldu. Burada Hıristiyan zulmü altında yaşamakta olan Yahudiler, Müslümanların gelişini bir kurtuluş addettiler. Dostane davranışlarına karşılık Müslümanlar Yahudilere şehrin muhafızlığını verdiler. İspanya kentleri ardı ardına Müslümanların eline geçtikçe, yeterli sayıda Yahudi bulunan yerlerin muhafızlığı Yahudi cemaatlerine verildi. İspanya Yahudi cemaati bu statüyü kazandıktan sonra, Hıristiyan zulmünden Kuzey Afrika'ya kaçmış olan Yahudi grupları, Arap ordularının peşinden

---

[202] Koçer, a.g.e., s. 80.

Endülüs'e dönmeye başladılar. İspanya'da Yahudi yaşamı yavaş yavaş canlılık kazanmaya başladı. Bu özgür ortamda Doğulu Yahudiler, Müslüman bilginlerin Arapça eserlerini İbraniceye, Batılı Yahudiler de İbraniceye çevrilmiş eserleri Latinceye çevirerek Arap kültürünü Hıristiyan Avrupa'ya soktular. Granadalı Şmuel ibn Nagrela, Saragosalı Şlomo ibn Gvirol, Granadalı ibn Ezra, Toledolu Yehuda ha Levi ve felsefe alanında Yahudi kültür tarihinin en büyük isimlerinden biri olan Moşe Ben Maimon gibi Yahudi bilginler varlıklarını ancak Müslüman kültürü içinde gösterebilmişlerdir. Hz. Musa önderliğinde Mısır'dan çıkan İsrailoğulları, eski Yunanlıların Mısır'dan aldıkları bilim ve düşünceyi aradan 2250 yıl geçtikten sonra İspanya'daki Müslümanlardan öğrenip aydınlanıyorlardı. Yahudiliğin bilime ve medeniyete katkılarının özü budur.[203]

7-Türklerde Eğitim

Bozkırlara yayılmış olan Türklerin ilk anayurtlarının coğrafi sınırlarını az çok belirlemek mümkün olmakla beraber, çok eski tarihlerde görülen yayılma ve kültür karışmaları kesin bir saptamayı zorlaştırdığı söylenmektedir. Türk ırkının prototipini oluşturan savaşçı brakisefal beyaz ırka mensup insanlar M.Ö. 1700'den itibaren göçebe ve savaşçı kitleler halinde yayılmaya başlayarak iki asır kadar bir zaman içinde Altay dağlarını kaplamış oldular. Kimi kaynaklara göre M.Ö. 4-5 bin yıl öncesinde Orta Asya topraklarında yaşayan Türkler Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmışlardır. Bu yayılma Türklerin tarihini, kültürünü ve eğitim biçimlerini farklılaştırmaktadır. Bu coğrafi ve siyasi bölünme sonucunda bir kıtadaki Türkler göçebe iken diğer kıta veya bölgelerdeki Türkler yerleşik düzene geçmişlerdi.[204]

Türklerle ilgili araştırmaların çoğu Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Çinliler, sık sık kendileriyle savaşan Türkleri Shang-Yung yani dağ barbarları olarak isimlendiriyorlardı.

---

[203] Cengiz Özakıncı, İslâmiyet'te Bilimin Yükselişi ve Çöküşü, Sayfa 145, 10. Basım, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2007

[204] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Sayfa 41, 14. Basım Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996

Klaproth, Hammer gibi Batılı tarihçiler Çin kaynaklarından hareketle Altay dağlarını Türklerin anayurdu olarak kabul ederler. Anayurtları Orta Asya olan eski Türklerde ilk siyasal topluluk Asya Hunları tarafından oluşturulmuştur.[205]

Türklerin yaşamış oldukları yerlerde yapılan arkeolojik kazılarda daha çok gündelik eşyalar bulunmuştur. M.Ö. 2000'lere ait bulgular, eski Türklerin bakırdan süs eşyaları ve bıçak gibi aletler yaptıklarını göstermektedir. Onların altın kullanmaya başlamaları da bu döneme rastlamaktadır.[206]

Eski Türklerde sosyal yapı bozkır kültürünün etkisindedir. Her toplumda olduğu gibi eski Türklerde de toplumsal yapının en küçük birimi aileydi. Aile ana, baba ve çocuktan oluşan bu günkü modern aileye benzer küçük aile tipiydi. Evlenen erkek veya kız, baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir aile kurardı. Baba evi ise en küçük erkek çocuğa kalırdı.[207]

Türk toplumunda kadınlar, erkeklerin sahip olduğu haklara sahipti. Tek eşlilik geleneği yaygındı. Kadının toplumda bir saygınlığı vardı. Kadın ata biner, ok atar, hatta güreş gibi ağır sporları da yapardı.[208]

Farklı boyları ve klan yaşam biçimleriyle eski Türklerde eğitim, aile içinde verilmekteydi. Kadınlar kızları, erkekler de ailedeki erkek çocukları eğitirlerdi. Elimizdeki kaynaklara göre Göktürklere kadar bu günkü anlamıyla düzenli bilgi veren belli bir eğitim örgütüne rastlanmamaktadır. Bunda, Türklerin atlı kavim (göçebe) olmalarının önemli bir rolü vardı. Fakat eski Türk kültürünü araştıran bazı akademisyenler, güçlü bir ordu sistemine sahip olan eski Türklerde, devlet işlerinin yürütebilmesi için belli bir eğitimin zorunlu olduğunu belirterek eski Türklerde yönetim prensiplerini ve uygulama yollarını öğreten belirli bir eğitim sisteminin var olduğunu söylemektedirler.

---

[205] Büyük Larousse, Türkler maddesi, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986

[206] Prof. Dr. Esin Kâhya, Türkler, Sayfa 401. 3.Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

[207] Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, Türkler, Sayfa 208, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

[208] Çandarlıoğlu, a.g.e., s. 208.

Türklerde eğitim bilhassa aileye, sosyal çevreye ve yerleşmiş geleneklere göre verilirdi. Devletin kanunları ayrıca önleyici birer eğitim aracıydı.[209] Türklerde aile eğitimi kuvvetli idi. Bununla birlikte, o çağda diğer uluslara örneklik yapmış olan Türklerin, sonraları okullar açmış olmaları olasılığı da vardır. Türklerde eğitimin amacı, genç kuşakların fiziksel ve toplumsal hayata pratik biçimde uyumunu sağlamaktı. Bu da aile içinde örneklerden yararlanılarak verilmekteydi. Bu durumun ilk çağ boyunca, hatta daha sonraki dönemlere kadar sürdüğü sanılmaktadır.[210]

Göçebe hayatında gerekli olan ata binme, ok atma, kılıç kuşanma ve avcılık, eğitimin en önemli kısmını oluşturmaktaydı. Ata binme yaşına erişmemiş erkek çocuklar koyunlara bindirilir, avcılık yeteneğinin gelişmesi için fare, kuş gibi hayvanları avlamaları teşvik edilirlerdi. Büyüyünce tavşan, tilki avına giderlerdi ağır silahları kullanacak yaşa gelince de savaşa katılırlardı.[211]

Prof. Dr. Veysel Sönmez, Türklerin eğitim sistemlerinin dayandığı felsefeyi üç bölümde ele almaktadır: 1. İslâmiyet öncesi dönem; 2. İslâmiyet'ten sonraki dönem; 3. Cumhuriyet Dönemi. Buna göre Sönmez, Türkiye dışındaki Türkleri hesaba katmadan bir ayrıma gitmiştir.

Eski Türk eğitim tarihi söz konusu olunca, çoğunlukla Hunlar, Göktürkler ve Uygurlardaki eğitim biçimi ele alınmaktadır.

M.Ö. 1000 yıllarında Orta Asya'da Altay dağları ve bunların kuzey ve doğu bölgelerinde kurulan Büyük Hun Devleti'nde eğitim, göçebe hayatı yaşamaları ve sürekli savaş tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaları sebebiyle savaşçı yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Temel amaç cesur savaşçılar yetiştirmekti. Bu, asırlarca süren ve olgunlaşan törelerle kuşaktan kuşağa aktarılan birikimdi.

Çin gibi bir ülkeye akınlar düzenleyip savaşlar kazanan Hunların askerlik ve savaş eğitimine büyük önem verdiklerini

---

[209] Kanad, a.g.e., s. 192.
[210] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 2.
[211] Koçer, a.g.e., s. 15.

göstermektedir. Bu eğitim töre içinde gerçekleşmekteydi; bu töre gereğince, çocukların güçlü bir asker olarak yetişmelerine çok önem verilirdi. Doğum ve çocuğa isim verme törenleri yapılırdı. Hunlarda ve öteki Türklerde çocuğa isim vermenin bile bir mücadele, kahramanlık ve güç gösterisiyle ilgisi bulunmaktadır. Doğarken çocuğa verilen ad, onun gerçek ve sürekli adı değildi. Çocuk, ilk gençlik yıllarında dikkati çeken bir başarı ile adını kendisi kazanırdı. Bir delikanlıya Boğaç isminin verilmesi, gencin bir boğayı yenmesiyle ilgili hikâye Dede Korkut hikâyelerinde anlatılmaktadır. Erkek çocuğun yetişmesinde ve savaş sanatını öğrenmesinde babasının önemli görevi vardı. Kızlardan da erkeklerle boy ölçüşen, düşmanı, vahşi hayvanları alt edenler olurdu.[212]

Eski Türklerin bir özelliği de bir devlet geleneğine sahip olmalarıdır. Devlet olma, kendi devletinin idaresinde bulunma ve bununla övünme, Türklerin önemli özelliklerinden biri olmuştur ve Türkler bu özelliklerini çoğu zaman korumayı başarmışlardır. Eski Türkler çocuklarını bu duyguyla yetiştirirlerdi. *Bu düşünceyle Hunlar bir dünya devleti kurma isteğini taşıyorlardı. Onlara göre tüm insanlar Türk devletinin halkı, Türk hakanı da dünyanın hükümdarıydı. Atilla kendisini Tanrı'nın kırbacı sayıyordu.*[213]

Prof. Dr. Yahya Akyüz, Türklerin dünyaya hâkim olma düşüncesinin kaynağını Türklerdeki güçlü töre ve yaşam biçimine bağlayarak onların örgütlenme yetenekleriyle ilişkilendirmekte, Türklerdeki devlet anlayışını, bağımsız yaşama azimlerine bağlamaktadır.

Koçer, Türklerin devlete ve toprağa verdiği önemi vurgulamak için Hun İmparatoru Mete ile komşu ülke Tunguzlar arasında geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır: *Mete, babasının yerine geçince, komşu devlet reislerinden biri, bir elçi göndererek ondan çok sevdiği atını ister. Kurultay toplanır; üyeler bu onur kırıcı isteğin reddedilmesini, gerekirse savaşılmasını önerirler.*

---

[212] Prof. Dr. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Sayfa 4, 6. Basım, İstanbul, Kültür Üni. Yayınları, İstanbul, 1997

[213] Akyüz, a.g.e., s. 5.

Fakat Mete, "nasıl olur da bir atı komşu bir devletten daha değerli tutabiliriz" diyerek atını verir.

Bir süre sonra elçi yine gelir ve Mete'nin karısını ister. Derhal savaşmayı öneren kurultay üyelerine Mete, "nasıl olur da bir kadını komşu devletten üstün görebilirim" diyerek karısını da verir.

Mete'nin korktuğunu ve her istediğini elde edeceğini sanan komşu hükümdar bu kez, sınırda, kimsenin oturmadığı çorak bir araziyi ister. Kurultay üyeleri, at ve hatun gittikten sonra, küçük, önemsiz ve yararsız bir parça toprağın verilmesinde sakıncа görmezler. Ama Mete onlar gibi düşünmez. "Toprak, devletin temeli, milletin malıdır" diyerek üyelerin başını kestirir ve komşu devletle savaşır, büyük bir zafer kazanır...[214]

Hunlarda töre çerçevesinde verilen ve ağırlık merkezini savaşçılığın oluşturduğu eğitimin yanı sıra bazı halıcılık, madeni eşyaları işleme gibi bazı mesleklerin geliştiği görülmektedir.

Eski toplumların neredeyse tümünde olduğu gibi, Hunlarda da din az da olsa bir eğitim aracıydı. Onlarda halk dini ile devlet dini ayrı şeylerdi. Halk dini daha çok hastalık, fal, sihirbazlık gibi, insanların günlük ihtiyaçlarına cevap veren ve onları manevi bakımdan tatmin eden prensiplerdi. Bu prensipler iyi ve kötü ruhların bütün âlemi etkisi altında tuttuğu esasına dayanan Şamanizm'e dayanıyordu. Tanrı ile ilişki kurduğunu iddia eden tek aracı ***'Şaman'***dı. Devlet dini ise devletin varlık sebebini izah eden ve hükümdarın iradesine meşruiyet veren bir inanışlar sistemi idi. Devlet dininde yetkileri kendinde toplayan başrahip, hükümdarın kendisiydi. Buna rağmen bazı tarihçiler, Atilla'nın Şaman kehanetinin etkisinden çıkmadığını, bu yüzden toplumun ve kendisinin zarar gördüğünü ileri sürerler[215]

Şaman kavramının birkaç anlamı vardı. Şaman; kâhin, saz şairi, sihirbaz, yazı yazan kâtip, öğretmen anlamına da gelmekte idi. Şaman, beden ve ruh doktorluğu dâhil, değişik konularda halka önderlik yapmakta, sorunları çözmeyle uğraşmaktaydı.[216]

---

[214] Koçer, a.g.e., s. 8.
[215] Akyüz, a.g.e., s. 6.
[216] Akyüz, a.g.e., s. 8.

Dede Korkut, eski Türklerde çocuğa büyük değer verildiğini, çocuğu olmayan ailelerin horlandığını şöyle anlatmaktadır: Hanlar hanı Bayındır yılda bir defa ziyafet verip Oğuz beylerini misafir ederdi. Gene ziyafet tertip edip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti. Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurdu. Han: "Kim ki oğlu, kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçeyi altına döşeyin, kara koyun yahnisinden getirin, yerse yesin, yemezse, kalksın gitsin. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı, kızıl otağa kondurun. Oğlu, kızı olmayana Tanrı beddua etmiştir, biz de beddua ederiz" derdi.[217]

Türklerin İslâmiyet öncesinde kullandıkları ilk alfabenin Göktürk alfabesi olduğu kabul edilmektedir. Göktürk alfabesi 38 harf veya işaretlerden oluşmaktaydı. Bu yazıyla yazılmış belgeler arasında Yenisey Irmağı boyunca bulunan yazıtlardır. İlk yazılı kaynaklar olan Orhon Anıtları da bu yazıyla yazılmıştır. Bu belgeler M.S. 732'de dikilen Kültigin, 735'te dikilen Bilge Kağan ve buna yakın tarihlerde dikilen Tonyukuk anıtlarıdır. Bu anıtların önemi, ilk defa Türk adının geçtiği yazılı belgeler olmasıdır. Orhon Abideleri bize sosyal yaşam, askerlik düzeni ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Böylece bir devlet düzeninde neler yapılabileceği açıkça gözlenmektedir.[218]

Kültigin Anıtı, devletin güçlenmesine önderlik etmiş ve ona gerekli zemini hazırlamış olan Bilge Kağan hakkındadır.[219] Fakat ağırlıklı olarak, başarılı Türk hükümdarlarının özellikleri, Türk milletinin birlik içinde hakanlarına bağlılığın taşıdığı önem vurgulanmaktadır. *"Ey Türk halkı! Ötüken topraklarında oturursan, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin. Ey Türk beyleri ve halkı! Bunu işitin! Türk halkının yaşayıp devlet sahibi olduğunu bu taşa yazdırdım, yanılıp öleceğini de buraya yazdırdım. Söyleyecek her ne sözüm var ise, ebedi taşa yazdırdım. Ona bakarak bu sözleri öğrenin!"*[220]

---

[217] Dede Korkut Kitabı, Sayfa 21, 39. Basım, Hazırlayan Prof. Dr. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları,İstanbul, 2008

[218] Prof. Dr. Esin Kâhya, Türkler, Sayfa 208, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

[219] Kâhya, a.g.e., s. 208.

[220] Akyüz, a.g.e., s. 10.

Eğitim açısından Hunlarla Göktürkler bir arada değerlendirildiğinde, her iki Türk devletinde eğitim yeri ailedir ve töresel özellikler taşımaktadır. Eğitim açısından bu iki Türk devleti arasındaki en belirgin fark, Göktürkler 38 harfli bir alfabeye sahiptiler; bu alfabe ve Orhon anıtları, Göktürklerde yazıya dayalı bir eğitimin olduğuna bir kanıt olarak gösterilmektedir. Fakat Göktürklerde bu günkü anlamıyla okulların olup olmadığı bilinmemektedir. Genel kanı, Hunlarda ise örgün eğitim kurumlarının bulunmadığı yönündedir.

Eğitim, inanç ve yaşam biçimi yönünden farklı özelikleri bulunan diğer bir Türk devleti de Uygurlardır. Birinci farklılık, M.S. 745'te Göktürk Devletinin yıkılmasıyla hâkimiyeti ellerine geçiren Uygurlar, diğer Türk devletlerinde görülen atlı göçebe hayatını bırakıp yerleşik düzene geçtiler. İkincisi, Uygurların, diğer milletlerin kültürlerine kapılarını açmış olmaları, hatta dinlerini değiştirmiş olmalarıdır. Bu dine göre et yenilmezdi ve süt içilmezdi. Uygurlar eski inanışlarını bırakarak Manihaizm dinini benimsediler. Yerleşik hayat ve yeni dinin Uygurları gevşetip savaşçılık özelliklerini kaybettirdiğini iddia edenler olmuştur. Uygurları diğer Türklerden ayıran üçüncü, Çinlilerin de etkisiyle bilgiye, bilgeliğe verdikleri değerdir. Denilebilir ki, yerleşik hayat tarzı Uygurlara günümüze kadar gelen önemli sanat eserleri meydana getirme fırsatını vermiştir. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin çok farklı bir cephesini oluşturmuştur.[221] Uygurların bilgiye verdikleri önem şiirlerine de yansımıştır:

Bilgi bilin ey beyim
Bilgi sana eş olur
Bilgi bilen insana
Bir gün devlet yar olur
Bilgili insan beline
Taş kuşansa kaş olur
Bilgisizin yanına
Altın konsa taş olur[222]

[221] Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Türkler, Sayfa 215, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002
[222] Akyüz, a.g.e., s. 12.

Uygurların kullandıkları 14 harfli Soğd alfabesi vardı. Bu yazı ile kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat ve din konularında kitaplar yazdılar. Kalıp baskı yoluyla kitapları çoğalttılar. Bu, Uygurların matbaayı bildiklerini göstermektedir. Bu kalıp baskı okuryazarlığın artmasına ve bilgi düzeyinin artmasına yol açmıştır. Bilgi ve kültür düzeyindeki yükselme, Uygurların çeşitli Türk ve yabancı devletlerin saraylarında kâtiplik, bürokratlık, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik, kültür elçiliği yapmalarını da sağlamıştır.[223] Çin kaynaklarına göre Uygur hükümdarlarının saraylarında yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, bilginler, sanatkârlar, musikişinaslar himaye edilmişlerdir. Öğretmenlerin şehzadelere ve yüksek tabaka çocuklarına ders verdiklerini, burada kütüphanelerin bulunduğunu Çinli gezginlerden öğrenmekte-yiz.[224]

Eski Türk edebiyatında destanlar ve efsaneler oldukça önemli yer işgal etmektedir ve bu destanların çoğunda kurt, merkezi bir rol oynamaktadır. Göktürk hükümdar sülalesi olan Aşına (Asena) sülalesinin atasının bir dişi kurt olduğuna inanılıyordu. Hatta M.S. 6.-7. yüzyıllarda Türkler arasında kurt-ata inancı çok yaygındı.[225] Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme, ışıktan meydana gelme gibi motifler bulunmaktadır. Uygurlarda da kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülmektedir. 'Kutlug Dağ' efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve mutluluk getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete açlık, kıtlık ve uğursuzluklar çöker. Uygurlar bu yüzden göç etmek zorunda kalırlar ve bu efsaneye göre Uygurlar yeni bir yurt ararken onlara bir kurt rehberlik etmiştir.[226]

Eski Türklerde bilime gelince, tarihin değişik dönemlerinde farklı coğrafyalara dağılan ve Orta Asya'nın asli unsurları olan Türkler, bu köklü geçmişlerine rağmen Mezopotamya, Mısır, Roma, Yunan ve Çin medeniyetleriyle kıyaslandığında bilim, sanat ve felsefe alanında önemli bir varlık gösterememişlerdir.

---

[223] Akyüz, a.g.e., s. 13.
[224] Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Sayfa 151, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2000
[225] Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996
[226] Çandarlıoğlu, a.g.e., s. 208.

Türklerin bilim, mimarlık, tıp alanlarındaki büyük başarılarının neredeyse tamamı İslâmiyeti kabul etmelerinden sonraki dönemlere rastlamaktadır. Türklerin Müslümanlıktan sonraki dönemlerde yarattıkları medeniyet ***'İslâm'da Eğitim'*** bölümünde ele alınmıştır.

Eski Türklerde matematik işlemlerinin sayılar yerine daha çok kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Matematikte onlu sistemi kullanılırken, on ikili sistem daha çok astronomi alanında kullanılırdı. Günlük hayatta kullanılan aritmetik daha çok ağırlık ve uzunluk ölçüleriyle ilgiliydi. Türklerin geometri alanında herhangi bir gelişme gösterememeleri onların sosyal yaşam tercihine bağlanmaktadır.[227]

Eski Türklerde astronomi ile ilgili çalışmalar daha çok yön tayini ve mevsimlerdeki hava değişikliklerini belirleme amacına yönelikti. Atmosfer olaylarını bilmek sadece göçebelik dönemlerinde değil, yerleşik düzene geçtikten sonra da önemini korumuştur. Bu durum, Türklerin yıldız, Ay ve Güneşle yakından ilgilenmelerini sağlamış ve on iki hayvanlı Türk takvimini geliştirmelerine neden olmuştur.[228]

8- Yunanlılarda Eğitim

Batı Medeniyeti denince çoğu zaman ilk akla gelen Grek Medeniyetidir. Fakat Girit medeniyeti Grek Medeniyetinden çok daha eski ve Greklere ilham kaynağı olmuştur. Girit Adası'nda gelişen bu medeniyette ise Mezopotamya ve Mısır Medeniyetinin etkisinin olduğu kabul edilmektedir.

Yunan medeniyetine kaynaklık eden Girit adası, Batı uygarlığının çapraşık tarihinin de başladığı adadır.[229] Toprağı tarıma çok da elverişli olmayan Girit'te doğan uygarlık, denizden yapılan ticaretin bir sonucuydu. Giritliler, Fenikeliler gibi denizde ustaydılar ve onlar gibi çeşitli keşiflerde bulundular, en azından deniz yolları buldular. Geleceklerini karadan çok, denizlerde arayan Giritliler zeytinyağı, şarap, tahıl ve çömlek satarken, özellikle Mısır'la bağlantılı olarak papirüs ve köle ticareti de

---

[227] Kâhya, a.g.e., s. 409.
[228] Kâhya, a.g.e., s. 410.
[229] Lipson, a.g.e., s. 65.

yapıyorlardı. Ticaret amacıyla gittikleri yerlerde karşılaştıkları insanlardan çok şey öğrendiler. M.Ö. 3000–1400 yılları arasında gelişmeye başlayan bu uygarlık en güçlü dönemini M.Ö. 2000'den sonra yaşadı. Sami veya Hint-Avrupa ırkına da yakın olmayan Girit adası insanları çok eski bir Yunan lehçesine sahip olmakla Yunanlıların yakını sayılırlar.[230]

Yunanistan tarihinin en eski belgeleri M.Ö. VI yüzyıldan kalmadır. Yunan uygarlığından söz ederken çok daha eskilere inebiliyorsak, bunu Homeros'un şiirlerine ve yakın zamanlardaki kazılara borçluyuz. Eldeki farklı bilgi kaynaklarına göre Yunanistan'ın en eski insanları Pelasgoslardır. Yaygın görüşe göre Pelasgoslar Yunanistan'a Avrupa'dan gelmişlerdi. Esasında Girit uygarlığının yaratıcıları da Pelasgoslardı. Pelasgoslardan sonra M.Ö. 1600-1200 arasında Yunanistan'a Akalar (Akha) yerleştiler. Giritlilerden özellikle gemiciliği öğrenen Akalar Akdeniz'de ticareti ele geçirdiler ve Mykene uygarlığı diye bilinen uygarlığın kurucusu oldular. Aka uygarlığı büyük ölçüde Girit uygarlığının etkisinde gelişmiş, bu uygarlığın incelikli bir kopyası olmuştur.[231]

Akalar savaşçılıklarıyla ünlüydüler. Kral diye bilinen önderlerinin yönetiminde Aka savaşçıları tunçtan yapılmış silahlarıyla, kocaman kılıçlarıyla, iki tekerlekli savaş arabalarıyla korku salarlardı. Askerler savaşta birkaç kat sığır derisinden yapılmış kalkanlarıyla korunuyorlardı. Gemiciliği Giritlerden öğrenen bu kavim M.Ö. 15. yüzyılda Girit adasını ve birçok adayı ele geçirdiler ve Anadolu kıyılarına çıktılar. Ephesos (Efes) ve Miletos'daki kent kalıntıları, Akalıların sömürgeciliğe halefleriden çok daha önce başladığını göstermektedir.[232]

Yunan toplumunun üçüncü tabakası Dorlardır. M.Ö. 1200'den sonra Yunanistan'a girmeye başlayan Dorlar, Akalar kadar uygar değillerdi fakat silahları daha güçlüydü. Bu yayılma üzerine Akalar, Kıbrıs'a ve Peloponesos'un dağlık bölgele-

---

[230] Prof. Dr. Afşar Timuçin, Düşünce Tarihi, 1. cilt sayfa 126, 4. Basım, Bulut Yayınları İstanbul, 2002

[231] Timuçin, a.g.e., s. 131.

[232] Timuçin, a.g.e., s. 132.

rine çekildiler. Herakles'in soyundan geldikleri söylenen Dorlar, Yunan ruhunun oluşmasında yeni bir katkı sağladılar.[233]

Yunanistan'da kent düzeninin gelişmesi, Dorların buraya gelmelerinden sonra olmuştur. M.Ö. 12. yüzyılla 10.yüzyıl arasını kapsayan dönem, bir kentleşme ve sınıflaşma dönemi oldu. Soylular sınıfı ortaya çıkarak başa geçti ve siyasal yaşama ağırlığını koydu. Bu sınıf bütün eski Yunan tarihi boyunca etkinliğini sürdürecektir.[234]

Eski Yunan'da, Dorların yayılmasıyla birlikte iki kavramın ortaya çıktığı görülmektedir. Yunanlılar bu dönemde çok küçük bağımsız devletler biçiminde örgütlenmiş olsalar da bir bütün olduklarının bilincine vardılar ve ***barbaros*** (barbarlar), yani kasabalarda yaşayanlardan ve yırtıcı diye belirttikleri toplumlardan kendilerini ayırarak ***Helenlik*** anlayışını geliştirdiler.[235]

Helenlerin en büyük başarısı, değer verip ideal olarak benimsedikleri, ulaşmaya çalıştıkları şeylerin seçiminde yatar. Gerçekte Yunanlılar felsefe konusunda yapabildiklerini ahlâkî alanda yapamadılar ve bu konuda epeyce geride kaldılar. Bununla birlikte, gerçeği ve güzelliği arayışlarında üstünlükleri çok belirgindir. Helen düşünüş biçimi Yunanistanla sınırlı kalmadığı gibi, etkisi de antik çağla sınırlı kalmadı. Helenlerin bu yeteneklerini kullanış tarzları, Batı uygarlığında pek çok şeye temel oluşturdu.[236]

Helen olmak, barbarın karşıtı olmaktı, yetkin ve ayrıcalıklı olmaktı, kolay yaratılmaz bir medeniyete katılıyor olmaktı. Aristo da bu anlayış içinde tekçi yönetim düzenlerinin yırtıcı insanlarını siteler düzeninde bir araya gelmiş yetkin ölçülerde uygar insandan ayırmaktaydı. Aristo'ya göre yırtıcı insanlar (Yunanlı olmayan herkes bu tanıma dâhildir) doğal olarak uygar insanlara köle olarak hizmet etmek için vardılar. Eflatun da Yunanlılar dışındaki herkesi barbar olarak görmekteydi.

---

[233] Timuçin, a.g.e., s. 132.
[234] Timuçin, a.g.e., s. 133.
[235] Timuçin, a.g.e., s. 133.
[236] Lipson, a.g.e., s. 67.

Yunanistan'da kentler başlangıçta iki ayrı konumda ele alınıyordu. Yüksek yerlerde kurulan kentlere ***polis***, alçak yerlerde kurulanlara ise ***asti*** denildi. Asti düzlükte kurulduğu için ulaşımı kolaydı fakat polis'e daha çok önem veriliyordu. Polis yükseklerdeydi, duvarlarla çevriliydi ve görkemliydi. Alçaklarda ticaret ve tarım geliştikçe, önem açısından polis'le boy ölçüşebilecek düzeye ulaştı. Zamanla bu iki kent biçimi arasındaki fark ortadan kalktı. Bu kent devletlerinin kapladığı alanlar devlet sözüne ters düşecek kadar küçüktü. Bunların en büyük ve en etkilileri Sparta ve Atina'ydı. Kent devletlerinde insan sayısı 5.000 ile 60.000 arasında değişiyordu. Bu kentlerde yaşayan insanların en büyük korkusu nüfus patlamasıydı.[237]

Bu dönemde Yunanistan'da nüfus artışını engellemek amacıyla hiç de insanî olmayan, bebeği düşürmek, sakat doğan bebekleri öldürmek ve eşcinselliği kışkırtmak gibi alışkanlıklar bulunmaktaydı. Eflatun ve Aristo gibi filozoflar bile sakat doğan çocukların ortadan kaldırılmalarına onay vermişlerdir.

Siteler aristokratik bir sistemle kurulmuştu. İnsanlar arasında bir takım sınıf farkları mevcuttu. Üstün bir zümre, kendinden daha aşağı bir zümreye hükmetmekte idi. Siyasal haklara yalnız belirli bir tabaka sahipti. Bu siyasi tabaka her şeyden önce esir olan bir zümrenin hâkimiydi.[238]

Atina, altın çağını ünlü devlet adamı Périkles (M.Ö. 500 429) zamanında yaşadı. Şehir bu devrede Akdeniz bölgesinin ekonomik merkezi halini almıştı. Büyük bir ticaret filosu sayesinde dünyanın bütün limanları ile bağlantı kurdu. Eski Yunan kültürü ve çağların en gelişmiş medeniyeti halinde sivrilen Atina, sonra gelen kültürlere örnek oldu. Eski Yunan filozof ve şairlerinin eserleri bugün bile bütün dünyada hayranlıkla okunmaktadır. Kudret ve zenginlik, yaşama aşk ve zevki, sanat kapasitesi, mantık ve his daha o çağlarda hayli gelişmişti.[239]

Sparta ve Atina arasında 27 yıl süren Pelaponez savaşı, hem Atina'yı hem de Sparta'yı birlikte çökertti ve Yunanistan, Makedonya kralı İkinci Filip'in eline geçti. İkinci Filip'in oğlu Bü-

---

[237] Timuçin, a.g.e., s. 134.
[238] Koçer, a.g.e., s. 94.
[239] Koçer, a.g.e. s. 94.

yük İskender (M.Ö. 336-323) ilk çağların en ünlü hükümdarlarından biri olarak krallığını doğuda Hindistan'a kadar genişletti ve bir dünya imparatorluğu haline getirdi.[240]

O zamanların en çok konuşulan dili olan eski Yunanca, İskender imparatorluğu sayesinde daha çok yayıldı. İskender'in genç yaşında (33 yaşında) ölmesine, hatta imparatorluğu yıkılmasına rağmen bu lisan niteliğini kaybetmedi. Yunanistan'daki iç savaşlar yüzünden, Romalılar M.Ö. 150 yılında kolaylıkla bütün Yunanistan'ı egemenlikleri altına alabildiler.[241]

Yunan sitelerindeki eğitim durumuna gelince, Yunanistan'da siteye, bireyden üstün önem verilerek iyi vatandaş yetiştirilmeye çalışılmıştır.[242] Yunan sitelerinin en çok gelişmiş iki sitesi olan Isparta ile Atina'nın eğitim sistem ve görüşleri arasında büyük farklar vardır. Atina'da ruhun eğitimi, estetik ve güzellik ön planda iken, Sparta'da bedeni dayanıklı kılan kışla eğitimi söz konusudur. İlkçağ toplumlarının çoğunda olduğu gibi, Yunanistan'da eğitimi etkileyen başlıca unsurlar din-müzik-edebiyat-jimnastiktir. Din aile yaşayışına ve siyasi hayata büyük ölçüde karışmıştır. Sosyal yaşamı bu denli etkileyen din, doğal olarak eğitimi de etkilemiştir.

Eski Yunan'da eğitimin büyük hedefi, bedenin ve ruhun uyum içinde geliştirilmesi olarak özetlenebilir. Amaç bu olduktan sonra eğitimde iki etkinliğe ağırlıklı olarak önem vermek gerekmekteydi. Beden eğitimi ve müzik. Beden eğitimi hem güzel bir vücuda sahip olmak hem de savaş için gerekliydi.

Yunan site devletleri çoğu zaman bir iç savaş halinde idiler. Kişi, her an bir savaşa katılma endişesi içinde bulunuyordu. Barış geçici bir anlaşmadan ibaretti. Savaşlar, yenilgiye uğrayan site halkının esarete geçmesi ile sonuçlanıyordu. Bireyin geleceği, sitenin geleceğine bağlı idi. Bu yüzden bu çağın eğitim sisteminde kişiyi savaş elemanı olarak hazırlamak ana problemdi. Zaten jimnastiğe fazla önem ve değer verilmesinin sebebi buydu. Gençleri savaşa hazırlama eğitiminin yanında estetik

---

[240] Koçer, a.g.e., s. 94.
[241] Koçer, a.g.e., s. 95.
[242] Nafi Atuf, Pedagoji Tarihi, Sayfa 12, Devlet Matbaası, İstanbul, 1932

eğitime de büyük değer verilmekteydi. Yunanistan'da yapılan spor müsabakalarının temel amacı vücudu dayanıklı hale getirmekti. Beden eğitiminin diğer bir faydası da gençler arasındaki dayanışma duygularını güçlendirerek sosyalleşmeyi sağlamasıydı. Yunan bilgesi Solon: *"Biz Helenler, insanları doğanın yarattığı şekilde bırakmayız; iyi yaradılışta olanların daha iyi hale gelmesi ve yeteneklerini asilleştirmesi için herkesin ilkönce jimnastik yapması gereklidir. Çiftçiler bizim için örnektir. Bitkiler körpe olduğu zaman çiftçiler onları korumaya gayret ederler; büyüyünce fazla dalları keserler. Ağaçları fırtınaların sallamasına bırakmakla onların daha fazla verimli ve güçlü olmasına yardımcı olur."*[243]

Kaynaklara göre eski Yunan'da koşu, güreş, uzun ve yüksek atlama, mızrak atmak, disk fırlatmak başta olmak üzere kırktan fazla spor türü vardı. Müzik eğitimi ruhun bu sert vücuda yumuşaklık vermesi için gerekli görülmekteydi. Bu anlamda Yunanistan'da iki rakip sitenin (Sparta ve Atina) eğitim anlayışlarında benzerlik bulunmasına rağmen, Sparta'ya göre Atina'nın eğitimi daha yumuşaktı.

Elimizdeki kaynaklardan Yunanistan'daki okullarda disiplinin oldukça sert olduğunu anlıyoruz. Okulların güneşin doğuşuyla başlayıp, batışıyla kapanması kanunlara bağlanmıştı.

Eski Yunanistan'ın geç dönmelerinde eğitim faaliyetlerinin hem devlet hem de aile tarafından daha fazla önemsendiği görülmektedir. Yunanistan'ın yedi bilgesinden biri sayılan Solon (M.Ö. 640-558) eğitim faaliyetlerini, işleyişini büyük bir ciddiyetle ele almıştı. Vatandaşlarının borç yüzünden köle olmasını yasaklayan Solon, köle olarak yurt dışına satılan vatandaşlarını da geri getirmişti.

Okumayı ve yazmayı öğrenmek bir vatandaşlık görevi sayıldığı için halk okuma ve yazmayı biliyordu. Halk, okul açmak ve çocuğunu okula gönderebilmek için fedakârlıktan kaçınmazdı. Şehirlerde olduğu gibi köylerde de okullar vardı. Eski Yunanistan'ın geç dönemlerinde eğitimin içinde sofistleri görmekte-

[243] Kanad, a.g.e., s. 115.

yiz. Yunan eğitimine büyük katkıları olan sofistler ileriki sayfalarda 'Sofistler ve Sofistlerin Eğitim Üzerindeki Etkileri' başlığı altında anlatılmıştır.

Yunan tarihinin ilk evrelerinde öğretmenlik itibarlı bir meslek olmadığı gibi, öğretmenlerin aldığı ücret de oldukça düşüktü. Bu yüzden soylular, zenginler ve aristokratlar arasında öğretmenlik mesleğini seçenler yoktu. Özellikle ilkokul öğretmenlerinin durumu oldukça kötüydü. Fakir öğretmenler sokak başlarında ders verirlerdi. Durumu biraz daha iyi olanların ise kendi okulları vardı. Öğretmenlerin gelirleri öğrenci sayısına ve zenginliğine bağlıydı.

Eski Yunan'da günümüze kadar gelen kavramlardan birisi de *pedagog*'dur. Efendisinin çocuğunu okula götürüp getiren, kırlara götürüp eğlendiren, onun kötü davranışlar edinmesine engel olan *'köle'* anlamındaki bu kavramın günümüzdeki anlamı tamamen değişmiştir. Pedagog, bir köle olduğuna göre, bir kölenin değeri ne idiyse, pedagogun değeri de o kadardı, fakat köleler içinde de en değersiziydi. *Yunanlılar, en yetenekli köleleri gemi kaptanlığında, ziraat veya ticaret işlerinde kullanırlardı. Kötü, tembel ve içki düşkünü olanlara da çocuklarını emanet ederlerdi.*[244]

Görevi, çocuğun ahlâkını bozacak hareketleri önlemek, yolda karşılaştığı yaşlı insanlara saygı göstermek gibi, ona iyi alışkanlıklar kazandırmak olan pedagog ne çocuk ne de eğittiği çocuğun babasının gözünde bir değere sahipti. Pedagog iş başında iken ikici efendisi çocuktu ve babasını hiç aratmazdı. *Pedagoga türlü hakaretler, hatta onu tokatlamak çocuk için olağan şeylerdi. Bu durumda bile baba, çocuğundan yana tavır alır, pedagogu azarlardı.*[245]

Okuldaki eğitim biraz daha farklıydı ve okuldaki bazı kurallar kanunlara bağlanmıştı. Okullarda okuma yazmanın yanında iyi konuşmayı, hitabeti öğreten ***(grammatiste),*** beden eğitimi öğretmeni ***(le pédotribe)*** ve müzik öğretmeni ***(cithariste)*** vardı.

---

[244] Kanad, a.g.e., s. 113.
[245] Kanad, a.g.e., s. 117.

Yunanlıların eğitim metotlarından göze çarpan bir nokta da yetişkinlerin gençleri sevmesi ve korumasıdır. Güzelliğe değer veren Yunanlılarda vücutça güzel çocukları sevme ve koruma âdeti yerleşmişti. Bu, önceleri tamamıyla eğitsel amaçla yapılırdı. Bir çocuğu himaye eden bir yetişkin, himaye ettiği çocuğun sosyal yaşamdaki bütün hareketlerinden sorumlu olurdu. Bu yetişkin kişi gencin arkadaşı, öğretmeni olurdu ve manevi babası sayılırdı. Genç, dışarıda herhangi bir suç işlediği zaman, kendisi kadar, onu korumayı üstlenmiş kişi de sorumlu sayılır ve ayıplanırdı. Gençlerin sosyal çevrede kötü alışkanlıklar edinmesine engel olma amacını taşıyan bu gelenek daha sonra çok çirkin bir şekil almış, eşcinsellik salgın bir hastalık halini almıştı. Soysuzlaşma döneminde büyük küçük birçok kişi bu hastalıktan yakasını kurtaramamıştı.[246]

Yunanlıların eğitimde önemsedikleri bir husus da güzel sanatlardı. Bilimi ve felsefeyi sevmek ayrı bir önem taşımaktaydı. Onlara göre beden eğitimi ve oyunlar bedenin güç kazanmasını ve güzelleşmesini sağlıyordu. Güzel sanatlar, felsefe ve bilim ise insanın ruhunu güçlü ve ahenkli kılıyordu. O günün anlayışına göre bireyin devlete bağlılığı büyük önem taşımaktaydı. Bu bağlılıkta samimi olmayanlar ve toplumca kötü davranışı olanlar toplumun tarafından hoş karşılanmazdı. Bunlar ruhlarında ve maneviyatlarında ahenk yaratmayı başaramayan insanlar olarak kabul edilirlerdi.

Yunanlılar için müzik büyük bir değere sahipti. Onlara göre müzik, ruh için gerçek jimnastik idi; ruhun ve ahlâkın temizliği musikiyle sağlanabilirdi. *Musiki bütün erdemlerin, güzelliklerin ve asaletin anasıdır. Bunun için Yunanlılar, musikiyi felsefeden ayırmazlardı ve nitekim Sokrates de felsefeyi, musikinin mükemmel bir şekli olarak nitelemiştir.*[247]

Edebiyat başlangıçta müzik daima şiirle beraber yürüdü ve bu itibarla edebiyat, eğitimde büyük bir rol oynadı. Bundan başka, okuma yazma, okul çağının başlangıcından itibaren ez-

[246] Kanad, a.g.e., s. 116.
[247] Kanad, a.g.e., s. 117.

berlenen Homeros'un ***ilyada***' sına dayanıyordu. Avrupa eğitim tarihinde de oldukça önemli bir yer işgal eden İlyada bir Yunan manzum savaş destanıdır. Yunanlılarla Truvalılar arasındaki savaşı konu alan İlyada, ünlü Yunan tarihçisi Herodot'un söylediğini göre kendisinden 400 yıl önce, yani M.Ö. 850 yıllarında yaşamış olan Homeros tarafından yazılmıştır. Hatta bütün Yunan destanlarının Homeros tarafından yazıldığına inananlar da vardır. Yunan edebiyatında Homeros'un büyük etkisi olduğu konusunda aksi bir görüş yoktur.

Homeros'un bu eserleri sadece Antikçağ Yunan dünyasının mitolojisini değil, felsefesini, edebiyatını ve bilimsel çalışmalarını da etkilemiştir. Bu eserlerde, daha önceleri sözlü olarak zaten var olan mitoloji derlenip yazılı hale getirilmiştir. Mitolojinin yanında bu eserlerde kâinatın yaratılışı ve nesnelerin var oluşları gibi farklı konular da dile getirilmiştir.[248]

Homeros'un Eflatun üzerinde de etkisi görülmektedir. Eflatun'a göre Homeros, Yunan dünyasındaki bütün inanışların babasıdır; bu dünyada dile gelen ne varsa, onunla dile gelmiştir. Eflatun, beğenmediği eğitim sisteminin temelinde Homeros'u görmekle bir çığır açmış sayılamaz. Yunanistan'da eğitim Homeros destanlarının üzerine kurulmuştur. Sadece Atina değil, bütün Yunan devletleri Homeros'u bir çeşit mukaddes kitap gibi, her türlü bilginin esası diye benimsemişlerdi. Yunan insanı, din olsun, siyaset veya askerlik olsun, gemicilik veya hekimlik olsun çeşitli bilgileri elde etmek için Homeros destanlarına başvurur, daha doğrusu a'dan z'ye kadar ezbere bildiği bu destanları canlı bir kitaplık gibi içinde taşırdı."[249]

Greklerin özellikle Mısırlıların ve Sümerlerin etkisiyle yarattıkları medeniyete duyulan hayranlık sadece Batıyla sınırlandırılamaz. Grek hayranlığını büyük bir coşkuyla dile getirenler arasında Türk aydınları da bulunmaktadır. Ahmet Cevat Emre'nin Odysseia çevirisine yazdığı önsözde Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nda da bu hayranlığı büyük bir heyecanla dile geti-

---

[248] Ural, a.g.e., s. 55.
[249] Azra Erhat'ın İlyada'ya yazdığı önsöz

ren ifadeler bulunmaktadır: "*...Tıpkı bunun gibi, ben de Homeros'un güzel dilimize bu ilk tercümesi için şu satırları yazarken kalemim elimde titremektedir. Kendimi 'güzellik' denilen yegâne hakikatin, yegâne hikmetin tâ ilk kaynağı başında hissediyorum ve bu tanrısal pınarın bütün tazeliği, bütün serinliği vücudumu kaplamışçasına ürpermeler içinde kalıyorum.*"[250]

Homeros'un diğer büyük eseri Odysseia adını taşımaktadır. Bu kaynak da İlyada gibi destanlardan oluşmaktadır ve İlyada'da olduğu gibi, Truva savaşını anlatır. Odysseia'da Mısır ve Fenike kültürünün etkisi çoktur. 'Telemarkhos Gurbette' kısmında Mısır ahvali tam bir bilgiyle anlatılmaktadır. Victor Bérard bunun için şu tespiti yapmaktadır: "*Bu kısmın yazarı her kim idiyse, Firavunlar zamanındaki Mısır'ın yalnız coğrafyasını ve halkını değil, aynı zamanda törelerini ve edebiyatını da doğru ve tam olarak biliyordu. Firavunların başkenti olan Thebai şehrinin zenginlikleri üzerine söyledikleri her noktada doğrudur. Hiyeroglif cetveller ve yazıtlar bu zenginlikleri ayrıntılarıyla göstermektedir.*" [251] Homerik eposlar klasik Helenler için sanatla hazmedilmiş destanlardan ibaret değildi. Helen çocuklarının okumayı üzerinde öğrendikleri bu eserler gençlik için ve bütün Helen dünyası için ilim, fen, hikmet, ahlâk ve erdem kitapları idi. Homeros zamanında kardeşler arasındaki evlenmelerin, özellikle han sülaleleri içinde ahlâka dokunur hiçbir şey yoktu; fakat klasik Atina çağında artık bu gibi hadiseler ahlâksızlık sayılıyordu ve kanun bu birleşmeleri yasaklamıştı. Bunun için eposlarda eskiden kardeşler arasındaki evlenmeleri anlatan yerler zamanla değiştirilmiş, yeni ahlâka uygun şekle sokulmuştu. Bu iki eserin dışında Homeros'un başka destanlarının da bulunduğuna fakat günümüze ulaşamadıklarına inanılmaktadır.[252]

Batı dünyasında her zaman büyük bir ağırlığı bulunan İlyada'da sadece savaş sahneleri geçmemektedir. Feodal düzen, çoban krallar, yiğitlik, yolculuk, av denizcilik, silahlar, savaş

---

[250] Y.Kadri Karaosmanoğlu'nun Odysseia çevirisine yazdığı önsöz
[251] Homeros, Odysseia, Sayfa 15, Çeviren Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınları, İstanbul, 1963
[252] Homeros, Odysseia, s. 22.

arabaları, ev, eşya, kadın, giyim, süs ve kadına saygı gibi birçok konu detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu tasvirler aynı zamanda bize yaklaşık üç bin yıl öncesinin Yunanistan'ındaki kültür, sosyal yaşam ve bu dönemde kullanılan araç gereçleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

İlyada'da karşımıza çıkan kişiler belli bir dünyanın insanlarıdır. Homeros bu dünyayı en ince çizgilerine varıncaya kadar anlatır, gözümüzde canlandırır. Homeros'a İlyada'yı yazdıran ve üç bin yıla yakın süredir önemini koruyan Troya savaşında iki toplum karşı karşıya gelir. Biri Yunanistan'dan gelen Akalar, karşı taraf ise Anadolu'da (Çanakkale) bulunan Troyalılar ve yardımcıları. Binden fazla gemiyle ve Troyalıların ordusundan on kat büyük bir orduyla Troya'ya saldıran Akaları gerçekte bu sefere çıkmaya iten sebep neydi? Homeros, karısı kaçırılan kral Menelaos'un öcünü almak için olduğunu söylemektedir.[253] Savaş sahneleriyle dolu olan İlyada'da farklı tasvirler de bulunmaktadır.[254] Bu tasvirlerin edebi değerinin yanı sıra o dönemde kullanılan araçlardan kadınların süslenmelerine kadar İlyada sayesinde birçok konuda bilgi edinme imkânı bulmaktayız:

...

Böyle dedi o, gökyüzlü tanrıça Athene dinledi onu.
Bir yanda Here, büyük Kronos'un kızı, saygılı tanrıça,
koyuldu işe, altın alınlıklı atları koştu arabaya,
bir yanan Hebe, arabanın iki yanına,
demir dingilin bir o yanına, bir bu yanına,
sekiz tunç parmaklıklı yuvarlak tekerlekleri kodu.
Tekerleklerin aşınmaz altın bir çemberi vardı,
tunçtan çemberler geçirilmişti üstüne,
eşi görülmedik bir şeydi bu.

...

---

[253] Homeros, Odysseia, s. 22.

[254] Homeros, İlyada, Sayfa 17, Çeviren Azra Erhat, iş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1958

Hektor da vardı Batı kapılarına, kuleye.
Troyalı karılarla kızlar koşuşturdular,
geldiler haber almaya oğullarından, kocalarından,
geldiler kardeşlerinden, akrabalarından haber almaya.
Çağırdı Hektor onları tanrılara yakarmaya.
Acılar bekliyordu o kadınların çoğunu.
sonra vardı Priamos'un çok güzel evine,
tam elli tane oda vardı orda,
cilalı taştan, yan yana odalar,
Priamos'un oğulları yatardı asıl karılarıyla.
Avlunun öbür yanında, karşıda,
kızlarının odaları vardı, on iki tane, cilalı taştan yan yana, düz damlı.
Saygıdeğer karılarıyla Priamos'un güveyleri yatardı.[255]
...
Böyle dedi o, anası da gitti saraya, hizmetçileri çağırdı.
Onlar da topladılar yaşlı kadınları dört bucaktan.
Güzel kokulu ambara girdi ana.
Orda renk renk şallar vardı,
Sidonialı kadınların işlediği şallar.
Yaygın denizin ötesinden Helene'yi kaçırdığında,
Tanrıya benzer Aleksandros Sidon'dan getirmişti.
Hekabe seçti şallardan bir tanesini,
armağan diye götürdü Athene'ye,
en büyüğü, en güzel işlenmişiydi o,
parlıyordu sandığın dibinde yıldızlar gibi.[256]

Yunan eğitimi çeşitli geleneklerin bir sonucudur. Bununla birlikte kanun koyucuların ve filozofların da bu eğitimin doğmasında üstün gayretleri vardır. Kanuncular eğitimin pratikleri-

[255] Homeros, İlyada, Sayfa 139.
[256] Homeros, İlyada, Sayfa 141.

ni ortaya koymuşlar, filozoflar ise gençlikte güçlü bir inancın gelişmesi için gerekli prensipleri koymaya çalışmışlardır.

Bu çağın ideali aristokrat olmaktır. Bir insanın erişebileceği en üstün mertebe ***'arete'*** dir. *Arete* bir yeteneğe bağlı olan bir özdür. Bu yüzden arete Yunan eğitiminin en önemli özelliğidir. Arete'ye sahip olan insanda bir asalet davranışı, sosyal ilişkiyi ifade eden bir cevher vardır. Yunan eğitiminde gelişme yavaş yavaş entelektüel bir gelişme halini almakta ve fazilet eğitimi ön planda gelmektedir. Böylece aydın zümrenin 'arete'sini okul vermektedir.[257]

A- Atina'da Eğitim

Atina, Yunan düşünüşünün ilk dönemlerinde önemli bir merkez değildi. Fakat Ege'nin egemeni durumuna geldikten sonra farklı mesleklerden yabancıların yanı sıra filozoflar da Atina'da toplanmaya başladı. Atina halkının filozoflara hiç güveni yoktu. Perikles'in dostu ünlü filozof Anaksagoras, güneşin bir tanrı değil, sadece kızgın bir taş olduğunu öne sürdüğü için tanrılara saygısızlık suçlamasıyla sürgün edilmişti.[258]

Atina'da fikri hayat, diğer bütün şehir devletlerine göre daha ileri düzeydeydi. İlk devlet biçimi krallıktı. Daha sonraları soyluların üstünlüğüne dayanan bir idare şekli ortaya çıktı. M.Ö. XVII. yüzyıla doğru borçlanan köylüler kölelik durumuna geçirildi. M.Ö. VI. yüzyılda, diğer bir ifadeyle yüz yıl içinde Atina'da toprak sahibi çiftçi ve köylü kalmadı. Onların bütün toprakları soylu sınıfının eline geçti.[259] Fakat bu durum uzun sürmedi. Yunanistan'ın yedi bilgesinden biri sayılan Solon, (M.Ö. 640-558) vatandaşlarının borç yüzünden köle olmasını kanunla yasakladı ve köle olarak yurt dışına satılan vatandaşlarını da geri getirtti. Solon'un Atina'da ortaya koyduğu kanunların uygulanmasıyla Atina'da ekonomik hayat hızlı bir şekilde gelişti.

---

[257] Koçer, a.g.e., s. 96.
[258] McNeill, Dünya Tarihi, s. 218.
[259] Koçer, Eğitim Tarihi, s. 107.

Atina'nın zenginleşmesi, refaha kavuşması, kentlilerin özgür seçimiyle ülkeyi yöneten Périclés sayesinde olmuştur. M.Ö. 430'a kadar yaklaşık otuz yıl Atina'yı bilgece yöneten Périclés dönemi, Atina tarihinde en parlak ve en mutlu dönemdir.[260]

Atina daha önce Pers kralı Serhas tarafından ele geçirilmiş ve Akropolis'teki tapınaklar ateşe verilerek yakılmıştı. Perikles kendini onların onarımına adadı. Yıkıntılar çağımızda bile hayranlık uyandıran Partenos ve diğer tapınaklar onun sayesinde yaptırılmıştır. Bu dönemin sonunda Atina, Helenci dünyanın en büyük ve en görkemli kentiydi.[261]

Halkın büyük bir kısmının kölelerden oluştuğu Atina'da köle sayısı çok daha fazlaydı. M.Ö. 300'lerde 550.000 olan Atina nüfusunun 400.000'i kölelerden oluşmaktaydı. Bu da, her Yunanlının ikiden fazla kölesinin olduğu anlamına gelmektedir. Zaten Yunanlılara göre de bir insan ya köle olarak doğar veya savaş esiri olarak köle konumuna geçmiş sayılırdı. Hatta Aristo bile köleliği doğal karşılayıp onaylamaktaydı. Atina'da köleler alınıp satıldığı gibi, soyluların farklı hizmetlerinde de kullanılmaktaydı. Kölelerin kullanıldığı bir alan da eğitimdi. Örneğin, soyluların çocuğunu okula götürüp getiren, eğlendiren, onun kötü alışkanlıklar kazanmasına engel olan ***'pédagogue'lar*** da köleydiler. Kölelerin büyük kısmı ziraatla uğraşırken, bazıları da gemicilik ve diğer zanaatla uğraşmaktaydılar. Aristokrat sınıfı ise devlet idaresi, ilim ve güzel sanatlarla uğraşmaktaydı.

Atina'da eğitimin amacı iyi vatandaş yetiştirmekti. Sparta'da devlet eliyle yürütülen eğitim, Atina'da aile tarafından verilmekteydi. Eğitim zorunlu değildi ve öğretmenlik bir meslek olarak sayılmıyordu. Atina'da eğitim devlet eliyle yapılmadığı için, eğitim faaliyetleri bir ölçüde özel ve paralıydı. Hal böyle olunca, Atinalı çocukların aldığı eğitim ile ailesinin ekonomik durumu arasında doğrudan bir ilişki ortaya çıkmış oluyordu. Gelir durumu iyi olan aileler, erkek çocuklarına daha iyi ve uzun bir eğitim verdirirlerdi. Gelir düzeyi düşük aile çocukları-

[260] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi, I. Cilt, Sayfa 189, Çeviren Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 2004
[261] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi.

nın aldığı eğitim okuma yazma ve basit bir miktar yüzeysel bilgiyi geçmezdi. "*Bu kısa eğitimden sonra fakir aile çocukları zanaat öğrenmeye başlarlardı.*"[262] Öğrenciden alınan ücretler de aldığı eğitime göre değişmekteydi. Kızların eğitiminin Atina'da pek ciddiye alındığı söylenemez. Kızlara ancak ev işlerinde yarayabilecek bilgiler verilmekteydi. Prof. Dr. Afşar Timuçin, Atina'daki eğitimle ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Isparta'daki katılıklar Atina'da yoktu. Okullar özeldi. Atina'da çocuk ailenindi, eğitimini aileden alırdı. Kız çocukları geleceğin anneleri olarak düşünülür, bunun için özel eğitim görürlerdi. Erkek çocuklar on üç yaşlarına kadar zamanlarını oyunla geçirirlerdi, sonra yoğun eğitim başlardı. Matematik, dilbilgisi, yazı, müzik, şiir dersleri başta gelirdi. Çocuklar bol bol şiir ezberlerdi. On sekizine kadar öğrenim gören gençler iki yıllık askerlik görevini yerine getirdikten sonra yirmisinde topluma katılırlardı."[263]

Bazı kaynaklarda eğitimin daha erken yaşlarda başladığı belirtilmektedir. Bunlara göre çocuk yedi yaşına gelinceye kadar ana babasının gözetimindeydi. Yedi yaşından itibaren okula başlayan çocuk okuma yazma ve sayı saymayı öğrenirdi. Çocuklar Ezop hikâyelerini, Homeros'den parçalar ezberlerdi. Öğretmen yazıyı öğretmek için balmumuyla sıvanmış tahtalara kalemle harfleri çizer ve defalarca tekrar ederek harfleri kavratmaya çalışırdı. Sayılar uygulamalı alıştırmalarla öğretilirdi.

Atina'da çocuklara şiirlerin vezinleri ve musikinin teorik kısmı öğretilirdi. Ezberlenen şarkılar, dinî, milli ve ahlâkî bir bilgiyi geliştirecek tarzda öğretilirdi. Enstrüman olarak en gözde olan kitaraydı. Atina'nın geç dönemlerinde müzik eğitiminde bir enstrüman çalmak kadar, okumak da önemliydi. Bu ustalığı kazanamayan Atinalıya "gerekli eğitimi almamış" gözüyle bakılırdı. Atina'da çocukların beden eğitimi, güreş ocağında yapılırdı. Çocuklar yaşlarına göre sınıflara ayrılırlardı. Öğretmenlerden biri çocukların idmanlarıyla uğraşırken, diğer bir öğretmen onların davranışlarını, manevi durumunu gözetirdi.[264]

---

[262] Nafi Atuf, Pedagoji Tarihi, Sayfa 15, Devlet Matbaası, İstanbul. 1932
[263] Timuçin, a.g.e., s. 142.
[264] Koçer, a.g.e., s. 109.

Atina'da gençler için güreş ocaklarından başka, çıplak ocakları da vardı. Çıplak ocakları diğer Yunan şehirlerinde de vardı. Çıplak ocağı dört büyük revaktan oluşmaktaydı. Bu revaklardan üçü gezicilere, ayaklara mahsustu. Dördüncü revak ise eğitim içindi. Burası da birtakım bölümlere ayrılmıştı. Her bölümün fonksiyonuna göre bir adı vardı. Birinde elbiseler çıkarılır, diğerinde bedeni yumuşatmak için yağ sürülürdü. Diğer bir bölümde rakibi tutarken elin kaymaması için vücuda toz sürülürdü. Ayrıca sıcak ve soğuk hamamlar vardı. Çıplak ocağının en büyük memuruna *'Çıplakbaşı'* denilirdi. Bu memur *'Ulus Kurulu'* denen bir kurul tarafından seçilirdi. *Çıplakbaşı*'nın giysileri de farklıydı. Erguvanî bir elbise, beyaz ayakkabı giyen bu kişinin emrinde yardımcıları vardı. Bir çıplak evinde on drahmiden fazla değerde herhangi bir şey çalınırsa, failinin cezası idamdı. Atinalılar günün bir kısmını çıplaklar ocağında geçirirdi, fakat en çok devam edenler, on sekiz ile yirmi yaşındaki gençlerdi. Gençler bu ocakta beden idmanlarının yanı sıra bilgili kişilerin konuşmalarını dinler, bilgi ve görgülerini artırmaya çalışırlardı.[265]

Atina'da bireysel özgürlükler Sparta'ya göre daha fazlaydı. Kölelerin her türlü gündelik işleri yapmaları, Atinalı soyluların farklı alanlarda yüksek düzeyde bir medeniyetin ortaya çıkarmasına yardımcı olmuştur. Bu dönemde Atina'da büyük filozoflar, devlet adamları yetişmiştir.

Her ne kadar eğitimde amaç, site devletine iyi vatandaş yetiştirmek ise de, devlet eğitim faaliyetlerini daha çok aileye bırakmıştır; devlet aileden bedenen ve manen sağlıklı nesiller yetiştirmesini istemekteydi. Bedenin sağlıklı ve güçlü olması için beden eğitimi, manevi eğitim için ise musiki, Yunanlı gençlerin eğitiminin en önemli kısmıydı.

Bütün dünyanın tanıdığı Sokrates, Eflatun ve Aristo gibi filozoflar, Atina'nın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdir.

Atinalılar eğitimin estetik ve duygusal yönü üzerinde çok durmuşlardır. Bu nedenle eski çağın en iyi sanat yapıtları bu ül-

---

[265] Koçer, a.g.e., s. 110.

kede doğmuştur. Zihin eğitimi bakımından da üstün başarılar görülmektedir. Hitabet sanatı, tiyatro ve akademi gibi bilim ve kültür kuruluşları bu ülkede doğmuş ve günümüze kadar gelen pek çok eser bırakmışlardır. Bunlar, uygarlık ve demokrasinin gelişmesine kaynaklık etmişlerdir.[266]

Atina kent devletinde (M.Ö. 509-404) eğitim 'hakseverlik' temeline dayanıyordu. Bunun sonucunda 'halk demokrasisi' doğdu. Bu terim, belki de tarihte ilk defa halk egemenliğini simgeler.[267] Fakat gerçekte bu, tüm halkı içine alan bir yönetim şekli değildi; bu, zaten imtiyazlı olan ve burada yaşayan insanların sadece beşte birini oluşturan asilleri kapsayan, diğer bir ifadeyle sitenin duvarlarını aşmayan bir ***'aristokratlar demokrasisi'***ni ifade ediyordu.

B- Sparta'da Eğitim

Bir site devleti olan Sparta'da herkes askerdi ve askeri disiplin altında yaşamaktaydı. Spartalılar M.Ö. 1200'den sonra Yunanistan'a yerleşen 'Dorlar'dı. Sparta'da üç katlı bir sınıf düzeni vardı: 1.Hemen tamamı asker olan soylular sınıfı, 2. Dağlık bölgelerde ve çevre köy ve kasabalarda yaşayan (kısmen) özgür insanlar, 3. Devletin malı sayılan, toprağa bağlı Aka köylüleri. İkinci sınıfı oluşturanlara Periyikler denirdi. Periyiklerin yönetime katılma hakkı vardı. Periyikler aynı zamanda tarım ve ticaret yapan Spartalılardı. Üçüncü sınıfı oluşturan insanlara Heliotlar denilmekteydi. Heliotlar, elde ettikleri ürünün büyük kısmını devlete vermekle yükümlüydüler. Spartalılar, sürekli baskı altında tuttukları Heliotların her an başkaldırabileceğinden korkarlardı ve bu korku Spartalıların daima seferberlik halinde olmalarına sebep oluyordu, çünkü Spartalıların sayısı Periyikler ve Heliot-lardan daha azdı.

Eğitim tarihinde Sparta'da uygulanan eğitim kadar sert bir eğitim biçimine rastlamak kolay değildir. Gençlerin bedenen ve

---

[266] Binbaşıoğlu, Eğitim Düşüncesi Tarihi, Sayfa 18.
[267] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 18.

ruhen her türlü zorluğun üstesinden gelmesini amaçlayan bu eğitim tarzının altında yatan gerçek, Spar-ta'nın sürekli savaş halinde bulunmasıyla, savaşsız dönemlerde bile her an savaş için hazırlıklı olmakla ilgiliydi. Spartalıların düşmanları sadece Persler değildi. Kendisi gibi Yunanistan'da bir site devleti olan Atina'yla da uzun süren savaşları olmuştu. Bu şartlar, Sparta'da yetişecek her gencin bedenen güçlü, ruhen iradesine sahip ve devletine bağlı bir şekilde büyümesini gerektiriyordu.

Atina gibi, Sparta'da da birey siteye feda edilmiştir; önemli olan sitenin varlığıdır ve her birey gerektiğinde site için canını feda edebilecek bir ruhla yetiştiriliyordu. Eğitim biçimi böyle felsefeye dayanan bir site devletinde bireyin özgürlüğü söz konusu bile olamazdı.

Bireyin bütün hayatı, bütün faaliyetleri, hatta karı koca ve aile ilişkileri bile devlete bağlıydı ve kılı kırk yararcasına devlet tarafından düzenlenmekteydi. Her şeyin amacı ırkın ıslahına, ferdin dayanıklı olmasına, gürbüz, çevik ve kurnaz, her türlü mücadeleye, her çeşit fedakârlığa hazır, mutlak bir disiplin duygusuyla asker yetiştirilmesine yardım etmekti.[268]

Sparta eğitimini üç aşamada değerlendirmek mümkündür. Yedi yaşına kadar aile eğitimi, yedi yaşından yirmisine kadar devletin sıkı eğitiminde geçen süre ve yirmi yaşından altmış yaşına kadar asker sayıldığı süre. Çocuk yedi yaşına kadar ailesinin gözetimindeydi. Şayet çocuk doğarken ihtiyarlar meclisi onun yaşamasına onay vermişse. Gençler, yetişkinlerin siyaset hakkındaki konuşmaları dinleyerek bir nevi yurttaşlık eğitimi almış oluyorlardı. *'Erkekler Şöleni' yoluyla gençlere ortak devlet yaşamı, ahlâk ve hukuk konularında dersler verilmekteydi.*[269]

Jean Monnier, okullar için hazırladığı tarih kitabında Sparta toplumunun eğitim durumuyla ilgili şunları söylemektedir: "İhtiyarlar meclisi çocuğu yapılı bulduysa, çocuğun yaşamasına karar verilir, yapılı değilse uçurumdan aşağı atılırdı. Çocuk yedi

---

[268] J. Lief-G. Rustin; Genel Pedagoji, Sayfa 13, Çeviren Nejat Yüzbaşıoğulları, M. E. Basımevi Ankara, 1974

[269] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 17.

yaşına basınca annesinden alınırdı, yirmisine kadar yaşıtlarıyla birlikte eğitmenlerin gözetiminde yaşardı. Eğitimde gittikçe zorlaşan basamaklar dizisini aşardı. Ruhunu işlemekten çok Çocuğun bedenini geliştirmeye, kişiliğini oluşturmaya bakarlardı. Dayanıklı olması için çocuğa on iki yaşından sonra dar giysiler ve sert yataklar verilirdi. Önüne çok az yemek konurdu. Yiyeceğini çalarak sağlamak zorundaydı. Yakalandı mı cezayı yerdi. Kıdemlilerin alaylarına ve eğitimcilerin dayaklarına gık demeden katlanmak zorundaydı. Bu anlamda Plutarkhos bir geç zaman geleneğini yansıtır bize. Artemis tapınağının önünde toplanan çocuklar 'kim sesini çıkarmadan en çok kırbaç yiyecek' yarışına katılırlardı. Çocuklardan bazıları bu yarışta ölürdü. Bir delikanlının çaldığı tilkiyi giysilerinin altında gizlemek endişesiyle karnını tilkiye oydurduğu, gık demeden öldüğü anlatılır. Gençler yirmi yaşına geldiklerinde son bir sınamadan, gizlenme sınavından geçerek orduya alınırlardı. Bu sınama sırasında gençler kırsal alanlarda gizlenirler, gece evlerinden çıkıp kendilerini yakalamak isteyen Heliotları öldürürlerdi."[270]

Sparta gençleri asker gibi kamplarda çadırlarda yaşar, her zaman askeri bir eğitim görür ve beden eğitimi yapmak zorunda kalırlardı. Periyikler ise, esir ve köle gibi her konuda boyun eğmek zorunda kalırlardı. Heliotlar ise daha ağır şartlar altında yaşamak zorunda idiler; Dorların örf ve adetlerine iştirak edemiyorlardı. Hatta onların sevdiği şarkıları bile söyleyemezlerdi. Dorlar kendi açılarında şüpheli gördükleri herhangi bir Heliotu ortadan kaldırabilir, bunun için de hiç kimseye hesap verme sorumluluğu taşımazlardı.

Sparta'da gençleri yetiştirmede şu hususlara dikkat edilirdi: Savaşa elverişli bir nesil yetiştirmek üzere sürekli beden eğitimi; manevi ve özellikle de ahlâk eğitimi. Ahlâkî eğitimden kasıt hâkim sınıfın koyduğu kanunlara mutlak bağlılık, amirlere boyun eğme ve her türlü zorluğa katlanmaktı. Daima savaşçı ve atılgan bir ruh ve hava içinde, en ağır ve zor tensel acılarla hiç telaş göstermeksizin karşı koymak, sabır göstermek; hatta açlı-

[270] Timuçin, a.g.e., s. 139.

ğa, susuzluğa, sıcağa ve soğuğa, yorgunluğa katlanmak; en sert ve en zahmet verici çakıl taşlı topraklar üzerinde yalın ayak yürümek, yaz kış aynı elbiseyi giymek, duygularını hiçbir suretle açığa vurmamak; herkesin karşısında bir heykel azameti ve sessizliği içinde sabit ve hareketsiz bir vaziyet almak genç bir Ispartalıdan istenen meziyetlerdi.[271]

Sparta'da askerler kendi aralarında savaş tatbikatına benzer bir şekilde güç sınaması yaparlardı. Birbirlerine eşit iki ordu halinde silahsız olarak çoğunlukla karşı karşıya gelirlerdi. Büyüklerin gözetimi altında yapılan bu karşılaşma oldukça çetin geçerdi. İki taraf da öfkeli ve sert hareketlerde bulunurdu. Bu çalışmalar Artemis tapınağı önünde yapılır, tanrıça huzurunda yapılan bu dayanıklılığın makbule geçeceğini sanırlardı. Bu yarışın bazen ölümle sonuçlandığı bile olurdu. Ölen gencin ağzından en küçük bir şikâyet sözü duyulmazdı. Gençler çıplak beden ile yapılan karşılaşmalardan başka, tanrıçalar onuruna yapılan yarışlarda alışılagelen bir takım şarkılı oyunlara alıştırılırdı. Yorgunluğa ve yoksunluğa katlanmaya alışmaları için ava çıkmaya teşvik edilirlerdi.

Sparta'da sıkı düzen ve sert disiplin okulla sınırlı değildi. Bir yanda Persler gibi uzak düşmanlar, diğer yanda aynı coğrafyadaki Atinalılar ve beraber yaşadıkları Heliotlar, kadın erkek, bütün Spartalıları böylesi katı bir yaşam ve toplum düzenine zorlamaktaydı. Jean Monnier, okuldan sonraki yaşamı şöyle anlatmaktadır: "Her yurttaş yirmisinden altmışına kadar askerdi. Bütün bu zaman içinde yemeğini birliğinin insanlarıyla, silah arkadaşlarıyla yerdi. Otuz yaşına kadar, evli de olsa kışlada yatmak zorundaydı. Ona bütün meslekler yasak olduğu için devletten bir miktar toprak alırdı. Bu toprağı onun adına Heliotlar işlerdi. Bu topraktan elde edilen ürünler askerin ailesini besler, ortak yenilen yemeklere katılma payını karşılardı. Özel mülkiyet vardı, tüm topraklar devletin değildi. Bazı yurttaşların yurtlukları vardı, bu yurtlukları asker eşleri işletirlerdi."[272]

---

[271] Koçer, a.g.e., s. 100.
[272] Timuçin, a.g.e., s. 140.

Sparta'da erkekler için eğitim yedi yaşından başlayıp altmış yaşına kadar sürerken, kadınlar sadece evlerinde oturmazlardı. Onların da tabi tutuldukları bir eğitim vardı. Bu eğitim genel kültür ve ev idaresi veya kadına uygun bir eğitim değildi. Kızlara yönelik eğitimde amaç bedenen güçlü ve sağlam çocuk doğuracak geleceğin annelerini yetiştirmekti. Kızlar bayramlarda çıplak bir şekilde gösteri yaparlardı. Yunanlı tarihçi, ahlâk felsefecisi ve yaşamöyküsü yazarı Plutarkhos, Sparta'daki bu gelenekle ilgili şunları söylemektedir: *"Genç kızların çıplaklığı ahlâka ve disipline zarar vermiyordu. Bu, masum bir alışkanlık meydana getirir ve bütün gençlerde sağlıklı ve güzel bir vücuda sahip olma hevesini uyandırırdı. Bundan başka, kız ve kadınlarda cesaret ve şöhrette erkeklerden geri kalmama gibi yüksek duygular canlanırdı."*[273] Atinalılar, Spartalıları bu yönüyle aşağılarlardı. Toplumsal kuralların çok sert olduğu Sparta'da cinsel yaşamın oldukça esnek olduğu görülmektedir. Spartalı bir kadının eve erkek alması yadırganmazdı. Bu durum, Sparta'daki değer yargılarının ve ahlâk anlayışlarının farklılıklarını ortaya koymaktadır.

Sparta'da dikkati çeken bir konu da ordu içinde baş gösteren eşcinselliğin vardığı boyuttur. Hatta gençler arasında sevgilisi bulunmayanlar ayıplanırdı. Sonraları bu alışkanlık, kötü sonuçları ve kadına karşı ilgisizliği körüklemesi sebebiyle suç olarak kabul edilmiştir.

Sparta'da okuma yazma ve aritmetik çok fazla önemsenmezdi. Bir kent devleti olan Sparta'da yüksek öğretim yoktu. Atina'da olduğu gibi, Sparta'da da Homeros'un destanları okuma araçlarıydı. Sürekli teyakkuzda bulunan Sparta'da güzel sanatların da fazla önemsenmediği ve gelişmediği görülmektedir. Herodot, Spartalıların uygarlıkta bütün Yunanistan'ın en geri halkı olduğunu söylemektedir.[274]

---

[273] Kanad, a.g.e., s. 122.
[274] Herodotos; Tarih, s. 36.

C- Sofistler

Sofist kelimesi öteden beri geniş ve dar olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. İlkçağda sofist denilince, genellikle şair ve filozof kişiler akla gelmekteydi. Dar anlamda bu kavram, belli bir filozoflar topluluğuna, diğer bir ifadeyle M.Ö. 500'lerde yaşamış olan filozoflara verilen adı karşılıyordu. [275]

5. yüzyılın ortalarında Atina'daki demokratik bir gelişme, belli bir yetişme gereksinimine de yol açmıştır. Bu sebeple, bilgi, pratik ve sosyal bir değer, bir güç olmuştu. Demokratlaşan Atina'ya şimdiye kadarki eğitim sistemi artık yetmiyordu. Herkes yeni duruma ayak uydurabilmek, bunda bir rol oynayabilmek için daha çok bilmek istiyordu. Bu da "başarılı bir yurttaş nasıl yetişir?" sorusunu, bu eğitim sorununu ortaya koymuştu. Bu ihtiyacı da "Sofist" adını taşıyan kimseler karşılamayı denemişlerdir. Bunlar, bu yeni gelişmede Yunan ulusunun öğretmeni, aydınlatıcısı olmuşlardır.[276]

Sofistler M.Ö. V. ve VI. yüzyıllarda, gerek kamusal görevlerde gerekse kişisel olarak gençlere doğru düşünmeyi, güzel konuşmayı öğretmeyi amaçlayan, başka bir deyişle iyi yurttaşlar yetiştirmeyi kendilerine görev edinen bilge kişilere verilen isimdir. Eski Yunancada *'bilge', 'kolay öğrenip kolay öğreten', 'bilgi uzmanı'* gibi olumlu anlamlara gelen ***'sophiestes'*** terimine zamanla, özellikle Sokratesçi ve Plâtoncu felsefe anlayışının egemenliği nedeniyle *'aldatan', 'bilgi düşmanı'* gibi olumsuz anlam yüklenmiştir. Bu olumsuzluğun sofistlere yüklenmesinde hiç kuşkusuz dolaşarak para karşılığı ders veriyor olmalarının önemli bir payı vardı.[277] Buna rağmen Ord. Prof. Dr. Ernst von Aster'e göre bu kötü anlamın haklılığı savunulamaz, çünkü sofistler felsefe tarihi açısından hiç de önemsiz kişiler değillerdi. Sadece Aster değil, eğitim tarihiyle ilgilenenler, Sofistlerin Yunan eğitimine katkılarını onaylamaktadırlar. M. Marrou: *"Yunan eğitiminin olgunluğa doğru azimli bir şekilde gidişine se-*

---

[275] Aster, İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, Sayfa 98.
[276] Prof. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Sayfa 39, Remzi Kitabevi, 12. Basım, İstanbul, 2000
[277] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1315.

bep olan büyük pedagoji devriminin" onların sayesinde yapıldığını cesaretle söylemektedir.[278]

Sofistler birer bilgin, birer araştırmacı olmayıp, her şeyden önce birer öğretmen idiler. Sofistlere, özellikle Yunanlılar ile İranlılar arasındaki savaşta Yunanlıların galip gelmesinden sonra, Atina'nın siyasal ve kültürel alanda büyük gelişme gösterdiği dönemde rastlıyoruz. Bu dönemde Atina'da ve ona uyan diğer Yunan kentlerinde demokrasi iktidara gelmişti. Bu demokrat idare o zamana kadar olandan daha fazla insanın devlet yönetimine katılmasını sağlamıştı. Bir yandan kültürel gelişim, öte yandan soyluların dayanan demokrasi yönetiminin özellikleri, Yunanistan'da eğitim yönünden geniş ölçüde bir gereksinimi ortaya çıkarmıştı. Bu gereksinim, o zamana kadar özel olan ve daha çok kölelerin uğraştığı eğitimin daha da genelleşip genişlemesine neden oldu. Yeni sosyal ve siyasal koşullar, özellikle siyasal eğitimi sağlayan genel bir öğretim ihtiyacını doğurdu. Nerede böyle bir ihtiyaç doğarsa, orada bu ihtiyacı karşılayacak bir takım insanların ortaya çıkması normaldir. İşte Sofistler de böylesi bir ihtiyacın ortaya çıkardığı öğretici kişilerdi.[279]

Bir polisten (şehirdevlet) diğerine geçip duran gezgin bilgi öğretmenleri olan sofistler ikna ve inandırma sanatında yetkin kişilerdi. Kendilerini dinleyenleri salt inandırmak adına her çeşit stratejiye başvuran Sofistlere göre önemli olan, doğrunun ne olduğunun bulunması değil, doğru diye ileri sürülen şeyin ikna edici bir retorikle en iyi biçimde savunulmasıydı. Özellikle gençleri etkili birer siyasetçi olarak yetiştirmek amacı uyarınca sofistler, felsefenin yanı sıra, başta konuşma ya da söz söyleme sanatı (retorik), dilbilgisi ve hukuk disiplinleri olmak üzere, ekonomiden ahlâka hemen her şeyden anlayan bilgili kişilerdi. Bu donanımlarıyla sofistler, topluluk içinde kendinden emin, güzel konuşmalarıyla bir konuyu incelikleriyle savunmada ustalaşmış kimselerdi. Kamu yaşamında geçerli bilgi ve yetenekleri kazanmak isteyen zengin aristokrat çocuklarına ders vererek

---

[278] Rustin, a.g.e., s. 16.
[279] Aster, a.fg.e., s. 99.

geçimlerini sağlarlardı.[280] İşte iki Atinalı filozof olan Sokrates ve Eflatun'u sofistlerle karşı karşıya getiren nedenlerden birisi buydu. Sokrates ve Eflatun bilginin parayla satılmasına karşıydılar. Sadece bu iki filozof değil, para karşılığında ders verme geleneği, Yunanlıların da yadırgadığı ve çirkin bulduğu bir şeydi.[281]

Sofistlere savaş açan Sokrates ve Eflatun gibi iki önemli filozofun karşısında iki önemli sofist vardı. Protagoras ve Gorgias. Aslında Atina'yı mesken tutan sofistlerin neredeyse tamamı yabancıydı. Protagoras da yabancıydı ve dinsizlikle suçlanıp Atina'dan kovulmuştu. Protagoras güçlü bir sofist olmanın yanı sıra, edebiyata önemli bir katkı sağlamıştır. O, dilin doğruluğu üzerine yaptığı araştırmalar sayesinde bilimsel gramerin kurucu olmuştur.[282]

Dönemin ünlü sofistlerinden diğer birisi de Sicilyalı Gorgias idi. Diğer sofistlerin ücret karşılığında verdikleri dersler sayesinde ne kazandıkları konusunda elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır, fakat Gorgias'ın bu sayede zenginleştiği bilinmektedir. Erguvan rengi giysiler giyip altın alınlık takarak toplum karşısına çıkan Gorgias Delphoi'ye altın heykelin de diktirmişti.[283] Zengin aile çocuklarına verdikleri derslerden itibar ve para kazanan sofistleri zengin aile çocuklarının peşinden koşan birer avcı olarak niteleyenler de olmuştur. *"Her zaman gençlerin kulaklarına büyülü sözler akıtan, her konuda masallar uydurabilen bu adamlar birer felsefe tüccarından başka bir şey değillerdi. Felsefeden para kazanmış ilk, belki de son filozoflar sofistlerdir."*[284]

Eflatun, bu iki sofiste saygı duymakla birlikte, onlara iki yönüyle karşı çıkmaktaydı. Birincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, bilgilerini parayla satmaları, ikincisi ise ortaya felsefi bakımdan kabul edilebilir muhakemeleri koymak yerine, çeşitli re-

---

[280] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1315.
[281] Aster, a.g.e., s. 99.
[282] Egon Friedel, Antik Yunan'ın Kültür Tarihi, Sayfa 228, Çeviren Necati Açа, Dost Kitabevi, İstanbul, 1994
[283] Friedel, a.g.e., s. 228.
[284] Timuçin, a.g.e., s. 208.

torik stratejileri kullanarak ne pahasına olursa olsun salt karşısındakini ikna etmeyi amaç edinmiş olmalarıydı.[285]Aristo'nun da sofizme ve sofistlere bakışı olumsuzdur. Alaycı bir edayla sofizm için "sudan işler bilimi", sofistler için de "sözde bilge" demektedir.[286] Her ne kadar bu felsefe sistemi Sokrates ve Eflatun'un hücumlarına uğramışsa da, sofistlerin eğitimin gelişmesine katkıları da büyük olmuştur. Sokrates taraftarlarının acı alayları, bunları belki de abartılı bir şekilde itibardan düşürmüştür. Sofistlerin bu derece aşağılanmalarına en farklı yorumu Bertrand Russel getirmektedir. "Sadece halk nezdinde değil, Eflatun ve daha sonraki filozoflar yönünden de sofistlerin bu derecede nefretle karşılanmalarının sebebi, sofistlerin aydın kişiliklerinden geliyordu."[287]

Kimi kaynaklara göre sofistler aynı zamanda gelenek, görenek ve yanlış inançlar yerine, bilimsel bilginin ya da en azından böylesi bir anlayışın doğmasına zemin hazırlamışlardır. Sözlü anlatımın ve retoriğin gelişmesi de sofistlerin yöntemi sayesinde olmuştur. *Başta Protagoras olmak üzere, bu görüşü benimseyen filozoflar, işi söz cambazlığına kadar götürdüler ve her yerde bunu kullanarak çıkar sağlama yoluna gittiler. Yunan eğitiminin gelişmesine katkıları olan bu özel öğretmenler, Rönesans döneminden beri görülen 'Eğitimde Hümanizma' düşüncesine de kaynaklık etmişlerdir.* [288]

Felsefede "Doğru bilgi nedir?" sorusunu ilk soranlar sofistlerdir. Bilgide duyuları ön plana çıkaran Sofistler göreceliği ve bireyselliği kuramlarının temeline almışlardır. Bilgi insandan insana göre değiştiğine göre, tek, değişmez ve gerçek bilgi yoktur.[289]

Eğitim açısından bir değerlendirme yapılacaksa, Sofistlerin belki de en önemli özellikleri, eğitimin insan üzerindeki etkilerine ve gücüne olan inançlarıdır. Filozof Protago-ras'ın kuramla pratiğin içiçeliği ile ilgili düşünceleri, kendisinden sonraki eği-

---

[285] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1316.
[286] Friedel, a.g.e., s. 229.
[287] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi, Sayfa 207.
[288] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 19.
[289] A. Kadir Çüçen, Felsefeye Giriş, Sayfa 110, Asa Kitabevi, İstanbul, 1998

tim felsefelerini etkilemiştir. Prota-goras, eğitim için şu görüşleri ileri sürmektedir: *"Doğal yetenek, alıştırma ve öğretim gereklidir. Kuramsız pratik bir hiçtir. Pratiksiz kuram da bir hiçtir. Kültür, ruhta büyük bir derinliğe inmedikçe filizlenmez."*[290]

Sofistlerin eğitim uygulamalarının ağırlık merkezini retorik (hitabet sanatı) oluşturuyordu. Bu da belli nedenlere dayanıyordu: O zamanki Atina'da hitabet sanatını bilmek kişiye çok büyük saygınlık kazandırıyordu, çünkü devlet ile ilgili kararların alındığı *'Halk Meclisi'*nde retorik çok etkili oluyordu. Ayrıca retorik yargılama için çok gerekliydi, çünkü davacı ile davalının yargı önünde söyledikleri nutuklar, yargıçların verecekleri kararlar üzerinde etkili oluyordu.[291]

Sofistlerin diğer bir özelliği de felsefeleriydi. Felsefelerinin merkezinde insan vardı. Doğa konuları onların ilgi alanlarının dışında kalan kalıyordu. En önemli sofist sayılan Protogoras'ın, söylendiğine göre ***"Gerçek"*** adında bir kitabı varmış ve bu kitabın başında çok ünlü olan *"İnsan her şeyin ölçüsüdür"* kuralı bulunuyormuş. Bilgi teorisi açısından, ilk şüpheciler sofistlerdir. Onlar teorik alanda septik, uygulama alanında öğretmen ve retorik öğreticileriydiler.[292]

D- Sokrates: (M.Ö.469-399)

Tarihçiler için çok zor bir konu Sokrates. Haklarında çok az şey bilindiği kesin olan pek çok insan vardır. Yine haklarında çok şey bilinen pek çok kişi vardır. Fakat Sokrates'le ilgili çok şey mi biliyoruz, az şey mi, doğrusu bu konu kesinlik dışıdır.[293]

Sokrates, ona ve antik çağın diğer filozoflarına atfen Osmanlı kaynaklarında Medinetü'l hükemâ (hikmet sahiplerinin şehri) dedikleri Atina'da doğdu. Babası heykeltıraş, annesi ebe olan Sokrates, fakir bir ailedendi. Çocukluğunda Atina'da jimnastik ve müzik eğitimi gördü. Çağının aritmetik, geometri ve astronomi bilgilerini elde etti. Gençliğinde bazı filozofları tanıdı. Bu filozoflar, Sokrates üzerinde büyük etkiler bıraktılar.

---

[290] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 19.
[291] Aster, a.g.e., s. 101.
[292] Aster, a.g.e., s. 102.
[293] Russel, a.g.e., s. 211.

Sokrates, ezberlediği İlyada ve Odysseia gibi şiirlerdeki ahlâki değerler üzerinde duruyordu. On yedi yaşında iken Gymnasion'a giderek iki yıl kadar siyasi ve dini eğitim gördü. Başta babası gibi heykeltıraş olmak istediyse de, felsefeye olan ilgisi nedeniyle bundan vazgeçti.

Gençken, bugün 'Sokrates öncesi filozoflar' olarak anılan ve çevremizdeki doğal dünyayı farklı yollardan anlamaya çalışan dönemin moda filozofların eserlerini okudu. Bu filozoflarda Sokrates'i özellikle etkileyen ve ona göre bu filozofların zayıf yanlarını oluşturan iki şey vardı: Birincisi, onların birbirleriyle olan anlaşmazlıklarıydı. Bu filozofların söyledikleri adeta birbirleriyle çatışan kuramlar bulamacıydı. Aralarında karara varmanın doyurucu bir yolu yok gibi görünüyordu. Bu filozoflar dünya hakkında heyecan verici düşünceler ileri sürmekle birlikte, eleştirel yönteme pek itibar etmiyorlardı. Bu sebeple aralarında bir kuram olsa bile, hangisinin doğru olduğunu söylemek imkânsızdı. Sokra-tes'in ikinci itirazı şuydu: Bu kuramlardan hangisinin doğru olduğunu bilsek bile, bunun uygulamada nasıl bir yararı olabilirdi? Güneşin yerden ne kadar yüksekte olduğunu, Yunanistan'ın herhangi bir kenti büyüklüğünde mi, yoksa dünyadan da daha mı büyük olduğunu bilmenin günlük hayatımız üzerinde nasıl bir etkisi olabilirdi? Bu tür bir bilginin davranışlarımızı herhangi bir biçimde etkilemesi imkânsızdı. Asıl bilmemiz gereken şey, yaşamımızı nasıl sürdüreceğimizdir. Bizim için ivedi sorular daha çok şöyle sorulardı: İyi nedir? Adalet nedir? İşte bu soruların yanıtlarını bilirsek, bunun yaşam yolumuz üzerinde derin etkileri olacaktı.[294]

Sokrates ölünceye kadar herhangi bir kitap yazmadı. Ardında hiçbir felsefe metni bırakmamasına rağmen, öğrencisi Eflatun'un, diyaloglarında Sokrates'in ağzından dillendirdiği düşüncelerle, yine bu diyaloglarda uygulanarak incelikleri gösterilen 'Sokratesçi diyalektik söyleşim yöntemi'yle kendinden sonraki bütün felsefe tarihinde derin etkiler bıraktı.[295]

---

[294] Prof. Bryan Magee, Felsefenin Öyküsü, Sayfa 20, 2. Basım, Dost Kitabevi, Ankara, 2004

[295] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1316.

Onun felsefesine ve kişiliğine ilişkin ayrıntılar çoğu durumda kendinden sonra gelen filozof kuşaklarının sanki o söylüyor, sanki o yazıyormuş gibi oluşturdukları konuşmalara dayanmaktadır. Sokrates üzerine pek çok şey yazılmış olmakla beraber, Sokrates'e ilişkin bilgilerimizin en temel ve en güvenilir kaynakları, muhtemelen Eflatun ve Ksenop-hon'un aktardıklarıdır.[296] Ksenophon, üstadı Sokrates için şöyle diyor: *"Erdemin bütün dostları, hâlâ onun elemini çeker, bana gelince; ben onu gördüğüm gibi anlatırsam: Dindardı, adildi, kimseye zararı dokunmazdı. Nefsine hâkimdi, tedbirliydi. İnsanların hatalarını görüp bulmakta, onları fazilete götürmekte olduğu kadar, herkesin karakterini tanımakta ustaydı. İnsanların en mükemmeli, en mutlusu olan Socrates bana böyle görünürdü."*[297]

Eflatun ve Ksenophon, bu bilgilerin en azından bir kısmını kendi düşüncelerine göre düzenlediklerini iddia eden tarihçi William Hardy McNeill bu konuda özetle şu görüşlere yer vermektedir: Sokrates hiçbir şey yazmadı. Kendisini en çok, içlerinde soruşturmacı rolünü oynadığı Eflatun'un diyaloglarından tanırız. Eflatun'un Sokrates portresi, kendi görüşlerine ve seçimlerine uyacak biçimde rötuştan geçirilmiş olabilir. Komedi ozanı Aristophanes ve tarihçi Ksenephon da Sokrates'in portrelerini çizdikleri yazılar bıraktılar. Ne var ki, bunlar, Eflatun'un diyaloglarında başrol oynattığı Sokrates'le pek az benzerlik gösterirler. Bazı bulanıklıklara rağmen, yine de Sokrates'in, öğrencisi Eflatun gibi radikal bir tutucu olduğu ortada. Gerçekten Sokrates, orada ve o anda görülen uzlaşmaların altında evrensel bir doğru veya gerçek bulunduğunu düşünerek, geleneksel değerleri, hiyerarşileri ve standartları desteklemek için sofistlerin kullandıkları sözel ve mantıksal çözümleme araçlarını kullanmaya kalkıştı. Kendisinin bu tür evrensel gerçeklere ulaştığı yolunda bir inanca varıp varmadığı belli değildir. Yine de, demokratik partiden bir grup politikacı, gençleri baştan çıkardığı ve Atina'nın tanrılarına inanmadığı suçlamalarıyla mahkeme karşı-

[296] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1316.
[297] Koçer, a.g.e., s. 125.

sına oturttuklarında, yolundan dönmektense, ölmeyi tercih etti.'[298]

Sıradan bir yurttaş olan Sokrates, olgunluk dönemini Atina sokaklarında, bahçelerinde, kamuya açık hemen her yerde ahlâkın, siyasetin, dinin, eğitimin en temel sorunları üzerine felsefi tartışmalarla geçirmiş, kendisini bu işe adamıştır. O, atalardan süregelen yerleşik göreneklere körü körüne bağlanmadan, geleneksel bütün eğitim pratiklerinin öngördüğünün tam tersine, bütün yaşam sorunlarının cevap bulabileceği tek doğru adresin 'kişisel sorgulama' olduğu düşüncesine sonuna kadar bağlı kalmıştır.[299]

Sokrates, yaşadığı dönemdeki ahlâk anlayışlarının yeniden yücelmesini, böylece herkesin belli bir bakış açısıyla üstün ahlâk değerlerinin canlanmasını istiyordu. Onun anlayışı, ***'insan her şeyin ölçüsüdür'*** şeklinde ifade edilebilir.[300]

O, ahlâksal normları ve kavramları araştırıp ortaya çıkarmayı istedi. Kendisini bilge biri olarak değil, bilgeliğin dostu olarak görüyordu.[301] Savunmasında kendisine atfedilen bilgeliğe sahip olmadığını yüksek sesle dile getirmekten çekinmediği görülmektedir. *"Ey Atinalılar! Tek gerçek bilge vardır, o da tanrıdır."*[302]

Sokrates, bir bakıma gençlerle meşgul olan o özel öğretmenlerden başka biri değildi. Hayatının sonuna kadar da ücret almaksızın Sofistlerin yaptığı gibi gezici öğretmenliğine devam etti. Fakat Sofistlerin öğretim sistemindeki biçimsel ve faydacı karakterine işaret ederek onlara karşı şiddetli bir tepki gösterdi. Herhangi bir tezin savunulamayacağını ve savunulmaması gerektiğini, belagatin tehlikeli olabileceğini belirtti. Tek bir hakikat bulunduğunu; insanın, aklını iyi kullanmaya çalıştığı ve her şeyi onunla ölçtüğü takdirde, hakikati keşfedebilecek durumda

---

[298] McNeill, Dünya Tarihi, s. 220.
[299] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1316.
[300] Prof. Dr. Nejat Bozkurt, Sorularla Felsefe ve Tarihi, Sayfa 56, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004
[301] Bozkurt, a.g.e., s. 57.
[302] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 55, Çeviren Numan Özcan, Şûle Yayınları, İstanbul, 2004

olduğunu gösterdi. İnsanı eğitmek, o halde ona aklını iyi idare edebilmesi için akıl yürütmeyi öğretmektir.[303]

Sokrates, bilhassa eğitimle uğraştı. Kurduğu esas şuydu: Soru, daima soru. Hatta buna Sokrates usulü' denildi. Herkese her yerde, her şeyi sormak. O, hakikatin ancak bu şekilde meydana çıkacağına inanıyordu. Ona göre hakikat, tıpkı bir kıvılcım gibi fikirlerin çarpışmasından ortaya çıkabilirdi.[304]

Eflatun, Akademia'da, Eflatun'unun öğrencisi Aristo ise Lykeion veya Paripatos denilen okullarda felsefesini yaymaya çalışırken, Sokrates bu anlamda herhangi bir okul açmadı. O, seçtiği konular üzerinde tartışarak ve genellikle soru sorarak karşısındakine doğruyu bulduruyordu. Sokrates'in etrafında öğrencilerinden ve ateşli hayranlarından meydana gelen bir grup bulunuyordu. Öğrencileri arasında her sınıftan insana rastlamak mümkündü. Soylu bir aileden olan Eflatun, Ksenophon gibi bir komutan, Antisthenes gibi bir köle onun öğrencileri arasındaydı.

Onun sayesinde konuşma bir sanat haline geldi. Pesta-lozzi ve Herbart gibi, ilmi telkinle öğretiyor, çocuğa soru sorarak gerçeği buldurmaya çalışıyordu. O, önce hataya karşı tartışmayı, yanlış düşüncelere karşı itirazı düşünüyordu.[305]

Sokrates konuşmalarında deşici, sarsıcı bir tutum alıyor, doğruyu buldurma yolunda insanları tam anlamıyla araştırmacı, ayrıştırmacı, hatta kuşkucu olmaya itiyordu. Ona göre hiçbir şey enine boyuna tartışılmadan benimsenmemeliydi. Bu yüzden onun çabası bir bakıma insanları bilgi edinme yolunda cesaretlendirme çabasıydı. Önemli olan, insanlara bilgi vermek değil, insanları bilgiye istekli ve yetenekli kılmaktı. Bu tutumuyla Sokrates bize çağdaş eğitimbilimin temel ilkelerini duyurur. Diğer bir çabası da bilgi yolunda gözüpekliği kırma çabasıydı. Bilgiye varmak için kanıtlamalar yerine yakıştırmalar yapmak, yöntemler içinde en kötü yöntemdir. Bu yüzden Sokrates kendini bir bilge olarak görmek yerine bir araştırmacı olarak görüyordu.[306]

---

[303] Lief-Rustin, a.g.e., s. 16.
[304] Atuf, a.g.e., s. 17.
[305] Atuf, a.g.e., s. 17.
[306] Timuçin, a.g.e., s. 214.

Sokrates, Sofistler gibi uzun nutuk atmaktan, güzel ve kandırıcı sözler söylemekten kaçınırdı. O, her zaman doğru olana bağlı kalıyor, dürüstlükten ayrılmıyordu. O, Sofistleri eleştirmek gerektiği zaman onların da söz tekniğini ustalıkla kullanabiliyordu. Sofistlerin çelişkilerini onların tarzıyla ortaya koyuyordu. Onun metodu, konuşma ve soru sorma metoduydu. O, karşısındakine bir takım sorular sorar ve bunların cevaplandırılmasını beklerdi. Her konuda, insanların en bilgisizi kadar bir şey bilmemek, daha doğrusu bilmez görünmek yolunda yürüyordu. Sokrates, denilebilir ki, soru sormakta en yüksek ustalığı gösteren kişilerden biridir. Bunda âdeta bir dehadır. Gerek sık sık ziyaret ettiği Çıplaklar Yurdu'nda, gerek yollarda, alanlarda, kime rastlarsa, onlara birtakım sorurlar sorardı. Rastladığı çocuklara, gençlere, yaşlılara, ileri gelenlere, dükkâncılara soru sormak, Sokrates'in yegâne işi idi. O, soru sorarken sanki kendisi hiçbir şey bilmiyormuş gibi görünür, karşısında bulunanları düşünmeye zorlardı. İşte bu sebeple, Sokrates'in kullandığı metodu takip eden öğrencileri, her zaman diyalog tarzında eserler meydana getirmişler ve bu eserlerin hepsinde konuşmayı Sokrates yönetmiştir.[307]

En büyük öğrencisi olan Eflatun, *Cumhuriyet* (Devlet) ve *Kanunlar* adlı eserlerinde Sokrates'in başrolde olduğu diyalog metodunu kullanmıştır. Onun söz sanatındaki ustalığı, sorduğu zekice sorularla, kendisini şikâyet eden üç kişiden biri olan Meletus'un iddialarına karşı yaptığı savunmada açıkça görülmektedir.

Sokrates, geleneklere, sırf gelenek oldukları için gösterilen dini saygının, körü körüne grup hayranlığının, ortak veya bireysel faydacılık ölçüsünün, hatta aristokratik üstünlük idealinin yerine 'adalet' idealini koydu. Bu, Sokrates'i tehlikeli bir yenilikçi olarak gösteren, fakat bütün insanlığın kurtuluşuna muhtemelen yol açmış olan orijinal bir davranıştı.[308]

'İnsan her şeyin ölçüsüdür' diyen Sokrates ahlâklı olmayı, sahip olunan bilgiyi bilinç düzeyine çıkarıp kullanmaya dayandırır. İnsanın ahlâklı olmasının temel belirleyicisi bilgili olmak-

[307] Koçer, Eğitim Tarihi, s. 118.
[308] Lief-Rustin, a.g.e., s. 16.

tır. Bilgi ise erdemdir. Çünkü bilgi insanın ahlâklı davranmasını sağlar. Dürüstlük, adalet, iyilik ve ölçülülük, bilgili olmanın, dolayısıyla erdemli olmanın koşullarıdır. Erdemli olmayı sağlayan bu değerler deneyimlerle elde edilemez. Onlar her bireyde doğuştan zaten vardır. Önemli olan bu değerleri açığa çıkarmaktır.[309]

Sokrates'in metodunu iyi anlamak için bu metodu önce iki bölümde ele almak gerekir. Birincisi ironi (alaycı üslup), ikincisi ise 'doğurtma' yöntemidir.

Sokrates, sapılan yanlış yolu göstermek, haklı olmayan şeyleri çürütmek istiyordu. Bunun için de soruşturma yolunu seçmişti. Soruşturmalarında alaycı bir tutumu vardı. Bu metod ***'ironie'*** olarak adlandırılmaktadır. Sokrates için en önemli olan husus şuydu: Ele aldığı konunun doğru tanımını yapmak. Böylece özelden genele, tek tek şeylerin bilgisinden kavramsal bilgiye yükseliyordu. Tümevarım ve onun sağladığı tanımlama Sokratesçi düşünce yönteminin başlıca aracıdır, fakat tümevarım ve tanımlamanın aracı diyalogdur.[310] Olağan bir şey öğrenmek isteyen herhangi biri gibi, ortaya bir soru atardı. Alınan cevap, bir hatanın beyan ve ifadesinden ibaret ise, buna itiraz etmezdi, hatta muhatabının fikir ve duygularına katılır gibi görünürdü. Sonra birtakım sorular sorardı. Bu yolla karşıdakinin, yanlış fikirlerini kabul etmesine mecbur ederdi. Hatalarla, önyargılarla savaşma gayretinde olan Sokrates, öğrenmeyi arzulayan kimselere sorular sorar, sorularla öğrencilerinin düşüncelerini dinler ve tekrar ortaya attığı sorularla, onların hiçbir şey bilmediklerini onlara itiraf ettirirdi. İroninin birinci görevi, insanda küllenmiş ve gizlenmiş gerçeği ortaya çıkarmak ve insana yargılarında aceleci olmamalarını öğretmekti.[311]

Maieutques (doğurtma) metoduna gelince, diyalog halindeki derslerin ikinci kısmına bizzat kendisinin 'doğurtma' dediği söylenmektedir. Sokrates'in annesi ebeydi. O, annesinin çocuk doğurttuğunu, kendisinin de benzer bir şekilde fikir doğurttuğu-

---

[309] Bozkurt, a.g.e., s. 57.
[310] Timuçin, a.g.e., s. 214.
[311] Koçer, a.g.e., s. 121.

nu söylüyordu ve bunu düşünce doğurtma sanatı olarak görüyordu. Bu, aynı zamanda tasarımlar kavramlara, kavramlar da deyimlere götüren tümevarımdır. O, hiçbir zaman bir şeyler öğrettiğine inanmıyordu; insanlarda zaten var olduğuna inandığı gerçekleri bulmak için kendilerine doğru bir yol gösterdiğine inanıyordu. Bu vesile ile Sokrates: *"Benim metodum, ruhta sıkışmış bulunan şeylerin kötü veya iyi, hatalı veya saf olduğunu incelemek ve yoklamaktan ibarettir. Bu hususta ben tamamıyla bir ebeyim. Ebe doğurmaz, doğurmaya yardım eder. Ben de herhangi bir gerçek yaratmıyorum, gerçeğin meydana gelmesine yardım ediyorum."*diyordu.[312] Yönteminin 'doğurtma' basamağında doğru olan bilgi ve erdemleri, kişinin bizzat kendisinin bulmasına olanak sağlıyordu. Bu, kişinin içten gelişmesine uygun bir öğretim yönteminin uygulanması demekti. Yönteminde karşılaştırmaya yer vermesi de onun bilimsel düşünce ile ilgili ilk ilkeleri ortaya atmış olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[313] Bazı akademisyenler Sokrates'in tümevarımsal tekniğini uygarlığa bir hizmet olarak görmektedirler. Onun uygarlığa yaptığı katkı kolaylıkla tanımlanabilir. O bize zihnimizi nasıl kullanacağımızı öğreten kişidir.[314]

Dr. Fikret Kanad, Sokrates'in eğitim felsefesini kaynak göstermeden etraflıca ele alarak şunları söylemektedir: Socrates, sadece erkeklere ders verirdi. Kadınlara felsefe dersi vermenin faydasız olduğuna inanıyordu. Felsefede başarı göstermenin şartları, bir şey üzerinde sükûnetle düşünmek ve düşünülen problem üzerinde ısrarla durmaktır. Kadınlarda bu meziyet, erkeklerde olduğu kadar yoktur.[315]

Sokrates Eğitim ve öğretimi insanı erdeme götüren bir araç olarak görüyordu. Fakat Sokrates'in *'erdem'* dediği şey sadece bu dünyayla ilgili bir tutum değildi. Ona göre erdem öbür dünyada rahat bir yaşam sürmenin de gereğiydi. Erdemsizliğin karşılığı ise öbür dünyada büyük cezadır.

---

[312] Kanad, a.g.e., s. 131.
[313] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 30.
[314] Lipson, a.g.e., s. 70.
[315] Kanad, a.g.e., s. 132.

Savunmasında ruhun varlığını uzun uzadıya ve büyük bir gayretle ispatlamaya çalıştıktan sonra, ruhun öbür dünyadaki durumunun bu dünyada aldığı eğitime göre değerlendirileceğine inanmaktaydı. *"Sevgili dostlarım, ruh eğer gerçekten ölümsüz ise, ona nasıl bir itina gösterilmelidir? Sadece hayat adı verilen izin verilmiş zaman dilimi bakımından değil, sonsuzluk bakımından. Onu ihmal etme tehlikesi, bu açıdan bakınca, korkunç görünüyor. Ölüm her şeyin sonu olsaydı, o zaman günahkâr için tanrı tarafından gönderilmiş bir nimet olurdu. Çünkü böylece onlar sadece bedenlerini değil, ruhlarıyla beraber kendi kötülüklerini de tamamen mutlu bir şekilde tamamlamış olurlardı. Fakat şimdi, ruhun ölümsüzlüğü açıkça ortaya konulduğuna göre, onun için en yüksek erdemi ve bilgeliği elde etmek dışında bir serbest kalış veya kurtuluş yoktur. Çünkü ruhun öteki dünyaya olan yolculuğu sırasında yanında götürebileceği tek şey* ***eğitim ve terbiyedir.*** *Eğitim ve terbiye kişinin oraya olan yolculuğunun en başında karşılaşabileceği en büyük fayda veya engeldir."*[316]

Sokrates'in öğrencide bulunmasını istediği özellikler, Eflatun'un ve Aristo'nun istediği özelliklerden farklı değildir. Bu yönüyle üçü de, insanı erdeme götüren kendine hâkim olmayı öğrenmenin gerekliliğini ısrarla vurgulamaktadırlar. Sokrates, arzu ve heveslerine boyun eğen hiç kimsenin erdeme ulaşamayacağını, bunun, bilimin gelişmesine en büyük engel olduğunu söylemektedir. Karakteri, 'insanın kendini tanıması' şeklinde tanımlayan Sokrates, eğitimin amacını özellikle karakteri kuvvetlendirmek olarak görüyordu.

Sokrates, musikinin eğitsel değerine inanıyordu. Kendisi yaşlılığında musiki dersleri almış, hiç öğrenmemektense, geç de olsa müziği öğrenmenin faydalı olacağına inanıyordu. O, matematik ve tabiat bilimlerini, bilimsel düşünceyi kuvvetlendirdiğinden çok, onların pratik hayat için gerekli olduğunu ve basit bir geometrinin yeterli olduğu düşünüyordu. Ona göre yıldızlarla, astronomiyle uğraşmak, boşuna zaman harcamak ve çocuk-

[316] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 177.

ların daha faydalı işlerle uğraşmasına engel olmaktı. Tabiat felsefesiyle uğraşmak, dikkati ileriye ve yükseklere değil, geriye, maddi ve duyusal şeylere sürüklediği için, gençlerin bununla uğraşması gereksizdi. Ona göre ağaçlardan, bitkilerden bir şey öğrenilemezdi. Sokrates edebiyattan hoşlanırdı. Eski ve tanınmış ediplerin eserlerini öğrencileriyle beraber severek okurdu.[317]

Sokrates'in felsefesi insanları araştırmak, onları tanımak ve mutluluğa götürmeye çalışmaktır. Felsefe özellikle ahlâk ve erdemle uğraşır. Erdemi araştırarak onun hakkında bir bilince sahip olmak ve bu bilince dayanarak erdem hakkında gerçek ve doğru bilgi edinmek, en önemli iştir. Felsefenin amacı kendi kendini tanımaktır. Kendini bilmemek ve bilirim iddiasında bulunmak, deliliğe hayli yakınlaşmaktır. ***'Kendini bil'*** prensibi Sokrates'in herkesten istediği bir meziyetti.[318]

Ona göre bilimin ana konusu, türlü şekilleriyle insan hayatıdır ve bu hayatta bilimin dışında mutluluk aramak zordur. Bilimde otoriteye, dogmatik bilgilere değil, sadece nedensellik prensiplerine değer verilmelidir. Gerçek bilgi edinmeye en büyük engel, bilmediğimiz şeyleri bildiğimiz hakkındaki kanaatlerimizdir. Bilimsel anlayışın biricik yolu, insanın kendini araştırması ve tanımasıdır. Neleri bildiğimizi, neleri bilmediğimizi ve neleri bilir sandığımızı bilmenin tek yolu, bu yolu takip etmektir. Pratik hayatta kendi ruhumuzu tanımak, yeteneklerimizin ve bilgilerimizin sınırını bilmek kadar önemli bir şey yoktur. Gerçek anlamıyla kendini tanıma ve bundan meydana gelen düşünce ve iç rahatlığı, eğitimin başlıca amaçlarından biridir. Bunun için eğitim, Sofistlerin yaptığı gibi, dıştan verilen bir şey değil, belki içten serpilmedir, bir etkinliktir. Onca bilgi ve eylemin, bilgi ve ahlâkın birbirinden ayrılmazlığı bundandır. Ona göre bilgisizler erdem sahibi olamazlar. Erdemli olmak, doğru bir hayat yaşamak için doğru ve emin bilgiye ihtiyaç vardır. Hiç kimse bilerek ve isteyerek kötü hareketlerde bulunmaz. Hatalı

[317] Kanad, a.g.e., s. 134.
[318] Kanad, a.g.e., s. 135.

yola sapmak, kötü hareketlerde bulunmak, sahip olduğumuz yanlış bilgilerden kaynaklanır.[319]

Gerçek bilginin insanı erdeme, erdemin mutluluğa götürdüğünü söyleyen Sokrates'in ahlâk felsefesi, öğrencisi Eflatun'dan başlayarak kendinden sonraki bütün filozofları etkilediğini söylemek mümkündür.

Kişiliği hakkındaki dolaylı bilgiler, sofistlere karşı sert tavrı, yetiştirdiği öğrenciler, bilgi, erdem, ahlâk, kavram belirleme, ideler gibi, ele aldığı konular, kısaca ortaya koyduğu felsefe, Sokrates'i ölümsüzleştiren haklı sebeplerdir.

Sokrates'in M.Ö. 399 yılında düşünceleri sebebiyle ölüme mahkûm edilmesinden sonra, onun düşüncelerine bağlı olanlar farklı isimlerle farklı felsefe okulları kurdular: Kinikler Okulu, Kyrene Okulu, Megara Okulu, Elis-Eratria Okulu.[320]

Sokrates Atinalıları büyülüyordu ama o kadar da damarlarına basıyordu. Hayatını "insan sınama"ya adamıştı, yani etrafta dolaşıp insanlara hiçbir şeyden anlamadıklarını, üstelik tam da uzman oldukları alanda hiçbir şey bilmediklerini gösterirdi. Bu sayede insanların sevgisini kazanıyor değildi elbette; "alaycı" oklarını kullandığı oranda nefret uyandırıyordu.[321] Onu ölüme götüren iki suçlama vardı. Birincisi, gençlerin kafalarını Atina'nın alışık olmadığı düşüncelerle karıştırmak, ikincisi ise yerleşik inanç biçimine körü körüne bağlılığa olan muhalefetiydi. Bu da dinsizlik olarak algılanıyordu. Fakat savunmasında görüldüğü gibi özellikle bu suçlamayı kesin bir dille reddediyordu. "Bildiğim bir şey var ki, benden üstün birisine, ister insan, ister tanrı olsun, itaatsizlik veya adaletsizlik yapmak şerefsizliktir."[322]

Gençleri baştan çıkarmak ve siteye yabancı tanrılar sokmakla suçlanan Sokrates, gerçekte ne için suçlandığının farkındaydı. Suçlamaları kabul etmemekle beraber, insanlara doğruyu

---

[319] Kanad, a.g.e., s. 136.
[320] Bozkurt, a.g.e., s. 58.
[321] Friedell, a.g.e., s. 236.
[322] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 56.Çeviren Numan Özcan Şûle Yayınları, İstanbul, 2004

öğrettiğine inandığı için demokrasi yanlılarınca kendisine verilen cezayı kabul etti. Cezasını sürgünle çekme gibi bir durum da ortada varken bunu kabul etmedi. 71 yıllık hayatında Atina'dan sadece üç defa ayrılmıştı. Başka yerde yaşamaktansa şerefiyle Atina'da ölmeyi tercih etti.

Sokrates'in ölüme mahkûm edildiği mahkemede Eflatun da vardı. Onun ölümünden sonra Eflatun tarafından yazılan *'Sokrates'in Savunması'*nda, Sokrates'in doğru bildiği ilkeleri ölüm pahasına da olsa anlatmaktan vazgeçmediğini görmekteyiz.

Varlıklı ailelerin yapacak bir işi olmayan genç çocukları kendi istekleriyle bana geliyorlar. İnsanların sorgulanmasını dinlemek onların hoşuna gidiyor. Bu yüzden genellikle beni taklit ediyorlar ve aynı şeyleri başkalarına yapıyorlar. Bir şey bildiklerini zanneden fakat aslında hiçbir şey bilmeyen bir sürü adama rastlıyorlar. Sonuçta bu kurbanlar bu gençlere değil bana kızıyorlar ve "bu baş belası Sokrates gençlerin kafasını yanlış düşüncelerle dolduruyor" diyorlar. Hâlbuki eğer onlara "Sokrates ne yapıyor? Gençlere ne öğretiyor?" diye sorarsanız, bilmezler ve bir şey söyleyemezler.[323]

Sokrates, mahkemenin kendisini şartlı tahliye istemini hiç tereddüt etmeden reddetmektedir. O, insanlara doğruyu öğretmesi görevini tanrıdan aldığına inanmaktaydı. Hatta işi biraz daha ileri götürerek bunun için kendisine sesler geldiğini söylüyordu. Yargıçların, bir daha felsefe yapmaması, insanları felsefi açıdan soruşturmayı bırakması, gençlere hiçbir şey anlatmaması şartıyla salıverilebileceği önerisine Sokrates'in tepkisi oldukça serttir: *"Salıverilmemi bir şarta bağladınız ve dediniz ki: "Sokrates, bu sefer Anytus'un (Sokrates'i şikâyet eden üç kişiden bir) iddialarını reddettiniz fakat salıverilmemi bir şarta bağladınız ve dediniz ki: "Bu sefer Anytus'un seninle ilgili suçlamaları dikkate almayarak seni serbest bırakacağız ama bir şartımız var: bu şekilde filozofluk yapmayı ve insanları soruşturmayı bırak. Aynı şeyleri devam ettirdiğini görürsek, o zaman öldürüleceksin." "Eğer beni bırakma şartınız bu ise, size şunu*

[323] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 56.

söyleyebilirim: "Atinalılar! Size saygı ve sevgim sonsuzdur, fakat sizden ziyade tanrıya itaat ederim. Nefes aldığım sürece felsefeyle uğraşmaktan ve felsefeyi öğretmekten vazgeçmeyeceğim ve karşılaştığım herkesi buna teşvik edeceğim. ... Şunu bilin ki, bu, tanrının emridir ve inanıyorum ki, benim tanrıya hizmetimden daha büyük bir iyiliği bu devlet görmemiştir. Çünkü bütün zamanımı genç- yaşlı ve sizi ikna etmekle harcıyorum. Sizi öncelikle mallarınızın ve vücudunuzun değil, ruhunuzun gelişimine önem vermeye çağırıyorum. Erdemin parayla elde edilemeyeceğini söylüyorum. Paranın ve insanın diğer bütün güzelliklerinin erdemden kaynaklandığını söylüyorum. Benim öğrettiklerim işte budur. Eğer bu söylediklerim gençliği yoldan çıkarıyorsa, o zaman zararlı bir şeydir. Bu yüzden size şunu söylüyorum Atinalılar! Anytus'u ister dinleyin, ister dinlemeyin, beni serbest bırakın veya bırakmayın, ne yaparsanız yapın, şunu bilin ki, yüzlerce defa ölmem gerekse bile yine bu yoldan dönmeyeceğim."[324]

Sokrates, kendisine verilecek ölüm cezasından kendisinin değil, devletin zarar göreceğini söylerken, kendisinin yüklendiği tanrısal görevin büyüklüğüne vurgu yapmaktadır. Çünkü tanrı tarafından insanları erdem yolunda eğitmek için görevlendirildiğini söyleyen filozof sadece Sokrates idi. Cesareti filozofların en önemli özelliği sayan Sokrates, kendi kurtuluşu için değil, devletin iyiliği için yargıçlara yalvarmaktan da çekinmemektedir: *"Bu nedenle Atinalılar, sizin zannettiğiniz gibi kendi adıma değil, sizin adınıza yalvarıyorum. Beni cezalandırarak tanrının size gönderdiği armağana karşı günah işlemeyin. Beni öldürürseniz, yerime geçecek kimseyi kolay kolay bulamazsınız. Şöyle gülünç bir benzetme yapabiliriz: Ben, tanrı tarafından bu devlete gönderilmiş bir at sineğiyim ve bu devlet, koca cüssesi nedeniyle yavaş hareket edebilen ve canlanması için dürtülmesi gereken bir attır. Ben de tanrının bu devlete musallat ettiği bir at sineği gibi bütün gün her yerde sizi uyandırıyorum, harekete geçiriyorum. Beni kolayca ölüme gönderebilirsiniz. Sonra eğer tanrı sizi düşünerek bir at sineği daha göndermezse, hayatınızın*

[324] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 66.

geri kalanını uyuyarak geçirirsiniz. Benim size tanrı tarafından gönderilişimin kanıtı şudur: Diğer insanlar gibi olsaydım, kendi işlerimi bırakıp, ailemin bunca yıldır aşağılanmasına tahammül ederek bütün zamanımı sizin için harcar mıydım? Bir baba veya ağabey gibi her birinize özel olarak gelerek sizi erdeme ve iyiliğe yönlendirir miydim? Bu, insan doğasına aykırı bir durumdur. Eğer bu çabalarımdan dolayı para kazansaydım, bu işi yapmanın bir anlamı olurdu. Fakat gördüğünüz gibi, bu yüzsüz adamlar beni her türlü suçla itham ederken, benim para aldığımı söylemeye cesaret edemediler. Bu söylediklerimin en büyük kanıtı olarak yalanlanamayacak bir tanığım var: Fakirliğim."[325]

Meletus, Anytus ve Lycon adında üç Atinalı tarafından yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı şikâyet edilen Sokrates yargılandıktan sonra zehir içirilmek suretiyle ölüme mahkûm edildi. Kısa bir süre hapiste kaldıktan sonra M.Ö. 399 yılında cezası infaz edildi. Sokrates'in ölüm anında yanında bulunan yakın dostlarından biri olan Phadeo, Sokrates için şunları söylemektedir: *"Şunu haklı olarak söyleyebiliriz ki, tanıdığım insanlar içinde, zamanının en bilge, en adil ve en iyisi o idi."*[326]

E- Eflatun: (M.Ö. 427-348)

Eflatun Milattan önce 427 yılında Atina'da doğdu. Atina soylularından olan Platon'un gerçek adı Aristaclés'tir. Daha sonra alnının ve göğsünün geniş olması sebebiyle bu isimle anıldı ve tarihe bu şekilde geçti. İslâm felsefesi üzerinde önemli etkileri olan Platon'un eserlerinin Arapçaya çevrildiği dönemde, Arapçada 'p' harfinin bulunmaması ve iki sessiz harfin telaffuzundaki güçlük sebebiyle bu isim İslâm literatürüne Felatûn ve daha yaygın şekliyle Eflatun olarak geçmiştir.[327]

Her asil Atinalı gibi, o da aile durumunun gerektirdiği şekilde üstün bir eğitimden geçti. İlköğrenimini Atina'da alan Ef-

---

[325] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 67.
[326] Eflatun, Sokrates'in Savunması, Sayfa 188.
[327] İslâm Ansiklopedisi, Cilt 10, Eflatun maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994

latun, jimnastikte yarışlara katılacak kadar yetenekliydi. Bir ara edebiyatla da ilgilenmiş, epik şiirler yazmış, nesir parçaları kaleme almış ve tragedyalarla uğraşmış,[328] Sokrates'le tanışmanın heyecanıyla tüm yazdıklarını yırtıp atmıştır.[329] Eflatun'la ilgili kaynaklara göre onun ilk felsefe hocası Kratylos'tur, fakat Eflatun'un düşünce dünyasındaki devrimi, onun Sokrates'le tanışmasıyladır. Henüz yirmili yaşlarda iken Sokrates'le tanışan Eflatun'un, üstadına olan saygı ve sevgisi hayatı boyunca devam etmiştir. Üstadına olan derin saygı ve bağlılığını şu anlamlı cümleyle dile getirdiği söylenmektedir: *"Üstad, sen yaşarken ben nasıl ölürüm!"*

Sokrates'in ölüme mahkûm edilmesinden sonra bir yanda Atina'ya hâkim olan siyasi huzursuzluk, öte yanda felsefeye duyduğu derin ilgiden dolayı Atina'yı terk etmiş, inceleme amacıyla birçok ülkeyi gezmiş, gördüğü yerlerle ilgili izlenimleriyle Atina'ya dönmüştür. Bu gezinin ilk durak yerinin Girit olduğu söylenmektedir. Daha sonra Mısır'a gitmiştir. Mısır'ın çok eski kültürü, asırlardır hiç değişmeyen, aynı çizgide sürüp giden gelenekleri Eflatun üzerinde derin izler bırakmıştır.[330]

Bu gezinin Eflatun üzerindeki etkileri hem 'Devlet'te hem de 'Kanunlar'da açıkça görülmektedir. Özellikle Mısır'da uygulanan okuma yazma öğretim tekniklerinin, çocukların aldıkları eğitimin Atina'da uygulanmasını istemektedir. *'Mısır'daki bütün çocukların okuma yazma öğrenirken bu konuda aldıkları ne kadar bilgi varsa, bizdeki özgür yurttaşların da o kadarını öğrenmeleri gerektiğini söyleyelim.'* [331]

Mısır'dan sonra Kyrene'ye giden genç filozof, matematikçi Thodoras'la tanıştı. Daha sonra Güney İtalya'da Pythogorasçıların son temsilcilerinin yanında eğitim gördü, matematik ve sayılar kuramı ile yakından ilgilendi.[332] Burada Kral I. Dionysios'la tanıştı ve yeğeni Dion'la dost oldu. Atina'ya dönünce

---

[328] Koçer, Eğitim Tarihi, s.129.
[329] Timuçin, a.g.e., s. 219.
[330] Koçer, a.g.e., s. 130.
[331] Eflatun Yasalar Sayfa 301, 3. Basım, Çevirenler: Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007
[332] Koçer, a.g.e., s. 130.

kırk bir yaşında iken Atina'da meşhur 'Akademia'sını kurdu. Okulun girişine *'Geometri Bilmeyen Buraya Giremez'* yazdırdığı söylenmektedir.

Dion'un çağrısı üzerine tekrar Sicilya'ya gitmesi, Eflatun için sıkıntılı bir sürecin de başlangıcı oldu. Sicilya'ya vardığında Dion'un sürgüne gönderildiğini öğrendi ve burada bir yıl hapiste kaldıktan sonra köle tüccarlarına satıldı. Eflatun'u tanıyan Annikeris isminde bir filozofun sayesinde kurtuldu. Eflatun'u satın alan bu filozof, onun Atina'ya gitmesini de sağladı.

Seksen yıla sığdırdığı yaşamında büyük saygı duyduğu üstadı Sokrates'in idama mahkûm edilmesi, düşüncelerinden dolayı bir yıl hapiste kalması, köle olarak alınması ve satılması, Sicilya''da Dion'la kurduğu yakın dostluk, Dion'un iktidarı ele almasıyla siyasi düşüncelerinin yürürlüğe konulabileceği umudunun gerçeğe dönüşmeye en yakın noktada, Dion'un bir Akademi öğrencisi tarafından öldürülmesi, Eflatun'u etkileyen, hayal kırıklığına uğratan olaylardı.

Eski, orta ve yeniçağda yaşayan bütün filozofların en etkilisi olan Eflatun M.Ö. 348 yılında, Makedonyalıların Yunanistan'ı ele geçirdikleri sıralarda Atina'da hayata veda etti.[333]

Eflatun felsefesi, felsefe tarihinde ilk büyük dizgeci atılımı ortaya koyar. Eflatun'un görüşleri Sokrates'in görüşleriyle karışıyor ya da bütünleşiyor. Bu yüzden Sokrates'in nerede bittiğini, Eflatun'un nerede başladığını kestirmek çok zor. Sanki elimizde iki filozofun oluşturduğu tek bir felsefe var. Sokrates'i anlatan da Eflatun olduğuna göre, iki filozofun ortak ürünü olan şey daha çok Eflatun'un sayılmalı. Sokrates felsefede bir dönüm noktası oldu. Eflatun, üstadından aldığı eğilimleri geliştirdi ve böylece felsefe tarihinin ilk büyük felsefesini oluşturdu. Bu felsefe, diyaloglar biçiminde ortaya konuldu. Akıcı bir anlatımı olan bu eserlerin başrolünde Sokrates bulunmaktadır; diyaloglardaki diğer kişiler Atina'nın soyluları veya filozoflarıdır. Bu diyaloglarda yaşam, felsefenin süzgecinden geçirilir. Felsefe, hayatı baştan sona kadar açıklayan bir etkinlik olur. Dolayısıyla

[333] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi, Sayfa 235.

felsefe ahlâktır, siyasettir, ruh yüceliğidir, ölümden korkmamaktır.[334]

Eflatun'u incelerken onun bir çöküş dönemi filozofu olduğunu unutmamak gerekir. Eflatun'un düşüncesi tam anlamıyla toplumsal-siyasal yıkımların ortasında çiçeklenmiştir. Birbirine düşman, birçok parçaya bölünmüş bir ülke olan Yunanistan'da her şey sonu karanlık bir geleceği hazırlar gibidir. Kültür merkezi konumunda bulunan Atina'ya demagogların bulandırdığı bir siyaset ortamı hâkimdir. Sadece Atina değil, diğer kentler, hatta sıkı bir askeri düzenle bilinen Sparta bile bu bozulmadan payını almıştır. Buna rağmen Atina bir düşünce ve sanat kentidir. İnsanların pek çok konuda görüşüp tartışmayı alışkanlık haline getirdiği bir yerdir. Bu yüzden diyalog çok önemlidir ve Eflatun'un eserlerini diyaloglar biçiminde yazmış olması anlamlıdır.[335]

Eflatun bir üst dünya araştırmacısıdır. Metafizik bir evrenin gizlerini felsefi bir tutarlılıkla ortaya koymaya çalışırken dinsel-düşünsel bir tutum içindedir. Üst-dünya gerçek dünyadır ve kendini ancak ruhun gözlerine açar. İşte bu noktada diyalogun önemi ortaya çıkar. Diyalogda görüşler, sezişler karşıtlaşarak gerçekliğin kendini göstermesi için imkân sağlar. Diyalog, söylemek için değil, doğruyu bulmak için vardır. Burada tek dayanak ya da güvence, usun sağlayacağı kesinliktir.[336]

Eflatun'un günümüze ulaşan önemli eserleri bulunmaktadır. Bu gün insanlık adı altında topladığımız değerlerin kaynaklarından biri de Eflatun'un *'Devlet'*idir. Doğuda ve Batıda Hıristiyanlık ve İslâmiyet'ten önce kutsal bir değer taşımasa bile, en önemli kitap 'Devlet'ti. Kaldı ki, ilk Hıristiyan ve Müslüman aydınlar kendi din felsefelerini bu kitabın değişik yorumları üstüne kurdular.[337]

Diyaloglar halinde yazılmış 'Devlet'te Sokrates'in ağzından çıkmış gibi bir anlatım söz konusudur. Bu yüzden Devlet'teki

---

[334] Afşar, a.g.e., s. 217.
[335] Afşar, a.g.e., s. 217.
[336] Afşar, a.g.e., s. 218.
[337] Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Devlet (Önsöz)

düşüncelerin hangisinin Sokrates'e, hangisinin Eflatun'a ait olduğunu kestirmek mümkün değildir.

Eflatun'un Milattan Önce 384–377 arasında yazdığı felsefe diyalogu olan Devlet, on bölümden oluşmaktadır. Bu bölümleme Ortaçağ'da yapılmıştır. Giriş niteliğindeki I. kitapta adalet sorunu ortaya konur. II., III. ve IV. kitaplarda adaletin tanımı ideal bir siteyle bağlantılı olarak öne sürülür. V.,VI. ve VII. kitaplarda bu sitenin hükümet, hukuk ve eğitim yapısı irdelenir. VIII. ve IX. kitaplarda adaletsiz siteler ve bunların insan ruhundakine benzeyen ve yıkımla sonuçlanan kusurları anlatılır. X. kitapta ise şiir ve yanılsama sanatları mahkûm edilerek önsezi sonrası ödülleri hak eden adil ve bilge ruhun özellikleri açıklanır. Eflatun'a göre ahlâk ve siyaset birbirinden ayrılamaz. İnsanın erdemli olmaya çalışması gerekir. Devletin görevi erdemli insanlar yetiştirmektir. Birey, devletin bir öğesinden başka bir şey değildir. Ruhta üç bölüm olduğu gibi, sitede de üç sınıf olacaktır: Zanaatçılar ve köylüler sınıfı; savaşçılar sınıfı ve yasa koyucular ile filozoflar sınıfı. Bunların birincisinin ılımlı, ikincisinin cesur ve üçüncüsünün bilge olması gerekir. Bireysel adalet gibi toplumsal adalet de bu üç bölümün kademeli olarak bir birine bağlı olmasından ve uyumundan doğacaktır. [338]

Eflatun, sofistlerin tek taraflı görüşlerinden uzak olarak derin ve geniş bir felsefe sistemiyle ortaya çıktı. Bu sistem içerisinde pedagojiye ait fikirlerini *Devlet* ve *Kanunlar* isimli kitaplarında yazdı. Özellikle sosyal pedagoji bakımından değerli sayılan bu iki eseri, hayalinde kurduğu ideal devletin vatandaşlarını yetiştirmek için ameli ve nazari eğitim esasları ve görüşlerini içerir ki; ilkin yazdığı 'Devlet' adlı eserinde bireyin özgürlüğünü çok kısıtlamış ise de, yaşlılığında yazdığı 'Kanunlar' adlı eserinde ferdin hürriyetine yer vermiştir.[339]

Eflatun'dan sonra eğitim üzerine kafa yoran pedagog ve filozofların tamamına yakını, onun Devlet ve Kanunlar isimli kitaplarından yararlanmışlardır. Eflatun'un eğitim felsefesinin etkileri sadece Batı pedagog ve filozoflarını değil, İslâm düşünürlerini de etkilemiştir. Hatta denilebilir ki, Eflatun, düşünceleriy-

[338] Büyük Larousse, 5. cilt, Eflatun maddesi.
[339] Koçer, a.g.e., s. 131.

le Batıdan daha erken dönemlerde ve daha yoğun olarak Doğu'yu etkilemiştir.

Yasalar (Kanunlar) adlı eserinde de eğitimle ilgili kısımlar bulunmakla birlikte onun eğitim hakkındaki düşüncelerini daha çok Devlet'te buluyoruz. Bu kitapta Eflatun'un sadece eğitim konusundaki düşüncelerini değil, onun ideal devletini, ideal eğitim almış aristokratların ve yöneticilerin özelliklerini de buluyoruz.

Eflatun'un 'doğruluk' ve 'erdem' üzerine bina ettiği ütopik *'Devlet'*i aynı zamanda pedagoji tarihinin en önemli kaynaklardan biri olarak da kabul edilmektedir. Rousseau, Eflatun'un Devlet isimli kitabı hakkında şunları söylemektedir: *"Genel eğitimle ilgili bilgi edinmek isterseniz, Eflatun'un Cumhuriyet'ini okuyunuz. Eflatun'un kitapları, özellikle bu kitabı, söylenenin tersine, kesinlikle siyaset üzerine değildir. 'Devlet' bu zamana kadar eğitim üzerine kaleme alınan kitapların en iyisidir."*[340]

Eflatun, Devlet'te mağarada ışıktan mahrum bırakılmış, zincirlerle bağlı tutsak benzetmesi ile eğitim görmeyen insanların durumunu, eğitimin insan üzerindeki etkisini anlatmaktadır. Ona göre, kavranan dünya ile görülen dünya arasındaki fark, eğitim gören ve görmeyen arasındaki fark gibidir. O, bir taraftan kurulacak devletin yapısını şekillendirirken, diğer taraftan bu ideal devleti idare edecek kişilerin nasıl olması gerektiğini, hangi eğitimden geçirileceğini, idarecilerin sahip olması gereken fiziksel, ruhsal ve ahlâki üstünlüklerini ortaya koymaktadır.

Eflatun'un ideal devletinin yasası tam bir aristokrasidir. "En iyilerin", yani bilgili, erdemli olanların başta bulunmasını isteyen bir devlet biçimidir.[341] *Eflatun ideal bir devlet planı çizmiş olmakla beraber, bu ideal devletin kendi ülkesinde uygulanabileceğine hiçbir zaman inanmamıştır.*[342]

---

[340] Rousseau; Emile, Sayfa 28, 3. Basım, Çeviren Mehmet Baştürk, Yavuz Kızılçim, Babil Yayınları, Erzurum 2003

[341] Prof. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, Sayfa 61, Remzi Kitabevi, 12. Basım, İstanbul, 2000

[342] Aster, a.g.e., s. 148.

Eflatun, Atina'da işlerin iyi gitmemesinden muzdariptir. Atina yenilgiye uğradığı savaştan sonra perişan bir durumdadır. Eflatun, durumun eğitimle düzelebileceğine inanmaktadır. Gençlerin, babaları gibi yetişmemelerinden yakınır ve eğitimde reform yapılmasını öngörür. Ona göre Isparta'nın eğitimi çok iyidir. O, Isparta ve Atina eğitimlerini karıştırarak bir bütünlük meydana getirmek ister.[343]

Eflatun'un, Devlet ve Kanunlar isimli eserlerindeki eğitime ilişkin düşüncelerinin çoğu çocuğu erdemli vatandaş yapma amacına yöneliktir. Ona göre her ruhta bir öğrenme gücü ve bu işe yarayan bir örgen vardır. Gözün karanlıktan aydınlığa çevrilmesi için nasıl ki bütün bedenin birden dönmesi gerekli ise, bu örgenin de bütün ruhla birlikte geçici şeylere sırtını dönüp varlığa bakabilmesi, varlığın en aydınlık yönüne, 'iyi' dediğimiz yönüne çevirebilmesi gerekir. **Eğitim, ruhun bu gücünü 'iyi'den yana çevirme, bunun için en kolay, en şaşmaz yolu bulma sanatıdır.** Yoksa ruha görme gücünü vermek değil; çünkü güç, onda kendiliğinden vardır; ama kötü yöne çevriktir, bakılmayacak yana bakmaktır. İşte onu iyiye yönelten eğitimdir.[344]

... Öyleyse konumuzla ilgili olarak ilkin eğitimin ne olduğunu, nasıl bir gücü olduğunu tanımlayalım: Başarılı olmak isteyen bir kimsenin çocukluğundan itibaren eğlenirken ya da çalışırken bu amacına uygun şeylerle uğraşması gerekir. Bunları yetiştiren kişi, her birinin eline uğraşacağı meslek ile ilgili aslına benzer küçük araçlar vermelidir. Mesela, iyi bir çiftçi, iyi bir duvarcı olmak istiyorsa, duvarcı oyuncak evlerle oynamalıdır; çiftçi de çiftçilikle ilgili araçlarla, marangozun cetvel ve çekül kullanması; savaşçının ata binmesi gibi önceden öğrenilmesi gereken ne kadar bilgi varsa, eğiticisi bunları öğretmelidir. Oyun aracılığıyla çocukların hazlarını ve tutkularını büyüdüklerinde hedef olarak seçecekleri yere yöneltmelidir. Biz diyoruz ki, eğitimin özü oyun çağındaki çocuğun ruhunu yetişkinliğinde

---

[343] Koçer, a.g.e., s. 143.
[344] Eflatun, Devlet, sayfa 186.

mükemmel bir insan olması için işinin erdemini gerektiren şeye karşı özellikle heveslendiren doğru bir yönlendirmedir.[345]

Ama eğitim dediğimiz şey de belirsiz kalmasın. Nitekim insanların yetişme biçimini kınarken ya da överken, kimimizin eğitimli, kimimizin eğitimsiz olduğunu söyleriz. Bazen de ticaret, denizcilik ya da bunun gibi başka alanlarda çok iyi eğitim almış kimseler için bunu kullanırız. Görüldüğü gibi, şimdi söz konusu, bunların düşündüğü gibi bir eğitim olmasa gerek; çocukluktan başlayarak erdem yolunda mükemmel bir yurttaş olma tutku ve hevesini uyandıran, hakça yönetmeyi ve yönetilmeyi bilen kişi olmayı sağlayan bir eğitim olmalı. Bence bu temellendirmemiz, bu yetiştirme biçimini ayrı tutarak yalnızca buna **'eğitim'** denmesini uygun görmektir. Paraya, beden gücüne ya da ***'us'***tan ve haktan uzak başka bir bilgiye yönelik olan eğitim bayağı, özgür insana yakışmayan, eğitim adına hiç layık olamayan bir şeydir. Şu konuda anlaşmış olalım ki, doğru eğitim almış olanlar kesinlikle iyi insanlar olurlar. [346]

Eğitim diye çocuklarda her şeyden önce erdemin oluşmasına diyorum; haz ve sevgi, acı ve nefret henüz akılla kavrayamadıkları çağda çocukların ruhunda doğru biçimde oluşursa, akılla kavramaya başladıkları zaman da uygun alışkanlıklar edinme konusunda akılla doğru bir uyum kurarlarsa, bu uyumun bütünü erdemdir.[347]

Eflatun, ***Devlet***'te olduğu gibi, ***Kanunlar***'da da eğitimin başlangıcında ruh ve bedenin uyumu için müziğe fazlaca vurgu yapmaktadır. Şarkı söylemesini ve dans etmesini bilmeyenleri eğitim görmüş saymaması, müziğe verdiği önemi ortaya koymaktadır. Eflatun, Devlet'te öngördüğü müzik eğitimine *Yasalar*'da ayrıntılar getirerek eğitim sistematiğini kanunlarla zorunlu hale getirmektedir.

Eğitim müzikle başlar. Buna söz sanatları da dâhildir.[348] Eflatun, müzik eğitimi ile ütopik devletin omurgasını şekillendir-

---

[345] Eflatun; Yasalar, sayfa 74.
[346] Eflatun; Yasalar, sayfa 75.
[347] Eflatun; Yasalar, sayfa 83.
[348] Eflatun; Devlet, sayfa 64.

meye çalışırken oldukça seçici davranmaktadır. Kendisi de müzik eğitimi aldığı halde, kurmayı düşündüğü devlette hangi makam ve ritimlerin daha uygun olduğunu Damon'a danışma gereğini duymaktadır. Ona göre ağıt, sızlanma, gevşeklik, tembellik ve sarhoş edici makamlar yasaklanmalıdır.

Makamlardan anlamam, ama öyle bir makam alalım ki, savaşta ya da zorluk karşısında kalan, yaralanan, yenilen, ölümle karşı karşıya gelen ve her türlü mutsuzluk içinde kaderine kafa tutabilen bir adamın yiğitçe davranışına uysun. Bize bir başka makam daha lazım ki, barış içinde yaşayışımıza serbestçe yaptıklarımıza uysun. [349]

Makamlardan sonra, ritimlere geldi sıra. Onların da değişik, çok çeşitli olmasını istemiyoruz. Hem yiğitçe, hem de ölçülü bir hayata uygun olmaları gerekir. Böylesi ritimleri bulunca, ölçü de, melodi de söze uyacak. Bir biçimin güzelliği ya da çirkinliği, ritmin yerinde olup olmamasına bağlıdır. Ama ritimlilik güzel söyleyişe bağlıdır, onunla karışır. Ritimsizlikse tersine. O halde az önce makamlar için söylediğimiz gibi, ritimler de sözlere uyar, sözler onlara değil. Sözün, müziğin, şeklin güzelliği, ritmin yerindeliği, bütün bunlar insanın saflığına bağlıdır. İnsan tabiatını gerçekten iyilik ve güzellikle süsleyen bir düşünce olgunluğu demek istiyorum. Öyleyse kendisine düşen görevi başarmak isteyen gençlik, her alanda bu ülküye ulaşmak için çaba sarf edecektir. Bu ülkü, resim ve bütün benzeri sanatlarda da görülür. Dokumacılıkta, nakışçılıkta, mimarlıkta ve her türlü eşya yapan sanatlarda, hatta canlıların ve bitkilerin doğasında da görülür. Çünkü hepsinde çirkinlik veya güzellik diye bir şey vardır. Biçim çirkinliği ki, buna ritimsizlik, ahenksizlik diyoruz, insanın özünün ve sözünün çirkinliğiyle kardeştir. Karşıtlarıysa, iyi öz ve sözün kardeşleri, benzerleridir.[350]

Gençlerimiz sağlam bir iklimin insanları gibi, çevresindeki her şeyden faydalansınlar, güzel ülkelerde bir meltemin kanadında gelen sağlık gibi, sanat eserleri de onların gözlerine, ku-

[349] Eflatun; Devlet, sayfa 82.
[350] Eflatun; Devlet, sayfa 84.

laklarına mutlu etkiler sağlayan birer kaynak olsun. Gençlerimiz ta çocukluktan güzelliği sevmeye, güzele benzemeye, onunla bir olmaya, kaynaşmaya özensinler. İşte eğitimlerin en güzeli budur. Hiçbir şey insanın içine ritim, düzen kadar işlemez. Müzik eğitimi gereği gibi yapıldı mı insanı yüceltir, özünü güzelleştirir. Kötü yapılınca da tersi bir durum ortaya çıkar. Gevşek ve bozuk eserler, doğadaki bozukluklar gibi, iyi yetişmiş insanın gözüne batar, kızdırır onu. Kendini iyi bir insan olarak yetiştirmek isteyen, güzeli arar, güzeli över, ondan hoşlanır ve onunla beslenir. Daha düşünmeye başlamadığı çağda tiksinir çirkinden; düşünme çağına gelince de kendisini yetiştiren müziğin düşüncesiyle akrabalığını sezer, onu sevinçle karşılar. Bunun için de eğitim bence müziğe dayanmalıdır.[351]

Yazı öğreniminde de buna benzer bir yön görüyoruz. Harflerin bütün durumlarda belirli sayılarda olduklarını, bunların tekrarlandığını öğrendiğimiz zaman, okumayı, yazmayı biliyoruz denebilir. Ondan sonra da, küçük yazılmış olsun, büyük yazılmış olsun, ayırmaya çalışırız. Çünkü biliriz ki, kişi bu duruma gelmeden, okuma yazma öğrenmiş sayılmaz. Onun için ben de şunu söylüyorum: Kendimiz de, yetiştirmek istediğimiz bekçiler de bilgeliği, yararlılığı, yiğitliği ve bunlara denk huyları, karşıtları olan kötü huylarla birlikte ve bütün durumlarda, büyük küçük her birini, her gördüğümüz yerde tanıyamazsak, iyi bir müzik eğitimi gördük diyemeyiz; çünkü bunların hepsi aynı bilginin, aynı çalışmanın konusudur. [352]

Bir insanın içinde güzel huylar varsa, dış görünüşü de bu huylara uyuyorsa, gören göz için dünyada bundan daha güzel şey olur mu? İşte müzik eğitimi gören de, böylesine içi dışı birbirine uyan düzenli kişileri sevecek, düzensiz olanları sevmeyecek. [353]

Eflatun'a göre müzik eğitiminden sonra gençlerin yetişmesinde beden eğitimi gelir. Beden eğitimi onları savaşa hazırlayacak ölçülü, akıllıca bir eğitimdir. Bu işte de insanın çocukluk-

[351] Eflatun; Devlet, sayfa 85.
[352] Eflatun; Devlet, sayfa 85.
[353] Eflatun; Devlet, sayfa 85.

tan başlayıp ömür boyunca uğraşması gerekir. Kafalarını iyi yetiştirdiğimiz insanlardan uzun uzadıya söz etmeden beden eğitiminin ana ilkelerini göstermekle yetinebiliriz: Bekçilerimiz (yöneticiler) sarhoşluktan sakınmalıdır. Bir bekçiye en az yaraşan, kendini bilmeyecek kadar sarhoş olmaktır. Öyle ya, gülünç şeydir, bir bekçinin başka bir bekçiye muhtaç olması.

Müzik eğitimiyle ilgilenecek görevliler, yasal olarak kendilerine yardımcı alma hakları bulunmaktadır. Bu kişiler görevinin önemini bilinçle kavrayarak ve sorumluluk duyarak kimleri seçmesi gerektiğini bilecek ve bu konuda hata yapmamaya çalışacaktır. Müzik ve beden eğitiminde gençler iyi yetiştirilmişse ve yetiştiriliyorsa, her şeyin doğru düzgün gittiğini hesaplayacak, ama bu iki alanda işler iyi gitmiyorsa, bunun sonucunu söylemek hiç de hoş olmayacaktır.[354]

Kız ve erkek çocukların yetiştirilmesinden ve eğitiminden söz etmek son derece doğru olacak. Doğru eğitim, bedeni ve ruhu olabildiğince güzel ve iyi kılacak güçte olmalıdır. Güzel bir beden için sanırım en basit koşul, çocukların küçük yaştan itibaren çok düzenli yaşamasıdır.[355]

Bütün hamile kadınlara hamilelik dönemi boyunca özel bir takım uygulamalar gerekir; hamile kadın aşırı ve taşkın haz ve acı altında kalmamalı, bu dönemi dingin, rahat ve sakin geçirmelidir. Hamile kadınların yürüyüş yapmasını, yeni doğan bebeği daha yumuşacıkken balmumu gibi biçimlendirmesini ve iki yaşına kadar kundaklanmasını isteyebiliriz. Ayrıca bakıcıları, çocuk yürümeyi öğreninceye kadar onları kırlıklara tapınaklara taşıyarak götürsünler. Çocuk üç yaşına kadar kucakta taşınmalıdır.[356]

Çocuğun bedensel ve ruhsal gelişimleri için temel ilke olarak şunu alabiliriz: Gece gündüz olabildiğince beslenmek ve devinmek, işte hepsi için yararlı olan bu.[357]

---

[354] Eflatun, Yasalar sayfa 293.
[355] Eflatun, Yasalar, sayfa 258.
[356] Eflatun, Yasalar, sayfa 265.
[357] Eflatun, Yasalar, Sayfa 263.

Eğitimde gevşeklik gençlerin karakterini huysuz, sinirli ve küçük şeylere karşı fazla duyarlı kılar, buna karşılık aşırı tutum ve baskı da gençlerde aşağılık duygusu oluşturur, onları, toplumla uyum sorunu olan yurttaşlar haline getirir.[358]

Üç-altı yaş arasındaki çocukların oyuna ihtiyaçları vardır. Bu yaşlardaki çocuklarda oyunlar kendiliğinden ortaya çıkar. Çocuklar bir araya geldiklerinde oyunlarını kendileri bulurlar. Üç yaşından altı yaşına kadar bütün çocuklar köy tapınaklarında bir araya gelmeli, her bir köyün grubu aynı yerde toplanmalıdır. Bunların düzeni ve eğitimiyle bakıcılar ilgileneceklerdir.[359]

Altıncı yaşını dolduran kız ve erkek çocuklar birbirlerinden ayrılacaklardır. Erkek çocuklar bir arada, kız çocuklar bir arada ders göreceklerdir. Erkek çocuklar binicilik, ok, kargı derslerini alacaklar, bunları yapmak isteyen kız çocukları bu bilgileri alabileceklerdir. Bu çocukların eğitimiyle kadın ve erkek yöneticiler ilgileneceklerdir. Verilecek dersler iki grupta toplanabilir: Biri, bedenle ilgili jimnastik, öteki de ruhun iyiliği için müziktir. Jimnastik, dans ve güreş olmak üzere iki bölümdür. Çocukluğundan itibaren akıllı ve olgun yaşa kadar ölçülü ve düzenli bir müzik içinde yaşamış olan kişi bunun tersini duyacak olursa, bunu bayağı bulur.[360]

Kent içinde üç ayrı yerde halka açık gymnasion ve okul, kent çevresinde üç ayrı yerde okçuluk ve öteki atıcılık sporları için hazırlanmış, gençlerin öğrenmesine ve çalışmasına yönelik gymnasion ve açık alan gerekmektedir. Her bir alan için ücret karşılığında tutulmuş yabancı hocalar bu alanlara yerleşecek, savaş ve müzikle ilgili bütün bilgileri öğrencilere öğreteceklerdir. Babası istemiyor diye bir öğrencinin eğitimi bırakması söz konusu bile olamaz. Her çocuk devletin malı olduğu için eğitim görmesi zorunludur. Erkekler için söylenen şeyler, kızlar için de öngörülmektedir. 'Binicilik ve jimnastik erkeklere yakışır, kadınlara yakışmaz' sözünden hiç korkmadan, erkeklerin aldığı eğitimin aynısı kızlara da verilecek. Eğitimde ve başka konular-

[358] Eflatun; Yasalar, Sayfa 263.
[359] Eflatun; Yasalar, Sayfa 266.
[360] Eflatun; Yasalar, Sayfa 269.

da kızları, erkeklerle olabildiğince bir tutmak gerektiğini söylemekten vazgeçmeyeceğim.[361]

Gymnasionlarda bedenlere savaşla ilgili her türlü ağır çalışmayı öngörüyoruz. Okçuluk, her türden atıcılık, silahlı dövüş, askeri taktik, her türlü yürüyüş, ordugâh kurma ve binicilikle ilgili ne kadar bilgi varsa. Bütün bu konularla ilgili ücretlerini devletten alan resmi hocalar olmalıdır. Gymnasi-onlarda devletin çocukları ve yetişkin erkekleri kadar genç kızlar ve kadınlar da olmalıdır. Daha genç kızlıklarında silahlı eğitim ve savaş tekniklerini öğrenmelidirler ki, büyü-yüp kadın olduklarında da taktik, savaş düzeni ve silah kuşanmayı bilsinler. Hiçbir şey olmasa bile, bir gün kenti toptan terk edip tüm orduyla dışarıda savaşmak gerekirse, çocukları ve kentin geri kalanlarını koruyabilecek kadar becerikli olsunlar. Yunanlı ya da barbar düşmanlar dışardan büyük bir orduyla gelip kapıya dayandığında, devletin varlığı uğruna bir ölüm kalım savaşı söz konusu olursa, yavruları uğruna en güçlü hayvanlara karşı dövüşerek ölümü ve her türlü tehlikeyi göze alan dişi kuşlar kadar olmayıp çabucak kutsal yerlere koşarak tapınakları dolduracak kadar kötü yetiştirilmiş kadınların varlığı devlet için bir yüzkarasıdır. Bu da insanın bütün hayvanlar içinde en korkak olduğu kanısını yaygınlaştırır.[362]

Bir yurttaşın bütün geceyi uyuyarak geçirmesi, uşaklardan önce kalkıp uyanık olduğunu göstermemesi, herkesçe utanç verici bir şey sayılmalıdır. Hele evin hanımının evde hizmetçilerce uyandırılması, uşak, hizmetçi, çocuk ve evdeki herkes tarafından çirkin bulunmalı ve bu, hanıma açıkça söylenmelidir. Herkes gece uyanık kalıp, görevliler kentte, evin hanımı ve efendisi de evde devlet ve ev işlerinin büyük bölümünü yapmalı. Zaten uzun uyku ne bedenimiz, ne de bütün bunlarla ilgili çalışmalarımız için doğal olarak elverişlidir. Uyuyan insan, bir ölü gibi, hiçbir işe yaramaz; ama içimizden kim yaşamaya ve düşünmeye en büyük özeni gösteriyorsa, uyanık kalır, ancak sağlığı için yararlı olan süreyi uyumakla geçirir, bu da fazla değildir, hele bu-

[361] Eflatun; Yasalar, Sayfa 282.
[362] Eflatun, Yasalar, Sayfa 294.

nu bir alışkanlık haline getirmişse. Bu şekilde geçirilen bir gece, bu söylediklerimizden başka, kentteki insanların ruhuna bir tür cesaret verir. Gün doğup sabah oldu mu, çocukların öğretmenlerine gönderilmesi gerekir. Zekâ pınarı henüz düzene oturmamışken kurnaz, yaramaz ve bütün canlıların en taşkınıdır. İşte bu nedenle onu birçok dizginle dizginlemeliyiz. Başlangıçta bakıcısının ve annesinin elinden çıktığında, daha çok genç ve toy olduğu için ***pedagogların*** eline, sonra da o özgür bir insana yakışan her türlü bilgiyi öğretecek olan öğretmenlerin ellerine teslim edilmelidir. Bu süreçte öğrenci, pedagog veya öğretmenlerinden herhangi biri kusurlu davranacak olursa, buna tanık olan ilk özgür insan, kusurlu olanı cezalandırsın. Şayet bu kişi cezada adil davranmazsa, büyük bir şiddetle kınansın. Yasa bekçileri arasından çocukların yönetimine seçilen kişi de sözünü ettiğimiz olumsuzluklara tanık olup da cezalandırması gereken kişiyi cezalandırmayan bu kişiyi gözetim altında tutsun; keskin bakışlarıyla çocukların yetişmesine özellikle özen göstererek ve her zaman yasalara uygun biçimde iyiye yönelterek onların içtepilerini doğruluğa yöneltsin.[363]

Eflatun'un Devleti'nde aşağıdaki eğitim-öğretim ile ilgili en belirgin görüşleri, Eflatun'dan sonra eğitim ile ilgilenen bütün filozof ve pedagoglara ilham kaynağı olmuştur.

Aritmetiğe, geometriye ve *dialektikadan* önce gelen bütün bilimlere daha çocukken başlatılmalı ve öğretim, zorla yaptırılan bir işe benzememelidir. Hür bir insan hiçbir şeyi köle gibi öğrenmemelidir. Bedene zorla yaptırılan şeyin ona bir kötülüğü olmasa bile, kafaya zorla sokulan şey akılda kalmaz. Mutlu delikanlılara, çocuklara zor kullanmayacaksın. Eğitimin onlar için bir oyun olmasını sağlayacaksın. Böylece onların yaradılıştan neye elverişli olduklarını daha iyi anlarsın.[364]

On yaşında bir çocuğun üç yıl edebiyatla uğraşması, on üç yaşına gelince de lir çalmaya başlayıp üç yılını da bununla geçirmesi uygun bir süredir. Doğru düzgün bir yurttaş olmak isteyen kimsenin bu bilgileri derinlemesine öğrenmesi gerekir. Bu

---

[363] Eflatun, Yasalar, sayfa 288.
[364] Eflatun, Devlet, sayfa 203.

sürenin yasaya aykırı olarak ne ana baba, ne de çocuk tarafından öğrenme hevesiyle ya da bıkkınlıktan ötürü uzatılması söz konusu değildir; buna uymayan kişi, eğitim onurunu yitirecektir. Bu süre içinde gençlerin ne öğrenmeleri ve öğretmenlerin ne öğretmeleri gerektiğini iyi hesaplamak gerekir. Çocuk okuma ve yazma öğreninceye kadar harfler üzerinde durmalı, belirlenen süre içinde hızlı ya da güzel yazı yazma konusunda yaradılıştan becerikli olmayan çocuklara bu konuda baskı yapılmamalı.[365]

Özgür yurttaşlar için üç bilgi alanı daha vardır: Birincisi, hesap ve sayı bilgisi; ikincisi uzunluk, yüzey ve hacim ölçme bilgisi; üçüncüsü ise yıldızların dönüşü ve bu doğal harekette birbirleriyle olan ilişkileri. Geniş halk kitlesi, bütün bunlarla derinlemesine uğraşmak zorunda değildir. Bunlar üzerinde küçük bir azınlık çalışacaktır. Bu bilgiler arasında çok haklı olarak kaçınılmaz diye tanımlananların çoğunluk tarafından bilinmemesi ayıptır.[366]

Sokrates'in ölüme mahkûm edilmesinden sonra Atina'yı terk ederek uzun bir seyahate çıkan Eflatun, Mısır'daki eğitimi de gözlemlemiştir. Ona göre Mısır'daki eğitim Atina'daki özgür yurttaşların çocukları için uygun düşmektedir.

Mısır'daki bütün çocukların okuma yazma öğrenirken bu konuda aldıkları ne kadar bilgi varsa, bizdeki özgür yurttaşların da o kadarını öğrenmeleri gerektiğini söyleyelim. Nitekim en başta sırf çocuklar için oyun arasında zevkle öğrenecekleri aritmetik dersleri bulunmuştur; elmalarla çelenkleri daha büyük ve daha küçük gruplara eşit sayıda bölme, yumruk dövüşçüleriyle güreşçileri kendi sıralarına göre ve birbiri ardından, olağan düzenleri içinde yedeğe alma ve eşleme gibi.[367]

Eflatun, çocukları yeteneklerine göre alanlara yönlendirilmesi hususunda şunları söylemektedir: Koruyuculardan (devlet yöneticileri) işe yaramaz çocuk doğarsa, bunları öteki sınıflara

[365] Eflatun, Yasalar, sayfa 288.
[366] Eflatun, Yasalar, sayfa 299.
[367] Eflatun; Yasalar, Sayfa 301.

vermiştik. Başka sınıflardan doğan koruyuculuğa yarar çocukları da koruyucu sınıfına alıyorduk. Bunda amacımız, yurttaşlarımız hangi iş için yaratılmışlarsa, yalnız o işi yapmaları, böylece birçok işe bölünmeden tek bütün kalmalarıdır. Devlet de onlar gibi bir bütün kalacak, bölünüp dağılmayacak.[368]

Bu toplumun birer parçası olan sizler, birbirinizin kardeşisiniz. Ama siz yaratan Tanrı, aranızdan önder olarak yarattıklarının mayasına altın katmıştır. Onlar bunun için baş tacı olurlar. Yardımcı olarak yarattıklarının mayasına gümüş, çiftçiler ve diğer işçilerin mayasına da demir ve tunç katmıştır. Aramızda bir hamur birliği olduğuna göre, sizden doğan çocuklar da her halde size benzeyeceklerdir. Ama arada bir, altından gümüş, gümüşten de altın doğabilir. Bunun için Tanrı, her şeyden önce önderlere, doğan çocuklara iyi bekçilik etmelerini, içlerine bu madenlerden hangilerinin katılmış olduğunu dikkatle araştırmalarını buyurmuştur. Kendi çocukları tunçla, ya da demirle katışık doğmuşlarsa hiç acımayıp, hamurlarına uygun işlere koyacak onları; çiftçi ya da işçi yapacak. Çiftçi ve işçi çocukları arasından mayaları altın ve gümüşle katışık doğanlar olursa, onları gözetecek, kimini önderliğe, kimini bekçiliğe yükseltecek; çünkü mayasında demir ya da tunç katışık olanların önderlik edeceği gün şehrin yok olacağını Tanrı buyurmuştur.[369]

...Şüphesiz bütün bu kurallar o kadar önemli değil, yeter ki koruyucular asıl büyük kuralı, tek başına her şeye yeten kuralı göz önünde bulundursunlar. Nedir bu kural? Eğitim ve öğretim... Yurttaşlarımızın kafası iyi bir eğitimle aydınlanmışsa, bütün bu meseleleri kolayca çözerler. Bir devlet işe iyi başladı mı, sudaki halkalar gibi düzen içinde genişler. Kusursuz bir eğitim ve öğretimden değerli varlıklar çıkar. Bu varlıklar da o eğitimle yoğrularak her bakımdan eskilerden daha iyi olurlar. Kısacası şu: Devletin bekçileri, eğitimin bozulmamasına bakacaklar. Ne beden, ne de kafa eğitiminde, kurulmuş düzene aykırı hiçbir yeniliğe meydan vermeyecektir. Biri tutar da, *'şair ağzından çıkan*

---

[368] Eflatun; Devlet, sayfa 103.
[369] Eflatun. Devlet, sayfa 97.

yeni sözlere bayılır insanlar' derse, bu söz tehlikelidir. Çünkü herkes şairin yeni havaları değil de, müzikte yeni makamları kastettiğini sanır. O türlü bir yeniliği de hoş görür. Müzikte yeni bir çeşidin doğması kaçınılacak bir şeydir. Bununla her şey tehlikeye girer. Damon'un dediği, benim de inandığım gibi, müzikte yol değişti mi, devletin anayasası temelinden sarsılır. İşte bence bekçilerimizin nöbet tutacakları yer burasıdır. Gerçekten de bu alanda yasalar sinsice ve daha kolay çiğnenir, kimse de farkına varmaz.

Kanuna saygısızlık buradan başlayıp yavaş yavaş gelenek göreneklerimize sızıyor, sonra da güçlenerek insanlar arasındaki davranışlara geçiyor, oradan da küstahça devletin anayasasına. Böylece ne bireylerin, ne de toplumun hayatında ayakta duran bir değer kalmıyor.[370]

Öyleyse dediğimiz gibi, çocuklarımızın oyunlarını daha başlangıçta sıkı bir düzene koymalıyız. Çünkü çocuklar oyunlarında kuralların dışına çıkarsa, büyüyüp adam oldukları zaman, kanunlara saygı göstermeleri beklenemez. Çocuklar küçükken oyun kurallarına uyarlar ve müzik vasıtasıyla düzen sevgisi içlerine işlerse, kötü yetişenlerin tersine, bu sevgi ömürleri boyunca içlerinde kalır; gittikçe daha da kuvvetlenir ve eski düzenin bozulan yanlarını kendiliğinden yoluna koyarlar. Böyle yetişenler, kendilerinden öncekilerin bir kenara attıkları, küçümsedikleri kurallara yeniden can verirler. Peki, nedir bu kurallar? Yaşlıların yanında edeple susmak, yaşlılara yer vermek, onları görünce ayağa kalkmak, ana babaya saygı göstermek, saç kesmek, giyimde kuşamda, davranışlarda geleneğe uymak. Böyle şeyleri kanunlaştırmak saflık olur. Çünkü bunlar sözle, yazıyla yaşatılacak kurallar değildir.[371]

Gördüğü eğitim bir insanı nereye sürerse, oraya gider, çünkü benzer, hep benzerini arar. Diyebiliriz ki, bir şey iyi başlarsa, zamanla daha iyiye, kötü başlarsa daha kötüye gider. Her şey sonunda kendinin son gücüne varır.[372]

---

[370] Eflatun. Devlet, Sayfa 103.
[371] Eflatun, Devlet, sayfa 104.
[372] Eflatun, Devlet, sayfa 104.

Devlet'in beşinci kitabında kadın eğitimi temkinli bir şekilde ele alınmaktadır. Kadınların da tıpkı erkekler gibi aynı eğitimden geçirilmesi, yani onların da eğitime müzik ve beden eğitimi ile başlaması istenmektedir.

Kadınları da aynı yaradılışta ve aynı eğitimi görmüş olarak düşünelim. Kadınları da erkekler gibi her şeyi birlikte yapmalarını isteyeceğiz. Ama kadınların hangi işte zayıf, erkeklerin hangi işte kuvvetli olduklarına bakacağız. Kadınların erkeklerle aynı işleri yapmalarını istersek, onları da erkekler gibi yetiştirmemiz gerekir. Erkekleri müzik ve jimnastikle eğitiyorduk. Ama belki de bu dediklerimiz, geleneklere aykırı düşecek, iş uygulamaya gelince, herkese gülünç görünecek.[373]

Devlet yönetiminde kadının kadın olduğu için, erkeğin erkek olduğu için daha iyi yapacağı iş yoktur. Yaradılıştan her iki cinste de aynı güçler vardır. Ne var ki, kadın hiçbir işte erkek kadar olamaz. Ama şunu söyleyebilirim ki, kimi kadınlar hekimliğe yatkındır, kimi değildir. Müziğe de yatkın olan ve olmayan kadın vardır. Jimnastiğe, savaşa yatkın olan ve olmayan kadın yok mudur? Ya bilgeliği seven ve sevmeyen kadın? Öyleyse bekçilik yapabilecek ve yapamayacak kadın da vardır. Demek ki, kadının yaradılışı da erkeğinki gibi devlet bekçiliğine elverişlidir. Yalnız bu yaratılış, kadında zayıf, erkekte kuvvetlidir.[374]

O zaman bu değerleri olan kadınlarla aynı değeri taşıyan erkekleri eş yapacağız. Onlar devlet bekçiliğini birlikte yapacaklar. Bekçilerimizin kadınlarına müzik ve jimnastik yaptırmanın tabiata aykırı olmadığında hemfikiriz. Koyduğumuz kanun tabiata uygun olduğuna göre, hiç de olmayacak, gerçekleşmeyecek bir şey değildir. Asıl tabiata aykırı olan bu gün yürürlükte olan düzendir. Bir kadın bekçi yetiştirmek için, erkeğe verdiğimiz eğitimden başka türlüsünü mü vereceğiz? Yaradılışları bir olduğuna göre aynı eğitimi görebilirler. [375]

---

[373] Eflatun; Devlet, sayfa 128.
[374] Eflatun, Devlet, sayfa 131.
[375] Eflatun, Devlet, sayfa 132.

Eflatun, erkekler gibi kadınları da yeteneklerine göre sınıflandırırken, seçkin bir yönetici sınıfı ortaya çıkmaktadır. Fakat bu seçkin sınıf, evlilik yaşından çocuk sahibi olma yaşına, hatta gündelik yaşayışına kadar sürekli devletin denetimindedir. Kadınlar yirmi yaşından kırk yaşına kadar çocuk sahibi olabilirler. Çiftlerden belirlenen yaşın altında ve üstünde çocuk dünyaya gelmişse, devlet bu çocuklara bakmayacak. Bu düzende doğan her kız ve erkek çocuk devletin malıdır. Bu yaşın altında ve üstünde çocuk sahibi olanlar, dine ve devlete karşı suç işlemiş sayılmaktadır. İşlenen bu suçun cezası ise, kurban ve dua törenlerinden yoksun bırakılmaktır. Devletin öngördüğü yaş altında ve üstünde doğan çocukların beslenmesini devlet üstlenmeyecektir. *'Devlet iki insanı birleştirmedikçe, bunlar birleşirlerse, kanuna karşı gelmiş olacaklar. Nişansız, dini törensiz doğan çocuk, gayri meşru sayılacaktır.'*[376]

Ona göre, özenle seçilmiş ve imtiyazı olan bu sınıfın çocukları da ana babaları gibi eğitilecek, sürü'nün cinsinin bozulmasına da engel olunacaktır. Bu seçkin sınıftan doğan çocuklar, devlet tarafından oluşturulan özel bir kurula verilmelidir. Bu kurul, en seçkin yurttaşların çocuklarını bir yuvaya yerleştirecek, şehrin belli semtlerinde oturan bakıcılar tarafından emzirilecek, fakat çocukların analarını tanımamaları için gereken özen gösterilecektir.

Eflatun'un, sakat doğan çocukların ortadan kaldırılmasıyla ilgili düşüncesi kimilerince skandal olarak değerlendirilmektedir. Gerçekte onun bu düşüncesinin pratik yönü zaten vardı ve Eflatun'un övdüğü bu durum Sparta'nın gündelik yaşamında uygulanmaktaydı. Sparta'da yeni doğan çocuklar bir kurulun önüne getiriliyordu; yaşayıp yaşamaması gerektiğine bu kurul karar veriyordu. Sakat veya zayıf doğan bebekler bu kurulun onayıyla bir uçurumdan aşağı atılıyordu.

Eflatun'un bu sıkı ve selektiv devlet düzeninde içten bağlılık ve birliktelik büyük önem taşımaktadır. Bu devlet düzeninde bütün vatandaşların aynı kazanç ve kayıp karşısında sevinç ve

[376] Eflatun, Devlet, Sayfa 136.

üzüntüleri ortak olduğu zaman devlet ve yurttaşın birlikteliği sağlamlaşmış olacaktır. Ona göre duygu birliği, mülkiyet hakkında adaletin hâkimiyeti esas olduğu zaman, her vatandaş, 'benim' ve 'benim değil' erdemiyle elin acıyan parmakları sadece o acıyı o parmakta değil, bütün vücudunda hissedecektir. Bir devlette herkesin tek başına sevinip üzülmesi, başkasının acı ve kederine aldırmaması, devlette ayrılığın, güçsüzlüğün başlamasına sebep olacaktır. Ona göre yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişki de buna benzemelidir. Örneğin bir insan parmağından yaralansa, canı ve bedeni onları yöneten başla birlikte bu yaranın acısını duymaz, parçanın derdi, bütünün derdi olmaz mı? Ne kadar küçük bir parçamız olursa olsun, onun derdiyle dertli, keyfiyle keyifli olmuş olmuyor muyuz? Onun için tek bir insana benzeyen devlet, en iyi yönetilen devlettir. Böyle bir devlette yurttaşların başına iyi kötü, ne gelirse gelsin, devlet bunu kendi başına gelmiş sayacak, onunla sevinecek, onunla dertlenecektir.[377]

Eflatun'un, ütopik devletinde bulunmasını istediği dört değer, aynı zamanda yetiştirmeyi düşündüğü kanun koyucuların, askerlerin ve yöneticilerin sahip olacağı değerlerdir. Bilgelik, Doğruluk, Yiğitlik ve Ölçülülük.

Ona göre kararlarını doğruluk üzerine bilgece verebilen kişi müzikteki ölçü gibi ölçülü olmayı öğrenir. Bu özellikleri taşıyan birinde zaten korku olmaz. Bu değerleri taşıyan erkek ve kadınlar devleti birlikte yönetecekler, savaşa da birlikte gidecekler.

Bizim kurduğumuz devlette bilgelik vardır, çünkü kararlarını bilgece verir. Bilgece karar vermek bilgi işidir. İnsanlar bilgisizlikleriyle değil, bilgileriyle karar verirler. Tabiata uygun kurulmuş bir devlet, kendini yöneten küçük bir topluluğun bilgisine borçludur. Burada bilge olması gerekenler kanun koyucular dır. Azınlıkta olan kanun koyucuların işi, aşılanan bu değerleri her yerde muhafaza etmektir. Kanun koyucular, eğitim yoluyla neden korkup neden korkulmayacağını insanlara aşılamıştır.[378]

---

[377] Eflatun, Devlet, Sayfa 138.
[378] Eflatun, Devlet, sayfa 108.

Bilirsin, boyacılar yünü kızıla boyamak istedikleri zaman, beyaz yünü seçerler. Boyanın parlaklığını sağlasın diye onu iyice yıkar, hazırlarlar, sonra kızıla boyarlar. İşte böyle boyanan kumaş, ister sabunla, ister sabunsuz yıkansın solmaz, rengini atmaz. İşte biz de savaşçılarımızı seçerken, onları müzik ve jimnastikle yetiştirirken, yaptığımız işi buna benzetebiliriz. Yüne işleyen boya gibi, kanunlar da savaşçıların içine böyle işleyecek. Tabiatları ve gördükleri eğitimin iyiliği dolayısıyla neden korkup neden korkmayacakları üzerinde sarsılmaz inançları olsun ve renkleri, bütün sodalardan ve sabunlardan daha soldurucu olan acı, korku, hırs gibi durumlarda uçup gitmesin. Şunu da kabul etmelisin ki, bu yiğitlik olmadan devlet adamı olunamaz [379]

Bir bireyin, yöneticinin, kanun koyucunun veya halkın taşıyacağı değerlerden biri de ölçülü olmaktır. Ölçü daha çok bir düzene, bir ahenge benzer. Bu, isteklerimize, tutkularımıza vurduğumuz bir çeşit dizgindir. Bu anlamın izlerini halk deyimlerinde de buluruz. Örneğin, kendini tutma, kendine hâkim olma gibi. Kendine hâkim olma tuhaf bir deyim, değil mi? Kendine hâkim olan kendinin kölesi olmuyor mu? Kendinin kölesi olan, kendinin efendisi de demek anlamına gelir. Bana kalırsa, bu deyimi şöyle anlamalı: bir insanın içinde iki yön vardır: biri iyi, biri kötü. İyi yan, kötü yanı buyruğuna aldı mı, buna kendine hâkim olma diyoruz. Tersine, kötü eğitim görme, kötülerle düşüp kalkma yüzünden iyi yan zayıflar da, kötü yanın buyruğuna girerse, bu ölçüsüzlüktür. Ölçüyse bütün yurttaşlar arasında tam bir düzen kurar. Doğruluk ise toplum yararına olan, içinde bilgelik, yiğitlik ve ölçülülük bulunan değerlerin tümüdür. [380]

Ona göre müzik ve beden eğitiminden sonra verilecek eğitim, bütün bilimleri içine alan, bütün sanatlarda ortak olan ve herkesin ilk öğreneceği, insanı gerçek varlığa götürecek bilim olan matematiktir.

---

[379] Eflatun, Devlet, sayfa 109.
[380] Eflatun, Devlet, sayfa 109.

Müzik ve beden eğitimi kişiye bilgi değil, iyi alışkanlıklar kazandırır. Armoni ve ritim yoluyla düzenli olmayı öğrenecekler, gerçeği de, masalı da gereğince öğrenmeye alışılacaklardır. ...Hesap ve aritmetik baştanbaşa sayılar üstüne döner. Savaş adamı ordusunu düzenlemek için onlara başvurduğu kadar, filozof da türeyip çoğalmalar dünyasından sıyrılıp öz varlığa ulaşabilmek için onlara başvurur... Yoksa hiçbir zaman düşüncelerine bir düzen veremez.[381]

Öyleyse, bu bilimin öğretimini zorunlu kılacağız. Devletin en yüksek işlerini görecek kimselere bu bilimi niçin edinmeleri gerektiğini anlatacağız. Edinecekleri bu bilgi üstünkörü de olmayacaktır. Salt bir kavrayışla sayıların özüne varacaktır. Ama bu sayıları tüccarların, satıcıların alım satım işlerindeki gibi kullanmayacaklar. Ruh onlarla görülen dünyanın, gerçeğin özüne daha kolay geçecek.[382]

Doğuştan sayı bilgisine yatkın olanlar, öteki bütün bilimleri çabuk kavrarlar. Sayılar kadar insana kafa işlettiren bilim az bulunur. Kalın kafalılar da zar zor bu bilgiyi edindikleri zaman, başka yararları olmasa bile, düşünme yeteneklerini artırmış olurlar. Bu sebeplerden ötürü sayılar biliminden vazgeçmeyeceğiz. Tersine, en iyi kafaları onunla besleyeceğiz.[383]

Eflatun, öğretimin başına matematiği koyduktan sonra, bu bilime bağlı olan geometriyi ikinci sıraya koymaktadır. Geometri harp sanatı için faydalı olduğu gibi, diğer bilimleri daha iyi anlamanın yolunu açmaktadır. Ona göre geometri bilenle bilmeyenler arasında uçurumlar vardır. Kendisi bir bilim olan ve diğer bilimleri daha iyi anlamaya yarayan geometrinin asıl faydası, insanı 'iyi' ideasını daha iyi görmeye götürebileceği düşüncesidir.

Savaşla ilgisi bakımından bunun işimize yarayacağı su götürmez. Bir orduyu yerleştirmede, kaleleri elde etmede, çatışmalarda bir komutan ne kadar geometri bilirse, o kadar ustadır.[384]

---

[381] Eflatun, Devlet, sayfa 193.
[382] Eflatun, Devlet, sayfa 193.
[383] Eflatun, Devlet, sayfa 194.
[384] Eflatun, Devlet, sayfa 194.

Üçüncü öğretim bilimi iki boyutluları, düzeyleri inceleyen geometriden sonra, derinlik boyutunu inceleyen üç boyutlular geometrisi gelmektedir.

Eflatun'un Devlet'inde gençlere verilecek öğretimin dördüncüsü astronomidir. Çiftçi ve denizci gibi, ordu komutanı da yılın, ayın, mevsimlerin hangi anında olduklarını bilmek zorundadır. Bu bilimin bireysel ve toplumsal faydalarının yanı sıra, ruhun gözünü açması, ışıklandırması, onu körleştiren, bozan türlü kaygıları silmesidir.[385]

En son aşamada da öğretilen bilimlerin arasındaki ilinti ve yakınlığı bulma, düşüncelerini savunabilme, varılması gereken bilgiye varabilme metodu olan; duyuların hiçbirine başvurmadan, yalnız aklı kullanarak her şeyin özüne varmayı ve iyinin özüne varmadıkça durmamayı, bu yolla görülen ve kavranan dünyanın sonuna varan dialektika metodu gelmektedir. '*Sadece dialektika metodu, varsayımları birer birer atarak, ilkenin ta kendisine yükselir. Orada da kendini sağlama bağlar. Yalnız o, ruhun gözünü, gömülü olduğu dünyanın çamurundan kurtarır ve saydığımız bilimleri kullanarak yüceltir onu.*'[386]

Bedeni sert yapan jimnastikten, ruhu yumuşak yapan müzikten sonra verilecek matematik, geometri, astronomi ve dialektika bilimleri kimlere, hangi yaşlarda ve nasıl verilecek? Bu öğretim sisteminde izlenecek yol ne olacaktır? Eflatun, devlet yöneticililerini seçerken gösterdiği hassasiyeti, bu konuda göstermektedir. Yani en dayanıklı, en yiğit ve mümkünse en güzeli. Bunlar dışında, o, kişinin iyi huylu, aklı başında, verilecek eğitime elverişli yaradılışta olmalarını istemektedir. *Bu yaradılıştan anlayış gücü ve öğrenme kolaylığı demek istiyorum. Bellediklerini unutmayacaklar, yorgunluk nedir bilmeyecekler, işin her türlüsünü sevecekler.*[387]

Ölçü, yiğitlik, büyüklük gibi öteki bütün değerler karşısında da doğuştan bozuk olanla olmayanı ayırt etmeliyiz. Aksi takdirde insanlar da devletler de değerleri ararken kendilerini körü körüne sakatların, kötü dostların, kötü devlet adamlarının elleri-

[385] Eflatun, Devlet, sayfa 195.
[386] Eflatun, Devlet, sayfa 200.
[387] Eflatun, Devlet, sayfa 202.

ne bırakırlar. Bütün bunları akıllıca önlemek bize düşer. Beden ve kafaları düzgün olan insanları alır, onları bunca çetin çalışmalardan geçirirsek, doğruluğun bize bir diyeceği kalmaz. Bu şekilde devleti de anayasayı da korumuş oluruz. Ama kötü yaradılışlı insanları yetiştirirsek bunun tersi olur.[388]

Eflatun Lysis/Lakhes (Dostluk/Cesaret) adlı kitabında ise çocukları cesur yetiştirmenin öneminden söz etmektedir. Yine Sokrates'in başrolde olduğu diyalog tarzındaki bu kitapta gençlere silahlı eğitimin verilmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir. "Bence gençlerin bunu öğrenmesinde birçok yönden yarar var. Bir kere, boş zamanlarını geçirdikleri diğer eğlencelere kendilerini kaptırmak yerine, bu çalışmaya yönelmeleri çok iyi olur. Diğer çalışmaların hiçbirinden geri kalmadıkları gibi, bu çalışma onların güçlerini artırır. Bu çalışma özgür insana en yakışanıdır. Çünkü pehlivan olarak katılıp onur kazanmaya çalıştığımız güreşlere hazırlanmanın tek yolu vardır, o da savaş silahlarını kullanmayı öğrenmektir. Bunu öğrenmek, savaşta diğer savaşçılarla birlikte saf tutup çarpışmak gerektiğinde de yararlı olur. Sonra silah kullanmayı bilmek insanda bir başka güzel bilgiye istek uyandırır. Çünkü silahla dövüşmeyi öğrenmiş olan kişi, ondan hemen sonra gelen bilgiyi de, yani askerleri yönetmek bilgisini de öğrenmek ister. Bu bilgiyi edinip bunun tadına varınca artık kendini yüksek komuta bilgisine verir. Görülüyor ki, savaşla ilgili olan bütün bilgiler, bütün çalışmalar güzeldir ve öğrenilmeye değer. Silah kullanma bilgisi ise bu doğrultuda atılan ilk adımdır."[389]

F- Aristoteles (Aristo) : (M.Ö. 384–322)

Küçük bir Makedon kenti olan Stageria'da dünyaya gelir. 17 yaşında Eflatun'un Atina'daki akademisine (Akademia) girer ve onun en parlak öğrencilerinden biri olur.[390] Aristo, bu Akademia'da, hocası Eflatun'un ölümüne kadar yirmi yıl bo-

---

[388] Eflatun, Devlet, sayfa 202.

[389] Platon, Seçmeler, Sayfa 115, 2. Basım, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Yayınları, İstanbul, 2004

[390] Aristoteles, Eğitim Üzerine, Hazırlayan John Burnet Sayfa 1, Çeviren Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul, 2008

yunca onun derslerine devam eder. Daha sonra üstadının da teşvikiyle Asos kentine gider. Burada özgün bir okul kurar. Bu okulda yaşambilim üzerine çalışır.

M.Ö. 343 yılında Makedon Kralı Filip'in sarayına, oğlu İskender'in eğitimini üstlenmek üzere çağrılır. Aristo, genç şehzadeyi on üç yaşından on yedi yaşına kadar sadece dört yıl eğitme fırsatı bulur. Bazı kaynaklara göre bu süre üç yıldır. 'Aristo, İskender'in hocası olarak, üç yıl Makedonya Sarayında kaldı.'[391] Filip'in ölümü üzerine Aristo'nun eğitiminden geçen İskender tahta geçer. Aristo'dan tabiatı sevmeyi, ilime saygı duymayı öğrenen İskender, ilim kıskançlığına varan ruh haliyle hocasına: *"Bana öğrettiğiniz ilimler, herkesin malı olursa, diğer insanlara ne ile üstün geleceğim? Ben insanlara kuvvetten ziyade ilimle üstün gelmek istiyorum."*[392] dediği rivayet edilmektedir. Bu rivayetin ne kadar doğru olduğu bilinmez, fakat 20. yüzyıl filozoflarından Bertrand Russel'a göre Aristo, İskender'i hiçbir zaman felsefeden anlamamış, onu dikbaşlı ve tembel bir çocuk olarak düşünmüş ve bu iki büyük adamın bağlantısı bütünüyle ayrı dünyalarda yaşamışlar gibi verimsiz olmuştur.

Aristo, İskender'in tahta geçmesiyle Atina'ya dönerek Üstadı Platon'un kurduğu Akademia'ya rakip olacak Lykeum'u kurar. Burada on iki yıl ders verir. Büyük İskender'in Asya seferi sırasında ölmesiyle Makedon karşıtı bir tepki ortaya çıkar. Makedoncu sanılan Aristo'ya karşı dine saygısızlık davası açılır. Sokrates gibi, fikirleri sebebiyle suçlanan Aristo, kendi deyişiyle, Atinalılara felsefeye karşı ikinci bir suç işlemeleri fırsatını vermemek için M.Ö. 323 yılında Atina'yı terk ederek annesinin memleketi olan Eğriboz adasına sığınır. Ertesi yıl 62 yaşında burada ölür.

Aristo, İskender'in Asya seferine çıkmasıyla Makedonya'dan Atina'ya döndü. M.Ö. 335 tarihine doğru *Lykeion* (Lykeum) adıyla büyük ün kazanan felsefe okulunu kurdu. Ancak Aristo'nun okuluna bir isim daha verilmiştir. *Peripatos*

---

[391] Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, Sayfa 19, Adam Yayınları, 1985
[392] Koçer, a.g.e., s. 153.

Okulu. Okula bu adın verilmesi, derslerin ve bilimsel tartışmaların okulun gölgeli, ağaçlıklı yollarında gezinerek yapılmasından kaynaklanır.[393] Müslümanların Yunan medeniyeti ve felsefesiyle tanışmalarıyla birlikte bu kavram biraz değişerek Arapçadaki yerini aldı. Arapçada yürümek anlamına gelen ***'mayiş'*** fiilinden felsefe öğrencisi anlamına gelen meşaiye kavramı türemiş oldu.

Aristo, kendi okulu Lykeum'u kurmadan önce uzun süre Akademia'nın bir üyesiydi. Doğal olarak profesyonel bir düşünürün yaşam yolunu tuttu. Güneşin altında -ve Aristo'nun bilgi alanı söz konusu olduğunda güneşin üzerinde- hiçbir sorun onun ilgi alanı dışında kalmamıştır. Önemli her konuya ılımlı, sağduyulu yanıtlar veren, kapsamlı ve sıkı bir akıl süzgecinden geçirilmiş bir felsefe ortaya koydu ve gerisinde izleyicilerinin uğraşacakları pek az cevaplanmamış soru bıraktı.[394]

Aristo, İskender'in yardımıyla bitki ve hayvanlara ait birçok malzeme toplatmış ve dünyanın ilk hayvanat bahçesini kurmuştu. Bunun dışında o, 158 devletin yapı ve idare şekilleriyle ilgili bilgi toplatmış, bunların üzerinde karşılaştırmalı incelemeler yapmıştır. Bunların hiçbiri günümüze kadar gelememiş, sadece bir tanesi, 'Atinalıların Devlet Teşkilatı' yakın zamanlarda bulunmuştur.[395]

Tarihçiler bu okulun işleyişine dair bazı bilgiler aktarırlar: Her on günde bir yenilenen bir amir disiplini sağlamakla görevliydi. Öğrenciler belirli günlerde verilen ziyafetlerde toplanırlardı. Aristo, her gün iki ders verirdi; daha doğrusu iki gezinti yapardı. Yürüyerek ders vermek onun âdetiydi.[396] Bazı kaynaklarda yürüyerek ders anlatan filozofun Aristo değil, Eflatun olduğu belirtilmektedir.

Aristo, Paripatos denilen okulunun başında on üç yıl kalarak bilimsel ve felsefi çalışmalarda bulundu. Bu okul onun ölümünden sonra da Eflatun'un Akademia'sı gibi yüzyıllar boyu felsefenin merkezi olarak varlığını devam ettirdi.

---

[393] Aster, a.g.e., s. 202.
[394] McNeill, a.g.e., s. 127.
[395] Berkes, a.g.e., s. 20.
[396] Koçer, a.g.e., s. 152.

Aristo, okulu ile birlikte bilimde uzmanlık ve işbölümü de başlatmıştır. O, herhangi bir konuyu düzenli bir şekilde inceleyen ilmi eserler vermiştir. Âlemi ayrı ayrı alanlara ayırıp her alan için ayrı bir ders kitabı yazan ilk bilgin Aristo'dur.[397]

Bir filozof olarak Aristo, kendinden önceki filozoflardan birçok yönüyle ayrılır. İlk kez bir öğretici gibi yazan odur. Denemeleri sistematiktir, mantıksal tartışmalar kapsamlı başlıklarla bölünmüştür. Mesleği öğretmenlik olan bir kişidir Aristo.[398]

Aristo, Eflatun gibi site görüşüne ana hatlarıyla katılmıyor. Siteyi onun gibi organik bir birlik halinde düşünmüyor. Sadece bir yığın fertlerin meydana getirdiği bir topluluk gibi görüyor; onun her şeyden önce değer verdiği şey, bireyin görüş tarzı, bireyin mutluluğudur. Fakat bunu söylemekle beraber, iddiaları Eflatun'un iddialarından pek farklı değildir. İnsan, kendi aklına boyun eğmekle mutluluğa kavuşur. Öyleyse insanı erdem için eğitmek gerekir. Bunu yapabilmek için ona nefsine hâkim olmasını, kendi kendini idare etmesini sağlayacak alışkanlıklar kazandırmak, doğuştan gelen tabiatını değiştirmek gerekir. Fakat insan toplum dışında yaşayamayan, ancak iyi organize edilmiş, erdemli insanlardan oluşmuş bir devlet kadrosu içinde mutlu olabilen 'siyasi bir hayvan'dır. Görülüyor ki Aristo, insanın site içinde yetiştirilmesi gerektiği sonucuna varıyor. Bunun için de, özel öğretimin çürüklüğünü ortaya koyuyor ve eğitimi, devletin görevleri arasında sayıyor.[399]

En açık şekilde ifade edilmiş ve tabiatıyla bütün Yunanlıları ilgilendiren önemli bir fikri yine Aristo'da buluyoruz; ona göre gerçek eğitimin amacı, kesinlikle teknik hazırlık dediğimiz şey değil, fayda gözetmeyen bir kültür kazandırmaktır. Ancak böyle bir eğitimi, boş zamanlarını değerlendiren, maddi geçim endişesinden kurtulmuş özgür bir insan isteyebilir. Eğitim, insanı salt düşüncesini işletmeye, sanat zevkini tatmaya, zamanını akıllıca kullanmaya götürmelidir. Çalışmaya hazırlık, çıraklık, teknik araştırma gibi ne çeşit faaliyet varsa, tümü hür olmayan insanın

---

[397] Koçer, a.g.e., s. 152.
[398] Russel, a.g.e., s. 299.
[399] Lief- Rustin, a.g.e., s. 18.

işidir. Bu tarz düşünceler günümüzde de yok değildir. Çevremizdeki birçok davranışların arkasında bunları kolayca bulabiliriz.[400]

Aristo'nun ahlâk hakkındaki düşünceleri çocukların eğitimine temel teşkil ettiği için bunların üzerinde biraz durmakta fayda bulunmaktadır. İnsanların bilinçli etkinlikleri yani bilimsel araştırmaları, hareket ve niyetleri bir amaca yöneltilmiştir. Bu amaçlar ya gerçek ya da zahiri olur. Bunların arasında hareketlerimizin son amacının olması gerekir. Bu da en yüksek iyilik, en yüce hayırdır. Amaca ulaşmak için bu yüksek amacın iyiden iyiye bilinmesi lazımdır. Tıpkı ok atan bir adamın hedef noktasını iyice tayin etmesi gibi.[401]

Aristo, bilimleri teorik, pratik ve poetik olarak üçe ayırır. Bilim kendini, kendisi için incelediğinde teoriktir; davranışlar için kuralları oluşturduğunda pratik olmaktadır. Bilim faydalıyı, güzeli, iyiyi araştırdığında ise poetiktir. Etik, pratiğin içinde yer alır. Karakterin incelenmesi üzerinde durur; çünkü en yüce pratik bilim, toplumsal bilim olan politika bilimidir.

Ona göre her sanat, her bilimsel araştırma, her eylem ve isteyerek seçme; bir iyiye yönelme çabası içindedir. İyi ise, her şeyin yöneldiği, eğilim duyduğu amaçtır. Ayrıca iyi, insan için olandır. İnsan için iyi, kendi başına bir amaç olmalıdır. Yani herhangi bir şeye erişmek için bir araç olarak değil, kendisi için seçilmelidir. İnsan iyiyi, bu amaç için kendi kendine seçmelidir; çünkü en yüksek iyi, aynı zamanda insanı mutluluğa götürür. Mutluluk, ahlâka uygun eylemde, erdemli eylemde bulunmaktır. Ahlâkî bir eylemde bulunmak isteyen kimse, yalnız doğruyu yapmakla kalmamalı, aynı zamanda doğru düşünmelidir de. İnsan, kendi eylemlerinin yaratıcısıdır. Bundan dolayı, iyi ya da kötü olmak elimizdedir. Bu seçimi yapmada insan özgürdür. Ahlâkî eylem, pek azdan ve pek çoktan kaçınan, (ifrat-tefrit) 'doğru olan orta'yı bulan eylemdir. Doğru olan ortayı bulma becerisi insanlara alıştırmalar yoluyla kazandırılır. Aristo, doğru eylemleri yiğitlik, cömertlik ve adalet olarak sınıflar. Ona göre

[400] Lief.-Rustin, a.g.e., s. 18.
[401] Kanad, a.g.e., s. 157.

yiğitlik, delicesine atılganlıkla korkaklığın arasında bulunan orta yoldur; cömertlik, müsriflikle cimriliğin ortası; adalet ise, haksızlık yapmamak ve haksızlığa uğramamanın ortasıdır ki, buna itidal, sağduyu demek yanlış olmaz.[402]

Ona göre İyi, mutluluktur. İyi eylemleri yapmamızın iki sebebi vardır; ya doğrudan iyi oldukları için yaparız ya da mutlu olmak için. Bu takdirde en yüksek hayır ve en yüksek mutluluk, insanın son amacını oluşturur.

Her bilim ve her uğraş bir iyiyi hedefler. O zaman şu soru ortaya çıkar: Siyasetin vücuda getirmeyi hedeflediği 'iyi' nedir? Diğer bir ifadeyle, bütün pratik iyilerin en yükseği hangisidir? Buna bir isim koyma konusunda şöyle genel bir fikir birliğiyle karşılaşıyoruz; çünkü hem çoğunluk hem bilgeler ona mutluluk diyorlar ve 'iyi' yaşamanın, 'iyi' durumda olmanın mutlulukla aynı şey demek olduğunu varsayıyorlar. Fakat mutluluğun ne olduğunu sorduğumuzda ise bir görüş ayrılığı ile karşılaşıyoruz ve çoğunluğun görüşleri bu noktada bilgelerin görüşleriyle uyuşmuyor.[403]

Acaba mutluluğun mahiyeti nedir? Bunun kısaca cevabı, insanın kendisine verilen görevi yapmasıdır. Bu görevler insanı diğer yaratıklardan ayıran özellikler taşır. Her şeyden önce insanın kendi yaşamsal görevini bilmesidir. Hayatta kuru kuruya yaşamak mutluluk değildir. Zira bu durum bitkilerde de vardır. Sonra mutluluk maddi arzuları yerine getirmekten de ibaret değildir. Çünkü bu hal hayvanlarda ve insanlarda beraber bulunur. O halde insanı bitki ve hayvanlardan ayıran bir nokta kalıyor ki, o da akılla donatılmış olan insanın kendi iradesini ve hareketlerini akla göre ayarlamasıdır. Demek oluyor ki, insanların hayati görevleri, ruhun akla uygun bir şekilde veya akılla bağdaşacak bir şekilde etkin olmasıdır. [404]

Aristo'ya göre birey özel amaçlar peşinden koşamaz. İnsan, tabiatı itibariyle devlet hayatı için yaratılmış bir varlıktır. Bunun için ahlâk bilimi siyasetle tamamlanmalıdır. Bireylerin olduğu

---

[402] Prof. Dr. Veysel Sönmez, Eğitim Felsefesi, Sayfa 20.
[403] Aristoteles, Eğitim Üzerine, Sayfa 31.
[404] Kanad, a.g.e., s. 158.

gibi, devletin de amacı yurttaşların mutluluğunu sağlamaktır. Devletin ve kanun koyucuların üzerinde önemle duracakları konu, eğitimdir. Fakat onun öngördüğü eğitim bütün toplumu içermemektedir. Ama sağlayacağı fayda itibariyle aşağı sınıftan insanların da bazı şeyleri öğrenmesini istemektedir. Onun eğitimi sadece yurttaş olacak çocuklar içindir. Kölelere yemek pişirmek gibi basit ama yararlı sanatlar öğretilebilir. Bu zaten eğitimin bir parçası değildir.[405]

Ona göre eğitim felsefesinde eğitim sanatı, siyaset biliminin bir parçasıdır ve bu yüzden teorik ya da spekülatif değil, pratik bir bilimdir. İnsan ruhu iki katlı veya çift yönlü bir doğaya sahip olduğundan eğitimin de çift yönlü bir amacı olacaktır. Öncelikle eğitim devletin refah ve mutluluğunu yükseltme ihtimali olan işleri gerçekleştirecek bir kişiliği yoğurmayı hedefler. İkinci olarak ruhu, pratik ihtiyaçlar giderildiğinde, mümkün hale gelecek olan serbest zamanı doğru bir şekilde değerlendirmeye hazırlamayı hedefler.[406]

Aristo, birçok konuda olduğu gibi, eğitim konusunda da hocası Eflatun'dan ayrılmaktadır. Eflatun, Devlet'te eğitim ile ilgili düşüncelerini ideal devlet düşüncesi perspektifinde dile getirmektedir. Başka bir deyişle onun eğitimi daha çok kuramsaldır. Aristo'nun eğitim felsefesi daha realisttir.

Aristo, pedagojisini insan bilgisinin sağlam temelleri üzerine kurmaya çalışmıştır. İnsan, duyu organları bakımından varlıkların en yeteneklisidir. O, yaşama bakımından bitkilerle ve hayvanlarla, duyu ve algı bakımından ise birçok noktada hayvanlarla benzerlik gösterir. Fakat insan akıl ve konuşma yeteneğiyle diğer bütün varlıklarda üstün bir durumdadır. Akıl ve dille insan iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırma yeteneğine sahiptir. Bu yeteneğin gelişmesi, bireyin aldığı eğitim durumuna göredir. Eğitimin amacı işe yararlık değil, erdemdir.[407]

Bilimler, güzel sanatlar ve pratik düşünceler çoğunlukla aklın işidir. Bunlar zamanla gençlere öğretilebilir. Faziletli hare-

---

[405] Russel, a.g.e., s. 335.
[406] Aristoteles, Eğitim Üzerine, Sayfa 31.
[407] Russel, a.g.e., s. 335.

ketlerde de aklın rolü büyüktür. Fakat ahlâki hareketlerde bilgiden ziyade alışkanlığın önemi çok daha üstündür. İnsanın hayattaki başlıca amacı mutluluktur. Mutluluk, mükemmel bir yaşam için mükemmel pratik etkinlikleridir ve mutluluk özellikle mükemmel hareketlerin tümü sayılan erdeme dayanır. Müzik ve heykeltıraşlıkta alıştırma nasıl önemli rol oynuyorsa, ahlâki hareketlerin alıştırmaları ve uygulamasıyla da erdem oluşur. [408]

Aristo'ya göre her ahlâki hareketin mükemmelliği, düşüncelerin uç noktalarında değil, ortasında bulunur. Ne var ki, bu ortalama hal genel bir kural değildir ve insandan insana değişir. Bir erkeğin, bir kadının veya bir çocuğun erdemindeki aşırılıkların ortası aynı değildir. Erdemlerin eğitimi genel olarak sosyal hayata, devlet hayatına tâbidir. Devlet veya cemiyet mantıkî veya gerçek olarak bireyden önce gelir, çünkü cemiyet, bireylerin yaşama imkânlarının başlıca şartıdır. İnsan, tabiatı itibariyle devlet veya cemiyet hayatı için yaratılmıştır. Devletin amacı, mutlu ve mükemmel birer aile ve toplum hayatı yaratmaktır. Devletin yaşaması, bireylere anayasaya ve kanunlara uygun bir eğitimin verilmesiyle mümkündür. İnsanlar devletin yapısına uygun bir eğitime tabi tutulmazlarsa, en iyi kanunların da değeri kalmaz.

Pedagojik yaklaşımlarda Aristo ile Eflatun arasındaki en büyük ayrılıklardan birisi de aile ve ailenin çocuk üzerindeki etkisidir. Aristo, eğitimde ailenin rolünün büyük olduğuna vurgu yaparken, Eflatun, eğitim işinde asıl görevin devlete ait olduğunu söylemektedir. Buna rağmen Aristo da okul eğitiminin gereğini reddetmemektedir.

Ona göre erdemler ve ahlâki davranışlar doğuştan değildir; bunlar doğamıza da zıt değildir. Eğer bunlar doğamıza zıt olsalardı, bunlara alışmak imkânsız olurdu. Demek oluyor ki, insanlarda iyiliğe doğru bir yetenek vardır. Yeter ki alışkanlık yoluyla yeteneklerimizi harekete geçirmiş olalım. Eğitimde alışkanlık esastır. Eğitim, öğretim yoluyla oluyorsa da eğitimde alışkanlığın büyük etkisinin olduğu unutulmamalıdır. İnsanı insan yapan

---

[408] Kanad, a.g.e., s. 160.

üç temel esas bulunmaktadır. Bunlar doğa, alışkanlık ve öğretimdir. Alışkanlıklar diğer iki unsura göre daha ağır basmaktadır.

Eğitimde ahlâki bilgilere öncelikle ruhu hazırlamak gerekir. Tarlaya tohum atmadan önce nasıl tarlayı hazırlamak gerekiyorsa, ruhu da bu şekilde hazırlamak gerekir. Eğer ruh, bilgilere karşı istekli olursa, o zaman ahlâk problemlerini başarıyla öğretmek mümkün olur. Ruhun hazırlanması birinci derecede alışkanlıklarla olur. İyi alışkanlıklar oluştuktan sonra ahlâki kurallar çocuğa iyi etki yapabilir. [409]

Eğitimde hangi noktalara dikkat etmeli ve eğitimin amacına ulaşması için ne gibi vasıtalara başvurulmalıdır? Bunları bulmak için öncelikle üç hususu göz önünde bulundurmak gerekir:

1. Zorunlu ve hayata faydalı olan hususlar:

Bunlar gençlere ve özgür kişiye yakışacak tarzda ve ancak gerekli olduğu kadar öğretilmelidir. Küçük zanaatlar, gündelik fayda sağlayan ve bedene zarar veren işler çocuklara öğretilmemelidir. Hatta güzel sanatlar bile genel eğitim ve öğretime yetecek kadar gösterilmelidir.

2. Erdeme götüren hususlar:

Burada çocukları her şeyden önce sağduyuya alıştırmak gerekir. Bu alışkanlık sayesinde zorlukları yenmekten doğan acılar şiddetini kaybeder.

3. Kuramsal öğretime götüren hususlar:

Bunlar da dilbilgisi, jimnastik, musiki ve grafiktir. Grafik ve dilbilgisi daha çok pratik hayat için faydalıdır. Jimnastik (beden eğitimi) ise cesaret eğitimi bakımından gereklidir. [410]

Bir biyolog olarak Aristo eğitimde doğa yasalarının dikkate alınmasını istemektedir. Eğitim sürecinde çocuğun doğal özellikleri dikkate alınmalıdır. Fakat ona göre eğitim daha çocuk doğmadan başlamalıdır.

---

[409] Kanad, a.g.e., s. 162.
[410] Kanad, a.g.e., s. 162.

Gençlerin beden gelişimlerini en iyi şekilde sağlamanın yolunu ararken, yasa koyucunun görevi, işe en başından başlamak olduğuna göre, yasa koyucu ilkin ana-baba adaylarının hangi yaşlarda evleneceklerini, hangi yaşlarda çocuk sahibi olabileceklerini düzenlemek olmalıdır.[411]

Aristo'ya göre eşler arasındaki yaş farkı fazla olmamalıdır; aynı zamanda çiftler ne çok erken yaşlarda ne de geç yaşlarda çocuk sahibi olmalıdır. Ailenin düzeni için ebeveyn ve çocuk arasındaki yaş farkı fazla olduğunda sorun çıktığı gibi, az olduğunda da sorun çıkmaktadır. Ona göre çok geç ve çok erken yaşlardaki evlilikten doğan çocukların sakat olma ihtimali fazladır. Aristo, evlenme alt sınırını kızlarda on sekiz, erkeklerde otuz yedi olarak öngörmektedir.

Eflatun gibi, Aristo da hamilelik döneminde annelerin sağlıklı beslenmelerinin, fazla yorucu olmayan beden hareketlerinin, yürüyüş yapmalarının öneminden bahseder.

Bebeklik döneminde çocuklara bol bol süt verilmesi bedenleri için çok yararlıdır. Fakat sütlerine şarap katılması onları bozabilir.[412] İlk dönemlerinden itibaren çocuklara yaptırılması mümkün olan hareketlerin her türlüsü çok yararlıdır. Bazı milletler, bebeklerin henüz yumuşak olan bacaklarının çarpıklığını önlemek için bazı mekanik araçlar kullanıyorlar. Çocukları daha bebeklik dönemlerinden itibaren soğuğa alıştırmak gerekir. Bu alışkanlık ilerde daha sağlıklı olmalarına neden olacağı gibi, savaş etkinliklerine de faydalıdır. Yunanlı olmayan bazı toplumlarda yeni doğmuş bebekleri soğuk nehir suyuna daldırma (çelikleme) geleneği vardır; bazıları da, örneğin Keltler de çocukları çok az giydirirler. Çocukların bu gibi şeylere alıştırmanın imkân dâhilinde, erken olmasında fayda bulunmaktadır. Genç bedenin sıcaklığı, soğuğa dayanma eğitimi için pek uygundur.[413]

---

[411] Aristoteles, Politika Sayfa 226, Çeviren Mete Tunçay, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006

[412] Bundan, o dönemde çocuklara verilen süte şarap katıldığı veya şarap içen kadınların sütüne geçtiği düşünülebilir.

[413] Aristoteles, Politika Sayfa 229.

Aristo'ya göre beş yaşına kadar çocuklara bir şeyler öğretmeye kalkışmak veya gelişimlerini engelleyecek işler yaptırmak doğru değildir. Bununla birlikte çocukların hareketsiz kalmalarına da izin verilmemelidir. Gerçi çocuklar, doğası gereği, sürekli devinim halindedirler; tükenmez bir enerjiyle uyku saatleri dışında zamanlarının çoğu oyunla geçer. Fakat Aristo, çocuk oyunlarının da büyükler tarafından yönlendirilmesinden yanadır ki, Eflatun da oyunların belli kurallar ve disiplin içinde olması gerektiğini söylemektedir. Aristo'ya göre bu yaştaki çocuklara hangi türden öykü ve masalların anlatılacağı konusunda bile belli bir disiplin gerekmektedir.

Beşinci doğum günleri geçince, çocukların öğrenecekleri şeylerin sadece gözlemle öğretilmesi gerekir. Ondan sonraki eğitim iki aşamaya bölünebilir: Yedi yaşından ergenliğe, ergenlikten yirmi bir yaşının tamamlanmasına kadar. Yaşamı yedişer yıllık dönemlere bölenler büsbütün yanılmamaktadırlar; gerçekten biz de doğanın yaptığı bölümlere uymalıyız. Çünkü her türlü eğitim ve öğretim doğanın bıraktığı boşlukların doldurulmasını amaçlar. Bunun için de bizim bu soruları araştırmamız gerekiyor: birinci olarak, erkek çocukların eğitimi için bir sistem koymalı mıyız? İkincisi, bu işi kamusal bir yetkiye mi vermeli, yoksa şimdiki şehirlerde genellikle yapıldığı gibi özel ellere mi bırakmalıyız? Üçüncü olarak da, eğitim sisteminin nasıl olacağını tartışmalıyız[414]

Çocuk denetçileri denilen görevliler, bu yaştaki çocuklara ne gibi öykü ve masallar anlatılacağını kararlaştırmaya özen göstermeliler; çünkü şimdi dinleyecekleri her şey ilerideki okul dönemleri için bir hazırlık sayılır. Bu nedenle, oyunları geniş ölçüde, daha sonra ciddi olarak yapacakları şeylerin bir öykünmesi ya da prova edilmesi tarzında olmalıdır.

Yasalar'*[415]da önerildiği gibi, küçük çocukların ağlamalarına engel olmak yanlıştır; ağlamak, aslında bedenin büyümesi için faydalı bir akciğer idmanıdır. Oyun, hareket (beden eğitimi)

---

[414] Aristoteles, Politika Sayfa 231.

* Eflatun'un Yasalar adlı yapıtının eğitim ile ilgili bölümünde benzer fikirler bulunmaktadır.

ve dinlenmeye ayrılan zaman dışında, çocukların başında olan görevliler, çocukların kölelerin yanında çok az zaman geçirmelerini özellikle gözetmelidirler. Bu yaştaki çocukların, soyluluğa aykırı şeyler kapmaya eğilimleri vardır.[416]

Aristo kadar çocukların küfür, kaba söz ve hareketlerini ciddiye alan çok az düşünür vardır. O, bu söz ve hareketleri hayâsızlık olarak niteler ve bu sözleri kullanan ve bu tür davranışlarda bulunan gençlerin kırbaçlanmasını istemektedir.

Genel olarak yasa koyucu, her türlü hayâsız sözü devletten kovmalıdır. Hafiflik ederek söylenen ayıp bir söz, o ayıp işin yapılması sonucunu verecektir. Bunun için hayâsızlık özellikle çocuklardan uzak tutulmalı, onların bu sözleri işitmelerine ya da bu sözleri kullanmalarına izin verilmemelidir. Her hangi bir gencin yasaklanmış şeylerden birini yaptığı ya da söylediği görülürse ve bu genç soylu ise ama yaşı ortak sofraya oturmasına elverecek kadar büyük değilse, kırbaçla cezalandırılması gerekir. Daha büyük bir gençse, özgür doğumluların ayrıcalıklarından yoksun bırakılmalıdır, çünkü bir köle gibi davranmıştır. Her türlü hayâsız konuşmaya izin vermediğimiz gibi, aynı çeşitten resimlere bakmayı ve ahlâksız içerikli kitapları okumayı da yasaklamalıyız. Onun için yasanın kendilerine ayıp şeyler yapma ayrıcalığını tanıdığı tanrıların sunaklarından başka hiçbir yerde yakışıksız eylemleri gösteren heykel ya da resim bulunmamasını sağlamak yöneticilerin ödevi olmalıdır.[417]

Fakat gençlerin şölenlerde uzanıp içki içmeye hak kazanacakları yaşa gelinceye kadar komedi temsillerini seyretmemeleri, taşlamaları dinlememeleri kuralı konmalıdır. O çağa geldiklerinde aldıkları eğitim, onları bu seyirlerin zararlarından koruyacak kadar bağışıklık kazandırmış olur.[418]

Bir yasa koyucunun birinci ödevinin gençlerin eğitimini düzenlemek olduğuna hiç kimse karşı çıkamaz. Bu yapılmayınca her defasında anayasanın niteliğinin zarar göreceğine şüphe

---

[416] Aristoteles, Politika, Sayfa 230.
[417] Aristoteles Politika, Sayfa, 230.
[418] Aristoteles, Politika, Sayfa 230.

yoktur. Eğitim yurttaşların içinde yaşadıkları anayasayla ilişkilendirilmelidir; çünkü bir anayasanın karakteri, onu özgül olarak kendisi kılan şeydir. Başta anayasayı kendi karakteri yapmıştır, sonra da sürdürmektedir. Bir demokrasiyi demokratik karakteri, bir oligarşiyi ise onun oligarşik karakteri korur. Bu durumda en iyi karakter, en iyi anayasayı ortaya koyar. Çeşitli beceri ve sanatların hepsi için bir hazırlık eğitimi ve alışma süreci olmalıdır; onun gibi, erdem etkinlikleri için de bir eğitim yapılmasının gerekliliği besbelli ortadadır. Fakat bütün şehrin yalnız bir tek amacı olduğuna göre, bundan, eğitimin herkes için aynı, eğitimin gözetilmesinin de şimdiki gibi özel bir iş değil, bir kamu sorunu olması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Oysa bu gün herkes kendi çocuklarını eğitiyor, çocuklarının neleri öğrenmeleri gerektiğine inanıyorsa, onu öğretiyor.[419]

İlk çocukluk döneminden sonra hem Eflatun hem Aristo Ispartalıların eğitim şeklinden söz etmektedirler. Özellikle gençlerin her türlü doğa şartlarına ve savaşa hazırlanmasında Isparta'daki sistemin faydalı olacağını söylemektedirler.

Öyleyse, eğitim hakkında yasalar konulması ve eğitimin ulusal bir sorun sayılması gerektiği açıktır. Fakat bu eğitimin ne gibi bir eğitim olacağı ve nasıl yürütüleceği sorusunu unutmamalıyız. Çünkü günümüzde eğitimin uygulanması üzerine karşıt görüşler de vardır. Gençlerin erdeme ilişkin olsun, en iyi yaşama ilişkin olsun, neler öğrenmeleri gerektiği konusunda genel bir anlaşmaya varılamıyor; onlara verilecek eğitimin, ruh karakterinden daha çok zekâya mı yöneltileceği de aydınlanmış değil. Gözümüzün önünde olan şeyler, bu sorunu daha da karmaşıklaştırmaktadır ve eğitimin hayatta faydalı şeylere mi, erdem için yararlı olan şeylere mi yöneltilmesi gerektiği de belli değildir. Gerçekte neyin erdeme götürdüğü üstünde de bir anlaşma yoktur. İnsanların hepsi aynı erdemi en yüksek saymıyor. Bunun için doğal olarak erdeme en uygun eğitim hakkında da görüş ayrılığına düşüyorlar.[420]

---

[419] Aristoteles, Politika, Sayfa 233.
[420] Aristoteles, Politika, Sayfa 234.

Öyleyse, faydalı ya da zorunlu olduğu için değil, yüksek ve özgür kişilere yakışır nitelik taşıdığı için oğullarımıza vermemiz gereken bir eğitim biçimi vardır. Bu eğitimin bir mi, birçok mu olduğunu, hangi konuları kapsadığını ve nasıl öğretileceklerini tartışmalıyız. Fakat şimdiden bu yönde biraz yol aldık; en azından müzik bu konuların arasında olacak.[421]

Sonra, faydalı şeylere gelince: Belli ki, gençlerin öğrenmesi gereken birtakım temel konular vardır, fakat faydalı olan her şeyi öğrenmeleri gerekmez. Çünkü biz özgür bir adama yakışacak ve yakışmayacak şeyler arasında bir ayrım gözetiyoruz. Yurttaşlar sadece yapanı aşağılaştırmayan faydalı uğraşlara katılmalıdır. Özgür insanın ruhunu ya da zekâsını erdemin istek ve etkinlikleri için kullanışsız kılan her şeyi aşağılaştırıcı etkinlikler ve bayağı işler arasında saymamız gerekir. Onun içindir ki, vücudun durumu üstünde bozucu bir etkisi olan bütün uğraşlara ve para karşılığı yapılan bütün işlere aşağılaştırıcı diyoruz. Çünkü bunlar, zihni doldurur ve adi şeylerin üstünde yükselme imkânı bırakmaz.[422]

Eğitimde bugün düzenli olarak öğrenilen konular, daha önce sözünü ettiğimiz gibi, hem erdeme hem faydaya hizmet etmektedir. Çocuklara genel olarak başlıca dört şey öğretiliyor. Okuma yazma, beden eğitimi, müzik ve her zaman olmamakla birlikte resim. Okumak, yazmak ve çizmek gündelik yaşamda birçok açıdan faydalıdır. Jimnastik de insanları güçlü ve gözüpek yapmayı amaçladığı için. Fakat müzik, gerçek bir sorundur. Bu gün çoğu kişi, müzikle verdiği haz için ilgileniyorlar; ama bazıları da, doğanın kendisi, sık sık söylendiği üzere, insanların yalnızca iyi çalışmalarını değil, aynı zamanda incelikli bir yaşamı sürmeye uygun olmalarını da amaçladığı için müzik eğitimi temel bir nitelik taşır diyorlar.[423]

Aristo'ya göre müziğin eğitime girmesinin sebebi de, müziğin özgür insanlara yakışan boş zaman için bir uğraş olmasıdır. O, ağır beden eğitimi ve jimnastikte uygulanan yöntemi doğru

[421] Aristoteles, Politika, Sayfa 236.
[422] Aristoteles, Politika, Sayfa 234.
[423] Aristoteles, Politika, Sayfa 235.

bulmamaktadır. Isparta'daki ağır beden hareketlerinin faydasız olduğunu iddia eden Aristo, amaç cesur savaşçılar yetiştirmek olsa bile bu yöntem inanıldığı gibi gençleri cesur yapmamaktadır. Beden eğitiminin gerekli olduğunu, eğitimin bir parçası olduğunu söylemekle beraber, Lakedaimonialıların başkalarına üstünlüklerini, aşırı beden hareketlerine değil, onlar çalışırken rakiplerinin hiç çalışmamasına bağlamaktadır.

Jimnastiğin eğitimde bir yeri olduğu kesindir ve bu yerinin ne olması gerektiği konusunda da genel bir anlaşma vardır. Ergenliğe kadar çalışmalar hafif ve kolay olmalı, vücudun büyümesini engelleyecek hiçbir şey yapılmamalıdır. Ne sert bir perhiz ne sürekli bir zorlama. Çocukken ağır jimnastik yapmaları güçlerini yitirmelerine sebep oluyor. Fakat ergenlikten sonraki dönemde sıkı bir beden eğitimi ve rejim mümkündür. Zihnin ve bedenin aşırı ölçüde çalıştırılması hiçbir zaman birleştirilmemeli; bunların her biri ötekine karşıt bir yönde işler, beden çalışması zihnin, zihin çalışması bedenin gelişimini engeller.[424]

Aristo, *Politika* adlı eserinin eğitim ile ilgili VII. Ve VIII. kitapta en çok irdelediği konu müzik eğitimidir. Onun müzik eğitimi konusundaki düşünceleri Eflatun'unkinden oldukça farklıdır. Eflatun'un müzik eğitimi hakkındaki görüşleri yalındır; Aristo ise müzik konusunu birçok yönüyle ele almaktadır. Eflatun, jimnastik ve beden eğitimi ile sertleşen bedenin taşıdığı ruha yumuşaklık vermesi, doğada bulunan ritim ve uyum gibi bir düzene sahip olması için müziği zorunlu sayar. Aristo, müzik öğretiminin gerekli olup olmadığını, müziğin insan karakteri üzerinde etkisinin olup olmadığını, müziğin sırf eğlence ve dinlenme aracı olup olmadığını, soyluların müzik yapmalarının doğru olup olmadığını sorgulamaktadır.

Müziğin karakteri geliştirme gücü olup olmadığını araştırırken yine aynı soru karşımıza çıkıyor. Niçin müziği kendimiz öğrenelim de, Lakedaimonyalıların yaptığı gibi başkalarını dinleyerek sağlam bir yargı gücü ve iyi bir beğeni edinmeyelim? Onlar müziği öğrenmeden iyi müziği kötüsünden ayırma yete-

[424] Aristoteles, Politika, Sayfa 238.

neklerine eriştiklerini iddia ediyorlar. Aynı kanıt, müziğin soylu baylar için hoş ve zevkçe gelişkin bir zaman geçirme aracı olarak kullanılması gerekip gerekmediğini sormamıza da uygulanabilir.[425]

Şimdi araştıracağımız başlıca konu, müziği eğitime katmalı mı, katmamalı mı? Müzik bir eğitim midir, bir eğlence midir, vakit geçirecek bir şey midir? Her üçüne de yöneldiğini ve hepsinden pay aldığını söylemek doğru olur. Eğlence dinlenmek içindir, dinlenmek ise mutlaka zevkli olmalıdır, çünkü sıkı çalışmakla uğradığımız yorgunluktan bir çeşit arınmadır. Kafaca gelişkin bir yaşamın vakit geçirme yollarına gelince, bunlarda bir soyluluk ögesi olduğu gibi, bir haz ögesi de bulunmalıdır, çünkü yaşama ilişkin olan mutluluk bunlardan oluşur. Müzik, ister salt çalgı ile yapılsın, ister şarkı söylensin, en hoş ve en zevkli şeylerden biridir. Öyle ki, müziğin çocuklara öğretilmesi gerektiği bu olgudan çıkarılabilir.[426]

Aristo, müziğin kendisini, etkilerini ve makamların insan üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, onun eğitimin bir parçası olması gerektiği sonucuna varmaktadır.

Bütün bunlardan, müziğin gerçekten belli zihin halleri yaratma gücü olduğu anlaşılıyor; bu doğruysa, o zaman belli ki, eğitime uygulanmalı, gençler müzik eğitimi görmeli ve müzikle eğitilmelidir. Müzik öğretmek, özellikle gençler için uygundur; çünkü gençliklerinden dolayı, kendilerine zevkli gelmeyen herhangi bir şeye isteyerek katlanmazlar; müzikse doğası gereği zevk verici şeylerden biridir. Ayrıca, bizimle müziğin uyum ve ritimleri arasında belli bir yakınlık vardır; bundan dolayı birçok uzman, ruhun bir uyum olduğunu, bazıları da ruhta uyum bulunduğunu söylerler.[427]

Aristo, eğitimde müziğe sıkı bir analiz sonucunda yer verdikten sonra müziğin hangi türünün ve hangi müzik enstrümanların yasal, hangilerinin yasak sayılması gerektiğini de açıkla-

---

[425] Aristoteles, Politika, Sayfa 239.
[426] Aristoteles, Politika, Sayfa 241.
[427] Aristoteles, Politika, Sayfa 241.

maktadır. Ona göre üflemeli ve kithara gibi aletlerin eğitime girmesine izin verilmemelidir. Bu tür müzik aletlerinin ahlâka uygun olmamalarının yanı sıra, kışkırtıcı ve konuşma yetisini sınırlayan etkileri de bulunmaktadır. Ayrıca, üflemeli çalgıların zihnin eğitilmesine hiç bir katkısı bulunmamaktadır. Ritim ve makamda ahlâk değerlerine uygun olanlar seçilmelidir.

Bütün bu güzel düşünceleriyle birlikte, ne Aristo'nun ne de Eflatun'un eğitim anlayışları Aristokratik olmaktan kurtulabilmiştir. Her ikisinin de eğitim ile ilgili düşünceleri sadece bir azınlığa yöneliktir. Köleler ne özgürlük ne de mülkiyet haklarına sahiptiler. Atina Devleti'nin en parlak dönemi olan Périclés zamanında bile soylu sayılan vatandaşlara hizmet etmek için dört yüz binden fazla köle vardı.[428]

Ölümünün üzerinden 23 asırdan fazlqa bir zaman geçmiş olmasına rağmen onun felsefesinin ve eğitim hakkındaki düşüncelerinin bugün hâlâ tartışılıyor olması, onun bu dünyada ne denli silinemez bir iz bıraktığını ünlü tarihçi McNeill şöyle özetlemektedir:

"Aristo'nun çağından sonra Yunan kentleri gerçek bağımsızlıklarını yitirdiler ve Yunan siyasal yaşamının ateşi söndü. Felsefe kendini Yunan dünyasının zengin ve iyi eğitim görmüş kesimlerinin gereksinimlerine uydurarak, giderek artan oranda bir yaşam rehberi durumuna geldi. Felsefenin baş görevi soylular için akla yatkın bir davranış kuralları kitabını belirlemek olunca, gerçekten rahatsız edici yeni düşünceler ve yeni bilgiler tabu sayıldı. Bu değişiklikle, başlangıçta görülen gerçeğin ardından hırsla koşma tutumu, sofistlerin sabırsız tutkuları, Sokrates'in ve Eflatun'un hayatlarını adadıkları, kesin gerçekleri bıkmadan, usanmadan araştırma, Aristo'nun aklını taktığı yeni yeni bilgiler edinme yolunda doymak bilmez açlık yok olup gitti. Böylece Yunan felsefesinin en yüce çağı sona erdi. Yine de filozofların dile getirdikleri çeşitli düşünceler, dünyanın ve insanın doğası üzerine çeşitli sorunlar, bunların yarattığı inançlar ve bilgiler, sonraki kuşakların ardında koştukları ve gerçeğin

[428] Nafi Atuf, Pedagoji Tarihi, , Sayfa 21.

karmaşıklığı hakkında daha önceki düşünürlerin ve Yunan felsefesinden habersiz kişilerin hiçbir zaman ulaşamadıkları ölçüde derine inmelerinde esin kaynağı oldular."[429]

9- Roma'da Eğitim

M.Ö. VIII. Yüzyıldan itibaren Tiber Irmağı'nın kenarlarındaki yedi tepe üzerinde küçük köylerin kurulmasıyla yerleşim yeri olmaya başlayan Roma, birkaç asır sonra dünyanın en büyük imparatorluklardan biri olan Roma İmparatorluğu'nun merkezi oldu. Roma, siyasi bir merkez olmanın yanı sıra, birçok ülkenin dilini, edebiyatını, hukuk sistemini, mimarlığını ve sanatını etkiledi.

Roma'nın ilk kurucuları farklı insan topluluklarından oluşmaktaydı. Burada Etrüskler, Latinler, İtaliotlar (İtalikler), Samnitler yaşamaktaydılar. Dilleri bile farklı olan bu gruplar arasında da çoğu zaman anlaşmazlıklar ve çatışmalar meydana gelmekteydi ve kendilerine has özellikleri vardı. Daha çok aristokrat sınıfını teşkil eden Etrüskler, Roma'nın kent görünümü kazanmasında önemli rol oynadılar. Etrüsklerin eğitim ve kültür işlerine de önem verdikleri anlaşılmaktadır. Roma'ya Yunan alfabesini, ölçü birimlerini getirenler Etrüsklerdi. Bir buçuk asır kadar hâkimiyet süren Etrüsklerden sonra etkin olmaya başlayan Latinler Roma devletini kurdular.

Seçimle tahta çıkan krallar tarafından yönetilen Roma'da soylular M.Ö. 509'da kendi cumhuriyetlerini kurdular. Yönetim görevi senatoya aitti. Senato üyeleri (senatörler) *patriciler*'den, yani aristokratlardan oluşmaktaydı. Her yıl bu senatörler arasından iki konsil seçilirdi. Konsiller senato toplantılarını yönetir ve yasa önerisinde bulunurlardı. Bu konsiller savaş dönemlerinde de orduları komuta ederlerdi. Aristokratlar tarafından kurulan bu cumhuriyette halkın yönetimde söz hakkı bulunmuyordu. Bu durum, yaklaşık iki yüz yıl sürecek bir sınıf mücadelesine sebep oldu. Tarihte *Plebler* olarak anılan yoksul halk, soylulara karşı

[429] William H. McNeill, Dünya Tarihi, Sayfa 222.

giriştikleri mücadelede zaman zaman tavizler koparark nihayet M.Ö. 3. yüzyılda soylularla eşit haklara sahip olmayı başardılar.

Eski Roma'da birçok alanda görülen gelişmeler Romalıların, Yunan kültürüyle tanışmasından sonradır. Romalılar siyaset, örgütlenme ve yönetmede Yunanlılardan daha başarılıydılar. Yunanlılar için ise güzel olan ön plandaydı. Sanat yönü ağır basan Yunan anlayışı ile hayata pragmatik gözle bakan Roma anlayışı birleşince görkemli bir medeniyet ortaya çıkmış oldu.

Roma'da evrensel değerlerin yeşermesinde Yunanlıların etkisi daha çok Stoacılık felsefesiyle olmuştur. Öyle ki, Helenistik dönemde ortaya çıkan Stoa felsefesinin üçüncü dönemi 'İmparatorluk Dönemi Stoacılığı', diğer bir deyişle Roma Stoası olarak felsefe tarihindeki yerini almıştır.[430] Helen döneminden Roma İmparatorluğunun çöküşüne kadarki dönemin en etkili felsefesi, Stoa felsefesidir. Bu felsefe ana ilkelerini değiştirmeden beş yüz yıl boyunca çeşitli filozofların çabalarıyla gelişmiştir.[431]

M.Ö. IV.yüzyılda kurulan ve M.S. III.yüzyıla kadar varlığını sürdüren Stoa felsefesinin kurucusu Kıbrıslı Zenon'dur. Bu felsefe okulu Helen ve Roma döneminin en gözde okullarından biriydi. Bu felsefe hem usun egemenliğini, doğaya uygun yaşamayı, ruhun duygular karşısında sarsılmazlığını ve duyumsamazlığını (duygulara kapılmama), hem de dünya vatandaşlığı ülküsünü savunuyordu. Bu felsefenin dikkati çeken yönü, 'tüm tanrıcı', 'usçu' ve 'maddeci' görüşleri savunuyor olmasıdır.[432]

Stoacılık felsefeyi mantık, fizik ve ahlâk diye üç bölüme ayırmıştır. Varolan tek iyinin erdem olduğu, erdeme de ancak bilgi yoluyla ulaşmanın mümkün olduğu düşüncesi üzerine kurulan Stoacı felsefeye göre erdemli kişi, mutluluğu dışarıda değil, kendi içinde arayıp bulan kişidir. Buna göre kişi, kendi mutluluğuna engel olan duygularına ve tutkularına egemen olarak bu duygu ve tutkuları alt etmeyi başarabildiği sürece erdemlidir.

---

[430] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal; a.g.e., s. 1370.
[431] Timuçin, a.g.e., s. 356.
[432] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1370.

Stoacı felsefenin en önemli temsilcileri Seneca, Epiktetos, ve Marcus Aurelius gibi filozoflardı. [433]

Bu noktada, stoacılık onlar için biçilmiş kaftandı. Bu felsefe Romalı fatihlere iki açıdan cazip gelmişti. Birincisi, stoacılıkta ideal olan, iradenin güçlü, kararlı, zorluklara karşı sabırla savaşan kişilik, Romalıların kendilerine uygun gördüğü gravitas imajıyla mükemmel bir uyum sağlıyordu. İkincisi, taşraya yayılmış, çok çeşitli insan topluluklarını bir arada tutacak ortak ilkeler saptamaya çalışan hukukçu ve yöneticilerin durumuna, Stoacıların öne sürdüğü evrensel mantık ve onun yasaları çok uygundu.[434]

Stoacıların tarihsel önemi, sadece evrensellik fikrini ortaya atan filozoflar olmalarından gelmez. Doktrinleri, kısa bir süre sonra bazı pratik sonuçlar doğurmuştur, çünkü üç yüz yıl boyunca Romalı liderleri eğitenler onlardı. Eğitim, Romalıların en çok ihtiyaç duydukları, zeki Yunanlıların ise sağlamaya hazır oldukları bir şeydi. Horatius'un isabetli tespitiyle: " Tutsak Yunanlılar, vahşi fatihlerini ele geçirdiler ve çiftçi Latinlere sanatlarını tanıttılar." Ancak bu durum M.Ö. ikinci yüzyılın ikinci yarısına kadar gerçekleşmedi. O tarihten önce Tiber'in yanındaki yedi tepeye kurulmuş bir kale içindeki yönetim merkezinden ibaret ülkelerinde Romalılar güçlü kuvvetli ve sebatkâr çiftçiler olarak yaşıyorlardı. Çevrelerini saran düşman topluluklarının kuşatmasını incelikli anlaşma ve saldırma politikasıyla yarmaktaydılar. Hükmettikleri alanlar genişledikçe, sadece sınıf çatışmalarından doğan iç gerginliklerle değil, aynı zamanda Galyalılar, Karta-calılar ve Makedonyalıların birbiri ardına gelen işgallerle de baş etmek zorunda kaldılar. Hemen hemen üç yüz yıl boyunca aralıksız devam eden savaş durumundan, tıpkı tavlanmış çelik gibi güçlü ve eğilmez olarak çıktılar.[435]

Prof. Leslie Lipson'a göre altı yüz yıl Batı'da ve bin yıl Doğu'da dayanan, çağımız Avrupa'sında etkileri hâlâ devam eden bir sistemin ayakta kalabilmiş olması, onun olumlu nitelik-

---

[433] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1370.
[434] Lipson, Uygarlığın Ahlâki Bunalımları, Sayfa 75.
[435] Lipson, a.g.e., s. 74.

leri sayesindeydi. 'Romalının uzun süreli başarılarının sırrı neydi?' sorusuna Lipson'un cevabı, birçok kaynakta dile getirilen görüşlerle birebir örtüşmektedir. Ona göre de bu başarı, pragmatik bir yaklaşımın sonucuydu.

Son derece pratik yaklaşımlarıyla, işe yarayan yöntemleri adeta el yordamıyla araştırdılar. Bunlar başarılı olunca, kurumlar kendi itici güçlerini oluşturarak gelişmeye başladılar. Böylece ''halkın yasası' dâhil olmak üzere kendi hukuk ilkelerini yarattılar; taşrada kurulan koloniler, Romalılaştırma merkezleri olarak hizmet verdi ve zaman içinde her özgür erkek, Roma vatandaşı durumuna getirildi. Bütün bunlar, sorunlara kestirme çözümler üretmenin bir sonucu olarak bölüm bölüm yükselerek gelişti. Romalılar kuram üretmediler ve tümdengelimli düşünce şekline karşıydılar. Tarihte iz bırakan toplumlar arasında en az fikir yürütenlerden biriydi Roma. Dehaları tümevarımsaldı. İlkelerini deneyimler madeninden çıkararak işlediler ve görevlerini daima deneylere dayalı olarak yürüttüler. Parlak mühendisler, mimarlar ve inşaatçılar olarak Kollozyum'u dikmeyi başardılar; kente su sağlamanın yolunu buldular. İmparatorluğu baştan başa yol ağlarıyla örebildiler. Ancak fen bilimleri ve matematik alanında Romalının adını onurlandıran tek bir kuram dahi üretemediler. İşte bu nedenle Yunanlılara ihtiyaçları vardı. Düşünüş biçimi açısından gerçekte zıt olan bu iki toplumun benzer yönü ise, her iki toplumun değerlerinin dünyevilik üzerine kurulu olmasıydı. Bu şekilde Yunanlıların kuramsal mantığı ile Romalıların pratik zekasının bir araya gelmesi mümkün oldu. M. Ö. birinci yüzyıldan M.S. ikinci yüzyıla kadar, sonuç, Yunan ruhuyla aşılanmış bir beden oldu.[436]

Bu iki güçten doğan uygarlığın etkisi, iki bin yıl öncesinin kalıntıları arasında yok olup gitmedi. Roma medeniyetinin günümüze dek yaşayan izleri sadece bu yarımadadaki görkemli yapılardan ibaret değildir. Roma, birçok alanda kalıcı etkiler bıraktı. Hukuk, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi... Onun kalıcı etkilerinden biri dil üzerinde olmuştur. Romalıların dili

[436] Lipson, a.g.e., s. 75.

olan Latinceden İtalyanca, Portekizce ve İspanyolca gibi diller ortaya çıkmış oldu ki, bu diller günümüzde milyonlarca insan tarafından konuşulmaktadır. Latince, günümüz biliminin birçok alanında etkinliğini sürdürmektedir. Tıp, zooloji, botanik gibi bilim dallarında kullanılan kavramların çoğu Latincedir.

İlkçağ toplumları arasında Roma eğitimi birkaç noktada çağdaşlarından ayrılmaktadır. İlkçağ Romaları'nın bir dönemine çoktanrıcılık, bir dönemi ise Hıristiyanlık hâkimdir. İlk dönemlerinde eğitim faaliyetlerine karışmayan devlet, bilim ve sanatta olduğu gibi, eğitim alanında da Yunanlılardan büyük ölçüde etkilendi. Yunan kültürünün Roma'daki egemenliğinden sonra Yunanlı öğretmenler tercih edilir duruma geldi. Roma'nın Helen ruhu taşıyan eğitimi 380'den itibaren Kilise'nin egemenliğine girerek yeni bir form kazandı.

Romalılar çocuğun ilk eğitim yeri olan aile kurumuna büyük önem verirlerdi. Erkek kadar olmasa bile kadının ailede büyük bir ağırlığı vardı. Toplumda da kadına verilen değer büyüktü. Ailede sıkı bir disiplin vardı ve çocuklara bu disiplinli ortamda hak, adalet, asil davranışları edinmenin fazileti, tedbirli olma gibi davranışlar kazandırılırdı. Ev tanrılarının varlığı, Romalıların aileye verdiği önemin bir kanıtı sayılabilir. Eski Romalıların ilk dönemlerinde bir sistem içinde yürütülen her hangi bir eğitim söz konusu değildi. Romalıların eğitimi daha çok pratik yaşam üzerine kuruluydu. Faydacılık her zaman Romalı için önemli olmuştur. Denilebilir ki, pragmatik eğitim ve yaşam biçiminin ilk mimarları Romalılardı. Çocuk on beş yaşına kadar aile içinde eğitilmekteydi. Gençlerin eğitiminde forumların ayrı bir etkisi vardı. Roma'nın ilk yerleşim yerlerinden olan Palatium ve Capitolina tepeleri arasında kurulmuş Roma Forumu vardı. Burada ilk önceleri çeşitli spor müsabakaları ve gladyatör dövüşleri yapılırdı. Forumun bir kısmında açık hava toplantılarının yapıldığı bir bölüm ve konuşmacılar için bir konuşma kürsüsü bulunurdu. Forumun çevresinde senato binası, mahkemeler, işyerleri ve tapınaklar bulunmaktaydı. Aynı zamanda pazaryeri, alışveriş merkezi de olan forumlarda şehrin sorunları da tartışılırdı. Gençler bu forumlara izleyici olarak gi-

der, şehrin siyasi ve sosyal sorunları hakkındaki tartışmaları dinler, bu yolla bilgi edinirlerdi.

Eski uygarlıkların çoğunda olduğu gibi, Roma'da da kızlar için eğitimin yeri baba ocağıydı. Kızlar, geleceğin anneleri olarak ev işlerini ve ahlâk kurallarını evde öğrenirlerdi. Roma'da kızlar erken yaşlarda evlendirilirlerdi. Gelin, çocuk sayıldığı yaşlarda giydiği pelerini (toga) çıkarır, gelinliğini giyerdi ve yüzü kırmızı bir peçeyle örtülürdü. Çocukken oynadığı oyuncak bebeklerini tanrı Lar'a armağan ederdi ve sonra törenle kocasının evine götürülürdü.

Erkek çocuklar ise 16 yaşında kenarları mor renkle işlenmiş togalarını çıkarır, yetişkin Roma vatandaşı gibi beyaz togalarını giyerlerdi. Baba, beyaz pelerin giyme yaşına gelen oğlunu foruma götürür, Roma vatandaşı olarak kütüğe kaydettirirdi. Roma vatandaşı sayılmak büyük bir ayrıcalıktı ve uzun süre sadece particiler, yani soylular bu hakka sahiptiler. Böylece genç Romalı askerliğe hazır duruma gelmiş olurdu. Romalı soylu ebeveyn oğullarının iyi asker olmalarından büyük gurur duyardı. Askerden sağ dönen soylu aile çocukları çoğunlukla siyasete atılırlardı. Bu, onların ilerde vali, yargıç olabilmelerinin yolunu açıyordu.

Daha önce anlatıldığı gibi, Roma'nın ilk dönemlerinde eğitim yeri aileydi ve okul teşkilatı bulunmamaktaydı. Daha sonraki dönemlerde açılan okullar da daha çok Yunan kültürünün etkisindeydi. Roma'da açılan okullarda Yunanlı öğretmenler ve pedagoglar da görevlendirilirlerdi. Yunanistan'da olduğu gibi, Roma'da da öğretmene verilen değerin dönemlere göre değiştiğini görmekteyiz. İlkokul öğretmenlerine verilen değer oldukça azdı ve aynı ölçüde maaşları da düşüktü. İtibar görenler daha yüksek düzeydeki okullarda çalışan öğretmenlerdi.

Daha sonraki dönemlerde Roma'da farklı yaş grupları için çeşitli okulların açıldığını görmekteyiz. Bu okullar gerek amaç ve gerek müfredat bakımından Yunanistan'daki okullara oldukça benzemektedir. Yunanistan'dan Roma'ya geçen bu çeşit okullar ortaçağda önemini büyük ölçüde yitirirken, Rönesans'la birlikte yeniden önem kazanmaya başlamışlardır.

Roma'da farklı yaş gruplarına yönelik üç okul türü bulunmaktaydı. 1. Trivial okullar, 2. Gramatik okulları, 3. Retorik okulları. Roma'da okulların bu günkü anlamıyla örgütlenip kurumlaşması farklı dönemlere yayılmıştır. İlköğretim M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlarken, orta ve yüksek öğretim M. Ö. III. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. Bunların gelişmesinde belirleyici itici güç Yunan kültürü ve düşüncesiydi.

1. Trivial okullar: 7-11 yaşlarındaki çocukların gittiği bu okullar günümüz ilkokulları niteliğindeydi. Fakat bu okulun müfredatı oldukça yalın gözükmekle birlikte, yedi yaşından itibaren çocuklara hukuk dersi vermek, eğitim tarihinde eşine ender rastlanan bir olaydır. Bu okulda okuma yazma, hukuk ve hesap dersleri okutulmaktaydı. Bu okullara trivial okullar denmesinin sebebi, bu üç derse verilen önemden gelmektedir. Eski Yunan'da olduğu gibi, Roma'da da ilkokul öğretmenliğinde çoğunlukla pedagog denen köleler çalıştırılmaktaydı.

2. Gramatik Okulları: 12-16 yaş grubuna yönelik olan gramer okulları, orta dereceli okullardı. Bu okullarda hukuk, felsefe, coğrafya, tarih, geometri, matematik ve mitoloji dersleri okutulmaktaydı. Bu okullarda Yunanca ve Latince önemli bir yer tutmaktaydı. Bu okullarda Yunancanın öğretilmesi, Gramer okullarında yabancı dilin belli bir program dahilinde öğretildiğini de göstermektedir. Bu okullarda Homeros'un eserleri okutulur, Yunanca konuşmaya büyük önem verilirdi. Yunancanın daha iyi öğrenilmesi için Yunanlı öğretmenler ve pedagoglar bulunurdu. Daha sonraları Yunan dilini ve edebiyatını bilmek yüksek öğrenim için önemli bir şart durumuna gelmişti. Milattan iki yüz yıl önce Roma'da güzel söz söyleme sanatı yayılınca retor okulları da açılmaya başladı.

3. Retorik okulları: Bu dönemin anlayışıyla, özgür insana yakışan eğitimi amaçlayan disiplinlerdi. Septem artes liberales *'Özgürlerin yedi sanatı'* olarak da bilinen bu öğretim sistemi sözün gücüne dayalı üçlü grup, matematiğe dayalı dörtlü gruptan oluşurdu. Hitabet sanatının öğretildiği

yüksek derecede bir okul olan retorik okulları Roma'ya Yunanistan'dan geçmişti. Ancak Roma'da bu tür okulların açılması Milattan sonra olmuştur. Temel amacı hatip yetiştirmek olan bu okullarda üçlü grup içindeki gramer, konuşma, tartışma dersleri okutulmaktaydı. Dörtlü grup ise müzik, aritmetik, geometri ve astronomi dersleri okutulmaktaydı.[437]

Bu dönemde daha yüksek düzeyde öğrenim görmek isteyenler İstanbul, İskenderiye, Atina, Antakya gibi yerlere giderlerdi.

Eski Yunan'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi, Roma'da da eğitimciler arasında en az itibar görenler ilkokul öğretmenleriydi. Daha çok değer verilenler özellikle retorik okullarındaki öğretmenlerdi. İmparatorlar bile bu okullarda görev yapan filozoflara ve retorlara büyük değer verirlerdi. Öğretmenlere bazı ayrıcalıklar bile verilmişti. Öğretmenlere maaş yanında ev bile verildiği olurdu. Ayrıca bu düzeydeki öğretmenlerden vergi alınmazdı. İmparatorlar, yüksek değerde olan öğretmenlere saygı gösterir ve bu saygıyı göstermekle de övünürlerdi.[438]

Roma'da Yunan medeniyetinin egemen olmasından sonra birçok bilgin yetişti. Bu bilginlerin bazıları eğitim hakkında eser bırakırken, diğerleri eğitim ve insan yetiştirme konusundaki düşüncelerini eğitimle doğrudan ilgili olmayan eserlerinde dile getirmişlerdir.

A- Çiçero: (M.Ö. 104-43)

İtalya'nın Arpinium (Aprino) şehrinde doğdu. Roma'da hukuk, Atina ve Anadolu'da felsefe eğitimi gördü. Mahkeme salonlarında ve senatoda özgürlük ve eşitlikten yana etkili konuşmalarıyla ün kazandı. M.Ö. 75 yılında Roma ile Sicilya arasındaki tahıl ticaretini düzenlemek için görevli olarak Sicilya'ya gönderildi. Buradaki ticaret ilişkilerindeki dürüstlüğüyle Sicilya halkının güvenini kazandı. Kilikya'da valilik ve Senato'da konsillik yaptı. Konsil olduğu yıl çıkan bir ayaklanma, onun

[437] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 36.
[438] Kanad, a.g.e. s. 176.

sağduyulu tutumu sayesinde bastırıldı. Bu başarısıyla devleti kurtardığı için ona *'Ülkenin Babası'* unvanı verildi. Sezar ve taraftarlarına karşı olduğu gerekçesiyle M.Ö. 43 yılında öldürüldü, başı ve ayakları kesilerek Roma Forumu'nda sergilendi.

Diğer Romalı düşünürler gibi Çiçero da büyük ölçüde Yunan düşüncesinin etkisinde kalmıştır. Onun daha çok Eflatun'dan etkilendiğini kaleme aldığı eserlerden bile anlamak mümkündür. Eflatun'un yazmış olduğu *'Cumhuriyet'* ve *'Kanunlar'* adlı eserlerden etkilenerek aynı adla *'De Republicas'* (Cumhuriyet) kitabını yazmış, *'Legibus'* (Yasalar) adlı eserini tamamlayamamıştır. Eflatun'un 'Cumhuriyet'inde olduğu gibi, Çiçero'nun 'Cumhuriyet'inde de eğitim ele alınmıştır. Aynı zamanda hukukçu olan Çiçero, o günün kanunlarında eğitimle ilgili genel kuralların olmayışını bir eksiklik olarak belirtmektedir. *Republica adlı eserde ise şöyle demektedir: "Cumhuriyette gençlerin iyi yetiştirilmesinden, iyi eğitilmesinden verilebilecek daha büyük bir hizmet yoktur."*[439]

Çiçero doğrudan eğitimle uğraşmamakla birlikte, eğitimle ilgili düşüncelerini daha çok *'Hatiplik Hakkında'* adlı kitapta dile getirmiştir. Ona göre eğitim, doğanın insana vermiş olduğu yetenekleri özenle geliştirme işidir. İnsan düşünmek ve bilmek için değil, her şeyden önce eylemde bulunmak için dünyaya gelmiştir. Bu yüzden felsefe bir amaç değil, özellikle karakter eğitimine yardım eden bir araçtır.[440]

B- Lucius Annacus Seneca: (M.Ö.4-M.S.65)

Roma Stoacılığının en özgün şahsiyetlerindendir. Yazdığı mektuplarla adından çokça söz ettirmiş Romalı devlet adamı, siyasetçi ve büyük filozoflardan biri sayılmaktadır. İspanya'nın Kurtuba yöresinde varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Seneca,. senatörlük için gerekli eğitimi alması için çocuk sayılabilecek yaşta babası tarafından Roma'ya gönderildi. Burada gösterdiği üstün başarıyla dikkati çeken Seneca, İmparator Claudius tarafından imparatorluğun varisi olan Neron'u eğitmek üzere görevlendirildi. Bu sürede imparatorun başdanışmanlığı

[439] Koçer, Eğitim Tarihi, Sayfa 184.
[440] Cavit Binbaşıoğlu, Eğitim Düşüncesi Tarihi, Sayfa 34.

görevini de sürdürdü. M.S. 62 yılına kadar Neron'u eğiten Seneca, siyasetten uzaklaştırıldı. Neron'a karşı suikast hazırladığı gerekçesiyle M.S. 65 yılında intihar etmeye mahkûm edildi.[441] 65 yaşındaki Seneca Roma adetlerine göre, damarlarını keserek yaşamına son verdi.

Düşüncelerini Latince olarak yazıya geçiren Seneca, tragedyalardan ruhbilime, siyasetten etiğe, doğa felsefesinden metafiziğe kadar oldukça geniş bir yelpazede, içerik bakımından da oldukça kapsamlı felsefe eserleri vermiştir. Genellikle göz ardı edilen doğa felsefesine ilişkin düşünceleri yanında, günümüzde dahi son derece büyük bir ilgi uyandırmayı sürdüren ahlâk ile ruhbilim üzerine düşünceleri, Seneca'nın yoğunlaştığı ana konu başlıklarıdır. *'Tutkuların ruhbilgisi'*, *'insan istencinin doğası'*, *'ahlâksal eğitim teknikleri'* üzerine yazdıkları ile toplumsal ve siyasal konular üzerine geliştirdiği Stoacı bakış açısı Seneca'nın felsefeye yaptığı en önemli katkılar arasında gösterilmektedir.[442]

Seneca'nın eserlerinden ancak bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Yazarlığının ilk dönemlerinde yazdığı *'Avunmalar'* dışında, ahlâki konularda yol göstermeyi amaçladığı pek çok felsefi incelemesi vardır: *'Tanrı Üzerine'*, *'Ruhun Dinginliği Üzerine'*, *'Acıma Üzerine'*, *'İyilik Üzerine'*. Başyapıtı sayılan *'Lucillius'a Ahlâki Mektuplar'*da Seneca kendi deneyimleriyle bilgelik anlayışının özünü açıklamaktadır. Seneca'nın yedi kitaptan oluşan *'Doğa İncelemeleri'* adlı bilimsel incelemesi de bulunmaktadır. Siyasal hiciv olan *'Balkabağına Dönüşme'* dışında başka tragedyaları kaleme aldığı da bilinmektedir.[443]

Baştan sona Stoacı bir eğitimle yetişen Seneca'nın hemen bütün eserleri stoacı okulun önceki dönemin düşünürlerinden izler taşımaktadır. Seneca, çağdaşlarının gözünde tragedyalarında geliştirdiği kendine özgü düzyazı biçemi, getirdiği retorik yenilikler nedeniyle büyük övgüler almış olmasına rağmen,

---

[441] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1291.
[442] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1291.
[443] Büyük Larousse, Seneca maddesi.

Seneca'nın felsefi düşüncelerinin tragedyalarındaki karşılıklarını yakalamak her zaman kolay değildir.[444]

Her ne kadar Yunan düşüncesinin etkisinde yetişmiş ise de Seneca'nın eğitim hakkındaki görüşleri Romalının yaşam felsefesini yansıtır. Ona göre öğrenmenin amacı yaşam için olmalıdır. Seneca, faydası olmayan bilgilere yer verilmemesini savunurken, öğretim yöntemine de değinmektedir. Ona göre öğretmen konudan konuya atlamamalı, konuları bir çırpıda öğretmeye çalışmamalıdır. Çocuk baskıyla değil, özgür bir ortamda yetiştirilmelidir. Seneca, çocukların zihinsel eğitiminin erken yaşlarda başlamasını savunurken şu ilginç benzetmeyi yapmaktadır: *"Zihinsel eğitime çok erken yaşlarda başlanmalıdır. Bu şekilde çocuğun zihninde ne paslanma ne de aşınma meydana gelmektedir."*[445]

C- Marcus Fabius Quintilianus: (M.S. 33/40- M.S. 95)

İspanya'da doğdu. Roma'ya giderek hukuk ve retorik okudu. Bir süre Roma mahkemelerinde avukatlık yaptıktan sonra öğretmenlik yapmaya başladı ve bu işi 23 yıl kadar sürdürdü. M.S. 69-79 yılları arasında hitabet (retorik) derslerini okuttu ve bunun karşılığında devletten maaş alan ilk öğretmen olma ayrıcalığını elde etti. İmparator Domiti-anus'un iki yeğenine öğretmenlik yapmak üzere görevlendirildi. Öğretmenliğini yaptığı bu iki çocuğun babasının çabasıyla fahri konsillik unvanıyla ödüllendirildi.[446]

Hitabet sanatı üzerine yazdığı ***Retoriğin İlkeleri*** adlı 12 ayrı kitaptan oluşan kapsamlı yapıtı ölümünden kısa bir süre önce yayımlandı. Çocukluktan başlayarak ölüme kadar retorikçilerin eğitimi üzerine yazılmış olan bu eser, gerek kendinden önceki düşüncelerden aldığı etkilerle gerekse kendinden sonraki düşüncelere yaptığı etkilerle oldukça önemli bir yapıttır. Kendisi de hatip olan Quintilianus, bu eserinde genel anlamıyla bir hatibin çocukluktan başlayarak nasıl eğitilmesi gerektiği konusunu

---

[444] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal; Felsefe Sözlüğü, Sayfa 1292.
[445] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 34.
[446] Ana Britannica, Quintilianus maddesi, Cilt 26, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1993

ele almaktadır. İlk iki kitabı çocukların konuyla nasıl tanıştırılacaklarının açıklamasına ayırmıştır.[447]

Doğrudan öğretmenlik dönemlerindeki deneyimlerinin bir ürünü olan bu eserde Quintilianus, amacının yeni retorik kuramları geliştirmekten çok, var olanları derli toplu bir biçimde sunarak en etkili olanlarını değerlendirmeye almak olduğunu söylemektedir. O, hemen bütün değerlendirmelerinde kuramsal bilginin tek başına hiçbir şey sağlayamayacağını, asıl önemli olanın alıştırma ve deneyim olduğunu vurgulamaktadır. Bu önemli eserin diğer belirgin bir özelliği de sürekli ahlâk üzerinde duruyor olmasıdır. Nitekim öğrencilerin en az zihinsel gelişimleri kadar ahlâkî gelişimlerinin de önemli olduğunu söyleyen Quintilianus, güzel konuşmanın her şeyden evvel iyi bir vatandaşta olması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre konuşmacının söylevi ile kendisinde taşıdığı erdemin kaynaşması gerekmektedir. Özellikle duruşmalarındaki deneyimlerinden hareketle döneminin pek çok konuşmacısını retorik bakımından yetersiz olmakla suçlamaktadır. Ona göre bu konuşmalar yapay zekâ üzerine kurulu ve gereksiz süslemelerle bezeli konuşmalardı. Quintilianus, bu duruma gelinmesinin baş sorumlusu olarak Seneca'nın gençlik döneminde söylediklerini göstermiştir.[448]

Quintilianus döneminde sıradan bir çocuğa en azından müzik, jimnastik ve geometri eğitimi verilmesi yaygın anlayıştı. Müzik başlığı altında Yunan ve Latin edebiyatının klasikleri yer alırken, geometri başlığı altında genel geometri bilgileri ve çeşitli bilimsel anlayışların kazandırılması da söz konusuydu. Özellikle Romalı yönetici sınıfın çocuklarına savaş ve siyaset konularında dersler verilmekteydi. Retorik bu bağlamda yetkin bir liderin yetişmesine en büyük katkıyı sağlayacak sanat olarak görülmekteydi. Quintilianus bu bağlamda günümüzde dahi geçerliliğini koruyan birtakım eğitimbilimsel konuların önemini dile getirmektedir. Ona göre öğretmen her zaman öğrencilerinin farklı karakter ve yeteneklerini ön planda tutarak değişik öğretim yöntemlerini uygulamalıdır. Çocuğa öğrendiklerinden keyif

[447] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1197.
[448] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1198.

alan ve oyun vasıtasıyla yaratmanın tadına varan yöntemin uygulanmasını istemektedir. Gereksiz şiddetten ya da onur kırıcı cezalalandırmalardan özellikle kaçınılmasını savunmaktadır. Ayrıca öğretmen, çocuğun ailesinin yerini alacak derecede öğrenciye yakın olmasının ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Öğrencilerin, kendilerine öğretmenlik yapan kişiden etkilendikleri ve ona saygı duydukları zaman canla başla derslerine sarıldıklarını söyleyen Quintilianus, öğretmenlerin öğrencilerine iyi birer model olmaları için ne gerekiyorsa onları yapmalarını tavsiye etmektedir.

Ahlâkî ve düşünsel eğitimin aynı derecede önemli olduğunu yönündeki düşünceleriyle Quintilianus, 15 ve 16. yüzyılda yerleşmeye başlayan hümanist eğitim anlayışına damgasını vurmuştur. Ne var ki, 17. yüzyıldan başlayarak klasik yapıtların gözden düşüşüyle birlikte Quintilianus'un eğitim anlayışları üzerindeki doğrudan etkisi de ortadan kalkmıştır. Yine de karakter gelişiminin önemini savunan modern eğitim kuramlarının büyük retorik ustasından dolaylı da olsa bir takım etkiler aldıkları göz ardı edilemez.[449]

Quintilianus'un eğitime bakışı, hayata pragmatik bir gözle bakan Romalıdan çok farklı değildi. Fakat eğitimin erdem üzerine kurulması gerektiğini sürekli vurguluyordu. Amacı iyi hatip yetiştirmekti, fakat ona göre iyi hatip olmak için iyi konuşmak yetmemektedir. Eğer hatip erdem ve adaletten uzak ise o, iyi bir hatip de değildir.

Ona göre eğitim ilk yaşlarda başlamalıdır. Çocuğun ilk eğitimi oyun içinde ve oyun şeklinde başlamalıdır. Çocuğun dadısı Yunanlı olmalıdır. Dadı seçme işine çok dikkat edilmelidir. Dadının karakteri sağlam olmalıdır. Çünkü üç yaşından sonra çocuğun sadece beden eğitimi değil, manevi ve ahlâkî eğitimi de dadının eliyle verilecektir. Diğer önemli bir husus da dadının güzel ve düzgün konuşmasıdır. Çocuk konuşmayı dadısından öğreneceği için onu taklit edecektir. Bu yaşta kazanılan etkiler kalıcı izler taşıyacağından, dadının güzel konuşmaması çocukta ileride telafisi zor hatalara sebep olacaktır.

---

[449] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 1198.

Quintilianus'a göre Latincenin köklerinin Yunancada olması nedeniyle dil öğretimi Yunanca ile başlamalıdır. Yunancanın temelleri öğretildikten sonra Latinceye geçilmelidir. Dil öğretiminde çocuğun yaratılışı ve kavrama yeteneği göz önünde bulundurulmalıdır.[450]

Quintilianus'un önerdiği yöntem daha çok tümevarımsal bir yöntemdir. Bu, öğretimin başladığı ilk günden itibaren en etkili olan yöntemdir. İlk okuma yazma devresinde öğretmen, işi hiçbir şekilde aceleye getirmemelidir. Quintilianus'un okuma yazma öğretim yöntemine ilişkin düşünceleri oldukça ilginçtir. Okuma yazma öğretiminde harfler levhalara kazınmalı, çocuk bu oyuklar üzerinde ellerini gezdirerek harfleri kavramaya çalışmalıdır. Küçük parmakları harf ve hece oyukları içinde gezdirilerek el alışkanlığı kazanan çocuk, aynı zamanda bunları da öğrenmiş olmaktadır.

Quintilianus'e göre eğitim ve öğretimin istenen sonucu vermesi için öğretmen seçimine büyük önem verilmelidir. Öğretmenin kendi alanında orta düzeyde olması bile kabul edilemez. Öğretmenin yetenekli olması son derece önem arz etmektedir. Eğitimin doğrudan uygulayıcıları olan öğretmenler eğitim kuramlarını bilmelidirler. Öğrencinin seviyesine inebilmek öğretmenin en önemli özelliğidir. Öğretmen uzun süre babanın yerine geçtiği için, baba gibi olmalı, her durumda sinirlerine hâkim olmalıdır, fakat öğrencinin olumsuz davranışlarına da kayıtsız kalmamalıdır. Öğretmen, öğrenciye vereceği ceza ve ödülde aşırıya kaçmamalıdır. Öğretmenin iyi olmaması, öğrenci üzerinde olumsuz etki yapmakta, yeni gelen iyi bir öğretmen bu kötü alışkanlıkları ortadan kaldırmak için büyük çaba ve uzun zaman harcamak zorunda kalmaktadır.

Özellikle *"çocuğun ruhunu çözümlemek, çocuğu anlamak, çocuğu eğitirken onun yaratılışına uygun hareket etmek"* gibi ilkeler Quintilianus'u Roma döneminin en önemli pedagogu kılmıştır. Bu ilkeler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

---

[450] Kanad, a.g.e., s. 179.

İKİNCİ BÖLÜM

Ortaçağ

1- Ortaçağ Avrupası'nda Eğitim

"Ortaçağ' terimi 15. yüzyıldan kalma bir terim olup Eskiçağ ile Rönesans arasındaki kültür geriliği dönemini belirtmek için kullanılmıştır. Buna göre Ortaçağ ortalama bir çağdır ve pek büyük bir düşünce etkinliği ortaya koymamıştır.[451] .

Her ne kadar Ortaçağ, tarihin belli bir kesiti ise de, bu kavram Avrupa'daki siyaset, din, kültür ve felsefe alanındaki gelişmelerin ifade edildiği oldukça uzun sayılabilen bir dönemi kapsamaktadır ve bu dönemin zihinlerdeki çağrışımı çoğu zaman olumsuzdur. Ortaçağ, tarihçilere göre Batı Roma imparatorluğunun düşüşü (476) ile İstanbul'un Türkler tarafından alındığı tarih olan 1453 arasındaki dönemi kapsamaktadır. Batılı tarihçiler ise Amerika'nın 1492'de keşfi Ortaçağ'ın sonu olarak kabul etmektedirler. Felsefe açısından Ortaçağ'ın başlangıcı ve sonu farklıdır. Düşüce tarihinde *M.S. I. ya da II. yüzylla XV. yüzyıl arasında kalan tarihsel kesitin felsefesi, Ortaçağ felsefesi adıyla bilinir.*[452]

Etkisini bütün dünyada günümüze kadar sürdüren iki büyük gelişme bu döneme rastlamaktadır. Hz. İsa peygamberliğindeki Hıristiyanlığın Batı'ya doğru yayılması ve Hz. Muhammed peygamberliğindeki İslâmiyet'in doğuşu. Bu iki semavi dinin merkezi Ortadoğu olmakla beraber, İslâmiyet Doğu'da, Hıristiyanlık ise Batı'da yükselmeye başladı. Bu dönemde eğitim ve düşünce alanındaki hareketlerin büyük ölçüde bu iki dinden etkilendiği bilinmektedir.

---

[451] Prof. Dr. Afşar Timuçin, Düşünce Tarihi I. Cilt, Sayfa 379, 4. Basım, Bulut Yayınları, İstanbul, 2002

[452] Prof. Dr. Ahmet Cevizci, Ortaçağ Felsefesi, Sayfa 11, Asa Yayınları, Bursa 1999

Ortaçağ'a yüklenen kültür ve felsefede gerilik, karanlık olma durumu gibi olumsuz anlamlar genel bir ifadeyle Avrupa kıtasıyla ilgilidir. Çünkü aynı dönemde İslâm medeniyeti Ortadoğu'da ve Afrika'da 300 yıl gibi kısa bir sürede ileri düzeye ulaşmıştı. Ortaçağ'da önemli sayılabilecek ilerlemenin görüldüğü ülkelerden biri Çin, diğeri ise Japonya idi. Çağımızın önde gelen filozoflarından sayılan Bertrand Russel'ın bu konudaki değerlendirmesi şöyledir: "Bizim, 600–1000 yılları arasındaki zamanı göstermek üzere 'Karanlık Çağlar' deyimini kullanmamız, dikkatimizin yersiz ölçüde Batı Avrupa üzerinde yoğunlaştığına işaret eder. Tang hanedanının yaşadığı zamanı içine alan bu çağ, Çin çömlekçiliğinin en büyük çağıdır ve başka bakımlardan da dikkate değer."[453] Aynı dönemde Çin de çiçekleniyordu. Altıncı yüzyılın sonundan itibaren Sui hanedanı tarafından yeniden birleştirilen imparatorluk, T'ang yönetimi altında büyüdü. Bu hanedan budist din adamlarının boğucu hâkimiyet tehdidine son vererek Konfüçyüsçü hümanizmin yeniden ön plana çıkmasını kolaylaştırdı. Çin'de ilim, sanat, edebiyat, toplumsal örgütlenme ve teknoloji deneyimindeki başarılar öyle bir düzeye çıkmıştı ki, Avrupa'nın bunlara yetişebilmesi birkaç asır aldı. Ortaçağ'da Çin'de görülen gelişmelerin yanı sıra, bu dönemde öğretim yöntemine getirdiği yenilikler bakımından önemli bir eğitimciye de rastlamaktayız. Chou-Hsi. 12. yüzyılda (1129–1200) yaşamış olan bu filozof, 'Küçük Okul' adlı eseriyle 16. ve 17 yüzyıl eğitimcilerini etkilediği söylenebilir.[454]

Ortaçağ, Hz. İsa dininin yaşama egemen olduğu, dünyaya yeni inanç kalıplarıyla birlikte yeni davranış kuralları getirdiği bir çağ oldu. Bu din Roma imparatorluğunda siyasal bir din oluşturmuş, ezilen insanları toplayıp etkin kılmaya çalışmıştır. Hz. İsa her zaman baskıya karşı yumuşaklığı, kötülüğe karşı iyiliği, katılığa karşı hoşgörüyü öneriyor, insanların Tanrı karşısında eşit olduğunu bildiriyordu. Bu bildiri kölelerin bildirisi gibiydi ve köleliğin sonunu ilan ediyordu; herkes eşitse, kölelik olmamalıydı. Hz. İsa başta tabandaki insanın tepedeki insana,

[453] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi, I. Cilt, Sayfa 121, Çeviren Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 2004
[454] Binbaşıoğlu, a.g.e., s. 59.

yabancının yerliye, güçsüzün güçlüye kendini benimsetmesi yolunda kesin bir tavır aldı.[455]

Değerlerinde bir radikal olan Hz. İsa, çağdaşlarına hiç çekinmeden meydan okudu. Onun zamanında Roma İmparatorluğunda ve bu imparatorluğun bir parçası olan Yahudi toplumunda saygı görmek zenginliğe, güce ve statüye bağlıydı. Hz. İsa gayet açık ve basit bir şekilde geleneksel bilgeliğin yanlış şeylere değer verdiğini söylüyordu. Hz. İsa'nın öğretisinde ana fikir Tanrı ile insan sevgisiydi.[456]

Hz. İsa, özellikle yukarıda belirtildiği gibi, erk ve zenginliğin bir üstünlük nedeni olamayacağıyla ilgili ortaya koyduğu ilkelerle düzenlerini baş aşağı ettiği için hem çoktanrılı Romalılarla hem de hahamlarla karşı karşıya geldi. Yıkıcı varsayılan düşünceleri sebebiyle o da Sokrates gibi ölüme mahkûm edildi.[457]

Marks ve Engels'e göre söylemleri ve ortaya koyduğu ilkeler itibariyle Hz. İsa işçi ve köylü hareketini başlatan bir devrimciydi. İlk Hıristiyanlığın tarihi, modern işçi hareketiyle ilginç benzerlikler gösterir. Tıpkı onun gibi, Hıristiyanlık da, köken itibariyle ezilenleri bir hareketidir. İlk olarak kölelerin ve azat edilenlerin, yoksulların ve haktan yoksun olanların, Roma tarafından boyunduruk altına alınmış ya da parçalanmış halkların dini olarak ortaya çıktı. İlk Hıristiyanlık da kölelikten ve sefaletten bir kurtuluş sunar.[458]

Hz. İsa'nın henüz otuzlu yaşlarda iken çarmıha gerilmesinden sonra kilise güdümünde yayılmaya ve değişmeye başlayan Hıristiyanlık hâkim olduğu bölgelerde zihinsel ve kültürel değişime de neden oldu. Hıristiyanlık içinde bir çıkar çevresi olarak rahiplik gelişti. Bu gelişmeyi Hıristiyanlığın kurumsallaşması izledi.[459]

---

[455] Prof. Dr. Afşar Timuçin, Düşünce Tarihi, 1. Cilt, Sayfa 405.
[456] Lipson, Uygarlığın Ahlâki Bunalımları, Sayfa 79.
[457] Lipson, a.g.e., s. 79.
[458] Friedrich Engels, Din Üzerine, Sayfa 322, Çeviren İsmail Yarkın- M. Ali İnci, İnter Yayınları, Ankara, 2000
[459] Asaf Hüseyin, Batı'nın İslâmla Kavgası, Sayfa 12, Çeviren Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991

Hıristiyanlık özellikle Aziz Paulus'un çalışmalarıyla basit bir din olmaktan çıkıp karmaşık bir dogmalar dizgesine dönüşünce, Hz. İsa'nın sevgiyle ilgili söylemleri yerini karmaşık bir inanç ve ibadet düzenine bıraktı. Daha da önemlisi, bu düzeni koruyacak etkin güç olarak kilise ortaya çıktı. Ortaçağ'da eğitim, kiliseyi yaşama egemen kılma kaygısıyla dinsel bilgiyi insanlara tartışılmaz bir bilgi olarak benimsetmeye dayanıyordu. Hıristiyan inanç dünyasının ilk büyük filozofu Aziz Augustinus, evrende her şeyin Tanrı'nın istemiyle gerçekleştiğini söylüyordu. Böylece Ortaçağ, eski Yunan-Latin kültürüne tam karşıt bir anlayışla felsefi araştırmayı dinbilime indirgiyordu. Buna karşılık dinin gereklerini öğretmekle yükümlü rahipler büyük bir cahiller topluluğundan oluşmaktaydı. Aralarında okuma yazma dahi bilmeyenler çoktu. Buna rağmen öğretim rahiplerin ellerindeydi. Sürekli savaş durumunda olan, savaştan arta kalan zamanı da üretimde kullanan toplumda doğal olarak öğrenme isteği kalmamıştı. İnsanlar belleğinden kopmuş gibiydi.[460]

Hıristiyanlık idealinin çilecilik ve nefis kırma yoluyla gerçekleştiğine inanıldığı için, ilkçağ'da Roma ve Yunan eğitiminde en önemli yeri işgal eden beden eğitimine Ortaçağ Avrupası'nda hiç yer verilmiyordu. Ruhu fani dünyaya bağlayan vücut hor görülüyordu. Bedeni hor gören bir inanışın beden eğitimine değer vermesi beklenemezdi. Bütün teorilere ve programlara rağmen, özellikle Fransa'da gerçek zihin kültür ile beden eğitiminin bağdaşamayacağı düşüncesi uzun süre zihinlerden silinmeyecekti.[461]

Ortaçağa hâkim dindarlık ve özellikle de patristik dönemde kilise babalarının söylediklerinin daha muteber sayılması, doğadan ve bilimlerden uzaklaşma sonucunu doğurdu. Kilise, İlkçağın estetik ve edebiyat uğraşılarına karşı bir duruş sergilemekten, hatta bunları reddetmekten de çekinmedi. Veli Bernard: "bütün kâinat insan ruhundan çok aşağıdır; zira Tanrı ruh için yaptıklarını kesinlikle dünya için yapmadı" diyordu.

---

[460] Timuçin, a.g.e., s. 405.

[461] J. Lief-G. Rustin, Genel Pedagoji, Sayfa 26, Çeviren Nejat Yüzbaşıoğulları, M. E. Basımevi, Ankara, 1974

Zihinleri böyle bir yöne dönük olan insanlar için doğa bilimlerinin hiçbir yararı olamazdı.[462]

Her türlü zihinsel hareketin kilise doktrinine göre şekillendiği Ortaçağ Avrupası'nda bu doktrin mutlak ve tartışmasız kabul edilmiştir. Bu eğitim felsefesi bu dünyadan çok, öbür dünyadaki kurtuluşun teminatı olarak görülmekteydi. Sait Augustin şöyle diyordu: "Eğitimin amacı çocuğun bakışlarını temiz bir kalpten, iyi bir vicdandan ve riyasız bir inançtan doğan sevgiye doğru çevirmekten ibarettir. Zira İsa'ya büyük bir karşılama töreni hazırlamaktan ve geleceğin kilisesini müjdelemekten başka bir amaç yoktur."[463] Aziz Bernard'ın bu konudaki görüşleri çok farklı değildir. O da din için öğrenilenleri büyük erdem ve Hıristiyanlığa özgü bir insanlık olarak değerlendirmekten öteye geçememektedir. Kilise merkezli eğitim gerçek hayatla, diğer bir ifadeyle bu dünyayla ilgili değildir. Hor görülen bir dünyanın sevinçleri, zevk ve eğlenceleri de hor görülmektedir. Eğitim artık tali derecede alışkanlık kazandırmaktan başka bir şey değildir.[464]

Tarihçi Prof. Dr. W. Barthold, Ortaçağ Hıristiyanlarının bu kapalı durumunu şu sebeplere bağlamaktadır: "Hıristiyanlığın putperestlikle mücadelesi, sadece din çerçevesi içinde kalmamıştır. Hıristiyan vaizlerin çoğu, paganizm inancıyla bağlı olan bilim ve sanatları da haram görüyorlardı. Kısa bir zaman sonra kıyamet kopacağına, yani dünyanın sonu geleceğine inanan X. asır Hıristiyanları için devlet işlerine, maddi ve fikri medeniyetin gelişmesine değer vermek için herhangi bir sebep yoktu."[465]

Gerçekte Hıristiyanlıktaki bu dünyanın hor görülmesi, çilecilik ve nefsi ıslah gibi mistik gibi görünen anlayışın pratiği yoktur. Kilisenin güçlenmesinden ve Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonra, kilise babalarının dünya malı için verdikleri mücadele, dinmek bilmeyen iştahlarıyla elde et-

---

[462] Lief- Rustin, a.g.e, s. 26.
[463] Lief- Rustin, a.g.e., s. 28.
[464] Lief- Rustin, a.g.e., s. 28.
[465] Prof. Dr. W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, 37, 3. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004

tikleri servet, kilise merkezli eğitimde 'bir lokma bir hırka'nın yeterli gelmediğini göstermektedir. Veli ve Aziz olarak bilinen Augustinus'un ***'Tanrı Devleti'***nde söylediklerini göz önünde bulundurduğumuzda, kilisenin öğretilerinin nefsi ıslahtan çok öteye gittiğini görmekteyiz.

Aşağıdaki sözleri ile Augustinus, yeryüzündeki gök devleti vatandaşlarının sayısını gittikçe artırarak gök devletinin yeryüzünde nasıl gerçekleşeceğini gösterirken "Hıristiyan Emperyalizmi" olarak nitelenebilecek bir kuramın tohumlarını da atmaktadır: "Tanrı'ya tapılır ve ona uygun törenlerle hizmet edilirse, iyi insanların geniş sınırlar üzerinde hüküm sürmeleri yararlı olur. Bu yarar kendileri için olmaktan çok, hüküm altına aldıkları insanlar içindir."[466]

Ortaçağ'ın başlangıcı sayılan Kavimler Göçü ve bu göçün beraberinde getirdiği istilaların Avrupa'da birçok açıdan dengeleri değiştirdiği bilinmektedir. Hıristiyanlığın kilisenin tekelinde bir güç haline gelmesi ve gün geçtikçe koyu bir taassuba bürünmesi, eğitim açısından karanlık bir dönemin başlangıcı oldu. Usun devre dışı bırakılarak kilise merkezli dogmalar, doğal olarak ilk önce eğitim faaliyetlerini etkileyecekti ve öyle de oldu. Bu olumsuz etkinin Ortaçağ'dan sonra da göreceli olarak devam ettiği söylenebilir. Hıristiyanlıktan türeme mezheplerin çatışması eğitime de yansıyordu. Protestan din adamları, kendi taraftarlarına çocuklarını Katolik okullarına göndermemelerini, kesinlikle çocuklarını Katolik öğretmenlere emanet etmemelerini istiyorlardı. Bu çağın eğitiminin ele alındığı kaynaklar bu çağın eğitimini yererken, önemli sayılabilecek Batılı bazı yazarlar bu dönemi Rönesans'ı hazırlayan bir geçiş dönemi olarak değerlendirmektedirler. Örneğin, *'Pedagoji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji'* kitabının yazarları olan Lief ve Rustin, bu dönemdeki eğitim faaliyetlerinin içinde bulunduğu durumu oldukça yüzeysel ve gizlercesine geçiştirmektedirler. Hatta bu çağın bazı dönemlerini 'şerefli yüzyıllar' diye yücelttikleri görülmektedir. Şövalye eğitimini Hıristiyan eğitiminin mükemmel formu

[466] Alâeddin Şenel, Siyasal Düşünceler Tarihi, Sayfa 243, 8. Basım, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 1999

olarak sunan bu iki eğitimciye göre en mükemmel şövalyelik hareketi haçlı seferi idi.[467] Lief ve Rustin, adı geçen kaynakta bu savaşları *"Mezhep sapıklarına karşı girişilen seferler"* olarak belirtirken, Haçlıların Doğu ve Batı'daki kültür yıkımlarına hiç değinmemektedirler. Haçlıların nasıl eğitildikleri konusunda elimizdeki kaynakların neredeyse tamamı Batılılarca kaleme alınmış ve bu eğitim biçimi ya gizlenmiş ya da Şövalye nezaketi ve kahramanlığı şeklinde sunulmuştur.

Genelde Ortaçağ, özelde ise Haçlılar söz konusu olduğunda, birçok Batılı tarihçi, eğitimci ve yazarın bu çağın olumsuz taraflarını gizleme gayretinde oldukları, hatta tersi yönde savlar ileri sürdükleri görülmektedir. Örneğin, Jonathan Riley-Smith'in ***"Haçlılar Kimlerdi?"***, Cécile Moris-son'ın ***"Haçlılar"*** ve P. M. Holt'un ***"Haçlılar Çağı"*** adlı kitaplarda yer yer Haçlıların barbarlıklarına yer verilmişse de, bu seferlerin meydana getirdikleri yıkım tamamen göz ardı edilmiştir. Beş bin yıllık kırık ve silik tabletlerden Sümerlerin eğitim sistemlerini detaylarıyla ortaya çıkarabilen Batılıların, Ortaçağ Avrupa'sının eğitimi hakkında *"halkın eğitimi ile ilgili elimizde fazla bilgi de yoktur"* demeleri, gerçeği yansıtmaktan oldukça uzaktır.

Ortaçağ Avrupası'ndaki eğitim sistemini Ortaçağın başlangıcından itibaren ele almak, bu çağın eğitiminin kökenini toptan yok saymak anlamına gelir ki, bu da konuyu yarısından itibaren ele almak anlamına gelmektedir. Hâlbuki Ortaçağ eğitim felsefesi ve yeni bir düşünce biçimi ilkçağın sonlarında, yani M.S. 313 yılında Roma devletinin Hıristiyanlığa özgürlük tanımasıyla başlamaktadır. İmparator Konstantin Milano Fermanı'yla diğer dinlere tanıdığı özgürlüğü Hıristiyanlığa da tanıyınca, üç asırdır sürekli baskı altında tutulan Hıristiyanlara rahat bir şekilde örgütlenme imkânı sağlanmış oldu. Hıristiyanlar 67 yıl sonra Roma devletinin dinini değiştirecek düzeye geldiler ve İmparator Gratianus 380 yılında Selanik Fermanı'yla Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini durumuna getirdi. 300 yıl kadar din özgürlüğü peşinden koşan Hıristiyanlar, devlet

[467] Lief-Rustin, a.g.e., s. 25.

erkini ellerine geçirdikten sonra diğer bütün dinler, hatta Hıristiyanlıktan türemiş mezhepler bile bu yasak ve kovuşturmadan kurtulamadılar. Hıristiyanlık, devletin resmi dini olduktan on iki yıl sonra, 392 yılında *İstanbul Fermanı*'yla Hıristiyanlık dışındaki bütün dinler resmen yasaklandı. Devletin yaptırımları yasaklarla sınırla kalmadı; kilise ve papaların ferman ve vaazlarıyla şanslı olan eski Yunan tapınakları kiliselere dönüştürüldü, bu şansa sahip olamayan tapınaklar yağmalandı, yakıldı, yıkıldı. Yıkılan bu tapınaklardan birisi, Hz. Meryem'in Efes'teki evinin birkaç kilometre ötesindeki Efes harabelerinin içinde bulunmaktadır.

Ruhbanların gücüyle birleşen imparatorluk Roması'nın geleneklerinin Batı Avrupa'daki etkileri özellikle değerler dünyasında çok belirgindi. Karanlık Çağlardan Rönesans'a kadar geçen süre neredeyse bin yıldır. Batı uygarlığının zihinlerine, zevklerine ve ahlâkına Hıristiyan ideolojisi egemen olmuştur. Daha da ötesi, uygulamada ideoloji, Roma'da papalık tarafından kutsanan her ne ise, o olmuştur. Kilise var olan eğitimi denetim altına aldığı için, Batı giderek en uyarıcı, canlandırıcı mirasından mahrum edilmiş, Yunanlı yanından koparılmıştır. Hepsinden de kötüsü, bin yıllık bir süre boyunca Avrupa, Yunan mirasının alıcılarına bağışladığı en büyük yarardan mahrum edildi: Bağımsız, eleştirel araştırma ruhu. Papalığın söyledikleri tartışılmaz olarak kabul ediliyordu. Akidenin doğruluğu, onun koyduğu tek ilkeydi. Karşı çıkışlar ezilip yok edildi, çünkü bunlar dine aykırı düşüncelerin göstergesiydi ve günah sayılıyordu. Karşı görüşte olanları bulup cezalandırmak amacıyla kurulan ***Kutsal Engizisyon Mahkemeleri*** ortaçağ kilise sisteminin dinî bir polis devleti niteliği taşıdığını tam anlamıyla doğruladı. En güçlü olduğu dönem boyunca kilise yönetimi günahların en büyüğüyle lekelendi: Hoşgörüsüzlük. Bu hoşgörüsüzlük kendini iki yönde gösterdi. Birincisi, Hıristiyan olmayanların bu dine geçmeye zorlanması ve Hıristiyan olmayanlara gösterilen aşırı düşmanlık. Putperest tapınakları, kütüphaneleri, sanat eserleri vahşice yok edildi. Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olduktan bir süre sonra Hıristiyanlık dini dışındaki bü-

tün dinler yasaklandı. Eski dinlerin büyük tapınakları kiliselere dönüştürüldü. Nerdeyse bin yıldır öğretim yapan *Platon Akademisi* ve *Atina Okulları* M.S. 529 yılında kapatıldı. Yüzlerce yıldır Yunan kültürünün bir parçası olan olimpiyat oyunları da *"Eski Yunan dinini yaşattığı"* gerekçesiyle yasaklandı. Roma Senatosu'ndaki Zafer Anıtı, eski Yunan ve Roma dinlerini anımsatıyor diye Hıristiyan Senatosu tarafından kaldırıldı. *Batıda uygarlığın gelişimi, inancın mantık ve bu dünyalılık üzerindeki egemenliği nedeniyle durma noktasına gelmişti.*[468] Augustina'nin 387'de çıkardığı yasa, Hıristiyanlıktan ayrılmış bir mezhep olan Manici'leri yakılmak suretiyle cezalandırıyordu.[469] Kilise'nin en büyük parolası ***"Hıristiyanlık dışında kurtuluş yoktur"*** olduktan sonra, bu parolanın dışında kalan her çeşit düşünce etkinliğinin yok edilmek istenmesi çok şaşırtıcı gelmemektedir.

... Daha sonra Haç'ın haklı savaşıyla Hilal'in kutsal savaşını kışkırtan bir dizi Haçlı seferiyle İslâmiyet'e karşı saldırıya geçildi.[470] Lipson'un bu görüşü eksik kalmaktadır; çünkü Haçlı seferleri sadece Müslümanlara karşı değil, kilisenin uygun görmediği her türlü görüş ve inanca karşı da yapılmaktaydı. Buna Yahudiler, kilisenin onaylamadığı Hıristiyan mezhepleri (heretikler-Albigeois) ve seküler Hıristiyanlar da dâhildiler. Zaten yüzyıllardır kilise tarafından eğitimsiz bırakılmış ve zihinleri boşaltılmış olan halkı buna inandırmak çok zor değildi. Günahlarının bağışlanacağı, endüljans verileceği gibi vaazlar yoksullukla yan yana gelince, Doğu'nun zenginliği uğruna her türlü fedakârlık göze alınabilirdi.

Bu davranışların ahlâki yanı bir tarafa, Avrupa uygarlığının gelişimini felce uğratan etkileri göz ardı edilemez. Kilise liderleri düşünceleri öylesine sıkı denetlediler ki, araştırma ruhu büyümeden kökünden kurutuldu. Bütün bunlara tedirgin ve çalkantılı politik koşullar da eklendi. Bu sıralarda İslâm ve Çin uy-

---

[468] Lipson, a.g.e., s. 2.
[469] Cengiz Özakıncı, İslâm'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü, Sayfa 186, 10. Basım, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2007
[470] Lipson, a.g.e., s. 81.

garlıklarında ulaşılan öğrenim ve yaratıcılık düzeyi ile karşılaştırıldığında, beşinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar, yaklaşık 600 yıl boyuca Batı Avrupa'nın neden karaya oturduğuna şaşmamak gerekir.[471] Diğer taraftan Hindistan'dan İspanya'ya kadar parlak bir İslâm medeniyeti gelişmiştir. Bu sırada Hıristiyanlık için bir kayıp olan, uygarlık için kayıp değildi. Durum tam tersiydi. Fakat hiç kimse Batı Avrupa'nın daha sonra ön plana geçebileceğini tahmin bile edemiyordu. Bizim için Batı Avrupa uygarlığı, uygarlık gibi görünüyor. Bu, dar bir görüştür. Uygarlığımızın kültürel içeriğinin çoğu Akdeniz'den Greklerden ve Yahudilerden gelmektedir. İktidar konusuna gelince: Batı Avrupa, Kartaca savaşlarından Roma'nın düşüşüne kadar - kabaca M.Ö. 200- M.S. 600'e kadar- egemen durumdaydı. Bu zamandan sonra Batı Avrupa'da hiçbir devlet, iktidar bakımından Çin, Japonya ya da halifelikle kıyaslanamazdı."[472]

Bu değişim serüveninin sonuçlarına ilişkin Batılı aydınlardan Prof. Leslie Lipson şu görüşlere yer vermektedir: "Uygarlıktaki her büyük akım, geleceğe ait hayali bir görüşle başlar ve ondan sonra da bir grup yönetici tarafından işletilir. Bunlar örgütleme yeteneği olan kişilerdir. İlgilendikleri her şey güçtür ve bunun üstesinden gelmek için kurumlar oluştururlar. Sonra da görüşün aslına ait değerleri budamaya başlar ve daraltırlar. Hz. İsa'nın öğretisinin başına gelen de budur. Havariler ve ondan sonrakiler İncil'i yaydıkça Hıristiyan toplumları ortaya çıktı; bunu, kiliselerin birer birer ortaya çıkması izledi. Bundan sonra Hıristiyanlıkta olanlar, Yunan trajedisini aratmayacak niteliktedir. Öbür dünya ağırlıklı bir inanç, bu dünyaya ait bir beceriyle bozuldu. İmparator Konstantin 312 yılında Hıristiyanlığa geçtikten sonra Hıristiyanlık, İmparatorluğun resmi dini oldu. Bundan sonra kilise dünyevi güçlerle uzun süreli bir ortaklığa girdi. Artık ikisi birbirini destekleyecekti. Böylece kilise zulüm kurbanı iken zulmedenlerin başına geçmiş oldu. Zayıfken barışsever olan kilise, güçlenince dişlerini gösterdi. Augustinus, ilahiyatçıların askeri eylemlerinin bahanesi olan 'haklı savaş' dokt-

[471] Lipson, a.g.e., s. 83.
[472] Bertrand Russel, Batı Felsefesi Tarihi, I. Cilt, Sayfa 12.

rinini ortaya attı. Önceleri yoksul olan kilise zenginliğe boğuldu. Hıristiyanlık, *Dağdaki Vaaz*'dan bu yana çok yol almıştı. ...Tüm bu değişiklikler bir araya getirildiğinde, bunları kilisenin din değiştirdiği şeklinde özetlemek mümkündür."[473]

Her türlü bilimsel araştırmanın yasaklandığı Ortaçağ Avrupası'nda kilise babaları herkesin yerine düşünmeyi doğrudan üstlenmiş durumdaydılar. Eğer bilim adına bir çalışma yapılacaksa, papazlar İncili inceleyerek inciler dizmeyi de biliyorlardı. Sözgelimi, ünlü başpiskopos Ussher İncil'den hareketle dünyanın İ.Ö. 4004 yılının 23 Ekim'inde saat 09'da yaratıldığı sonucuna varmış, bu düşüncelerini bir kitapta yayımlayarak krala sunmuştur. "*Bu kitap kilisenin resmi görüşü olarak da onanmıştır.*"[474] Bu kitabın krala sunulduğu tarihin 1624 olması, kilisenin her türlü zihinsel etkinliği hayli uzun süre tekelinde tuttuğu gerçeğini yansıtmaktadır.

Ussher'i böylesi bir kitap yazmaya iten sebebin kökü epey gerilere dayanmaktadır. Ussher'den yaklaşık üç yüz yıl önce bir İngiliz araştırmacı olan John Wycliff fosillere dayanarak yeryüzünün en azından birkaç yüz bin yıl yaşında olduğuna ilişkin deliller ortaya koymuştu. Kilise Wycliff'in görüşlerini sapıklık olarak damgaladı. Katolik Kilisesi 1401 yılında parlamentodan "Sapkınların Yakılması" kararını çıkarttı. Wycliff'in düşüncelerini savunan John Huss adlı bilgin, Konsilin kararıyla 1415 yılında odun yığınları üzerinde diri diri yakılarak öldürüldü. Aynı Konsil Wycliff'i ölümünün üzerinden 45 yıl geçmiş olmasına rağmen yeniden yargıladı ve zaten ölmüş olan bu kişiye odun yığınları üzerinde yakılma cezası verdi. Kilise, ölmüş olan bu kişiyi yeniden nasıl öldürüleceğini de ayrıntılarıyla belirtmişti:

- Wycliff'in mezarı açılacak,
- Kemikleri çıkarılacak,
- Kemikleri bir tabuta konulacak,
- Swift ırmağının kenarına getirilecek,

---

[473] Lipson, a.g.e., s.
[474] Özakıncı, a.g.e., s. 227.

- Orada odunlar yakılacak,
- Kemikler odun ateşine atılacak,
- Wycliff'in kitapları da yakılacak,
- Külleri Swift ırmağına savrulacak.[475]

Kilise'nin bilim düşmanlığından payını alan önemli bir bilim adamı da Giordano Bruno'dur. Kilise'ye göre Dünya, evrenin merkeziydi. Bu bilgin ise evrenin merkezi diye bir şeyin olamayacağını, güneşin sadece güneş sisteminin merkezi olabileceğini savunuyordu. Kilise, Bruno'yu yargıladı. Görüşlerinden vazgeçmeyen Bruno dinsiz olarak damgalandı ve yakılarak öldürülmesine karar verildi. 1600 yılında Roma'da yakıldı.[476] Kilise-bilim çatışmasının bir örneği de Galileo Galilei'de görülmektedir. Kilise'nin; dünyanın düz, tepsi biçimindeki görüşüne karşılık, Galilei dünyanın yuvarlak olduğunu ileri sürünce, 70 yaşında olmasına rağmen sürgüne gönderildi.

Halkı eğitmekten sorumlu Hıristiyan ilahiyatçılar dünyanın küre şeklinde olduğu fikrine şiddetle karşı çıkıyorlardı, fakat savları da o derece anlamsızdı. Hıristiyan papazlar şöyle diyorlardı: *" Eğer dünya küre şeklinde ise ağaçların ve bitkilerin aşağı doğru büyümesi, yağmur ve karın da yukarı doğru yağması gerekir. Buna inanacak kadar kafasız biri var mıdır?"*[477]

Dünyanın düz ve tepsi biçiminde olduğu konusundaki düşünce sadece Katoliklerde değil, Ortodoks ve Protestanlarda da geçerliydi. Kilise bu düşüncesinde oldukça uzun süre direnmiştir. Papa 2. Jean Paul, 10 Kasım 1979 yılında Galileo olayının yeniden araştırılmasını istemiş, 1982 yılında Galileo'nun haklı olabileceğini ifade etmiştir, fakat *'Galileo haklıdır'* dememiştir. Çalışmalarına 11 yıl devam eden kurul ancak 1992'de Galileo'nun suçsuz, görüşünün doğru olduğunu açıklamıştır.[478]

Sadece evrenle ilgili değil, tıp alanında da Kilise'nin bilime karşı koyması, hatta zaman zaman onunla savaşması daha İlk-

---

[475] Özakıncı, a.g.e., s. 217.
[476] Özakıncı, a.g.e., s. 230.
[477] Özakıncı, a.g.e., s. 237.
[478] Özakıncı, a.g.e., s. 244.

çağda yani Ortaçağ'dan yaklaşık 250 yıl önce başlamıştır. İlk Hıristiyanlardan Saint Paul 180-200 yılları arasında Romalılara gönderdiği bir mektupta bütün hastalıkların iblisin işi olduğunu söylüyordu. Kilise ileri gelenlerinden Origen şunları söylüyordu: *"Açlığa, verimsizliğe, kısırlığa, havanın bozulmasına ve salgın hastalıklara yol açanlar cinlerdir. Bu cinler gökyüzünde bulutların arasında gizlenerek dolaşmakta ve kendilerini tanrı olarak gören kâfirlerin sunduğu kan ve tütsülerle çekilmektedirler."*[479]

Kilise babalarının en etkilisi olan Augustin şunları yazmıştı: *"Hıristiyanların bütün hastalıkları bu cinlerin işidir; bu cinler en çok da yeni vaftiz olmuş Hıristiyanlara, hatta yeni doğmuş masum bebeklere eziyet çektirmektedirler."* [480]

Çiçek hastalığı ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar da Kilise tarafından 'Takdir-i ilahi' sayıldığı için, bu hastalıklara karşı aşı yapanlar şiddetle kınanıyorlardı. Kilise'ye göre çiçek hastalığı insanların işledikleri günahlara karşılık Tanrı'nın verdiği bir cezaydı. Tanrı'nın verdiği cezayı aşıyla etkisiz kılmaya çalışmak, Tanrı'yı daha da kızdırırdı. Aşıyı savunmak, dinsizlik ve kâfirlikle eşdeğerdi. Hâlbuki çiçek aşısı 910 yılında bir İslâm bilgini olan Razi'nin yazılarında yer almış, bu yazılar daha sonra Latinceye çevrilerek Avrupa'ya yayılmıştı. [481]

Kilise kendi onayından geçmemiş her çeşit bilimsel araştırma ve buluşu bir çırpıda kâfirlik ve şeytanın işi diye damgalayıp mahkûm etmekten çekinmiyordu. Augustine, ölülere otopsi yapılmasına karşı çıkıyor, anatomi bilginlerini de kasap olarak niteliyordu. Kuyruklu yıldızı Tanrı'nın okları, jeoloji bilimini karanlık bir uğraş, fırtınaları şeytanın işi olarak gören Kilise'nin kendince tedbirleri de vardı. Doğaüstü hava gücüne karşı çeşitli şeytan kovma araçları kullanılıyordu; bunlar arasında en yaygın biçimde kullanılanlar, Papa XIII. Gregory'ninkilerdi.[482]

---

[479] Özakıncı, a.g.e., s. 245.
[480] Özakıncı, a.g.e., s. 245.
[481] Özakıncı, a.g.e., s. 247.
[482] Özakıncı, a.g.e., s. 251.

Ortaçağ Avrupası'nda tutucu Hıristiyanlığın sebep olduğu kültür geriliği bu kıtayla sınırlı kalmadığı gibi, eskiye ait bilim, sanat ve kültür varlıklarının yok edilmesi, iyi bir Hıristiyan olmanın gereği sayılıyordu. Bu fanatizm Avrupa sınırlarını aşarak İskenderiye'ye kadar uzandı. 19. yüzyılın sonlarında Alman işçi hareketinin Marksist kanadını harekete geçiren siyasetçi Auguste Bebel, Hıristiyanlığın önemli bir güç olmasından sonra insan düşüncesini nasıl tutsak ettiğini, Avrupa'yı ve etkin olabildiği diğer yerlerdeki bilim ve sanata karşı nasıl bir tutum içinde olduğunu ***"Hz. Muhammed ve Arap Kültürü"*** adlı kitabında detaylı bir şekilde anlatmaktadır:

Hıristiyanlığın Avrupa'ya yayıldığı dönemin, Roma İmparatorluğunun çöküşü ile Rönesans'ın ortaya çıkışı arasında kalan yaklaşık bin yıllık tarih kesitinin büyük kültür boşluğu anlamına geldiği, antik çağ kültürünün tamamen karanlığa gömüldüğü nedense unutuluyor. Hıristiyanlık bütün bir Ortaçağ boyunca kâfirliğin, inançsızlığın ürünü saydığı Hıristiyanlık öncesi kültür ve uygarlığı silip süpüren, inkârcı bir anlayış ve tutum izlemiş; neden sonra Rönesans'la birlikte Hıristiyanlık öncesi kültürü yeniden keşfeden Avrupa halkları, muazzam çabalar sonucunda kendilerini Ortaçağ kâbusundan kurtarmışlardır; bu olgu nedense unutturulmak istenir hep.[483]

Hıristiyanlar daha ilk dönemlerden başlayarak kendi öğretilerini yayarlarken, benzeri kültür yapıtlarını ve anıtlarını iblisin işi ve dinsizliğin belirtisi sayarak, iyi bir Hıristiyanın bunları hemen yok etmesi gerektiğine inanıp ortadan kaldırmışlardır. Bu bağnazlık büyük reformcu sayılan Lut-her'de bile kendisini göstermiştir. Luther, akla dayalı bütün yazılara sansür konulmasını, dinsel konularda kendisinden farklı düşünenlerin izlenmesini istemiştir. Ortaçağda kilisenin dogmalarına karşı en ufak bir kuşkuyu dile getiren bilginler aforoz edilmekle kalmayıp odun yığınları üzerine çıkartılma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar.[484] Luther'in çabası, deforme olan Hıristiyanlığı forma sokarak bir

[483] Auguste Bebel, Hz. Muhammed ve Arap Kültürü, Önsöz, 2. Basım, Çeviren Veysel Atayman, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1997
[484] Bebel, a.g.e., s. 101.

anlamda can çekişen Hıristiyanlığı yeniden diriltme çabasıdır. Bu formun da diğer Hıristiyan mezhepleri gibi katı düşünceleri vardı.

Dördüncü yüzyılın sonlarında kilisenin kendi gücünü gösterdiği ve aynı zamanda bilim ve eğitim materyalleri açısından büyük bir kıyımın gerçekleştiği yerlerden birisi de İskenderiye'ydi. Yüzlerce yıllık bir kültür ekimi sonucunda kurulan İskenderiye'deki Aeropeaum Kütüphanesi 391 yılında, piskopos Theophilius'un önderliğinde tutucu Hıristiyanlar tarafından yakılarak bütün astronomi, fizik ve matematik yapıtları yok edilmiştir. İskenderiye kütüphanesinin yok edilmesi, eski çağın bilgi kalıntılarının da sonu anlamına geliyordu. Bu kütüphanenin yakılmasından birkaç yıl sonra Aziz Krill, İskenderiye'nin kadın bilgelerinden Hypatia'yı dinsizlikle suçlayarak öldürtmüştür.[485] Bebel, bazı Avrupalı yazarların, İskenderiye'deki kütüphanenin Hz. Ömer tarafından yakıldığına ilişkin görüşlerin mesnetsiz ve iftira olduğunu söylemektedir.

Genel inanışa göre Mısır'ın Müslümanlar tarafından alınmasından sonra Batı'da papirüsün azaldığı, bu yüzden kitap yazmanın çok zor, hatta imkânsız olduğu kabul edilmektedir. Bu olayın bir dereceye kadar etkisi olsa bile, şüphesiz başka nedenler de vardı. Barbar istilaları, Hıristiyan bağnazlığı, Yunan uygarlığından haberdar olmama, kaynakların zayıflığı, Bu devirde Avrupa'nın fikir ve bilgi açısından düşkünlüğünü açıklayacak nedenlerdir. Ortaçağ Avrupası'ndaki kütüphanelerinde bulunan eserler, çeşitlilik açısından oldukça fakirdi. Gali Kütüphanesinde felsefe adına sadece birkaç eser bulunmaktaydı. Bu gerçekler bize Ortaçağ Avrupası'nda düşünce ufkunun oldukça dar olduğunu göstermektedir. Her türlü bilimsel araştırma aracından yoksun olan bu dönemde Batı düşüncesinin en büyük aracı soyut kelimeci tartışmalardı.[486] Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinden biri sayılan Saint-Gall kütüphanesinde 860 yılında sadece 400 kitap vardı. 12. yüzyılda Müslümanlarla temas

---

[485] Bebel, a.g.e., s. 102.

[486] Ord. Prof. Dr. H. Ziya Ülken, Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri, Sayfa 21, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009

sonucunda başlayan uyanış hareketi Avrupa'da yayın faaliyetlerini artırdı.[487]

11. yüzyılın sonlarından başlayarak Avrupa'da Doğu'ya karşı ilgi uyandı. Bu ilginin belirleyici üç sebebi vardı. Birincisi, din motifli fakat gerçekte iktisadi amaçlı Haçlı Seferleriydi. İkincisi, Emevilerin İspanya'da kurdukları Medreseler ve bu medreselerdeki özgür eğitim ortamıydı. Bu medreselerde kadın öğretim görevlilerinin de bulunduğu söylenmektedir ki, bu dönemde Avrupa'da kız eğitimi söz konusu bile değildi. Bu medreselerden sadece Müslümanlar değil, değişik yerlerden gelen Hıristiyan ve Yahudi öğrenciler de yararlanabiliyorlardı. Üçüncü neden ise yine Müslümanların kurdukları Sicilya medreseleriydi.

11. yüzyıldan başlayarak 12. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa'da düşünce sahasındaki hareketler, önemli gelişmeleri beraberinde getirdi. Bu dönemde özellikle Paris'teki din okulları büyük ilgi görmekte ve büyük ölçüde etkili olmaktaydı. Bu okullar giderek kapalı yaşamlarından sıyrılarak bütünleşmeye doğru gittiler. Onların gelişimi ilk büyük üniversiteleri ortaya çıkardı. 13. yüzyıl, Avrupa'daki büyük üniversitelerin ardarda kurulduğu yüzyıl oldu. Kuruluş yılları genellikle her kaynakta farklı gösterilen üniversiteler, din okullarının az çok hızlı dönüşümüyle sahneye çıkmıştır. Paris (1215), Toulouse 1233, Salamanca (1248), Oxford (1248), Montpellier (1289), Louvain (1425) gibi üniversiteler açılınca kültür yaşamının koşulları da değişmeye başladı. Avrupa'daki bu gelişimde belki de en büyük pay Aristo'nun eserlerini Latinceye çevirenlerindir. 13. yüzyıla kadar düşünce çevreleri Aristo felsefesinin tümünü tanımıyorlardı. Haçlı Seferleri sırasında Aristo'nun kaynaklarını ve başka kaynakları da tanıdılar. Böylece Aristo, Avrupa'ya Araplar kanalıyla girmiş oldu. O dönemde Arap dünyası oldukça gelişmişti. 12. yüzyıl sonlarında Avrupalılar, Araplardan aldıkları metinleri İspanya'nın Toledo kentinde tercüme ettirerek hem yeni bilgilere ulaştılar hem de eski güçlü kaynakları elde ettiler. Böylece Avrupa Aristoteles'e ulaşırken, Arap filozofların metinleri-

[487] Ülken, a.g.e., s. 20.

ni tanıma imkânı buldu. 13. yüzyıl başlarında Sicilya'da bir çeviri hareketi başlatıldı. Skolâstikler bundan böyle hekimlik, kimya, astronomi, geometri gibi bilimler açısından da zengin metinlere sahip oldular. Buna eskiçağ metinlerinin doğrudan Yunancadan yapılmış çevirileri de eklenince Avrupa tam bir uyanış dönemine girmiş oldu. Eskiçağ kültürünü özümseme çabasına giren Avrupalılar felsefede yeni atılımlar başlattılar.[488]

Aristo'nun düşünceleri Avrupa'nın düşünce dünyasına yansıyınca verimli bir bileşime ulaşma atılımıyla birlikte bazı güçlükler ortaya çıktı. Çünkü Aristoteles pagan, yani çok tanrıcıydı ve onun düşüncelerini Hıristiyan inancına uydurmak gerekiyordu. 1210'da Paris'te toplanan Sens konsili Aristo'nun 'doğa felsefesi'nin özel ve resmi her türlü öğretimini yasakladı. Konu giderek üniversitelerle papalık arasında çekişme konusu oldu. Üniversiteler papaya direndiler. Oxford üniversitesinde Aristoteles'in bütün yapıtlarını açıklayan ve yorumlayan dersler yapılıyordu. Benzer şeyler Paris üniversitesinde de görülünce, bu gelişmeler karşısında kilise susmak ve Aristoteles'i onaylamak durumunda kaldı. Genç bilim adamları Aristo'nun ve İbni Rüşd'ün eserlerini büyük bir tutkuyla okuyorlardı. Tutucu Hıristiyanlar ile yeni düşünce arasındaki çatışmalar da 13. yüzyıl boyunca sürüp gitti.[489]

Ortaöğretim kurumlarının henüz ortaya çıkmadığı dönemde kilise okulları öğretim faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Bu okullar Batı üniversitelerinin temelini oluşturdu. Ancak üniversitelerin kurulmasında etkin bir güç oluşturan başka bir eğitim biçimi de vardı. O dönemin kilise eğitiminin yanında sivil eğitim diyebileceğimiz ve daha çok uygulamaya dayalı bu okullar, soyluluk düzeninin gereklerini karşılamaktaydı. Bu eğitim toplumsal uyumu ve bedensel gelişmeyi öngörüyordu. Soylu davranışların önemsenmesi, onur kavramının öne çıkarılması, kadına ve aşka saygının yüceltilmesi gibi bu dünyayla ilgili birçok tutumun gelişmesinde bu sivil eğitimin rolü büyük olmuştur.[490]

---

[488] Timuçin, a.g.e., s. 416.
[489] Timuçin, a.g.e., s. 417.
[490] Doç. Dr. Gülnihal Kükcn, Ortaçağda Eğitim Felsefesi, Sayfa 45, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999

Eğitim bakımından Batı'nın Doğuyla ilişki kurması ve bunu genişletmesi bir bakıma da zorunluydu. Çünkü nüfus yoğunluğu ve merkezileşme karşısında Batı okulu ve bilim sisteminin yetersizliği fark edilmişti. İlk defa rahipler arasında Fransa'da ve özellikle Normandiya'da ilk bilim hareketleri başladı. Bilim ve bilgin dostu olarak bilinen Fransa kralı Robert, Sicilya'yı istila ettiği zaman buradaki medreseleri görerek birçok şeyi nakletti. Sicilya ve Napoli medreseleri İslâm biliminin Batı'ya giriş kapısı oldu. Ord. Prof. Dr. H. Ziya Ülken İslâm biliminin Batı'ya giriş sürecini üç aşamada ele almaktadır. Birinci aşamada, İtalya, İspanya ve Güney Fransa'dan birçok kişinin Müslüman medreselerine okumaya geldiklerini görmekteyiz. Bu medreselerde matematik, felsefe, tıp ve astronomi öğrenimi gören Batılı öğrenciler, bir süre sonra açılacak ilk Batı üniversitelerinin profesör adayları oldular. İkinci aşamada, Güney Avrupa'da İslâm medreselerine öykünerek ilk üniversitelerin kurulduğu görülmektedir. Avrupa'da kurulan bu ilk üniversitelerin binalarının mimari tarzı, ders programları, öğretim yöntemleri medreselerin birer taklidiydi. İlk defa Napoli krallığında Salermo medresesini kurdular. Buraya diğer Batı ülkelerinden öğrenciler gelmekteydi. Burada gramer, retorik, mantık, aritmetik, müzik, geometri ve astronomi gibi dersler okutulmaktaydı. Aristo'nun eserleri İslâm medreselerinden İtalya'ya Salermo medresesi aracılığıyla girmeye başladı. Sicilya kralı II. Frederick Napoli medresesini kurdurdu. Aristo'nun eserlerini Arapçadan Latinceye çevirtti, zamanın önemli bilginlerini sarayına topladı. İbni Sebi ile felsefi yazışmaya girdi. Castille ve Lyon hükümdarı X. Alphonse Müslüman bilginlerin eserlerini inceleterek astronomi cetvellerini yaptırdı. Bu sırada Napoli, Lyon gibi önemli yerlerde büyük medreseler kuruluyordu. Üçüncü aşamada, artık İslâm bilimi İtalya medreseleri aracılığıyla Fransa'ya ve diğer Batı ülkelerine girmeye başladı. 13. yüzyıl başlarında Boulogne, Montpeillier medreseleri kuruldu. Bundan kısa bir süre sonra da Paris Üniversitesi öğretime başladı. Bu yüzyılda Oxford ve Köln üniversiteleri kuruldu ve yeni bilim İngiltere ve Almanya'ya girmiş oldu.[491]

[491] Ülken, a.g.e., s. 22.

Yeni bilimin Batı'ya üç aşamada girişi, bir taraftan da büyük bilginlerin yetişmesine, bu bilginlerin kapsamlı araştırmalara girişmelerine neden oldu. Afrikalı Konstantin ve Adelard ilk defa araştırma işine girdiler. Konstantin bütün Doğu'yu gezdi. İslâm ve Yahudi bilginlerinin tıp bilimiyle ilgili eserlerinin tercümeleri yapıldı. 12. yüzyılın başlarında Adélard dé Bath Yunanistan'da ve İslâm ülkelerinde geziler yaptı. Özellikle matematikle ilgili eserleri çevirdi. Daha önce Arapçaya çevrilen Öklid'in matematikle ilgili kitabı ve Harezmî'nin astronomi ve matematiğe ilişkin bütün eserlerini Latinceye tercüme ettirdi. 1215'ten sonra artık Arapçadan Latinceye bilim ve felsefe kitaplarının çevirileri Batı'da en önemli mesele halini aldı. Büyük bilgin ve düşünürlerin yetişmesi bu hararetli tercümeler sayesinde olmuştur.[492]

Ortaçağ'da önemli eğitim faaliyetlerinden birisi de şövalye adaylarının eğitimiydi. Genç şövalyenin eğitiminde ilk Cermen medeniyetinin izleri görülmektedir. Dışarıda, avda veya savaşta sert hayata alışma ömür boyunca şövalyenin eğitiminin temelini oluşturuyordu. Beden gücü, cesaret, dayanıklılık beğenilen niteliklerin başında gelmekteydi. Genç yaşta mızrak kullanmayı, kargı savurmayı, kalkanla korunmayı öğrenirlerdi. Ata binmek, köpekleri eğitmek ve nehirleri yüzerek geçmek şövalye eğitiminin en önemli kısmını oluşturuyordu. Önce maiyet asilzadesi, sonra asilzade ve şövalye yamağı olan genç derebeyi, bir şövalyenin hizmetinde pratik bilgilerle yetişirdi fakat okuma yazma söz konusu bile değildi.[493]

Hıristiyanlık, derebeyinin bütün hayatına hâkimdi. Kilisenin çizdiği çerçeve içinde yaşamaya mecburdu. Kilise, genç derebeyin eğitim aşamalarını ve rehberliğini ilerletici bir şekilde düzenlemiştir. Papazın eğitim konusundaki etkisinin askerlerin etkisinden aşağı kalır tarafı yoktu. On dört yaşını bitirirken genç asilzadeye yapılan kılıç takma töreni dinî bir törendi. Yirmi bir yaşında, şövalyelik unvanı için yapılan silah kuşanma töreni de dinîydi. Şövalye, kılıç takma töreniyle "Tanrı'nın ve Meryem

---

[492] Ülken, a.g.e., s. 23.
[493] Lief-Rustin, a.g.e., s. 23.

Ana'nın hizmetine, diğer bir ifadeyle kilisenin hizmetine kendini adardı.[494]

Ortaçağ eğitiminde, İlkçağ eğitimine hâkim olan kaygıların terk edildiği görülmektedir. İlkçağ bilim ve edebiyatı birer araştırma ve öğretim merkezi olan manastırlarda muhafaza edildi. Marovenjler ve Kalorenjler döneminde manastırlar tamamen kiliseye adam yetiştiren ilkokullara dönüşmüştü. Katedral okulları bunları taklit ettiler. Daha sonra bu kurumlardan üniversiteler doğdu.[495] Rustin'in bu görüşünün bilimsel bir temeli yoktur. Kilise doktrininin hâkim olduğu böylesi kurumlardan üniversite fikrinin çıkması düşünülemez. Üniversiteler Kilise'nin bütün dayatmalarına rağmen Kilise gibi düşünmeyen daha çok laik Hıristiyanlar tarafından İslâm medreseleri örnek alınarak kurulmuştur.

Ortaçağın ilk döneminde hâkim olan felsefe Yeni Eflatuncu renk taşıyan Hıristiyan felsefesidir. Bu çağa ait olan felsefe Skolâstik olarak adlandırılır. Skolâstik aynı zamanda okul veya medrese bilimi anlamına gelmektedir. Bu kavram Latince okul anlamına gelen schola kelimesinden türemiştir. Ortaçağ felsefesinin bu adı taşımasının sebebi, bu dönem felsefesinin gerçeği aramaktan çok, okul ve medresede 'öğretilen' bilgilerden ibaret olmasıydı. Ortaçağ medreselerinde, diğer bir ifadeyle manastır okullarında Roma'dan olduğu gibi bu çağa geçen ve Latincede *"septem artes liberales"* "***yedi özgür sanat***" denilen şu dersler okutuluyordu: Gramer, astronomi, müzik, retorik(hitabet), mantık, aritmetik ve geometri. Bu öğretimin tacını da doğal olarak teoloji oluşturuyordu. Fakat bu teoloji Hıristiyanlıkla sınırlıydı. Skolastiğin amacı araştırma değil, *"eğitim ve öğretim"*di.[496]

Hemen tüm Ortaçağ felsefesinin skolastik, yani "okul sistemi" olduğu söylenebilir. Bu yüzden Ortaçağ filozofları kendilerini araştırıcı değil, hoca sayarlardı, çünkü bu çağın filozofları gerçeğe zaten sahip olduklarına inanıyorlardı. Bunun için ayrıca gerçeği aramaya gerek duymuyorlardı. Onlara göre gerçek, di-

---

[494] Lief-Rustin, a.g.e., s. 24.
[495] Lief-Rustin, a.g.e., s. 25.
[496] Ord. Prof. Ernst von Aster, İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, Sayfa 334.

nin dogmalarında belirlenmişti. Yapılacak tek şey, bu dogmaları bir 'sistem' halinde düzenlemek, yani aklın kavrayabileceği bir duruma getirmektir. Sistemleştirilen dogmalar daha sonra okulda gençlere 'bilgi' olarak aynen aktarılırdı.[497]

Şüphesiz ki Ortaçağ Avrupası'nda eğitim, sanat ve bilim alanında hiçbir gelişmenin olmadığı iddia edilemez. Özellikle Haçlı seferleriyle birlikte Müslüman kültürünü tanımakla beraber Hıristiyan Avrupa'da bir uyanışın başladığı açıktır. Fakat şu gerçeğin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir; bütün Ortaçağ boyunca Avrupa'da eğitim, felsefe ve bilim alanındaki ilerlemeler Kilise'nin resmi görüşüne, diri diri yakılma tehlikesine rağmen sağlanmıştır.

2- İslam'da Eğitim

İslâm, Arapçada slm kökünden türemiş olup kurtuluşa ermek, Allah'a boyun eğmek, barış yapmak anlamına gelmektedir. Arapçada eğitim ***terbiye***, öğretim ise ***ta'lim*** kavramlarıyla ifade edilmektedir. Öğretim anlamındaki talim kavramı ilim kelimesinden türemiştir.

Kur'an, ilâhi hitabın doğru anlaşılıp hayata geçirilmesi amacıyla insan doğasının bir parçası olan entelektüel kapasiteye sık sık vurgu yapar, insanın düşünme ve bilme gibi yeteneklerini bu yönde harekete geçirici teşvik ve uyarılarda bulunur. Çok sayıda ayet insanı nesne ve olgular üzerinde gözlem yapma, ilgili veriler üzerinde düşünerek doğru sonuçlara varma doğrultusunda yönlendirir. Gözlem ve düşünmenin nesnesi bazen gündelik tecrübe alanının yakınında duran, fakat üzerinde yaratılış fikri açısından pek düşünülmeyen tikel nesneler olarak belirlenir. Bazen de gözlem alanı genişletilmiş ve "yaratılışın başlangıcı" gibi soyut bir kavrama yönlendirilir. Bu yöndeki bakış açısının kozmik çapta genişletildiğine işaret eden ayetler vardır. Âlem ve içindekilerin nasıl ilâhi tasarruf altında bulunduğunu gözlemesi ve bunun üzerinde düşünmesi gereken insan kendi yaratılışı üzerinde de aklını kullanmak durumundadır. Âlem ve

[497] Aster, a.g.e., s. 334.

insanın Allah tarafından yaratılışı, Allah'ın kozmik gerçekliğe getirdiği düzen, var oluşun amaç ve anlamı Kur'an'da düşünmenin konusu olarak belirlenirken bizzat Kur'an üzerinde düşünmenin gerekliliği de vurgulanmaktadır. Bu şekilde düşünme etkinliğinin üç temel konusu ortaya çıkmaktadır. Âlem, insan ve Kur'an. Bu üç temel konu aynı zamanda Allah'ın mutlak ilim ve kudretiyle ilişkilidir.[498]

İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in peygamber olarak ortaya çıkışı Arap yarımadasında toplumsal ve siyasal düzende bozulmanın en yüksek düzeyde olduğu bir döneme rastlamaktadır. Daha önceki kavimlerde olduğu gibi, Hz. Muhammed de bu bozukluğun önüne geçmenin tek yolunun insanları yeni ilke ve yeni bir hayat biçimiyle eğitmekle mümkün olabileceğini biliyordu. Kırk yaşında iken Allah tarafından peygamber olarak kendisine gönderilen Kur'an'ın ilk ayetleriyle *Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı bir damla kandan yarattı. Oku! Rabbin en büyük kerem sahibidir. O, kalemle öğretendir. İnsana bilmediğini öğretendir.*[499] Bu ayetlerle yeni dinin nasıl bir insan tipi ve nasıl bir toplum hedeflediğinin ilk işaretiydi ve bu ayetlerle, İslâm'ın eğitim temeli doğrudan Allah tarafından atılmış oluyordu.

Eğitimin İslâm dinindeki önemi ve bunun felsefi derinliği Kur'an'da tefsire bile gerek duyulmayacak kadar açıktır. Evreni yaratıp düzenleyen Allah, öğretimin ilk aracı olan kalemi ve yazı araçlarını, onlar adına yemin edecek kadar önemli görmektedir: *"Kaleme ve onunla yazılanlara andolsun!"*[500] Hatta Kur'an'ın 68. suresi 'Kalem Suresi' adını taşımaktadır. Bu surenin Alak Suresi'den sonraki ikinci sure olduğuyla ilgili rivayetler oldukça fazladır. Gerçekte İslâm eğitim tarihi açısından bu ayetin ayrı bir değeri ve oldukça derin bir anlamı bulunmaktadır.

İslâm dininin ilk kaynağı olan Kur'an'ın birçok ayeti doğrudan eğitim, öğretim, düşünme ve akılla ilgilidir. Kitabı bu kavramlarla dolu olan İslâm'ın hayat felsefesi, öğrenme, bilme,

---

[498] İslâm Ansiklopedisi, 23. cilt, İlim ve Sanat maddesi.
[499] Alak Suresi 1-2-3-4-5 ayetleri
[500] Kalem Suresi, 1. Ayet

düşünme ve aydınlanmayı bir zorunluluk (farz) durumuna getiriyordu. Üstelik bu zorunlulukta kadın ve erkek ayırımı bulunmuyordu. İslâm peygamberinin: *"İlim talep etmek her Müslüman'a farzdır"*[501] hadisinde kadın-erkek ayrımı bulunmadığı gibi, öğrenme, ilim tahsili ile ilgili ayetlerde de bu ayrım bulunmamaktadır.

"Bilenlerle bilmeyenler hiç bir olur mu? Bunu ancak akl-ı selim sahipleri düşünürler."[502] Bu ayette bilenler, bilmeyenlere üstün görülmekte, sağduyulu olma ve düşünme tavsiye edilmektedir. Bu yüzden sağlıklı düşünemeyen, zekâ özürlüler ve deliler İslâm'ın ortaya koyduğu ilkeleri yerine getirme sorumluluğundan muaf tutulurlar. Fakat bunların yaşama hakları normal insanlar gibi devam etmektedir. Bazı dönemlerde zayıf ve sakat doğan çocukların devlet eliyle öldürüldükleri bilinmektedir. Örneğin, Sparta'da bu şekilde doğan çocuklar bir uçurumdan aşağı atılıyorlardı. Hatta Eflatun ve Aristo gibi filozoflar bile bu durumu onaylamaktadırlar.

Kur'an, insanın belli bir amaç için yaratıldığını anlatırken, insanın bu amaç doğrultusunda sorumluluğunu yerine getirebilmesi için gerekli araçlarla donatıldığını belirtmektedir. Kur'an'da diğer canlılara göre insanın üç özelliği vurgulanmaktadır. Birincisi, canlıların en güzel örneği oluşu; ikincisi, insanın taşıdığı ruhun bizzat Allah'ın ruhundan bir parça olması ve üçüncüsü olarak da ona, düşünebilmesi için akıl verilmiş olmasıdır. Bu üç önemli özellikten en önemlisi olan aklın öylesine büyük bir gücü vardır ki, göklerin, yerin ve dağların taşımaktan kaçındıkları o büyük sorumlulukları insan üstlenmiştir. Burada önemli bir husus daha var ki, Allah, akıl ile donattığı insana aynı zamanda iyi ya da kötü olma özgürlüğü (irade-aklını kullanma şekli ve sınırsızlığı) verdiğini de açıkça belirtmektedir. "Allah, insana seçme, karar verme, iyilik ve kötülük yapma özgürlüğü tanımıştır. Aynı zamanda iyilik yapma yönünde bir eğilime de sahiptir."[503]

---

[501] İbn Mâce (Enes b.Malik'ten)

[502] Zümer Suresi, Ayet 9

[503] Prof. Dr. M. Muhammed Şerif, İslâm Düşünce Tarihi, Cilt 1,Sayfa 163, Çeviren Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, 1990, İstanbul,

Allah, yarattığı her şeyi güzel yapan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun suyunu bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfleyen, size kulaklar, gözler ve gönüller verendir.[504] *Doğrusu, biz insanı en güzel şekilde yarattık.*[505]

Yukarıda sözü edilen ağır sorumluluk konusu, Ahzab Suresi 72. ayetinde şöyle ifade edilmektedir: *"Doğrusu, Biz, sorumluluğu göklere, yere ve dağlara sunmuşuz da, onlar bunu yüklenmekten çekinmiş ve bundan korkup titremişlerdir. Onu insan yüklenmiştir."* Allah'ın, kendi ruhundan yarattığı ve kendi halifesi olarak bu dünyayı bağışladığı insana yüklediği sorumluluklar zorunlu olarak hikmet, erdem ve bilgelik sınırları içinde yerine getirilmelidir. O zaman şu sonuç ortaya çıkar ki; erdem, hikmet ve bilgelik sınırlarını aşan bütün davranışlar az veya çok, hedeften sapma anlamına gelir.

Kur'an'da kullanılan *'hikmet'* kavramını bütünlük içinde değerlendirecek olursak, onun doğru inanç, doğru pratik ve doğru düşünme yeteneği olduğunu söyleyebiliriz.[506] Ancak burada genel anlamıyla *'iyi'*yi kasteden ve çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılan hikmet, bilgelik, erdem ve fazilet kavramlarının anlamlarını açıklamakta fayda bulunmaktadır.

Hikmet: 1.Hâkimlik, bilgelik. Allah'ın her şeyi yerli yerince yaratma, her şeyi layık olduğu yere koyma sırrı, âlemin, insanlar tarafından anlaşılamayan gizli amacı. 2. Allah'ın, kulun kalbine eşyanın hakikati hakkında koyduğu, akılla elde edilemeyen kalbi ilim, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilme; Tanrı ile kâinat, insanla âlem arasındaki bağları, âlemle ilgili gerçekleri kavrama ilmi.[507] Tanrı'nın insanlarca anlaşılamayan amacı, gizli sebep.[508]

---

[504] Secde Suresi Ayet 7-8-9
[505] Tîn Suresi Ayet 4
[506] Prof. Dr. Ömer Özsoy, Prof. Dr. İlhami Güler, Konularına Göre Kur'an, sayfa 66, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996
[507] İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, "hikmet" maddesi. 2. Cilt, sayfa 1270, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2006
[508] Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, "hikmet" maddesi" sayfa 891,10. Basım, Ankara, 2005

Fazilet: Kişiyi ahlâklı, iyi hareket etmeye yönelten manevi kuvvet;[509] dürüstlük, iffet, namus, merhamet, alçak gönüllülük, yiğitlik, sadakat, adalet, kerem ve ihsan gibi ahlâki meziyetlerin hepsine birden verilen isim, erdem.[510]

Erdem: Ahlâki bakımdan her zaman ve sürekli olarak iyi olma eğilimi. İnsan varlığına en zengin, en gerekli ve olgun anlamını veren ahlâki niteliklerin toplamı.[511] Genel olarak karakterde ya da alışılmış davranışlarda üstünlük, ahlâk kuralarına uygunluk, doğruluktan ayrılmama, kötülükten kaçma.[512] Ahlâkın övdüğü iyilikçilik, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet.[513]

Bilge(lik): Dünyaya, kendisine, yaşama ve yaşamın nihai ve en yüksek amaçlarına ilişkin olarak sağlam bir kavrayışa sahip bulunmasını, eylemlerinde bilginin belirleyici rol oynamasını öngören ideal durum ya da erdem.[514] İyi, geniş ve derin bilgi sahibi/bilge olma durumu.[515] Geniş ve derin bilgi sahibi olan, bunu en doğru ve en faydalı şekilde kullanan.[516]

Bu dört kavram, İslâm'ın *iyi* bir Müslüman'da öngördüğü özelliklerdir. Bu, hem Kur'an ayetlerinde hem de Hz. Muhammed'in kendi hayatında doğrudan içselleştirdiği ve tavsiye ettiği değerlerdir. Taşıdıkları anlam itibariyle bunlar doğuştan gelen özellikler değil, yoğun bir çaba ve bilinçli bir emek ve çalışmanın sonucudur. Bu değerlere sahip olmak için insanın bütün çabasının bu eksende olması gerekir. O zaman, buna sahip olmak isteyen kişinin sadece aklını veya sadece duygularını değil, her ikisini dengeli kullanmasını zorunlu kılmaktadır. Hikmet ve erdem bilgeliğin bir sonucu olduğuna göre, işe "*bilgi*"den başlamak gerekir.

---

[509] D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, "fazilet" maddesi, Rehber Yayınları, Ankara, 1992

[510] İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1. Cilt, "fazilet" maddesi, sayfa 927.

[511] Prof. Dr. Ahmet Cevizci, Felsefe Terimleri Sözlüğü, Sayfa 141.

[512] Remzi Öncül, Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, Sayfa 432, M. E. Basımevi, 2000

[513] Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, "erdem" maddesi, Ankara, 2005

[514] Cevizci, a.g.e., s. 62.

[515] D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, "bilgelik" maddesi.

[516] İlhan Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1. Cilt. "bilgelik" maddesi, sayfa 927.

Oldukça geniş bir depolama gücüne sahip olan insan belleği için sonsuz bilgi kaynaklarından yararlanma tercihi tamamen insana bırakılmıştır, fakat bilgi edinip edinmeme konusu Müslüman'ın tercihine bırakılmamıştır ve düşünme yetisi bulunan her kadın ve erkek üzerine bir görev (farz) olarak yüklenmiştir. İmkân ve yetenekler göz önünde bulundurulduğunda her insanın bilgiden alacağı payın eşit olması düşünülemeyeceğinden, bundan en iyi yararlananların değerinin Allah katında farklı olacağı da ayetlerden anlaşılmaktadır*"... Allah, içinizde iman etmiş olanlarla (bilhassa) kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini yükseltir. Allah, ne yaparsanız hakkıyla haberdardır."*[517] İnsanların erdemli, hikmet sahibi olmasını isteyen Yaratıcı, insanlardan kendisinden ilim talep edilmesini de istemektedir.*"Rabb'im! Benim ilmimi artır!"* [518]

Bilginin taşıdığı değer sadece Kur'an'daki ayetlerle sınırlı değildir. Kur'an'dan sonra Müslümanların ikinci kaynağı olan İslâm Peygamber'inin, bilgi ve ilmi yücelten birçok hadisi bulunmaktadır. *"İlim talebi için yola çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır."*[519]

"Kim ilim tahsil etmek için bir yola girerse, Allah o kişiye cennetin yolunu kolaylaştırır."[520] İslâm peygamberine göre*"Kim ilim talep ederse, bu işi, geçmişteki günahlarına kefaret olur"*[521] Hz. Peygamber, öğretme ve öğrenmeyi Allah'a yapılan ibadetle eşdeğer görecek kadar önemli saymaktadır. *"Dünya ve onun içinde olan şeyler değersizdir. Sadece Allah'ı zikretmek ve O'na yaklaştıran şeylerle, ilim öğreten âlim ve öğrenmek isteyen öğrenci bundan müstesnadır."*[522]

Semavi dinlerin tamamında Peygamberler hem toplum hem Allah katında en üstün insanlar olarak kabul edilirler. Aynı özelliklere sahip olan İslâm Peygamberi, ilim adamlarını kendisine

---

[517] Mücadele Suresi Ayet 12
[518] Taha Suresi Ayet 114
[519] İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları: 11/493.
[520] Buhârî, İlim 10; Ebû Dâvûd, İlim 1; Tirmizî, 10, İlim 19; İbni Mâce, Mukaddime 17.
[521] İbrahim Canan, Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları: 11/494.
[522] Tirmizî, Zühd 14. Ayrıca bk. İbni Mâce, Zühd 3.

varis kılacak kadar onlara değer vermektedir. *"Âlimler Peygamberlerin varisleridirler."*[523]

Doğrudan Allah ve Peygamber tarafından teşvik edilmiş olan ilim, evrensel mesaj olma özellikleri taşısa bile farklı düzeylerde yaratılmış olan insanların tamamının bilgin olması düşünülemez. Zaten İslâm'ın böyle bir dayatması da yoktur. *"İlim, öğrenmek bütün Müslümanlar için farzdır"* hadisindeki mesaj gayet açıktır ve tam bu noktada eğitim faktörü devreye girmeye başlar. Her Müslüman eğitimle önce haklarını, sonra görevlerini öğrenip, öğrendiklerini davranış haline getirerek adaletin kendisine çizdiği sınırların bilinciyle *'iyi'* olmakla yükümlüdür.

O dönemin sosyal ve siyasal yapısını radikal bir şekilde değiştirmeyi amaçlayan İslâm, insanın nasıl olmasını istiyordu? Bu soru aynı zamanda bütün zamanların eğitim felsefesinin en önemli sorusudur. Gerçekte İslâm'ın nasıl bir toplum ve sosyal düzen hedeflediğini anlamak için onun insanlar tarafından yerine getirmesini zorunlu kıldığı ilkeleri dikkatlice incelememiz gerekmektedir. Kur'an'ın değişik sure ve ayetlerinde Allah'ın, insanlarda bulunmasını ve bulunmamasını istediği ilkeler sıralanmaktadır. İsra Suresi'ndeki bazı ayetler toplumun ilk ve en önemli kurumu olan aile bireyleri arasındaki ilişkiler hakkındadır. Çocukların, ana babalarına karşı tutum ve davranışları tavsiye niteliğinin ötesinde bir yargıdır. Allah, bunu hükme bağladığını söylemektedir; dolayısıyla bütün Müslümanlar için bağlayıcı bir emir niteliğindedir.

"İnanç bağından sonra gelen ilk bağ aile bağıdır. İşte bu nedenle ana babaya iyilik, Allah'a kulluk görevine bağlanmıştır."[524] *Rabbin, yalnız kendisine tapmanıza ve ana babaya iyi davranmanıza hükmetmiştir. Eğer ikisinden biri veya her ikisi senin yanında yaşlanacak olursa, 'Öf' bile deme ve onları azarlama, onlara onurlu söz söyle.*[525] *Onlara acıyarak alçakgönüllülük kanatlarını ger ve "Rabbim! Küçükken beni büyüttükleri*

---

[523] Gazâlî; İhyau Ulûmi'd Din, Ebu Davud, Tirmizi, İbni Mâce'den nakledildiği yazılmaktadır

[524] Fî Zılal, Seyyid Kutub, 7. Cilt, Sayfa 28, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991

[525] İsra Suresi Ayet 23

gibi, sen de onlara acı" de.[526] *Eğer iyi kimselerseniz, biliniz ki, O kendisine başvuranları bağışlar.*[527]

Binlerce yıllık, en azından son beş bin yıllık eğitim tarihinden şunu anlıyoruz ki; eğitimin temel amaçlarından biri, bireyi içinde yaşadığı topluma uyumlu hale getirmektir. Toplumun mutluluğu, bireylerin toplumsal kuralları kabul etmesiyle, toplum içinde kendisine düşen görevleri isteyerek yerine getirmesiyle mümkün olabilmektedir. Çoğu zaman da toplumsal kurallar ya beşeri kanunlarla ya da ilahi buyruklarla garanti altına alınmıştır.

İslâm nasıl bir Müslüman profili çizer? Aynı zamanda bir hukuk sistemine de sahip olan İslâm, toplumsal ilişkileri düzenlerken birçok konuda kesin emirler ortaya koymuştur. Bu emirler aynı zamanda davranışları düzenleme anlamına geldiği için eğitimin ana amaçlarının kurallara bağlanmış bütünün birer parçaları olarak değerlendirilmelidir. Örneğin, Kur'an, yardımlaşma konusunu Müslümanların tercihine bırakmamakta, bunda varlıklı Müslümanları sorumlu tutmaktadır. *Bu, bir Müslüman'ın başka birine lütfen yaptığı bir yardım değildir. Allah'ın farz kıldığı, belirlediği bir kulluk ve tevhid ilkesiyle birlikte ele aldığı bir haktır.* [528] Ayetler, yardımlaşma konusundan sonra gereksiz veya gayri meşru tüketimi yasaklıyor. Aynı zamanda cimriliği de yasaklıyor. Bu da şu anlama geliyor ki, harcarken mutlak bir meşruluk, tutumlulukta da orta yol emredilmektedir. *"Akrabalarına, düşküne, yolcuya hakkını ver, ama saçıp savurma.*[529] *Rabbinden umduğun iyiliği elde etmek için bir şey veremeyeceğinden ötürü hak sahiplerinden yüz çevirecek olursan, hiç değilse onlara hoş söz söyle.*[530] *Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme ve büsbütün de açıp tutumsuz olma; yoksa pişman olur, açıkta kalırsın."*[531]

---

[526] İsra Suresi Ayet 24
[527] İsra Suresi Ayet 25
[528] Fî Zılal, Seyyid Kutub, 7. Cilt, Sayfa 32, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991
[529] İsra Suresi Ayet 26
[530] İsra Suresi Ayet 28
[531] İsra Suresi Ayet 29

İslâm'ın öngördüğü toplumun mutluluğu ve sürekliliği için erkek ve kadın ayrımı yapmaksızın bütün Müslümanları sorumlu tutuğu ve bağlayıcı özelliği bulunan ayetler aynı zamanda bu dinin nasıl bir insan tipini hedeflediğini anlamak bakımından önemlidir.

İslâm literatüründe 'Cahiliye Dönemi' olarak bilinen ve bu dönemin önemli özelliklerinden biri olan, özellikle kız çocukların yoksulluk ve utanç kaynağı görülmeleri sebebiyle öldürülmeleri, Kur'an'da büyük bir günah olarak kabul edilerek yasaklanmaktadır. Çünkü *rızkı veren Allah'tır ve çocukların az veya çokluğu yahut cinsiyetleriyle bir ilişkisi yoktur.*[532] *Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırıyoruz. Doğrusu onları öldürmek büyük günahtır.*[533] Allah, aynı zamanda öldürme gerekçelerini de reddetmektedir.

Toplumlarda en geniş olumsuz etki alanına sahip olan zina, meşru olmayan bir eylem olarak görülmektedir. *Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, çirkin bir iştir ve kötü olan bir yoldur.*[534] Adam öldürme, eylem itibariyle iki kişi arasında ve sonrasında hukuki bir sorun iken, zinanın ahlâki, hukuki, toplumsal ve psikolojik etkisi bulunmaktadır. Yıkıcı etkisi sebebiyle Ayette, 'Zina yapmayın' denmiyor; kişileri bu eyleme götüren kıvılcımları da hesaba katarak 'Zinaya yaklaşmayın' denilerek çirkin bir iş, kötü bir yol olarak görülüp kesin bir ifadeyle yasaklanmaktadır.

Allahın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın.[535] Kur'an'a göre haksız yere bir insanı öldürmek, Allah'a ortak koşma fiilinden hemen sonra gelen büyük bir cinayettir. Hayatı veren Allah'tır. Her insanın canı kutsaldır ve ona dokunulamaz ve her can koruma altındadır.[536]

Yetimin, mal ve can güvenliğinin ayetlerle garanti altına alınmış olması, çocuğa verdiği değerin bir göstergesidir. *Ergin çağına ulaşana kadar, yetimin malına en güzel şeklin dışında*

---

[532] Fî Zılal, Seyyid Kutub, 7. Cilt, Sayfa 33.
[533] İsra Suresi Ayet 31
[534] İsra Suresi Ayet 32
[535] İsra Suresi Ayet 33
[536] Fî Zılal, Seyyid Kutub, 7. Cilt, Sayfa 36.

yaklaşmayın. Antlaşmayı yerine getirin. Çünkü verilen sözden dolayı hesap sorulacaktır.[537]

Sosyal ilişkilerin önemli bir kesitini oluşturan ticaret ve ticaretin kurallarından en önemlisini teşkil eden adalet ve dürüstlük ilkesi de Kur'an'da bir emir niteliğindedir. *Bir şeyi ölçtüğünüz zaman, ölçüyü tam tutun ve doğru terazi ile tartın. Böyle yapmak, sonuçta daha güzel ve daha iyidir.*[538]

Toplumsal statüsü ne olursa olsun, bu statüsünden dolayı başkalarını küçümsemek de Kur'an'da kötü olarak değerlendirilmekte, tevazu emredilmektedir. *Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Doğrusu, yeri delemezsin ve boyca dağlara erişemezsin.*[539] *Bunların hepsi, Rabbinin katında beğenilmeyen kötü şeylerdir.*[540] *Bunların hepsi, Rabbinin sana bildirdiği hikmetlerdir.*[541]

İslâm eğitim sistemi zorunlu olarak bu ayetleri ilk referans olarak kabul etmek durumundaydı. Program belliydi ve bundan sonra yapılacak şey, bu yeni dinin öğretilerine göre cismin durgun suda yarattığı halkalar gibi, en yakınındakinden başlayarak yeni bir toplum vücuda getirmekti. Fakat bu, Arap yarımadasında yerleşmiş pagan inanç, kültür ve gündelik yaşamla örtüşen bir dinden çok uzaktı. Aristokrasiyi, renklerin üstünlüğünü yok sayan, üstünlüğü Allah'ın yasakladığı şeylerden, önce şirkten, sonra da günahtan, günah ve haram olması ihtimali bulunan şüpheli durumlardan sakınma anlamındaki ***'takva'***da gören bir anlayışı emrediyordu. Bu kolay kabul edilebilecek bir durum değildi. Hz. Muhammed'den önceki dönemlerde de, özellikle Hz. İbrahim'le başlayan, Hz. Musa ve Hz. İsa ile devam eden zihinsel ve kültürel devrimler sürekli egemen güçlerin sert karşı koyuşlarıyla karşılaşmıştı. Hz. Muhammed'in, peygamberliğini deklere etmesiyle O da egemen güçlerin saldırılarına maruz kalmaya başladı. On üç yıl uğraşmasına ve büyük zorluklara katlanmasına rağmen, muhataplarının içinde bulunduğu ahlâkî

---

[537] İsra Suresi Ayet 34
[538] İsra Suresi Ayet 35
[539] İsra Suresi Ayet 37
[540] İsra Suresi Ayet 38
[541] İsra Suresi Ayet 39

ve siyasal nedenlerden dolayı mesajını onların büyük bölümüne kabul ettiremedi. Tarihte birçok devrim önderi gibi O da devrimin olgunlaşması, 'Mesaj''ın anlaşılması için kendisine inananlarla birlikte 622 yılında Mekke'den Medine'ye göç etti. Bu göç iki yönüyle yarar sağladı. Birincisi, mücadele ettikleri müşriklerin baskısından kurtulmuş oldular; ikincisi ise, toparlanma ve yeni stratejiler belirleme fırsatını elde ettiler. Bu durum, ayetlerle de destekleniyor ve onlara bu mücadelede büyük cesaret veriyordu. Zaten bu stratejik ve siyasi plan, onların kısa bir sürede Mekkeli müşriklerle mücadele edebilecek duruma gelmelerini sağladı.

İslâm Peygamberi ile statükocu politeist egemenler arasındaki siyasi çatışmalar devam ederken, bu devrimci dinin öngördüğü yaşam biçimi, ezilenler için büyük bir çekim etkisi yaratıyordu. Özellikle Kur'an'daki, insanın taşıdığı değerin renk, soy, sosyal statü, cinsiyetle ölçülemeyeceği ile ilgili ayetler ve Peygamber'in bu konudaki telkinleri, ezilen sınıfların hayal gücünü zorlayan yeniliklerdi. "Bütün müminler kardeştir" parolası, toplumsal, insanî ve ahlâkî kurallar, bireysel hak ve özgürlükler gibi dünya ile ilgili olan öğretiler, bunun özlemini çeken ezilen sınıfları derinden etkiliyordu. "Din, kitlelerin afyonudur" diyen Karl Marks, Hz. Muhammed önderliğinde ortaya çıkan İslâmiyet için şunları söylemektedir: "Bütün tek tanrılı dinler kurulu düzene karşı oluştu, örgütlendi, gelişti. Arabistan çöllerinde inanılmaz bir yokluk, yoksulluk ve yozlaşma vardı. Müslümanlık bunlara karşı bir isyan bayrağı olarak doğdu. Murahaba sermayesi her yere ve her şeye hâkimdi. Tefeciler ülkenin insanını soyup soğana çeviriyordu. Fakat fakirin, fukaranın göçebenin ideolojisi yoktu. Kendisine şemsiye edeceği, kalkan olarak kullanacağı bir felsefesi yoktu. Müslümanlık bunu sağladı."[542] Büyük bir kişilik olan Hz. Muhammed'in kararlılığı ve ayetlerdeki tutarlılık, dünya hayatına getirdiği düzenin yanı sıra, bu dinin gereklerini yerine getirilmesinin karşılığı olan Cennet vaadi de etkileyici bir faktördü.

---

[542] Cengiz Özakıncı, İslâm'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü, Sayfa 264.

Sebep ne olursa olsun, bu dini seçenler aynı zamanda bu dinin ilkelerini de öğrenmek durumundaydılar. Çünkü bu dinde toplumsal, ahlâki ve hukuki ilkelerle birlikte ibadet için gerekli bilgilerin de hemen öğrenilmesi gerekiyordu. Başlangıçta yaygın eğitim ve sözlü nitelikteki bu öğrenme yöntemi yavaş yavaş sistematik hale gelmeye başladı.

Hz. Muhammed düşünmeyi, öğrenmeyi ve çalışmayı emreden bu dinin önderi olarak Hicretin ikinci yılında üstelik savaş ortamında, savaş esirlerinden her birinin on Müslümana okuma ve yazma öğretmeleri şartıyla serbest bırakılması şartı tarihte ilk kez görülen ve her iki tarafın yararına olan bir uygulamaydı. Bu, aynı zamanda Müslüman olmayanların da Müslümanlara öğretmenlik yapabilme yolunu açan bir durumdu. Zeyd bin Sâbit'in bu savaş esirlerinden okuma yazma öğrenen Ensar çocuklarından biri olduğu da rivayet edilmektedir. Savaşlar çoğu zaman en fazla eğitim faaliyetlerini olumsuz yönde etkilerken, Bedir Savaşı bu yönüyle tersi bir durum yaratmıştır.

Hz. Peygamber'in 23 yıllık peygamberlik süresi hukuktan ibadete, su içme adabından diplomasiye, güler yüzden yardımlaşmaya, diş temizliğinden kan davasına, ağaç dikiminden güreşe, bireysel ve toplumsal bütün ilişki ve kuralları anlatmakla, toplumu eğitip bilinçlendirmekle geçti.

Onun eğitim metodu kalbin ve aklın kabul edebileceği yumuşaklıkta bir ikna metoduydu. İslâm peygamberi insanlara bir şey öğretirken muhatabın kapasitesini göz önünde bulundurur, öğrettiklerinin kalıcı olması için en uygun metodu seçerdi. Hz. Peygamber misyonu gereği çoğu zaman sorulan soruları cevaplandırırken, bazen de soru soran taraf olurdu. Bazen birtakım sorular yönelterek doğru cevabı muhatabına bulduruldu. Kadınlar için özel meclisler tertip ederek ihtiyaçları olan hususları onlara öğretir, huzurunda bulunan çocukların durumunu gözetip onların seviyelerine uygun bir öğretim metodu uygulardı.[543] Bu metod da Ayetlerin gereğiydi. *"Allah'ın rahmetinden dolayı sen*

---

[543] Abdulfettah ebu Gudde, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, Sayfa 100, Çeviren Embiya Yıldırım, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2009

onlara yumuşak davran. Eğer kaba ve katı yürekli olsaydın, çevrenden dağılırlardı. Onları affet, onlara bağış dile. İş hakkında onlara danış, fakat karar verdiğin zaman Allah'a güven. Allah, kendisine güvenenleri sever."[544] *"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri bir gaye ile yarattık. Şüphesiz kıyamet gelecektir. Onun için güzel ve yumuşak davran."*[545]

Hz. Muhammed Medine'ye göç ettikten sonra Halid bin Zeyd'in evinde kalıyordu. Bu arada Medineli kabileler arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalışırken, cemaatle bir arada bulunmak ve namaz kılmak için bir mescide ihtiyaç duyuldu. Hz. Muhammed, uygun bir arsa aramaya başladı ve devesinin çöktüğü yeri uygun buldu. Sehl ve Süheyl adındaki iki yetim kardeşin müşterek malı olan bu arsayı satın alarak mescidin inşaatına başlandı. Mescid-i Nebi adını alan bu mescidin inşaatında Hz. Peygamber bir işçi gibi çalıştı. Bu mescit üç bölüme ayrıldı; bir bölüm namaz için, bir bölüm Hz. Peygamber'in ailesine, Suffa denilen bir bölüm de Mekke'den Medine'ye gelen Müslümanların barınmaları ve eğitim için ayrıldı. Bu binanın yapımı yaklaşık yedi ay kadar sürdü. Bizzat Hz. Peygamber'in ders verdiği bir yer olması sebebiyle Suffa, İlk İslâmî ilimler akademisi niteliğindeydi. Burada ilim tahsil eden öğrencilerin çoğu evi olmayan yoksul kişilerdi. Zamanlarını Peygamber'le geçiren bu kişiler vahiy kâtipliği de yapıyorlardı. Bir kısmı da Peygamber'in sözlerini ezberler ve diğer Müslümanlara aktarırdı. Öğrenmekten başka endişeleri olmayan bu kişilerin yemekleri Peygamber'in veya ashabın evlerinden gelirdi. Bazen de aç kaldıkları olurdu, buna rağmen hiç kimseden bir şey istemezlerdi.[546] Suffa'nın İslâm eğitim tarihinde çoğu zaman gözden kaçan bir özelliği de bulunmaktadır. Suffa'da amaçları sadece öğrenmek ve hizmet etmek olan öğrencilerin yaşadıkları zorluklara dikkati çeken uyarıcı bir Ayet indi: *" Kendilerini Allah yoluna adamış, bu yüzden yeryüzünde dünyalık için koşmayan ve hayâları yüzünden, tanımayanlar tarafından varlıklı sanılan fakirlere yar-*

---

[544] Ali İmran zAyet 159
[545] Hicr Suresi Ayet 85
[546] Hayati Ülkü, Başlangıçtan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1. cilt ayfa 161,

dım edin. Sen onları yüzlerinden tanırsın. Yüzsüzlük edip hiç kimseden hiçbir şey istemezler. Yaptığınız her hayrı şüphesiz ki, Allah bilir."[547]

Suffa'da Udabe bin Sâmit, Mus'ab bin Umeyr, Ebban bin Said ve Ebu Ubeyde bin Cerrah, Hz. Peygamber'le birlikte burada Kur'an dersi veriyorlardı. Hz. Peygamber hat sanatı için Said bin As'ı öğretmen olarak tayin etmişti.[548] Suffa'da yetişenlerden Bilâl-i Habeşi Kur'an öğretiminde ve tefsirde, Ebu Hureyre, Enes bin Malik hadiste, Amr bin As askeri alanda, Selman-ı Farisî ise idarecilikte İslâm'a büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.[549] Peygamber'in vefatına kadar Medine'de dokuz caminin yapıldığı, bu camilerin aynı zamanda okul olarak da kullanıldığı rivayet edilmektedir. Medine'nin güneyinde Kuba Camiinden bahsedilir ki; Hz. Peygamberin sık sık buraya gelip öğretime nezaret ederdi.

Araplarda okuma yazmanın ilk öğretildiği yer küttap olarak adlandırılmaktaydı. İlk küttapları tam olarak ilkokul değil, belki ilkokulun ilk iki sınıfı düzeyinde kabul edebiliriz. Küttaplar İslâmiyet'ten önce de vardı, fakat hem küttapların hem de burada okuma yazma öğrenenlerin sayısı oldukça azdı. Başta okuma yazma bilenler, evlerinin bir odasını küttap olarak kullanıyorlardı. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Kureyşlilerden okuma yazma bilenlerin sayısı sadece 17 ile sınırlıydı. Ortaya çıkan bu yeni din için okuma yazma iki bakımdan oldukça önemliydi. Birincisi, ayetlerin bunu teşvik etmesi, ayet ve hadislerce cehaletin kötülenmesi; ikincisi, ayetlerin yazılması. Okuma yazma bilen ilk Müslümanlar bizzat Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtipliğine getirilmişlerdi. Muavi-ye'nin vahiy kâtibi olduğu söylenmektedir, fakat bunun kesinlikle doğru olmadığını, Muaviye'nin vahiy kâtipliği görevinde bulunmadığını söyleyen kaynaklar da bulunmaktadır. İlk dönemlerde okuma yazma bilenlerin sayısının artırılması için Müslüman olmayanlardan da yararlanılmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir.

---

[547] Bakara Suresi Ayet 273 (Fi Zılâl tefsirinden, Cilt 1, Sayfa 500)
[548] Ülkü, a.g.e., s. 160.
[549] Ülkü, a.g.e., s. 160.

Hz. Ali ile Abdullah bin Abbas daire şeklinde çocuklara dinî bilgiler veren ilk Müslümanlar oldukları bilinmektedir. Abdullah bin Abbas sadece İslâm dinini öğretmiyordu. İslâm fetihleri, şiir ve Arapların eserleri konularında da ders verirdi.[550]

Küttaplarda öğretim geleneği Müslümanlar tarafından geliştirilerek sistemleştirildi. Bunlardan en önemlilerinden birisi, Kûfe şehrinde 723 yılında ölen Ebu Kasım el Belhi tarafından kurulmuş olanıdır. Belhi'nin burada 300 kadar öğrencisinin olduğu söylenmektedir.

İslâm eğitim tarihinde ilk müfredatı hazırlayan Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer'in hazırladığı iki program bulunmaktadır. Hz. Ömer'in hazırladığı metin basit olmakla birlikte okuma yazmanın yanında hem beden eğitimine hem de edebiyata ilişkindir. Birinci metinde şöyle denilmektedir: "Çocuklarınıza yüzmeyi, ata binmeyi öğretiniz. Onlara darb-ı meselleri ve güzel şiirleri rivayet ediniz." İkinci program daha kapsamlıdır ve eğitim işine velinin de dâhil edilmiş olması önemli ve anlamlıdır. Hz. Ömer bu ikinci programda çocuklara yazı, aritmetik ve yüzmenin öğretilmesini istemekte ve babanın, çocuklarına karşı görevlerini hatırlatmaktadır.[551]

Suffa ile başlayan İslâm eğitim faaliyetleri, İslâmiyet'in yayılmasıyla yaş grupları da hesaba katılarak çeşitli isimler altında kendi sistematiğini kurdu. Burada hemen şunu belirtmek gerekir; çoğu zaman 'İslâm eğitimi' ve 'İslâmî eğitim' aynı anlamda kullanılmaktadır. Hem anlam hem içerik bakımından bu kavramlar birbirinden farklıdır. İslâm eğitimi, Hz. Peygamber'le başlayan, Müslümanların geliştirdiği, İslâmî eğitimi de içine alan bir eğitim modelidir. İslâmî eğitim ise, İslâm eğitim sistemi içerisinde sadece dinî eğitim bölümünü ifade etmektedir.

İslâm medeniyetini vücuda getiren eğitim kurumları camiler, medreseler, darül-hikme, darül-ilm, darül-fünun gibi kurumlardı.

---

[550] Prof. S. Muhammed Nakıp el Attas, İslâmî Eğitim, Sayfa 151, Çeviren Ali Çaksu, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991

[551] Prof. Dr. Ziya Kazıcı, Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi, Sayfa 20, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995

A-Camiler

İslâm kültür ve medeniyetinde olduğu kadar, eğitimin gelişip özgün bir sisteme dönüşmesinde camilerin büyük etkisi olmuştur. İslâm'da ilk medreseler, camilerdi. Her camide öğrenciler, öğretmenin etrafında çember oluşturarak ders alırlardı. Camiler sadece ibadet yeri olarak değil, aynı zamanda bir karargâh, bir eğitim kurumu, siyasi gelişmelerin tartışıldığı, yabancı elçilerin kabul edildiği mekân olarak da kullanılmaktaydı. Müslümanların fethettikleri yerlerde kısa sürede cami yapmaları bir gereklilik sayılmış ve bu uygulama Osmanlılara kadar devam etmiştir.

Başlangıçtan beri cami Müslümanların dinî ve sosyal merkezi olduğu gibi, öğrenim merkezi de olmuştur. Bugün bile Kur'an kurslarının çoğu camilere bitişik durumdadır. Fakat tarih içinde camilerle yan yana gelişip onunla yakın irtibatı bulunan, ders yapılan yer anlamındaki medreseler gelişti. Başlangıçta din ilimlerine ait dersler için camilerin belirli bölümleri kullanılıyor, her hoca sık sık kendi adıyla anılan bir köşe veya sütun dibini tutuyordu. Zamanla öğretim formel hale gelip yaygınlaşınca medreseler kuruldu. Bununla birlikte gerek mimari gerek fikri irtibat bakımından cami ve medrese birbirinden hiç ayrılmadı. Yüzyıllarca İslâm ilimlerinin öğretildiği bu merkezler İslâm medeniyetinin tamamlayıcı yönünü oluşturmuş, formel birliğine katılarak İslâm'ın tüm alanları kapsayan entelektüel birliğiyle bütünleşmiştir.[552]

B- Medreseler

Kuruluş amacı Kur'an ve İslâm dinini kitlelere ulaştırmak olan medreselerde vahiy bilgisi ile akıl bilgisinin oluşturduğu güç, 'İslâm Medeniyeti'ni doğurmuştur. İlahî kelâmın tüm büyük tezahürleri gibi İslâm vahyi de ahlâki ve sosyal bir düstur anlamıyla yalnızca bir din vazetmekle kalmadı, aynı zamanda dünyanın bir kesimini ve bu kesim içinde yaşayanların zihnini de değiştirdi.[553]

---

[552] Prof. Dr. S. Hüseyin Nasr, İslâm ve Bilim, Sayfa 17, Çeviren İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006

[553] Nasr, a.g.e., s. 3.

Mescid-i Nebi'nin fonksiyonel yapısı, daha sonraki dönemlerde de örnekliğini korunuş, Müslümanlar fethettikleri yerlerde önce cami, sonra da çoğu zaman camilere bitişik medreseler kurmuşlardır. Müslümanların, İslâmî ilimlerle beraber diğer bilim dallarında söz sahibi olmaya başlamalarında medreseler büyük bir enerjiyle itici bir güç olmuştur. Müslümanların geliştirdikleri bu özgün eğitim kurumlarında okutulan dersler, devletlerin siyasi yapısına, ihtiyaçlarına ve medreselerin büyüklüğüne göre farklılık göstermekle beraber, Kur'an, hadis ve İslâm hukuku gibi mihver derslerin değişmemesine dikkat edildiği görülmektedir. İlköğrenimden sonra başlayan medresenin önemli bir fonksiyonu da devletin resmi görevlerini yürütecek üst düzey yönetici, yargıç, idareci, memur ve teknik elemanlar yetiştirmekti.

Müfredatına önceleri dinî konuların hâkim olduğu medreseler çok geçmeden matematikten felsefeye, tıptan astronomiye kadar hemen bütün alanlara kapılarını sonuna kadar açtı ve böylece, bilim tarihçisi bilgin Fuat Sezgin'e göre camiden tam teşekküllü üniversite düşüncesi ortaya çıkmış oldu. En eski Müslüman eğitim kurumlarından bazıları bu oluşum dönemine aittir. Fas'taki Karaviyyûn, Tunus'taki Zeytûniyye ve Kahire'deki Ezher gibi eğitim kurumları İslâm'ın erken denilebilecek dönemlerinden kalmıştır. Selçuklularda Nizamiye Medreseleri, Osmanlılarda Sahn-ı Seman medreseleri dönemlerinin en önemli eğitim kurumlarıydı. Fatımiler döneminde Kahire'de yapılan Ezher Üniversitesi hâlâ hizmet vermeye devam etmektedir.

Nizamiye medreselerinden önce Müslümanların yaşadığı birçok yerde medrese bulunmaktaydı, fakat İslâm tarihinde en büyük ilk medrese Büyük Selçuklu İmparatoru Melik Şah'ın veziri Nizamülmülk tarafından yaptırılan Nizamiye Medresesi idi. Bu dönem, medreselerin altın çağını yaşadığı dönemdir. Nizamiye medreseleri bir külliye (kampus) şeklinde, öğrencilerin yatılı kalabilecekleri, giderleri vakıflarca karşılanan eğitim kurumlarıydı. Nizamiye medreselerinin siyasi yönü Şii etkinliğini kırmaktı. Sünni olan Nizamülmülk halkı dinî konularda aydınlatmak amacıyla Horasan'da 12.000 din adamına da devlet ha-

zinesinden maaş bağlamıştı.[554] Nizamülmülk'ün eğitim alanındaki gayretleri, onun devlet idaresi ve siyaset felsefesinin bir sonucudur. İslâm eğitim kurumlarında yetişmiş büyük vezirlerden biri olan Nizamülmülk, Sultan'a yazdığı 'Siyaset-Name'de iyi bir devletin nasıl yönetilmesi gerektiği, Emir'in nasıl başarılı olabileceğini tarihteki ibret verici olaylarla süsleyerek anlatmıştır. Birçok Türk eğitimciye göre vezir Nizamülmülk, aynı zamanda ilk defa öğrenim bursu veren idareci olarak kabul edilmektedir. Gerçekte öğrenim bursu ilk olarak Fatımî halifesi El-Aziz Billâh tarafından takdir edilmiştir.

Nizamiyelerin açtığı çığırdan sonra, Abbasi halifelerinin de değişik yerlerde medreseler açtıkları ve vakıflarla bunları destekledikleri bilinmektedir. Abbasi halifesi Mustansır Billah'ın yaptırdığı medreseler arasında Mustansıriyye Medresesi o zamana kadar eşine rastlanmayan bir şekilde bina edilmişti. Suyuti'nin ifadesine göre Dicle'nin doğusunda kurulan bu medreseden daha güzeli yeryüzünde kurulmamıştı. Bu medreseyi destekleyen vakıfların çokluğu ve görevlilere verilen maaş bakımından da yegane idi. 1242 yılında Halife Mustansır ve devlet erkanı tarafından açılışı yapılan Mustansıriyye Medresesine bağlı kütüphane, hastane, hamamlar bulunuyordu. Medresenin girişinde büyük bir duvar saati vardı. Bu medresede dört mezhebin her biri için ayrı âlim görevlendirilmişti. Bu medresede tıp eğitimi de yapılmaktaydı.[555]

Osmanlıda ilk medrese, Osmanlı devletinin kuruluşundan 31 yıl sonra 1330'da, Orhan Gazi tarafından İznik'te yapılan *İznik Orhaniyesi*, ilk müderrisi de Kayserili Davud idi.[556] Müslümanların fethettikleri yerlerde cami ve medrese yapma geleneği Osmanlılarda da devam etmiştir. Osmanlı Padişahlarının birçoğu farklı yerlerde medreseler yaptırmışlardır. Bursa'da II. Murad'ın yaptırdığı Muradiye Medresesi ile Bursa eğitim öğre-

---

[554] Nizamülmülk, Siyasetname, Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999

[555] Prof. Dr. Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 5. Basım, Sayfa 351, Marmara Üni. İlâhiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 2003

[556] Prof. Dr. Yahya Akyüz Türk Eğitim Tarihi, Sayfa 55.

tim bakımından büyük önem kazanmıştı. Edirne'nin alınmasından sonra burada yapılan medreselerin en önemlisi Darul-Hadis Medresesi (1435) idi.[557] Osmanlı İmparatorluğu döneminde en kapsamlı medreseler, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da yaptırılan Sahn-ı Seman Medreseleriydi. Bu medreselere farklı yerlerden müderris davet edilmiş, müfredatı Selçuklu medreselerine benzer bir metodla önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğunun yükselme döneminde Kanuni Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Süleymaniye Camii ve Külliyesi, Osmanlıların büyük eğitim kurumları arasında sayılmaktadır.

C- Beytül-Hikme

Farklı kaynaklara göre Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek düzeyde bilimsel araştırmalar için kurulan bu eğitim kurumlarının ilkinin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Kaynakların çoğunda Abbasi halifelerinden Me'mun tarafından 830'da Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da, bu düşünce ve girişim Mansur dönemine (754-775) kadar uzanmaktadır.

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle müslümanların Yunan, Hint, İran ve diğer kültürlerle temasları sonucu bunlara karşı kendilerinde geniş bir ilgi ve merak uyandırmıştı. Ayrıca bu farklı kültürler arasında ortaya çıkan birtakım sürtüşme ve tartışmalarda müslümanlar kendi inanç ve düşüncelerini tutarlı bir şekilde savunmak ve İslâm'ın üstünlüğünü göstermek için bu kültürleri çok iyi tanımak zorundaydılar.

Bu sebeplerden dolayı antik dünyanın bilinen ilmi ve felsefi eserlerini Arapçaya çevirme ihtiyacı doğdu. Beytü-lhikme kuruluncaya kadar bu alandaki çalışmalar prens ve halifelerin özel merakı çerçevesinde devam etti. Emevi prensi Yezid oğlu Halid'den başlayarak büyük bir hızla tercüme edilen ve yazılan kitaplar Mansur'un kurduğu kütüphaneye sığmayınca sarayda

---

[557] Akyüz Türk Eğitim Tarihi, Sayfa 56.

kütüphane için daha geniş bir yer ayrıldı ve böylece Beytülhikme (hikmet evi) kurulmuş oldu.

Beytül-hikmeyi daha da geliştirerek Ortaçağ'ın âdeta bir ilimler akademisine dönüştüren Halife Me'mun olmuştur. Me'mun 830'da Bizanslılara karşı başarıyla sonuçlandırdığı seferden dönerken oralarda toplattığı kitapları beraberinde Bağdat'a getirdi. Ayrıca büyük miktarda para ayırdı ve bir heyet oluşturup Bizans'a gönderdi. Bizans imparatorundan bu heyetin seçeceği kitapları kendisine gönderilmesini rica etti. Bu gayretler sonucunda Beytülhikme Ortaçağ'ın en zengin kütüphanesi ve yoğun bilimsel araştırmaların yapıldığı bereketli bir merkezi haline geldi.

Halife Me'mun'nun Bağdat yakınlarında kurdurduğu rasathanede araştırma yapan astronom ve matematikçilerin çoğu Beytülhikme kadrosunda bulunan bilginlerdi. Beş yüz yıldan fazla İslâm ilim dünyasına kaynak teşkil eden bu merkez 1258'te Moğollar tarafından yakılıp yıkıldı.[558]

X. yüzyılın başlarında Tunus'un Kayrevan şehrinde de Bağdat'takine benzer bir kütüphanenin kurulduğu bilinmektedir. Bu beytülhikmenin III. Ziyadetullah tarafından kurulduğu söylenmektedir. Ağlebiler Devleti Tunus'ta kurulduğu 800'den 909'a kadar geçen bir asır içinde çeşitli ilimler alanında, özellikle tıp ve felsefede önemli ilerlemeler meydana gelmiştir. Kayrevan'da kurulan bu büyük kütüphanede tercüme kurulları için ayrılan odalardan başka, tıp eczacılık, matematik, geometri, astronomi ve botanik alanlarında araştırma ve öğretim yapılan bölümler vardı. Bu Beytül-hikme kadrosundaki ilim adamları için ikamet yerleri ve sosyal tesisler bulunmaktaydı.

Ağlebiler Devleti Fatımîler tarafından yıkıldıktan sonra (909) Kayrevan'daki beytül hikmenin akıbeti hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Burada yetişen ilim adamlarının Endülüs'e geçerek çalışmalarını daha uygun bir ortama sahip olan Kurtuba'da sürdürdükleri tahmin edilmektedir.[559]

---

[558] İslâm Ansiklopedisi, 6. Cilt, Beytül-hikme maddesi, sayfa 89.
[559] İslâm Ansiklopedisi, 6. Cilt, Beytül-hikme maddesi, sayfa 90.

Beytülhikmenin diğer bütün İslâm eğitim kurumlarından en belirgin farkı, bu kurumların sadece saray mensuplarının, âlimlerin ve burada görevli tercümanların girebildikleri seçkinci ilim merkezi olmasıydı.

D- Darül-ilm

İslâm dünyasında tercüme ve yüksek düzeydeki bilimsel araştırmaların yapıldığı beytül-hikmeler bir süre sonra yerlerini darül-ilmlere bıraktı. Beytül-hikmelerin aksine, darül-ilmler vakıf kuruluşuydu ve her sınıftan insan buradan yararlanabiliyordu. İlk darül-ilmin bir Şafii fakihi olan el-Mevsilî tarafından Musul'da kurulduğu rivayet edilmektedir. Hemen her bilim dalına ait önemli eserler, özellikle kurucusunun ilgi alanından dolayı bu kütüphanede çok sayıda fıkıh, kelâm, edebiyat, felsefe ve astronomi kitabı bulunuyordu. Kütüphaneden yararlanan okuyuculara yemek ve ihtiyaçları kadar kâğıt veriliyordu. Mevsilî'nin Musul'u terk edip Bağdat'a gitmesinden bir süre sonra bu darül-ilm kapanmıştır.[560]

Darül-ilm adıyla anılan diğer bir kütüphane el-Büstî tarafından kurulmuştur. Büyük bir hadis ve fıkıh âlimi olan, aynı zamanda tıp ve astronomi gibi bilim dallarına ilgi duyan tasavvuf ehli Büstî İskenderiye'ye kadar çeşitli bilim ve kültür merkezlerini dolaşarak seçkin âlimlerden istifade etti. Bu arada topladığı kitaplardan zengin bir koleksiyon oluşturdu. Memleketine dönünce evinin yakınında bir medrese ve bir kütüphane kurdu. Dışarı çıkarılmaması şartıyla kitaplarını halkın istifadesine sunan Büstî, öğrencilerin ve araştırmacı seyyahların her türlü ihtiyaçlarını da bu kurum vasıtasıyla karşılamaktaydı.[561]

İslâm dünyasındaki darül-ilmlerin en ünlüsü Fatımîler tarafından kurulan darül-hikme adıyla da bilinen merkezdir. Şiî İsmailî mezhebinden olan Fatımiler 969'da Mısır'da iktidarı ele geçirince Vustat'ın güneyinde yeni bir şehir inşa ettiler ve bu şehri Kahire olarak isimlendirdiler. Halife Hâkim-Biemrilâh,

---

[560] İslâm Ansiklopedisi, 8. Cilt, Darül-ilim maddesi, sayfa 540.
[561] İslâm Ansiklopedisi, 8. Cilt, Darül-hikme maddesi, sayfa 537.

Abbasilerin Bağdat'ta kurduğu Beytül-hikme ile rekabet edebilecek Darül-ilm adıyla 1004'te Kahire'de bir ilim ve kültür merkezi kurdu. Bu kurumun diğer bir amacı da Şiiliği yayabilecek elemanlar yetiştirmekti. Halifenin sarayına yakın bir yerde kurulan ve büyük bir kütüphane ile çeşitli toplantı salonları ve odalardan oluşan Darül-hikmede nâdir kitapların yanı sıra hat, cilt ve tezhip açısından sanat değeri yüksek olan eserler ve çeşitli koleksiyonlar vardı. Bu kütüphanede başlangıçta kitap sayısı bir milyondu. Halife Hâkim Biemrillâh'ın Kahire'deki köşklerde bulunan kitapları toplatması, ayrıca kendi saray kütüphanesindeki değerli kitapları bağışlamasıyla kitap sayısı 1. 600.000'e ulaşmıştı. Bunlardan 100.000'i sanat değeri yüksek nadide eserlerdi. 18.000'i Antikçağ ilim, felsefe ve kültürüne ait eserlerdi. Konuları itibariyle bu kitaplar dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tarih, tıp, felsefe, astronomi, astroloji, matematik, kimya ve çeşitli sanatlarda ilgili olup hemen hemen her eserden birkaç nüsha bulunuyordu. Ayrıca burada haritalar, astronomide kullanılan gözlem araçları, biri gümüş, diğeri bakır olmak üzere iki küre bulunmaktaydı.[562]

Darülhikme bir akademi gibi çok yönlü hizmet veriyor ve her sınıftan halka açık bulunuyordu. İlmi araştırma yapanlara, öğretim kadrosuna maaş veriliyor, kaynaklardan yararlanan okuyucuların kalem, mürekkep ve kâğıt ihtiyaçları buradan karşılanıyordu.

Fatımîlerin kurdukları Darülhikme Kahire'dekiyle sınırlı değildi. Kuzey Afrika'da, Filistin, Şam ve el-Cezire'de İsmailî doktrinini yaymak için Darülhikme'yi hem bilgi hem de propaganda merkezi olarak kullanıyorlardı. Kadı ve fıkıhçılar her Pazartesi ve Perşembe günleri toplanarak mezhebin itikad ve hukuk meselelerini tartışıyorlardı. Bu önemli eğitim kurumunda dinî ilimlerin yanında dil, edebiyat, mantık, felsefe, matematik, tıp, kimya ve astronomi gibi dersler de okutulmaktaydı. Hekim Ali bin Rıdvan, büyük matematikçi ve optiği geliştiren İbnü'l Heysem bu kurumlarda yetişmişlerdi.

---

[562] İslâm Ansiklopedisi, 8. Cilt, Darül-hikme maddesi, sayfa 538.

Fatımilerin Mısır'da kurduğu bir diğer önemli eğitim kurumu El- Ezher idi. Bu önemli kurum sadece Kahire'deki öğrenciler için değil, Hindistan, Yemen ve diğer Afrika ülkelerinden gelen öğrencilere hizmet veriyordu. Selâhaddin Eyyubî Mısır'a hâkim olunca, bu kurumda Şafiî ve Malikî mezhepleri doğrultusunda öğretime geçildi.[563]

Müslümanların daha Hz. Peygamber hayatta iken Müslüman olmayan kaynaklardan yararlanmada herhangi bir sakınca görmemeleri, İslâm medeniyetinin ortaya çıkmasının en büyük adımı oldu. İkinci büyük adım, devlet başkanlığındaki birçok halifenin ilmi çalışmaları desteklemiş olmalarıydı. Bu destek iki şekilde olmaktaydı. Halifeler ya devlet bütçesinden eğitim için büyük para ayırıyor ya da kurdukları vakıflar yoluyla bu kurumları ayakta tutuyorlardı. Kısa sürede özgün bir eğitim sistemine sahip olan müslümanlar üç yüz yıl içinde büyük bir medeniyet ortaya koydular. Şu da bilinmektedir ki, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra başlayan talihsiz iç siyasi çatışmalar ve yüzyıllarca süren kanlı iktidar çekişmeleri, Haçlı Seferleri, Haçlılarca desteklenen Moğol istilaları Müslümanların eğitim, bilim ve felsefe alanındaki çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Özellikle Kur'an'da düşünmeyi, araştırmayı, aklını kullanmayı vurgulayan ayetler, Hz. Peygamber'in bu konudaki bazı hadisleri, Müslümanların çok erken dönemde ilâhiyat dışındaki konularla ilgilenmesini kolaylaştırdı. Hatta Kindi, Farabi ve İbn Rüşd, en tartışmalı konu olan felsefenin öğrenilmesinin vacip olduğunu söylüyor, bunu da ayetlere dayandırıyorlardı. Bilimsel araştırmalar halifeler ve üst düzeyde idareciler tarafından desteklenip teşvik edilince, çalışmalar hızlandı. Mezopotamya, Mısır, Hint ve Çin medeniyetlerinin filizlenip gelişmesi binlerce yılla ifade edilirken, İslâm şaşırtıcı bir şekilde üç yüz yıl gibi kısa bir sürede başka kaynaklardan da beslenerek kendi medeniyetini kurdu.

---

[563] Ülkü, Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi, Cilt 3, Sayfa 49

Küttaplarda başlayan, camilerde devam eden ve nihayet medrese, darül-ilm, beytül-hikmelerin etkisiyle zirveye çıkan İslâm eğitim sistemi bilime, sanata ve felsefeye, bir başka deyişle uygarlığa nasıl bir değer katmıştır? Bunun Batı'ya yansıması nasıl olmuştur?

Amerikalı tarihçi William H. McNeill, Müslümanların bilim alanındaki başarıları için şu tespiti yapmaktadır: Müslümanların vazgeçemedikleri ve profesyonel uzmanlarca karşılanan iki gereksinimleri vardı: Astrologların gelecekle ilgili kehanetleri ve doktorların hastaları iyileştirmeleri. Bilindiği gibi astroloji ve tıp, Yunan düşüncesiyle iyice kaynaşmıştı. Bu yüzden Müslümanlar, bu iki alanla birlikte Yunan kültür birikiminin hatırı sayılır bir bölümünü de iste istemez benimsemiş oldular. İslâm düşüncesi bir kere nesnelerin üzerinde kafa yormaya başlayınca kolay kolay durdurulamazdı. Bilimsel merak, çok geçmeden tıpla ve astrolojiyle doğrudan herhangi bir ilişkisi olmayan öteki alanlara da yayıldı. Hatta bazı Abbasi halifeleri, bilginlerin koruyucusu oldular; Yunan ve Hint bilim ve felsefe yapıtlarının sistemli biçimde Arapçaya çevrilmesi işini düzenlediler. Yunan bilgisinin çoğu ve Hint bilgisinin bir bölümü Araplara geçti ve bir avuç saray adamının ve ilgili mesleklerden olanların meraklarını uyandırdı. Aritmetikte ondalık sistemin sağladığı kolaylık ve kesinlik, Arap matematikçilerin, Arapça adıyla *'cebir'* diye bildiğimiz aritmetik süreçleri ve ilişkileri ortaya koymalarına yol açtı. Bu buluş, sayıların matematik anlayışlarını, Yunan matematik düşünüş biçiminin geometriye bağlı biçiminden uzak ve tümüyle yeni yönlerde geliştirdi.[564]

Bilimsel merakın yöneldiği bir başka verimli alan simya idi. Simyacıların düşüncelerinin birçoğu ve becerilerinin bir kısmı Çin'den çıkmış görünür. Fakat Araplar, filozof taşını bulmak için tutkuyla çalışmaya başladılar ve sıradan madenleri altına dönüştürmek için uzun, zorlu çalışmalar yaptılar. Bu çalışmalar arasında damıtma, kızdırma, ergitme ve maddenin fizikî durumunu değiştiren öteki yollar bulunup geliştirildi. Arapların, Yunanlıları aşan başka bir bilim dalı ise matematiksel optik idi. Bu

[564] William H. McNell, Dünya Tarihi, Sayfa 347.

alanda Müslümanların becerisi, belli matematik ölçülere göre yapılan cam mercekler idi. [565]

İlk halifeler ve Emeviler devrinden başlayarak Abbasiler döneminde büyük bir gelişme gösteren İslâm ilimleri IX. ve X. asırlarda en parlak dönemine ulaştı.[566] Abbasiler döneminde Yunan rasyonalizmi ve bilim gelenekleri, imparatorluk bürokrasisinin kanatları altında barınabildi. Aristokratik savaşçı ülküsü, kutsallık ardında taviz vermez bir çaba ve daha çok İran örneklerine göre biçimlendirilmiş askerler sınıfı gibi bir karışım, o zamana kadar Avrupa'da herhangi bir uygarlığı aşacak ve Çin'in gelişme dönemindeki parlaklığına rakip olacak kadar zengin ve karmaşık bir uygarlığın doğmasına yol açtı.[567]

...Birbirini izleyen devirlerde, dağınık alanlarda ayrı ayrı zirvelere tırmanışı, İslâm'ın en belirgin özelliğidir. Abbasilerin Bağdat'ta hüküm sürdüğü (750-1258) beş yüz yıl boyunca görülen en seçkin dönemi dokuzuncu yüzyıldır. Halife Me'mun'un (813-833) bilim ve felsefeyi etkin biçimde teşvik etmiş olmasının katkısı büyüktür.[568]

İslâm uygarlığı ile Batı uygarlığı arasındaki etkileşim ise çift yönlü oldu. Araplar, Helenlerden çok şey öğrendiler ve daha sonra Ortaçağ Hıristiyanlarının öğretmeni oldular. E. L. Jones'un verdiği bilgiye göre, Müslümanlar 1090'da Sicilya'dan çıkarıldıkları zaman, kurmuş oldukları kütüphaneler galip tarafın eline geçti ve bunu Arap metinlerinin Latinceye çevirisi izledi. İspanya'da aynı şeyler oldu. Haçlı seferleri nedeniyle Avrupalılar, İslâm uygarlığını ilk elden gözlemleme olanağı buldular ve istedikleri ya da işlerine yarayan ne varsa alıp götürdüler.[569]

Fernand Grenard, her ne kadar yer yer önyargılarını, hatta öfkesini yansıtmış olsa da, Türkçeye ***Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*** olarak çevrilen kitabında İslâm eğitiminin Avrupa üzerindeki etkilerini 6. bölümde ***Arapların Talebesi: Avrupa*** başlığı

---

[565] McNell, a.g.e., s. 347.
[566] Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Sayfa 147, 3. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004
[567] McNell, a.g.e., s. 347.
[568] Lipson, a.g.e., s. 146.
[569] Lipson, a.g.e., s. 146.

altında şunları söylemektedir: Bugünkü modern Avrupa'yı meydana getiren şey, birbirine tamamen zıt iki eğilimin karışımıdır: İslâm'a karşı direnç ve İslâm'ı taklit; Araplar düşmandır ama aynı zamanda örnektir, hocadır, öğreticidir. Savaş bile ruhların yaklaşmasına yarıyor. ...Sonradan İkinci Silvestre olarak papalık tahtına çıkan Gerbert, İspanya'da Arap ulemasının nezaretinde üç yıl tahsil görmüştü. Hıristiyan rahipler yazdıkları eserleri Kurtuba halifesine ithaf ediyorlardı. Almanya, Fransa ve İtalya'daki rahip adayları İspanya'daki Müslüman okullarına akın ediyorlardı. Hıristiyan prens ve asilzadeleri tedavi olmak için Kurtubalı doktorlara müracaat ediyorlardı. II. Frederik Arapça konuşuyor, sarayına sayısız Arap doktorları girip çıkıyordu. Frederik hacı olmak için Kudüs'e gittiğinde Sultan Melikü'l Kâmil onu dostça karşıladı, iki hükümdar Ömer Caminin taraçasında astronomi ve matematik üzerine sohbet ettiler. Frederik bir ara "Ah dedi, Papa nedir bilmeyen mesut Sultan!"

...Hakikatte, Avrupa Ortaçağı Bizans'ın değil, Müslümanların talebesiydi; geleceğin bereketli tohumlarını onlardan aldı; Eski Yunan ilim ve tefekkürünü, ilave ettikleriyle beraber Müslümanlar vasıtasıyla tanıdı. Bu harekete yol gösteren de İspanyollar oldu. IX. asırdan beri Hıristiyan rahipleri İspanya'da Müslüman ilahiyatçıları tetkik ediyorlardı. XII. asrın ilk çeyreğinde Toledo başpiskoposu bir tercüme heyeti oluşturarak Müslüman ilim ve felsefe üstadlarının ve eski Yunan eserlerinin Arapça nüshalarını Latinceye tercüme ettirmeye başladı. Abélard ve Büyük Albert, Fârâbî ve İbn Sina'yı okumuşlardı. Hıristiyan ilahiyatçılar Müslüman meslektaşlarının izinden yürüyordu. Meşhur külliyat meselesi Paris'ten yüz yıl önce Şam'da tartışılmıştı. Avrupa, Aristo'yu Araplar sayesinde tanıdı. Kurtubalı İbn Rüşd, Aristo'nun bütün eserlerini Avrupa'ya aktardı. Robert Guiscard tarafından kurulan veya yeniden teşkilatlandırılan ünlü Salermo tıp okulu doğrudan doğruya Arapça öğretim yapıyordu. Müslüman bilgin İdrisî, Sicilya'daki II. Roger sarayında Batlamyos'tan çok daha doğru olarak coğrafya öğretti. Batı, biraz topallayarak da olsa Müslüman âlimlerin eserlerini takip etti. Bu âlimler matematik, cebir, trigonometri,

astronomi, optik, kimya, tıp, cerrahi, eczacılık alanında Yunan üstadlarının sahalarını inanılmaz bir şekilde genişletmişlerdi.[570]

Ünlü tarihçi Prof. W. Barthold, Grenard'a paralel olarak, İslâm eğitim kurumlarında yetişen bilginler ile Doğu'da önemli eğitim kurumlarının başında olan Süryanilerin yetiştirdiği bilginleri kıyaslamakta ve şu tespitleri yapmaktadır: " Hıristiyanlar, Yunan eserleriyle Müslümanlara nazaran daha önce ve daha iyi tanışmışlardır. Lâkin bu ilmin ilerletilmesi ve istikbaldeki ilmî çalışmaların örneklerini meydana getirme görevi Müslümanlara kaldı. Hatta Doğu'daki Hıristiyan kavimlerin en gelişmişi olan Süryaniler bile Fârâbî, İbn Sina, Büruni ve İbn Rüşd ile kıyaslanabilecek bir tek âlim yetiştiremediler."[571]

Grenard devamla şunları söylemektedir: İslâm medeniyeti, Barbar Avrupa'nın eğitilmesinde en hâkim rolü oynamıştır. Fransa'nın Marsilya, Montpellier, Narbonne, Barselona limanlarını olduğu gibi, Batı İtalya limanlarını da canlandıran, Müslümanların yaptığı ticaret olmuştur. Dinar uzun süre Batı'nın başlıca parasıydı. Avrupa pamuklu, kadife, halı ve nakışlı dokuma usulünü Araplardan öğrendi. İpek dokumacılığı Palermo yoluyla geldi; güney Fransa ve İtalya, İspanya ve Sicilya'dan şeker endüstrisini öğrendi. Venedik, Antakya cam işlerini taklit etti. Şövalyeler, Müslüman miğferleri ve örme zırhlarını giydi, Şam ve Toledo kılıçlarıyla kuşandı. Kilise ayinleri sırasında rahiplerin giydikleri kaftanların üzerinde işlemeli Kur'an ayetleri görülmeye başladı. Kadınlar Müslüman modasını takip ederek Arap gömleği, Arap eteği giydiler, İran tacı ve Suriye başlıklarıyla süslendiler.

Avrupa'nın Doğu'dan aldığı âdetler, teknik usuller ve çeşitli kolaylıklar üzerinde daha fazla durmaya gerek yoktur. Yalnız dikkatimizi Avrupa'nın maddi ve manevi iktidarının temelini teşkil eden bilgi ve icatlardan bazılarını Müslümanlardan aldığı noktasında toplamamız gerekmektedir. Bu cihetten son derece

---

[570] Fernand Grenard, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, Sayfa 34, Çeviren Orhan Yüksel, M. E. Basımevi, İstanbul, 1992

[571] Prof. Dr. W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Sayfa 43, 3. Basım, Akçağ Yayınları Ankara, 2004

büyük sonuçlar doğuran iki bilim dalını, matematik ve kimyayı Müslümanlar Avrupalılara öğretmiş, muhafaza etmiş ve geliştirmilerdi. Avrupa'ya barut ve topu veren, en iyi çelik üretimini öğreten, pusulayı, pamuktan ucuz kâğıt yapımını ve matbaacılığı öğretenler Müslümanlardır. Asya bu şekilde Avrupa'yı kendisine karşı silahlandırdı; kaderin dönüşünü kendi elleriyle hazırladı.[572]

Felsefe tarihinde kök salmış geleneksel metafizik tasarımlara, modern dünyadaki yerleşik ahlâk değerlerine ve Hıristiyan kurumlarına yönelttiği keskin eleştirileriyle bilinen Nietzsche, Müslümanların, özellikle Endülüs Emevileri döneminde İspanyada İslâm eğitim kurumlarının bir ürünü olan İslâm medeniyeti hakkında şunları yazmaktadır: "Hıristiyanlık bizi antik kültürün mirasından etti, daha sonra bizi aynı şekilde İslâm kültürünün mirasından da etti. İspanya'nın bize aslında daha çok benzeyen, duyulara ve zevke Roma'dan ve Yunanistan'dan daha fazla hitap eden o müthiş Arap kültür dünyası yerle bir olana dek ayaklar altına alınmıştı (ne tür ayaklar tarafından alındığını söylemiyorum)... Daha sonra Haçlı seferlerinin savaşçıları, aslında önünde diz çökmenin onlara daha çok yakışacağı bir şeyle savaşmıştı – onlar, on dokuzuncu yüzyılımızın bile kendisini çok zavallı, çok 'geç' hissetmesine sebep olacak bir kültürle savaşmışlardı. Tabii onlar ganimet peşindeydi ve Doğu zengindi... Söylemekten çekinmeyin! Haçlı seferleri ileri düzeyde bir korsanlıktan başka bir şey değildi!"[573]

Genel olarak bütün dinlere karşı sert tutumuyla bilinen, bütün dinleri gerici, bilim ve felsefe karşıtı olmakla suçlayan Türk akademisyenlerden Server Tanilli, İslâm eğitim kurumları ve bu kurumlarda yetişen bilginler ve bunların ellerinde yeşeren bilim için şunları söylemektedir: "... 813-1198 tarihleri arasında, bütüne baktığımızda, İslâm uygarlığı, ilk bakışta çelişmeli de görünse, evrenseldir ama aynı zamanda bölgesel, tektir aynı zamanda birbirinden farklı. Gerçekten, birörnektir bu uygarlık, her

[572] Fernand Grenard, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, Sayfa 35.
[573] Friedrich Nietzsche, Deccal-Hıristiyan Karşıtı, Sayfa 108, 2. Basım, Çeviren Arzu Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2006

yanda birörnek. Bile bile soyut bir sanattan hareket eden camiler, medreseler görürüz; sürekli bir modeli tekrarlar ve aynı mimari ögelerden yararlanırlar. ... İslâm uygarlığı, yukarı katlarında hem dev boyutlarda bilimsel bir başarıdır hem de Antik felsefenin yeniden ortaya çıkışıdır. Müslümanların en çok yenilik yaptıkları alan, bilim alanıdır. Her şey bir yana, trigonometri ile cebiri hatırlatmak yeter. Sinüsü, tanjantı bulurlar. Muhammed İbn Musa, 820 yılında, ikinci derece denklemlere kadar varan bir cebir kitabı yazar. Bu kitap 16. yüzyılda Latinceye çevrilir ve Batı'nın ilk başvuru kitabı olur. Bunun gibi, matematikçi coğrafyacıları, gözlemevlerini ve onların araçlarını da övmeli. Optikte, kimyada, eczacılıkta onlara vereceğimiz tam nottur; şu sonuncu alanda, Batı'nın kullanacağı ilaçların yarısından fazlası İslâm dünyasından gelecektir. Tıpları kesinlikle eşsizdir. 60-70 yıl önce anlaşıldı ki, kanın küçük dolaşımını Michel Servet'den üç yüz yıl önce Araplar bulmuştur. ... Evet, sürekli bir felsefe oldu İslâm dünyasında. Bu felsefe, akılcı eğilimlerini eski Yunan'a ve İslâm'ın bilim için duyduğu zevke borçluydu. Bütün İslâm filozofları, bugün de bilim adamı diyebileceğimiz kimselerdi. [574]

Alman işçi hareketinin Marksist kanadının önde gelen isimlerinden Auguste Bebel (1840-1913), İslâm eğitim kurumlarını ve İslâm medeniyetini çoğu yerde Ortaçağ Avrupası'yla karşılaştırmalı olarak yazmaktadır: Bilimsel ilkelere bağlı kalınarak yetiştirilmiş aydın kafalı Arap ve Doğu insanı, Avrupa'daki meslektaşlarından önemli bir noktada ayrılmaktaydı. Arap bilginleri yalnızca özel bir uzmanlık alanında çalışan, sırf para için bilim yapan ve yalnızca bir bilim dalında çalışan Avrupalı bilim adamlarından farklı olarak, pratik hayatın tüccarları, zanaatkârları ve memurları olma özelliğini de taşımaktaydılar. Doğru olan da buydu. Bu adamları bilimsel alana çeken onların dürtüleriydi. Arap bilginleri kapsamlı bir öğrenim görüyor, incelemelerden elde ettikleri sonuçları pratik hayatın sonuçlarıyla karşılaştırıyorlardı. Bu özelliklerle yürütülen bilimsel çalışmalar çok

[574] Prof. Dr. Server Tanilli, İslâm Çağımıza Yanıt Verebilir mi? Sayfa 111–114, Say Yayınları, İstanbul, 1991

popüler bir nitelik kazanıyor, bilgi ve gözlemler büyük bir övgüyle karşılanıyor, sonuçta doğa bilimlerinin hemen her alanında önemli gelişmeler ortaya çıkıyordu. Arap bilginleri bir yapıt ortaya koyabilmek için daha önceki eserleri incelemekle yetinmez, imkânlar ölçüsünde bizzat görmek, işitmek, incelemek ve ona göre bir karara varmak isterdi. Sonuçta din, doğa bilimleri, tarih, coğrafya, hukuk ile ilgilenen bilim adamları ellerinde değnekleriyle yollara dökülüp bütün imparatorluğu bir baştan bir başa dolaşıyorlardı. Bu şekilde sadece hayatın olası koşullarını yaşamakla kalmıyor, aynı zamanda görüyor, işitiyor, öğreniyor; izlenim ve algılarını özenle ve dürüstçe not ediyorlardı. Döndükten sonra bütün bunları işleyip değerlendirerek bu malzemeyi değerli yapıtlara dönüştürüyorlardı. Ne yazık ki Haçlı seferleri, Arapların İspanya'dan sürülme girişimleri, barbar Moğolların talanı ve Hıristiyan bağnazlığı, yazılı yüzlerce eserin yok olmasına neden olmuştur.[575]

Hıristiyan Ortaçağ'da bilginler aforoz edilip odun yığınları üzerinde yakılmakla karşı karşıya iken, Halife El Mümin, Bizans İmparatoruna düşünür Leo'yu, kendilerine bir şeyler öğretmesi için bir süreliğine gönderilmesini rica etmiş, buna karşı elli kilo altın ve süresiz barış önermişti. Ricasına şu düşüncelerini de eklemişti: *"Dinlerimizin ya da ülkelerimizin farklı oluşu, seni bu önerimizi geri çevirmeye yöneltmesin. Bir dostun bir dosta yapması gerekeni yap."* Fakat kibirli Bizanslı, bu alçakgönüllü, onurlandırıcı isteğe karşı düşmanca bir yanıt verdi: *"Roma'nın adını yücelten bilginler hiçbir zaman bir barbarla paylaşılmamalıdır."* Buna benzer örnekleri çoğaltabiliriz. Örneğin, 17.yüzyılda Fransa'daki Protestan din adamları, üyelerinden çocuklarını Katolik liselerine göndermemelerini, Katolik öğretmenlerden onlara ders aldırmamalarını istiyorlardı. Hâlbuki Harun Reşid, bundan yüzlerce yıl önce Hıristiyan Nasturî mezhebinin başı olan bir bilgini imparatorluğun bütün eğitim kurumlarının başına getirmiş, kendi çocuklarının eğitimini de ona bırakmıştı. Müslümanlar inanç farkı gözetmeden herkesin

[575] Auguste Bebel, Hz. Muhammed ve Arap Kültürü, Sayfa 100.

eğitim kurumlarından yararlanmasına ve yararlı bilimlerle uğraşmasına olanak tanıyorlardı.[576]

Endülüs'te siyasi birliğin temin edildiği III. Abdurrah-man, II. Hakem ve kısmen de el-Mansur devirleri, aynı zamanda eğitim ve kültür faaliyetlerinin de zirvede olduğu dönemlerdir. Öyle ki Kurtuba, İstanbul ve Bağdat'la birlikte dünyanın en önde gelen kültür merkezlerinden biri duru-muna gelmişti. III. Abdurrahman'ın başkentte yaptırdığı Kurtuba Üniversitesi, o devrin dünya üniversiteleri arasında mümtaz bir yere sahipti. Bu üniversiteye sadece İspan-ya'dan değil, Avrupa, Afrika ve Asya'nın çeşitli bölgelerinden Müslüman ve Hıristiyan öğrenciler gelip öğrenim görüyorlardı.[577]

Çocuklar 6-7 yaşlarında ilkokula giderlerdi.[578] İlkokul öğretmenleri için tespit edilmiş bir ücret olmadığından, öğretmen ile çocuğun ebeveyni arasında bir sözleşme yapılıyordu. İlköğretim o kadar yaygındı ki, Endülüslülerin çoğu okuma yazma biliyorlardı. Köylerde ilköğretimini tamamlayan öğrenciler yüksek öğrenim için yakındaki şehirlere giderlerdi. Tahsil görmek isteyen gençler halife, prens ve valilerce teşvik ediliyorlardı. Bu amaçla II. Hakem parasız eğitim için Kurtuba ve yöresinde 24 okul yaptırmıştı. Mc Cabe, sadece Kurtuba'da 800 okul bulunduğunu söylemektedir. Halife ayrıca Kurtuba'daki büyük bir yetimhanenin masraflarını da karşılamaktaydı. Pek çok şehirde buna benzer kurumlar bulunuyordu.[579]

Kurtuba'daki Cami-i Kebir bitişiğinde bulunan Kurtuba Üniversitesi III. Abdurrahman tarafından kurulmuştu. Gırnata Üniversitesi ise Nasrî halifesi Yusuf Ebu'l Haccac tarafından 14. yüzyılda kurulmuştu. Mezun olan öğrencilere diploma (icazet) verilirdi. Hukuk metodolojisini tam olarak bilmek, iyi bir âlim için önemli bir şarttı.[580]

---

[576] Auguste Bebel, a.g.e., s. 102.

[577] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 4. cilt sayfa 477, İbn İzari'nin *Beyanu'l Muğrib* adlı eserinden alıntı, Çağ yayınları, İstanbul, 1988

[578] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu'nun makalesi, Sayfa 478, Dozy'nin, *Spanish Islam* adlı eserden alıntı.

[579], Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Sayfa 479, Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu'nun makalesi. Joseph Mc Cabe'in *Splendour of Moorish Spain* adlı eserinden alıntı.

[580] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu, , Sayfa 479.

Kütüphane ve yurtlar genellikle üniversitelerin yanında bulunurdu. Bunların bakımı, hocaların maaşları özel fonlardan karşılanırdı. III. Abdurrahman döneminden itibaren ünlü bilginlere büyük ihsanlarda bulunmak âdet haline geldi. Öğretim elemanlarına ve öğrencilere barınma ve yemekler ücretsiz olarak sağlanırdı. Misafir âlimler samimiyetle karşılanıp ağırlanır, kendilerine yardım edilirdi.[581]

Emirler ve Halifeler kitap biriktirmeye çok meraklıydılar. II. Abdurrahman kitap toplamakla görevlendirdiği Abbas bin Nâsih, Yunanca ve Farsçadan Arapçaya tercüme edilmiş ilmî eserleri toplamak için Doğu'da uzun araştırmalar yapmıştı. Halife el-Hakem bu işten anlayan memurlarını İskenderiye, Şam ve Bağdat gibi dönemin kültür merkezlerine gönderirdi. Onlar kitapçı dükkânlarını bir bir dolaşarak araştırma yaparlardı. Şayet satın alınacak kitap bulurlarsa, bunları El Hakem için satın alırlardı.[582]

Kitap koleksiyon yapmak sadece seçkin sınıfın değil, herkesin merakı olmuştu. Kadınlar ve köleler bile bu merakın dışında kalmıyorlardı. Üst tabakadan Ayşe isimli bir kadının önemli bir kitap koleksiyonu vardı. Fâtıma adlı bir kadın ise nadir el yazması kitapları bulabilmek için Kahire, Şam ve Bağdat'taki kitapçıları gezdiği söylenmektedir. II. Hakem, içlerinde kadınların da bulunduğu memurları, el yazması eserleri toplamaları için Abbasî, Fatımî ülkelerine ve Bizans'a göndermişti. Kitap toplama merakından dolayı bazı kızların evlenemedikleri bile olurdu.[583]

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Avrupa kıtasındaki en önemli kültür merkezi, Endülüs Emevilerinin hâkimiyetinde bulunan İspanya'nın Kurtuba kentiydi. Emevi halifesi III. Abdurrahman ve II. Hâkim, edebi, sanatsal ve bilimsel uğraşıları yüreklendiren aydın Müslüman idarecilerdi. Özellikle Hâkim,

---

[581] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, sayfa 481, Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu'nun makalesi.
[582] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 4. cilt, Sayfa 482, Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu'nun makalesi.
[583] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 4. cilt sayfa 483 .Prof. Dr. Nermin Sinemoğlu'nun makalesi.

400.000 ciltlik kitap koleksiyonu içeren olağanüstü kütüphanesiyle ün salmıştı. Kütüphanede Yunan, Roma ve İbrani eserleri veya bunların Arapçadaki tercümeleri bulunuyordu. Bu halifeler Yahudi ve Hıristiyan vatandaşlarına karşı ılımlı bir politika izlemekle kalmadılar, aynı zamanda Endülüs'ün her yanında gençler için okullar açtılar. Kadınlar da erkekler gibi öğretim görevlisi olarak işe alındı. Bu koşullarda buradaki İslâm uygarlığının zirveye erken ulaşması beklenmedik bir şey değildi.[584]

Müslümanlar İspanya'da egemenliklerini kurarken, Yahudi ve Hıristiyanların dinî görevlerini yerine getirmelerine karışmadılar. İslâm anayasası yürürlüğe kondu, İspanya nihayet rahat bir nefes alabilmişti. Her şey birkaç yılda neredeyse kökünden değişmiş gibiydi. Kentler mantar gibi yerden bitiyordu. Kurtuba, görkemliliği ve büyüklüğü yönünden Bağdat'la rekabet edebilecek duruma gelmişti. Yollar taşlarla döşenmişti ve gezinti yerleri akşamları sayısız fenerle aydınlatılır, Guadalvikir nehrinin kıyısında geceleri fenerlerin ışığında saatlerce gezilebilirdi. Bundan 700 yıl sonra bile Londra sokaklarında tek bir sokak lambası bulunmadığı gibi, Paris'te kötü hava koşullarında insanların büyük sefalet içinde çırpınmaları kaçınılmazdı; aynı tarihlerde Berlin, adı sanı okunmayan küçük bir taşra kentiydi.[585]

Avrupa'da adına kütüphane denilebilecek tek bir yer yoktu; üniversite adına layık sadece iki üniversite varken, Kurtuba'da yetmiş büyük halk kütüphanesi vardı. Sadece Kurtuba'daki kütüphanede kitap sayısı 600.000'lere ulaşıyordu. Yüksek okul sayısı on yediydi; buralarda Hıristiyan ve Museviler Araplarla birlikte dostça, barış içinde eğitim görüyorlardı. İlkokul benzeri eğitim kurumlarına rastlamak mümkündü ve okuma yazma bilmeyen Arap yok gibiydi. Avrupa'nın hemen her ülkesinden gençler akın akın İspanya'ya geliyor, burada eğitimin yanı sıra şövalye nezaketi edinmeye çalışıyorlardı.[586]

---

[584] Lipson, a.g.e., s. 83.
[585] Bebel, a.g.e., s. 126.
[586] Bebel, a.g.e., s. 128.

E- İslâm'ın Örgün Eğitim Kurumlarında Gelişen Bilimler

Bilim tarihçisi S. Hüseyin Nasr Müslümanların bilim anlayışlarını ve günümüz modern bilim dallarının birçoğunun gelişmesine katkılarını ***İslâm ve Bilim***[587] adlı eserinde şöyle açıklamaktadır:

a) Coğrafya ve Astronomi: Müslümanların coğrafya konusunda yaptıkları araştırmalar, yeryüzünü ruhî âlemin bir imajı olarak gören sembolik ve kutsal coğrafyadan, koordinatları en kesin matematik ölçümlerine ve niceliksel geometrik araştırmalara kadar uzanır. Müslümanların coğrafya bilimi Babil, Grek, Hint ve İran gibi kaynaklardan beslendi.

Bugün ***bilimsel*** olarak nitelendirilebilen tasvirî ve nicelik temelli coğrafya esas itibariyle Abbasi döneminde Hint, İran ve Yunan coğrafi metinlerinin tercümeleriyle başlar. Hintlilerin bu alandaki Sûryasiddhanta'nın Arapçaya çevrilmesi, Müslümanların Hint coğrafyasıyla tanışmasını sağladı. Ucceyn'den yapılan boylam hesaplarını oradan öğrendiler. İran'ın coğrafyadaki etkisi daha çok denizcilik alanındaydı. Yunan kaynaklarına gelince; Müslümanlar tercümeler yoluyla Batlamyus'un ***Coğrafya***, Eflatun'un ***Timaeus*** ve Aristo'nun ***Meteorologica*** adlı eserlerinden de yararlandılar.

En erken Müslüman coğrafya eserleri 8. yüzyıldan Me'mun dönemine aittir. Me'muniye haritası olarak anılan dünya haritası onun halifeliği döneminde çizilmiştir. Ebu'l Hasan el Mes'udî şimdi kayıp olan bu haritayı gördüğünü ve Baltam-yus'un haritasından daha doğru çizilmiş olduğunu nakleder. Aynı dönemde Kindi, Ahmed es- Serahsî, el-Battanî, el Ferganî İbn Yunus gibi filozof ve bilginlerin coğrafya ile ilgili eserler de sahneye çıkar. Bu eserler hem tasvirî hem matematikseldi. Bu erken dönemde kaleme alınmış ikinci grup eserlerin en önemlisi şüphesiz el Harezmî'nin ***Sûret el-ard*** (Yeryüzünün Şekli) adlı eseridir.

---

[587] Bu bilim dallarıyla ilgili dipnotsuz bilgiler Prof. Dr. S. Hüseyin Nasr'ın İslâm ve Bilim adlı kitabından özet şeklinde alıntılanmıştır. .

10. ve 11. yüzyıllar arasında gerek önceki araştırmaların sağladığı birikim gerek doğrudan Müslüman bilim adamları tarafından sürdürülen araştırmalar, coğrafya ufuklarının alabildiğine genişlemesine yol açtı. Ahmed el-Yakubî gibi büyük tarihçiler, tarihe ek olarak coğrafyada da eserler verdiler.

Bu erken dönemde Müslümanların coğrafya alanındaki araştırmalarının ulaştığı zirve, hem matematiksel ve tasvirî hem kültürel coğrafyada büyük bir bilgin olan Ebu Reyhan el Birunî'nin yazılarında görülecektir. Birunî'nin ***'Şehirlerin Koordinatlarının Belirlenmesi', 'Hindistan', 'Eski Milletler Tarihi'*** adlı önemli eserleri bulunmaktadır.

Müslümanların coğrafya bilimine katkıları sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde 16. yüzyıl coğrafya bilimine en büyük katkı Pirî Reis tarafından yapılmıştır. Hayret ve hayranlık uyandıran Pirî Reis'in çizdiği ve hâlâ modern bilim adamlarını şaşırtmaya devam eden, içinde Afrika ve Amerika'ya ait çizimlerin bulunduğu haritalardır.[588]

b) Doğa Bilimleri: İslâm medeniyetinde doğa tarihi, içinde mineralojiden zoolojiye kadar tasvirî doğa bilimlerinin geliştirildiği kapsamlı ve bütünleyici bir matris olarak sürekli merkezî bir rol üstlenmiştir.

Çok yönlü Müslüman bilginlerin araştırma konularının başında doğa gelmekteydi. Doğadaki varlıkları üç farklı âleme ayıran Müslüman bilginler, her âlemin kendine has bir gücünün olduğunu düşünüyorlardı. İbn Sina, *Şifa* adlı eserinde üç âlemi tek kitapta ilk kez sistematik biçimde ele alan düşünür olmuştur. Onun bu sistemi, Aristo'nun zoolojik araştırmaları, Theophrastos'un botaniği ve madenler âlemiyle ilgili kendi araştırmalarına dayanıyordu. İbn Sina'nın *Madenler* (Taşlar) adlı eseri *De Mineralibus* adıyla Batı'da yüzyıllarca Aristo'nun eseri zannedilmiştir.

İbn Sina, doğadaki varlıkları 'Alem Nefsi' olarak üçe ayırmaktadır:

---

[588] Prof. Dr. S. Hüseyin Nasr, İslâm ve Bilim, Sayfa 38.

1- Hayvanî Nefs
2- Nebatî Nefs
3- Madenî Nefs

Bu üç nefsin her birinin kendine göre gücü bulunmaktadır. Örneğin, hayvanî nefs idrak, hareket, arzu, öfke gücüne; nebati nefs üreme, gelişme ve beslenme gücüne; madeni nefs ise pekiştirme gücüne sahiptir.

Müslüman bilginlerin doğayla ilgili araştırmaları asırlarca devam etmiş, bitki ve hayvanlar konusunda Batı'ya örnek ve rehber olacak eserler ortaya koymuşlardır. Cabir İbn Hayyân, Ebu Zeyd el-Ensari'nin botanikle ilgili eserleri ve Ali İbn Rabban et-Taberi'nin *Firdevs el-Hikme* (Hikmet Cenneti) adlı eserleri botanik alanındaki önemli bir kaynaklar niteliğindedir.

İran ve Endülüs bahçelerinde, Arap ve Fars şiirinde, İslâm sanatlarının diğer cephelerinde ve hatta Müslümanın gündelik hayatında ağaçlar ve çiçeklerin taşıdığı manevi anlam, bitkilerin maddi ve tıbbi özellikleriyle ilgilenen botaniğin bu yönlerinden ayrı düşünülemez.

Müslümanlar arasında en geniş anlamıyla zooloji araştırmaları fıkıhtan edebiyata, sanattan tıbba kadar İslâm medeniyetinin neredeyse her yönüyle ilgili olmuştur.

Hayvanlar hakkındaki Doğu metinleri, onların türleri ve anatomilerinden ziyade, hayvanî hayatın manevi ve ahlâkî anlamıyla ilgiliydiler. Bu geleneğin şaheseri olan Kelile ve Dimne yalnızca hayvanlar hakkında bir şeyler bilmek değil, aynı zamanda hayvanlardan bir şeyler öğrenmek üzere kaleme alınmıştır.

Zooloji üzerine yazan en önde gelen Mutezile yazarı ünlü edebiyatçı Cahız'dır. Onun *Kitab el-hayevan* (Hayvanlar Hakkında Kitap) İslâm dünyasında türünün en ünlü eseridir. 350 hayvan türüyle ilgili araştırma yaptı; Aristo gibi, Cahız da hayvan psikolojisiyle oldukça ilgilendi.

Filozof Kindi de zoolojiyle ilgilendi ve hayvanlar hakkında birkaç risale kaleme aldı. Zoolojiyle ilgilenen diğer bir Müslü-

man filozof da Fârâbî'ydi. Fârâbî, ilimleri tasnif ederken zoolojiyi ayrı bir disiplin olarak gösterdi. İbn Sina Şifa adlı eserinin sekizinci bölümünde hayvanlara geniş yer vermiş, özellikle hayvan psikolojisi ve fizyolojisi konularını işlemiştir. İbn Bâcce zooloji hakkında bağımsız bir risale yazmış, İbn Rüşd de Aristo'nun zooloji konusundaki kitaplarına şerhler yazmıştır.[589]

c) **Matematik:** Müslümanlar Mezopotamya, Mısır, Yunanistan'ın yanı sıra, Hindistan ve İran'da geliştirilen önemli matematik fikirleri aldılar ve bu geniş mirası İslâm matematiğinin gelişimine temel yaptılar. Gerçekte Müslümanlar tarihlerinin erken dönemlerinde matematiğin çeşitli dallarına ilgi duymuş ve asırlarca matematiksel ilimlere büyük katkılarda bulunmuşlardır.[590] Müslümanlarda gelişen matematik bilimi sadece kuramsal düzeyde kalmıyordu. Matematiğin mühendislik ve mimarlık alanında kendini göstermesi uzun zaman almadı. Fethedilen her yerde görkemli cami ve medreseler bunun bir sonucuydu. Müslümanların medreselerde elde ettikleri mimarlık bilgisi sadece cami ve diğer ibadet yerlerinin yapılmasını değil, su bentleri, köprü, şehir planı ve sarayların yapılmasını da sağlamıştır. Şah Cihan'ın karısı için yaptırdığı Taç Mahal, Fatımîler döneminde yapılan El-Ezher, Endülüs Emevileri döneminde İspanya'nın Gırnata Şehrinde yapılan El-Hamra Sarayı ve Kurtuba'da yapılan Camii Kebir, Edirne Selimiye Camii, Müslümanların mimarlık alanındaki başarılarından sadece birkaçını oluşturmaktadır.

'Bilim Tarihi' ve 'Matematik Tarihi'ni yazan matematik profesörü Dirk Struik, Müslümanların matematik bilimine yaptıkları katkılar için şunları söylemektedir: "... Abbasi halifelerinden özellikle Mansur, Harun Reşit ve Me'mun, astronomi ve matematiği desteklediler. Me'mun, Bağdat'ta bir kütüphane ve gözlemevinden oluşan bir 'Bilimevi' kurdu. Bilimlerdeki İslâmî etkinlikler, Siddhantalar'ın El Fazari tarafından Hintçeden Arapçaya çevrilmesiyle başladı ve İbn Musa el-Harezmî ile iyice gelişti. El-Harezmî matematik ve astronomi üzerine birkaç

[589] Prof. Dr. S. Hüseyin Nasr, İslâm ve Bilim, Sayfa 77.
[590] Nasr, a.g.e., s, 77.

kitap yazdı; kullandığı aritmetik ile Hint sayı sistemini açıkladı. Eserin orijinali kayıp olsa da, 12.yüzyıldan kalan Latince çevirisi muhafaza edilmiştir. Bu kitap Batı Avrupa'yı basamaklı sistemle tanıştıran kaynaklardan biriydi. El-Harezmî'nin Arapça eseri olan Hisab al-jabr wal-muqabala (denklemlerin bilimi) anlamına gelen kitap Latinceye çevrildi. Matematiğe 'cebir' kavramını kazandıran el-Harezmî'nin geliştirdiği tüm cebir bilimi, 19. yüzyılın ortalarına kadar yegâne denklemler bilimiydi. [591]

El-Harezmî'nin yapıtlarının matematik tarihinde önemli bir yeri vardır. Hint sayılarını ve Arap cebirini Avrupa'ya taşıyan temel kaynaklardan birisidir. Günümüzde okullarda öğretilen cebir ve geometride hâlâ bu değişik kökenlerin izleri görülebilir.[592] Bu cebir kitabı Batı'da 16.yüzyıla kadar ders kitabı olarak kullanılmıştır.[593] Avrupa'da Fibonaci diye tanınan Leonardo de Pise tarafından 12. yüzyıl ortalarında yazılmış olan aritmetik kitabı, Harezmî'nin Hesab-ı hindi adlı kitaptan alınmıştır. Bu yıllardan Rönesans'ın ortalarına kadar Avrupa'da yazılmış bütün aritmetik kitaplarının esas kaynağı, Harezmî'nin bu kitabı olmuştur.[594]

En önemli Arap astronomlarından birisi de El-Battani'dir. El-Battanî, yapıtlarında sık sık trigonometri kullanmış, her derece için kotanjant tabloları hazırlamış ve küresel üçgen için kosinüs kuralını bulmuştur.[595]

Struik'a göre İslâm dünyasındaki siyasal gelişmeler bilimlerin inişli çıkışlı bir seyir izlemesine sebep olmuşsa da, İslâm biliminin genel özelliği hiç değişmemiştir.

1256'da Moğolların Bağdat'ı yağmalamasından sonra Moğol Hükümdarı Hulagu'nun, Nasireddin Tusî için Mega-ra'da kurduğu gözlemevinin yakınlarında yeni bir öğrenim merkezi gelişti. Burada tüm Doğu biliminin Yunan bilimiyle boy ölçü-

---

[591] Dirk J. Struik, Kısa Matematik Tarihi, Sayfa 107, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002
[592] Struik, a.g.e., s, 108.
[593] Bertrand Russell, Batı Felsefesi Tarihi, 2. Cilt, Sayfa 249, Çeviren Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 2004
[594] Ord. Prof. Dr. H. Ziya Ülken, Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri, Sayfa 36.
[595] Struik, a.g.e., s. 108.

şeceği bir kurumlaşma gerçekleşti. Nasireddin Tusî, geometriyi özel bir bilim olarak astronomiden ayırdı. Tusî, Ömer Hayyam'ın izinden giderek Öklit'in paralel aksiyomunu kanıtlama çabasına girişti. Nasireddin'in Tusî'nin etkisi daha sonra Rönesans Avrupa-sı'nda iyice hissedildi.

Struik, en büyük Müslüman fizikçi olarak İbnü'l Heysem'i kabul etmektedir. Ona göre İbnü'l Heysem optik ile ilgili buluşuyla Batı'yı, El-Harezmî'nin çalışmalarını geliştiren Ebu-Kâmil ise Avrupa'yı ve Leonardo da Vinci'yi etkilemiştir. Kurtuba'daki önemli astronomlarından biri, çağının en iyi gözlemcisi olan ve Toledo gezegen tablolarını derleyen Zerkali'ydi. Zerkali'nin bu çalışmadaki trigonometrik tablolar sonradan Latinceye çevrildi. Bu tablolar Rönesans'taki trigonometrinin gelişimini etkiledi.[596]

Müslümanların matematik biliminin gelişmesine katkılarını dile getiren diğer bir akademisyen ise Richard Manki-ewicz'dir. Mankiewicz'in bu konudaki görüşleri özetle şöyledir: "Arap matematiğinde Babil, Hint ve Yunan etkileri görülmektedir. Tüm bu farklı kaynaklardan oluşturdukları sentez ve attıkları adımlar, özellikle cebir ve trigonometri alanlarında büyük gelişmeler ortaya koydu. Günümüzde kullandığımız cebirsel sembolizm, çok sonraları Avrupalılar tarafından standart hale getirilmiş olsa bile, cebirsel düşünce sisteminin büyük ölçüde Arap matematikçilere dayandığı söylenebilir."[597]

d) Tıp: Grek, İskenderiye, Hint, İran kaynaklarından beslenen İslâm tıbbı birkaç yüzyıl içinde büyük gelişme göstermiş, bu alanda büyük hekimler yetişmiş ve bu hekimlerin kaleminden önemli tıp kitapları ortaya çıkmıştır. Bu tıp kitaplar Latinceye çevrilerek yüzyıllarca Avrupa tıp fakültelerinde okutulmuştur. İbn Sina eserleriyle Avicenne ismiyle Avrupalı doktorlara asırlarca hocalık yapmıştır.

İlk İslâm filozoflarından Kindî, İbn Sinâ, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd aynı zamanda döneminin ünlü doktorları idiler. Er-Razi ve

---

[596] Struik, a.g.e., s. 115.

[597] Richard Mankiewicz, Matematiğin Tarihi, Sayfa 72, Çeviren Gökçen Ezber, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2002

İbn Sina gibi İslâm bilginleri tıp sahasında rakipsiz otorite olarak kabul ediliyorlardı. Tıbbın öğretim ve uygulaması öteki bilim disiplinlerinden, özellikle de felsefeden ayrı düşünülmüyordu.

Müslümanlar ilk dönemlerde tıp öğrenimlerini Yahudilerin yanında yaparlardı. Bunların en ünlüsü Muaviye'nin de saray doktorluğunu yapmış olan Mansur'dur. İskenderiyeli Yahudi doktor Harun, çiçek hastalığına ilişkin bir kitap yazmış, bu kitap daha sonra kaybolup gitmişti. Müslüman doktor Razi, yıllar sonra çiçek hastalığını konu edinen ve günümüze kadar değerini koruyan bir kitap yazmıştır. Günümüz Avrupası'da hâlâ kullandığımız birçok ilacın bulucusu Müslümanlardır. Müslümanların çok iyi donanımlı eczacıları ve tıbbın öğretilmesini kolaylaştıran ansiklopedik yapıtları vardı.[598]

Her ne kadar temel prensipleri itibariyle öğretiliyor idiyse de, cerrahî, eczacılık ve benzeri klinik yanlarının çoğu hastanelerin yanı başındaki tıp okullarında öğretilirdi. Bazı ünlü hekimler de evlerinde veya bu tür toplantılar için düzenlenmiş mekânlarda çember şeklinde oturan öğrencilerine ders verirlerdi. Tıp öğretiminin önemli bir kısmı da aile çevrelerinde, özel dispanserlerde, eczacılıkla ilgili kısım ise eczanelerde yapılırdı.

Hint, Yunan, İran tıbbının İslâm dünyasına girişinin en önemli merkezi Bizanslıların kurdukları Cündişapur hastanesi olmuştur. Bu hastane aynı zamanda geniş tabanlı tıp öğretiminin yapıldığı büyük bir kurum idi. Bu kurumlardan yararlanan müslümanlar kısa süre içinde kendi hastanelerini tesis ettiler.

Müslümanlara ait kapsamlı ilk hastane 8.yüzyılda Bağdat'ta Harun Reşid tarafından kurulmuş ve bu hastanenin başına Hıristiyan hekim Cibrail İbn Bahtişu getirilmişti. Bu hastane daha sonra kurulan birçok hastanenin prototipi oldu. Diğer Müslüman kentlerinde de hastaneler kuruldu; bunlardan biri, Zekeriya er-Razi'nin başında bulunduğu Rey'deki hastane idi. Selâhaddin Eyyubî Kahire'de Nâsırî hastanesini kurmuştu, fakat Mısır'daki en büyük hastane 13.yüzyılda Mansur Kalâun tara-

[598] Bebel, a.g.e., s. 103.

fından kurulan Mansûrî hastanesiydi. Bu hastanede farklı hastalıklar ve kadın erkek için ayrılmış servisleri vardı; bu hastane binlerle ifade edilebilecek yatak kapasitesine sahipti. Bu hastanenin ders salonları, bir kütüphanesi, camii ve bağımsız yönetim büroları bulunmaktaydı.[599]

e) Felsefe: Beşinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar Batı Lâtin dünyasında kültürel bir çöküş ve düşkünlük görülürken, Doğu'da, İslâm dünyasında bir yükselişle karşılaşıyoruz. Doğu yalnız felsefe için değil, aynı zamanda bilimler ve uygulamaları yönünden de verimli bir ortamdır. Yükselme durumundaki İslâm felsefesi Ortaçağ Batı felsefesi gibi İlkçağ otoritelerine sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak, Doğu, İlkçağın bilim ve felsefe literatürüne Batı'ya göre daha geniş ölçüde sahiptir. İslâm dünyasında Aristo ve eserleri daha ilk başta büyük bir rol üstlenmiştir. Batı ise Aristo'yu ancak Müslümanların yaptığı çeviriler aracılığıyla tanıyabilmiştir.[600]

Felsefe İslâm dünyasına nasıl girdi? Müslümanların Ortaçağ'da felsefeye bu kadar sarılmalarının sebepleri neleredir? Müslümanların felsefeden beklentileri nelerdi? Kindi ile başlayan ve İbn Rüşd'ten sonra büyük ölçüde duraklayan İslâm felsefesinin önünü kesen barikatlar nelerdi? Anlatıldığı gibi, İslâm felsefesi sadece İmam Gazâlî'nin redd-i felsefe çabalarıyla çökecek kadar temelsiz ve zayıf mıydı? Doğrusu bu konuda ileri sürülen görüşler arasında farklılıklar olmasına rağmen, Gazâlî'den itibaren, İbn Rüşd'e rağmen İslâm felsefesi hiçbir zaman eski gücüne kavuşamamıştır.

Muallim-i sâni olarak İslâm felsefesindeki yerini bugüne kadar muhafaza eden Farabî'ye göre felsefe (hikmet) Irak halkı olan Kildanîlerde ortaya çıkmış, oradan Mısır halkına uzanmış, sonradan Yunanlılara, onlardan da Süryanîlere geçmiş ve böylece Araplara ulaşmıştır.

Genel olarak İslâm felsefesinin doğuşunda rol oynayan faktörler:

---

[599] Nasr, İslâm ve Bilim, Sayfa 155.
[600] Ernst von Aster, İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, Sayfa 341.

1- Müslümanların eski medeniyetlerle olan coğrafi ve düşünsel temasları,

2- Ussal din felsefesi olarak kelâm hareketinin doğuşu,

3- Rasathane, kütüphane ve hastane gibi bilim ve araştırma kurumlarının kuruluşu,

4- Düşünsel çalışmaların devlet adamlarınca desteklenmesi,

5- İslâm dünyasının tarihsel jeo-politik konumu,

6- Müslümanlarda sosyo-ekonomik yapının gelişmesi,

7- Pratik ihtiyaç ve koşullar.[601]

İslâm felsefesinin doğuşunda rol oynayan temel etken ***'Mesaj'***ın anlamı'nda yatmaktadır. İslâm'da sadece felsefenin doğuşuna değil, en geniş anlamıyla düşünsel faaliyetlerin başlamasına, ***'hikmeti arama cehdi'***ne yol açan temel etken şudur: "Vahiy'in sunduğu mesajı en detaylı şekilde açıklamak. Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'an'ın verdiği mesaj ve bu mesajın anlamı, ilk emir ve ilk söz olan ***'oku!'*** emrinde bulunmaktadır. Bu emir dikkatleri vahyi okumaya, 'Mesaj'ı anlamaya çekmektedir. 'Oku' vurgusunun ikinci anlamı, Kur'an ayetlerinin bir açılımı olarak kabul edilen evreni anlamaya dönüktür. Kur'an'a göre evrendeki varlıklar ve olaylar ancak bilgi sahibi olanlar tarafından kavranabilecek ilâhi bir sistem ve düzen içinde yer alırlar. İnsanın da içinde bulunduğu varlık sistemi, her şeyi kuşatan ve adına 'hikmet' denilen amaçlar doğrultusunda yaratılmıştır. Kur'an evrendeki hikmeti anlatan delilleri birçok kozmik ayette örneklerle hatırlatır; insanlara varlık ve olayların hikmetini anlamaları için teşvik eder ve öğütlerde bulunur.[602]

Kur'an'ın ***"Oku!"*** buyruğunda bulunan bu ikili anlam, Müslümanların ilk dönemlerinden itibaren onu kavramaya yönelik çabalarının, dolayısıyla İslâm dünyasında bilim ve felsefenin doğuşunun temelinde bulunduğu söylenebilir. Bu ikili anlam, tarihselcilerin üzerinde durdukları ***"tin"***le, yani o kültürün insanlarında bulunan ***"ruh"***la yakından ilişkilidir.[603]

---

[601] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal; Felsefe Sözlüğü, Sayfa 766.
[602] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s 767.
[603] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 767.

Mesajın anlamı, bizzat Kur'an'ın kendisini kavramaya yönelik etkinlikler yanında, Müslümanları Kur'an ayetlerinin bir açılımı olarak kabul edilen evreni ve onun içerdiği hikmeti kavramaya yönelik etkinliklere sevk etmiştir. Bu çerçevede, İslâm coğrafyasının genişlemesine ve İslâm toplumunun sosyo-ekonomik yapısının gelişmesine paralel olarak, Araplar antik medeniyetlerin ilimlerini önce tercüme ederek öğrenme, daha sonra yorumlama ve nihayet özgün senteze ulaşma yönünde çalışmalar ortaya koymuştur. Kısacası, İslâm dünyasında bilim ve felsefe hareketlerinin doğuşunda temel belirleyici etken, Kur'an'ın ancak evrendeki kozmik ayetlerin anlaşılması yoluyla kavranabileceğine ilişkin "***anlam***" olmuştur.[604]

İslâm felsefesini temellendirirken, Kur'an'ın *düşünme, akletme* ile ilgili ayetleri delil gösterme çabası ilk Müslüman filozofların bir yöntemi olmuştur. Kimi filozof felsefeyi öğrenilmesi vacip olan ilimler arasında saymış, kimisi felsefenin insan sanatlarının en değerlisi olduğunu, kimileri de hakikatin ancak felsefeyle kavranabilir olduğunu söylemişlerdir:

Kindi: İslâm düşünce ve kültür tarihinde kelâmdan felsefeye geçişi sağlaya ilk filozof olan Kindî'ye göre İnsan sanatlarının değer ve mertebe bakımından en üstünü felsefedir. Ona göre felsefe "İnsanın gücü ölçüsünde varlığın hakikatini bilmesidir." Filozofun bilgiden amacı gerçeğin bilgisini yakalamak, davranışının amacı ise sürekli fiil değil, gerçeğe göre davranmaktır. Çünkü biz gerçeğe ulaşınca fiilimiz sona erer.[605]

Farabî: İslâm felsefesini problemleri, metot ve terminolojisiyle en yetkin düzeye çıkaran ve Muallim-i sani olarak kabul edilen Farabî'ye göre felsefe öğrenmedeki amaç yüce ***Yaratıcı***'yı bilmek, ***O***'nun hareket etmeyen, değişikliğe uğramayan ***"Bir"*** olduğunu, her şeyin etkin sebebinin ***O*** olduğunu; ***O***'nun kendi cömertliği, hikmet ve adaleti ile bu âleme düzen veren olduğunu bilmektir.[606]

---

[604] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 767.

[605] Kindi, Kitâb fi'l-felsefeti'l ûlâ (İlk Felsefe Üzerine), Sayfa 7, Çeviren Prof. Dr. Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinden, 4. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007

[606] Farabî, Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular, Sayfa 109, Çeviren Prof. Dr. Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinden.

Gazâlî: Gazâlî, herhangi bir düşünceye karşı çıkmak için o düşünceyi çok iyi bilmenin zorunlu olduğunu söyleyerek iki yıl boyunca felsefeyi araştırdığını ve bu ilme son haddine kadar vakıf olduğunu söylemektedir. Gazâlî, bütün bu çabalarının sonunda felsefenin her çeşidinin küfür damgası taşıdığına inanmıştır. Filozofları materyalistler, natüralistler ve metafizikçiler olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra, materyalistleri Allah'ı inkâr ettikleri için; natüralistleri Allah'a inandıkları halde tekrar dirilişi, ahireti, cennet ve cehennemi inkâr ettikleri için; metafizikçileri ise bir önceki filozofların küfür ve bid'at rezillklerinin kalıntılarından kurtulmayı başaramadıkları için kâfir olarak damgalamaktadır. Gazâlî: *"O halde bunları ve bunların arkasından giden İbn Sinâ, Farabî ve benzerlerini kâfir saymak gerekir"*[607] demektedir.

Gazâlî, filozofların ilgilendikleri ilimleri matematik, mantık, fizik, metafizik, siyaset ve ahlâk olmak üzere altı bölüm altında tek tek sorguladıktan sonra bu ilimlerin tehlikelerine dikkat çekmektedir. Özellikle matematik hakkında söyledikleri, Gazâlî'nin, İslâm bilim ve felsefesine en ağır darbeyi indirdiği konusundaki yaygın kanaati haklı çıkarmaktadır. Gazâlî, felsefe ilminin içinde değerlendirdiği matematik bilimi hakkında şunları söylemektedir: Matematik hesap geometri ve astronomi ilimleriyle ilişkilidir. Onun olumlu ve olumsuz açıdan dinî meselelerle bir ilgisi yoktur, aksine onun sonuçları, anlayıp bildikten sonra inkârı mümkün olmayan kanıtlara dayanır. Fakat matematik iki tehlike doğurmuştur: Birincisi, bu ilmi araştıran kimse, onun incelikleri ve kanıtlarının açıklığı karşısında hayrete düşer ve bu sebeple filozoflara karşı içinde takdir hissi uyanır. Zanneder ki felsefecilerin bütün ilimleri kuvvetli delile dayanma ve açık olma konusunda matematik gibidir. Sonra felsefecilerin küfrünü, Allah'ı inkâr ettiklerini, maneviyata değer vermediklerini şundan bundan işitir, sırf onları taklit ettiği için kâfir olur.

Matematikten gelen ikinci kötülük, İslâmın cahil taraftarlarından gelmiştir. Bunlar filozoflara ait bütün ilimleri inkâr et-

---

[607] Gazalî, El-munkızu-mined-dalâl, Sayfa 29, Çeviren Hilmi Güngör, M. E. Basımevi, İstanbul, 1994

menin dine yardım sayılacağını sanmış ve onların cahil olduklarını ileri sürerek bütün ilimlerini reddetmişlerdir. Hatta Ay ve Güneş tutulması ile ilgili görüşlerine karşı çıkarak bunun dine ters düştüğünü sanmışlardır. Bu durum, Ay ve Güneş tutulmasını kesin kanıtlarla bilen bir kimsenin kulağına varınca, o kendi kanıtlarından şüphe etmez, fakat İslâm'ın cehalet ve kanıtlamanın inkârı üzerine kurulu olduğuna inanır. Böylece felsefeye karşı sevgisi, İslâm'a karşı da kini artar.[608]

Gazâlî'ye göre filozofların ahlâk alanındaki bütün görüşleri, nefsin nitelik ve huylarını belirlemeye, onun cins ve türlerini, kötülüklerinin nasıl iyileştirileceğini ve bu konuda yapılması gerekenleri anlatmaya dayanır. Filozoflar bunu da sûfilerin görüşlerinden almışlardır. Filozoflar batıl düşüncelerini geçerli kılmak üzere onları alıp kendi görüşlerine katarak halka hoş görünme yoluna gitmişlerdir. Gazâlî'ye göre en doğru yol felsefe değil, tasavvuf yoludur.

İbn Rüşd: Felsefeyi şeriatın arkadaşı ve sütkardeşi olarak gören İbn Rüşd, Faslu'l Makâl'de felsefe-din ilişkisini özetle şöyle açıklamaktadır: Bu makalede kastımız, "felsefe ve mantık ilimlerinin şeriata göre mubah mı, yasaklanmış mı, yoksa emredilmiş mi?" konusunu araştırmaktır. Eğer emredilmişse, tavsiye mi, yoksa vacip midir?[609] Bu konuda deriz ki, eğer felsefenin işlevi, var olanlar üzerinde inceleme yapmaktan ve onları Allah'ın varlığını göstermeleri açısından değerlendirmekten öte bir şey değilse –bununla varlıkların yaratılmış olduklarını kastediyorum, çünkü var olanlar Allah'ın varlığına ancak yapılarının iyi bilinmesi sayesinde tanıklık ederler; ayrıca varlığın yapısı iyi bilindiği sürece Allah hakkındaki bilgi de tam olur- din de var olanların incelenmesini tavsiye ve teşvik ediyorsa, açıktır ki, felsefe kavramının delalet ettiği şey, din açısından zorunlu ya da tavsiye edilen bir husustur. Dinin var olanları akılla değerlendirmeye ve onları akılla bilmeye çağırdığı, şânı yüce Allah'ın kitabının birçok ayetinde apaçıktır. *"Ey akıl sahipleri, ibret*

---

[608] İbn Rüşd, Faslû'l Makal (Felsefe Din İlişkisi), Sayfa 351, Çeviren Prof. Dr. Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinden.

[609] İbn Rüşd, Faslû'l Makal (Felsefe Din İlişkisi), Sayfa 64, Çeviren Doç. Dr. Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992

alın!" ayeti hem aklî kıyası hem de dinî kıyası birlikte kullanmanın zorunluluğuna dair bir nastır. *"Göklerin ve yerin hükümranlığına, Allah'ın yarattığı her şeye bakmazlar mı?"* ayeti de bütün var olanların üzerinde düşünüp araştırma yapmaya dair bir nastır.[610]

İslâm dünyasında Hicret'ten hemen sonraki yüzyıllarda başlayan, Abbasilerin ve İslâm'ın *"Altın Çağ"*ı olarak kabul edilen IX., X., XI. ve XII.yüzyıllarda en dinamik, üretken ve renkli dönemini yaşayan felsefe hareketi ancak üç-dört yüzyıl gibi felsefe için uzun olmayan bir ömre sahiptir. Genellikle İbn Rüşd'ün ölümünden (1198) sonra İslâm'da felsefenin bittiği kabul edilir. Bu tarihten yaklaşık iki yüzyıl sonra İbn Haldun tarih felsefesi alanında oldukça özgün, hatta modern görüşler ortaya koymuşsa da, onun konumu bir istisna olarak görülür.[611]

F- İslâm Filozoflarına Göre Eğitim

İslâm eğitim kurumlarında yetişerek düşünceleriyle ve buluşlarıyla bilime ve felsefeye büyük katkılar sağlayan Müslüman filozof ve bilginler eğitim konusunu da ele almışlardır. Başta Farabî olmak üzere İbn Sina, Gazâlî, İbn Tufeyl, İbn Rüşd gibi birçok Müslüman filozof ve bilgin bu konuya eserlerinde yer vermişlerdir. Bu kitapta dört Müslüman bilginin eğitim felsefesine yer verilmiştir.

a) Ebu Nasr Muhammed Farabî (Türkistan 870-Şam 950)

Adını, doğduğu Türkistan'ın Farab bölgesinden alan Farabî, kendi biyografisini yazmadığı gibi, öğrencilerinden de onun hayatı hakkında yazılı herhangi bir şey kalmamıştır. İslâm'ın, Farab bölgesine girmesiyle parlamaya başlayan kültür ve fikir hareketlerinden doğal olarak Farabî de etkilenecekti. Aldığı ilk eğitimin temeli din ve dil ağırlıklıydı. Daha sonra tefsir ve hadis okudu. Kendi zamanında yaygın olan matematik ve felsefe gibi

---

[610] İbn Rüşd, Felsefe Din İlişkisi, Sayfa 468, Çeviren Prof. Dr. Mahmut Kaya, İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri içinden.
[611] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 767.

aklî ilimlerden faydalanmayı ihmal etmedi. İlme duyduğu ilgi ve öğrenme isteği, memleketini terk etmesine neden oldu. Önce Bağdat'a gitti.[612] Burada Yuhanna bin Haylan isminde bir Nasturi hocadan ders aldı. O dönemde Hıristiyanlar Irak'ta büyük bir düşünce etkinliği içindeydiler. Bunlardan Aristocu Matta bin Yunus, Fârâbî'yi mantık ilminde en fazla etkileyen kişiydi.[613] İslâm düşüncesiyle Eski Yunan felsefesini birleştirmeye çalışarak İslâm felsefesi geleneğinde felsefi sorunları dizgeli bir biçimde ilk defa ele alan büyük İslâm düşünürüdür. İslâm felsefesinde Meşşaiyyün (Gezimciler) olarak adlandırılan akımın bir temsilcisi olarak ortaçağın en önde gelen Aristocu kabul edilen ve Batı'da Alpharabius ya da Avennasar adlarıyla bilinen Farabî'nin Aristo'dan sonraki 'İkinci Muallim' olduğu yönünde İslâm dünyasında genel bir kanı söz konusudur. En az Aristoculuk kadar Yeni Plâtonculuk da Fârâbî'yi etkilemiştir. Bu yüzden, özellikle ortaya koyduğu metafizik dizgeyle, kimilerince İslâm felsefesinde Yeni Plâtonculuğun kurucusu olarak da nitelenir. Eski Yunan Felsefesinin İslâm dünyasına büyük ölçüde Yeni Plâtoncuların yapıtlarıyla aktarılmasından kaynaklanan bu durum, en açık ifadesini Fârâbî'nin varlıkbilgisi öğretisinde bulur. Bu öğretide Aristoculuk ile Yeni Plâtonculuk yan yana işe koşulmaktadır. Farabî'yi, Platon ve Aristo'nun felsefelerini uzlaştırma çabası içinde biri olarak da değerlendirmek mümkündür.[614]

Fârâbî Bağdat'ta 20 yıl kaldıktan sonra Halep'e gitti. Orada Seyfuddevle'nin sarayında ileri gelen şairler, dilciler, felsefeciler ve diğer âlimlerle beraber olmasına rağmen hiçbir zaman sarayın cazibesine kendindi kaptırmadı. Bir felsefe sistemi kuran mümtaz bir şahsiyet olarak Fârâbî, kendisini tefekküre vermiş, toplumsal ve siyasal çalkantı ve karışıklıkların dışında kalmış ve birçok eser bırakmıştır. Kendi öğrencilerinin yanı sıra ölümünden sonra eserlerini okuyan ve onun takipçisi olan çok sayıda kişi vardır. Fârâbî'nin felsefesi, ölümünden uzun süre son-

---

[612] Prof. İbrahim Medkür İslâm Düşüncesi Tarihi, Cilt 2, Sayfa 68, Çeviren Osman Bilen, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990

[613] Büyük Larousse, 7. cilt "Farabi" maddesi, sayfa 3970.

[614] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal., a.g.e., s. 529.

ra bile Doğu'da ve Batı'da felsefi düşünce için standart olarak kabul edildi. Sarayda güçlü bir Arap sempatisi olmakla birlikte hiçbir ırkî tercih veya önyargıya sahip olmadı. Sarayın şaşaası ve cazibesi asla gözlerini kamaştırmadı ve bir sufî elbisesi içinde kendini bir muallimin zorlu vazifesine adadı; kitaplarını ve risalelerini derelerin kıyısında, sık yapraklı ağaçların gölgesi altında yazdı.[615]

İslam felsefe geleneğinde kurucu bir role sahip olan Farabî felsefenin neredeyse bütün alanlarında özgün ve yaratıcı eserler ortaya koymuş en büyük filozoflardandır. Gerek klasik gerekse modern biyografi yazarları tarafından ona nispet edilen eserlerin sayısı 100'ü geçmektedir. Bununla birlikte onun eserlerinin büyük bölümü mantığa dair olup İslam dünyasında asıl mantık çalışmaları onunla başlamıştır. Denilebilir ki, onun en büyük başarısı mantık sahasında kendini göstermiştir.[616]

Mantıkla ilgili eserleri ya şerh ya da özetler halinde Aristo'nun *Organon* adlı eserinin muhtelif parçalarıyla ilgilidir. İkinci gruptaki eserleri ise fizik, matematik, metafizik, ahlâk ve siyasetle ilgilidir. Bunların önemli bir kısmı elimizdedir ve Fârâbî felsefesinin muhtelif yönleri hakkında açık fikir veririler.[617]

Müslüman filozoflar içinde mantık ilmiyle en fazla ilgilenmiş olan Fârâbî, felsefeyi öğrenmenin amacını şöyle açıklamaktadır: "Felsefe öğrenmedeki amacın ne olduğuna gelince; Yüce Yaratıcı'yı bilmek, O'nun değişmeyen 'Bir' olduğunu, her şeyin etkin sebebinin O olduğunu; O'nun, kendi cömertliği, hikmet ve adaleti ile âleme düzen veren olduğunu bilmektir."[618]

Fârâbî'nin eserleri 10. ve 11. yüzyıllarda Doğu'da yayılmaya başladı ve nihayet Endülüslü bazı bilginlerin Fârâbî'yi takip etmesiyle de bu eserler Batı'ya ulaştı. Latince ve İbraniceye çevrilen eserler Yahudi ve Hıristiyan Skolâstiğini etkiledi. 19.

---

[615] Prof. İbrahim Medkür, İslâm Düşüncesi Tarihi, Cilt 2, Sayfa 69.

[616] Fârâbî, Kitâbu'l Burhan, Önsöz, Çevirenler Ömer Türker, Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008

[617] Prof. İbrahim Medkür, İslâm Düşüncesi Tarihi, Cilt 2, Sayfa 70.

[618] Fârâbî, Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular, sayfa 113, Prof. Dr. Mahmut Kaya'nın 'İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri' den alıntı.

yüzyılda basılan bu eserler Avrupa dillerine de tercüme edildi. Fârâbî'nin geliştirdiği akıl teorisi, Müslüman filozofların en önemli teorisi kabul edilmektedir. Yahudi bilgin İbn Meymun, Fârâbî'nin bu teorisini neredeyse olduğu gibi kopya etti. Fârâbî'nin akıl teorisi Hıristiyan felsefesi üzerinde büyük etki yarattı.[619]

Fârâbî, dönemindeki siyasal yapıyı ele aldığı *'Medinet-ül-Fazila'*da kendi ülküsel erdemli kentinin güzel bir betimlemesinin yanında, bozulmuş ve yozlaşmış dört kentin de betimlemesini verir. Fârâbî'nin *'us'*un hüküm sürdüğü erdemli kenti, halkın bütün içtenliğiyle iyiliğin ve mutluluğun peşinden koştuğu 'erdem bolluğu' yaşanan bir kenttir. Fârâbî'nin tanımladığı yozlaşmış ve bozulmuş dört kent ise şunlardır: Bilgisizlik kenti, yolunu şaşırmış kent, dinden çıkmış kent ve günaha girmiş kent.[620] Bilgisizlik kentinin halkı hazlar tarafından baştan çıkarılmış olduğu için onlar iyiyi aramazlar. Yolunu şaşırmış kentte halk, yürüdüğü doğru yolu bırakarak yanlış bir yola sapmıştır. Dinden çıkmış kentin halkı, Tanrı'nın gösterdiği hakikati gözden ırak tutarak batağa saplanmıştır. Günaha girmiş kentte ise halk sahte peygamberlerin peşine takıldığı için iyinin ne olduğunu hiçbir zaman öğrenememiştir.[621]

Eflatun'un *'Devlet'*indeki görüşlerle benzerlik göstermekle birlikte onun ideal devleti, Eflatun'un ideal devleti gibi site ile sınırlı değildir. Farabî'nin devleti bir dünya devleti niteliği taşımaktadır. Eflatun, devlet işlerini bir grup insana emanet ederek sistemi "Aristokrasi" olarak isimlendirir. Farabî ideal devletin başkanını imam olarak değerlendirmekle kalmayıp, onu peygamberle bir tutuyor. İmamın veya imam geleneğini takip edebilecek niteliklere sahip bir reisin yokluğunda ise, kendi aralarında reisin niteliklerine sahip olan bir grup insan devlet işlerini üstlenir. Bu sebeple, Farabî'nin devlet teorisinin tamamıyla Eflatun'un Devlet'ine dayandığı söylenemez.[622]

---

[619] Medkür, İslâm Düşüncesi Tarihi, Cilt 2, Sayfa 80.
[620] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 530.
[621] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 530.
[622] Prof. M. Muhammed Şerif, Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri, (M. S. Hasan el Ma'sumi'nin makalesi), Sayfa 78, Çeviren Burhan Köroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000

O, bu şehri birlik arz eden parçalardan oluşan ve vücudun organlarına benzer bir bütünlük oluşturan bir bünye olarak düşünür. Eğer parçalardan biri arızalanırsa, diğer bölümler tepki gösterir ve onu korurlar. Her bir ferde bir iş verilirse, bu görev onun özel yeteneklerine tam olarak uygun olmalıdır. Sosyal faaliyetler (burada görev kast edilmektedir) amaçlarına göre farklıdırlar ve bu faaliyetlerin en soylusu devlet başkanına tahsis edilendir. Çünkü onun bu şehirdeki konumu, kalbin bedendeki konumu gibidir. Bütün faaliyetlerin, ahenk ve düzenin kaynağı odur. Bu makamı işgal eden kişinin de belli bazı özellikleri taşıması şarttır. Başkan, bünyesi sağlam, zeki, hafızası sağlam, güzel konuşmasını bilen, öğrenme ve öğretmeyi seven, yemeye, içmeye ve kadınlara düşkün olmayan, zulümden ve zalimlerden nefret eden, adaletli olan ve adaleti koruyan biri olmalıdır ve yine o, oradan ilham alabileceği faal aklın mertebesine ulaşmalıdır.[623]

Bu noktada Fârâbî'nin ahlâk kuramı üzerinde de durmak gerekir. Fârâbî erdemleri ahlâki ve düşünsel olmak üzere ikiye ayırır. Ahlâki erdemler ruhun erdemleri ya da yetileri olup ölçülülüğü, cesareti, özgürlüğü ve adaleti içerirler. Düşünsel erdemler ussal kısmının mükemmellikleridir ve pratik akıl yürütmeyi, iyi yargıyı, bilgeliği ve doğru anlamayı içerirler. Fârâbî'nin ahlâk kuramının dikkat çekici bir yönü de kötülüğe ilişkin savlarıdır. Ona göre bu dünyada hiçbir şeyde kötülük yoktur. Kötülük insan eyleminin bir yüklemidir. En yüksek erdem olan bilgi elde edildiği zaman aklın iyi ve kötüyü ayırt edebileceğini ve insanların davranışlarını değerlendirme gücüne sahip olabileceğini savunur.[624]

Fârâbî'nin eğitim hakkındaki görüşleri büyük ölçüde Eflatun'un eğitim hakkındaki görüşleriyle benzerlik göstermektedir. Ona göre eğitimin amacı bireyi topluma faydalı hale getirmektir. Birey, ancak topluma faydalı olduğu zaman mutlu olabilir. Aile reisi, ailenin; öğretmen, çocuk ve gençlerin; devlet başkanı da o toplumun eğitimcisi konumundadır.

---

[623] Fârâbî, El Medinetü'l Fazıla, Sayfa 73, Çeviren Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956

[624] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 530.

Fârâbî, eğitim ve öğretimi ikiye ayırır. Öğretim, milletlerde ve şehirlerde kuramsal erdemleri oluşturma demektir. Eğitim ise, milletlerde ahlâki erdemleri ve iş sanatlarını yaratma yöntemidir.[625]

Öğretimin yöntemi konusunda Fârâbî kolaydan zora gidilmesini istemektedir. Ona göre sayılar ve hacimlerin incelenmesi en kolay olanlardır. Öğretimde önce aritmetik, sonra geometri ve daha sonra diğer alanlara geçilmelidir. Bir konu tam öğretilmeden diğerine geçilmemeli, sorunlar tek tek incelenmelidir. Öğretmen, öğrencilerle tartışmayı bilmelidir. Öğretimde mantık ve felsefeye yer verilmelidir. Disiplinde metot orta yol olmalıdır. Çocuk sözle ikna edilemezse zora başvurulabilir.[626]

Ona göre sanatlarla ilgilenmek insanın doğal bir eğilimidir. Bu doğal eğilim melodiler yaratmak için hayalleri güçlendirir. Müziğin insan ruhu üzerindeki etkisi, müziğin çeşidine göre farklılıklar göstermektedir. Farabî bu anlamda üç çeşit müzikten söz etmektedir: Sevimli müzik, hiddetli müzik ve hayalî müzik. Sevimli müzik hoş duygular uyandırmaktadır. Müzik sayesinde bazen insan yaşadığı duygulardan uzaklaşmak ister. Bazen de yaşanan duyguların yoğunlaşması yine müzik sayesinde gerçekleşir. Müziğe uygun şarkı sözleri dinleyicinin hayal gücünü artırır. Eğitimin her alanında olduğu gibi, müzik eğitiminde teorik ve pratik eşit derecede önemlidir.[627]

Fârâbî'yi önemli kılan diğer bir husus ise onun ilimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili olan *'İlimlerin Sayımı'* adlı eseridir. İslâm öncesi çeşitli ilimlerin şaşaasıyla yüz yüze gelen Müslüman entelektüel otoriteler, ilimlere ait hiyerarşiye açıklık getirme ve akıl-vahiy veya din-ilim arasındaki uyum sorununa katkıda bulunma umuduyla ilimleri tasnif etmeye koyuldular. Kindi'nin *'İlimlerin Çeşitlerine Dair'* adlı eseriyle bu probleme belki de ilk eğilen entelektüeldi. Fakat Müslüman, hatta Batı üniversitelerinin ders halkalarında çok daha geniş bir etki uyandıran Fârâbî'nin bu eseri sadece kendinden sonraki Müslüman yazar-

---

[625] Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Sayfa 22.
[626] Akyüz, a.g.e. s. 22.
[627] Doç. Dr. Gülnihal, Ortaçağ Eğitim Felsefesi, Sayfa 240.

ları etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Gundisalvi'nin tercümesiyle de Batı'da geniş ölçüde tanınmıştır.[628]

Fârâbî, ilimleri beş ana bölüme ayırmaktadır:

1- Lisan ilmi ve bölümleri (Dil ile ilgili bütün konular)

2- Mantık ilmi ve bölümleri (Kategoriler, retorik, şiir, analitikler)

3- Talim ilimleri ve bölümleri (Matematik, geometri, astronomi, müzik, optik, ağırlıkbilimi)

4- Tabiiyat ve ilahiyat ilimleri ve bölümleri:

b) Tabii ilimler (Tabiat felsefesinin prensipleri, madenler, bitkiler, hayvanlar)

c) Metafizik(İlimlerin prensibi olarak varlık ilmi, gayri cismani varlıkların tartışması)

5- Medeni ilim ve bölümleri [629] (Fıkıh, kelam)

b) İmam Gazâlî (1058–1111)

İslâm dünyasının yetiştirdiği en ünlü entelektüel ve düşünürlerinin ilkleri arasında yer alan Muhammed el Gazâlî Tatarlar tarafından yakılan Meşhed yakınlarındaki Tus kentinde yün eğirerek geçinen bir babanın oğlu olarak 1058'de dünyaya geldi. Gazâlî çocuk iken babasını yitirdi ve babasının bir dostu tarafından okula yazdırılır. Memleketin âlimlerinden Muhammed er Razikani'den fıkıh dersleri alır. Daha sonra Cürcan şehrinde âlim Ebu Nasr el-İsmailî'den dersler alıp memleketine dönerken yolda haramilerle karşılaşması, Gazâlî'nin öğrenin hayatının bir dönüm noktası olur. Hiç hesapta yokken bu karşılaşma Gazâlî'nin üç yılına mal olur.

İmam Esad el-Muhayni bizzat Gazâlî'den dinlediği bu olayı şöyle anlatmaktadır: Cürcan'dan memleketime dönerken yolda haramiler yolumuzu kesti. Birlikte bulunduğumuz kafilede

---

[628] Nasr, İslâm ve Bilim, Sayfa 15.

[629] Fârâbî, İhsa'ül Ulûm (İlimlerin Sayımı), Sayfa 57-133, Çeviren Prof. Ahmet Ateş, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1990

ne varsa hepsini aldılar. Hiç olmazsa gasp edilen kitaplarımı almak için arkalarından yürüdüm. Reisleri bana dönerek; 'Geriye dön yoksa seni öldürürüz' dedi. Reise yalvarıp kendisisinden Allah rızası için mallarımı geri vermesini rica ettim. Onların kendi işlerine yarayamayacağını söyledim. Çete reisi baba şöyle dedi:

—Malların neler?

—Şu torbada bulunan kitaplar. O kitapları dinlemek, öğrenmek ve yazmak için diyar-ı gurbete gittim.

Bu sözlere katıla katıla güldü ve dedi ki: "Sen nasıl oluyor da bu 'kitaplarda bulunanları öğrendim' diyebiliyorsun? Kitapları aldığımız için bütün bilgilerin kayboldu. Kitapların yok olduğu için ilmin de yok olmuş." Bunları söyledikten sonra arkadaşlarına kitapları bana vermelerini söyledi. Bu çete reisini beni irşad etmesi için Allah konuşturmuştu. Tus'a döndüğüm zaman üç sene durmadan çalışıp hocamdan öğrendiklerimi ve hocamın kitabın kenarına yazdıklarını tamamen ezberledim. Öyle bir hale gelmiştim ki, artık biri yolumu kesip kitaplarımı alırsa, ilimsiz kalmayacaktım.[630]

Gazâlî bu üç yıllık çalışmadan sonra Nişabur şehrine giderek İmam el Cuveyni'nin derslerine devam eder. Onun önünde diz çökerek ilmini ilerletir. Fıkıh, hadis, mezhep ve mantık alanında yetişti. Gazâlî, İmam-ı Harameyn Abdulmelik el-Cuveyni vefat ettikten sonra Nişabur'u terk ederek Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Muasker'deki meclisine gider. Orada bulunan âlimlerle ilmi münazaralara girişir. Üstün bilgisi ve zekâsı Gazâlî'nin kısa sürede tanınmasına yol açar.[631]

Nizamülmülk, Gazâlî'yi Bağdat'ta kendi adına inşa ettirdiği Nizamiye medresesine rektör olarak atar. Bağdat'a büyük bir coşkuyla gelen Gazâlî rektör olarak atandığında henüz otu dört yaşındadır. Bu medresede uzun süre ilimle uğraşır, fakat bir süre sonra şaşaalı dünya hayatından soğumaya başlayarak rektörlük vekâletini kardeşine bırakıp Bağdat'tan ayrılır. Önce Şam'a,

---

[630] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt I, Sayfa 11.
[631] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt I, Sayfa 11.

oradan da Kudüs'e gider. Bir süre sonra tekrar Şam'a dönerek Emevi Camii'nde kalbin dünyevi şeylerden arındırılması için tek başına kendini ibadet ve tefekküre adama anlamına gelen itikâfa girer. Bir yıla yakın Şam'da kaldıktan sonra Kahire'ye, oradan da İskenderiye'ye gider. Yıllar sonra tekrar Bağdat'a döner. En ünlü eseri olan İhya-i Ulum'id Din'i bu dönemde yazar. [632]

Nizamülmülk'ün oğlu Fahrülmülk vezir oluncaya kadar Gazâlî inzivadan ayrılmaz. Fahrülmülk vezir olduktan sonra Gazâlî'nin huzuruna çıkarak onu tekrar medreseye dönmesine ikna eder. Gazâlî uzun bir süreden sonra tekrar Nişabur'a giderek dersler vermeye başlar. 1111 yılında vefat eder ve Taberan kasabasında defnedilir.[633]

Bilgi genişliği, orijinal görüşleriyle Gazâlî, İslâm din ve felsefi düşünce tarihinde önemli bir yer işgal eder. Gazalî *'İslâm'ın Kanıtı'*, *'Dinin Süsü'* ve *'Dinin Yenileyicisi'* olarak anılmaktadır. Çok yönlü bir yeteneğe sahip olan Gazâlî'nin hiç şüphesiz en çok önem arz eden yanı, bir İslâm kelamcısı yönüdür. Onun felsefeye bakışı kayda değer bir orijinallik taşır. Ancak şekillendirici olmaktan çok, eleştirel bir karakter arzeder. [634]

Felsefeye getirdiği sert eleştirilerle de bilinen, kelam alanında usçu Mutezile okuluna karşı Eş'ariyeyi savunan ve geleneksel Sünni İslâm anlayışının sözcülüğünü yapan Gazâlî'nin felsefeyle ilişkisi hem inişli çıkışlı hem de ustalıklı ve karmaşıktır. Gerçekliğin ve hakikatin peşinde olduğunu söyleyen Gazâlî, duyuların ve usun kesin bilgiyi sağlayamayacağını öne sürerek usa ve duyuların tanıklığına septik bir tutumla yaklaşmıştır. Gazâlî yalın bir kesinlik temelinde kurmayı tasarladığı bilgi kuramını kuşkuculuğunun eşliğinde geliştirmiş ve bilgiye uslamlama yoluyla değil, ancak doğrudan ve sezgisel olarak ulaşılabileceğini savunmuştur. Ona göre kuşkuların üstesinden ancak iman gelebilir.[635]

---

[632] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt 1, Sayfa 12.
[633] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt 1, Sayfa 16.
[634] Prof. Said Şeyh, İslâm Düşüncesi Tarihi, Sayfa 203, Çeviren Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990
[635] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 585.

Felsefenin, dinin gösterdiği hakikatlere us aracılığıyla ulaşamayacağını ve çelişkilerle dolu olduğunu göstermeye çalışarak Yunan tarzı felsefeyle İslâm düşüncesini bağdaştırmaya çalışan *felâsife* geleneğine karşı duran Gazâlî'nin gizemciliğini ve tanrıbilimini sadece pratik amaçlı dinî bir öğreti olarak kabul etmek yanlış olur. Yapıtları dikkate değer bir kuramsal derinlik barındıran Gazâlî, filozoflarla yetke gücü ve kutsal vahiy yoluyla değil, onların kullandığı tekniklerle savaşır. Bu anlamda usçu bir tutum benimseyen Gazâlî, felsefeyle dinin birbirlerine indirgenemez olduklarını savunarak felsefeyle dini ayrı alanlar olarak kabul etmiştir. Gazâlî'nin felsefe üzerine en önemli iki eseri felsefenin ne olduğunun nesnel bir özetini ortaya koyduğu *'Mekasid'ül Felâsife'* (Filozofların Amaçları) ve felsefeye sert eleştiriler getirdiği *Tehafüt-ül Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) dır. Bunlar dışında Gazâlî'nin yazdığı diğer eserlerden bazıları da şunlardır: *Mişkat-ül Envar* (Nurlar Feneri), *İlcam-ül Avam an İlm-il Kelam* (Halkın Kelam Tartışmalardan Korunması), *İhya-i Ulum'id Din* (Din İlimlerinin Yüceltilmesi), *El Munkızu mine'd Dalâl* (Sapkınlıktan Kurtuluş)[636]

Gazâlî, eğitim ve öğrenimle ilgili düşünceleri 1095–1102 tarihleri arasında yazdığı İhya-i Ulum'id Din'de bulunmaktadır. Bu eserin birinci cildinde ***'İlmin, İlim Öğrenmenin ve Öğretmenin Fazileti, Bunlara Dair Akli ve Nakli Deliller'*** başlığı altında eğitim hakkındaki düşüncelerini Kur'an ve Hadisler ışığı altında açıklamaya çalışmaktadır.

Gazâlî, kendisinden önceki bilginler gibi, eğitimi insanı erdeme, fazilete götüren bir araç olarak görmektedir. Bütün çabalar bunun elde edilmesi içindir. Gazâlî, kuru, ruhsuz bir eğitime karşıdır. İnsanı olgunlaştırmayan, kemale götürmeyen bir ilimin değeri yoktur. İlim öğrenmek yetersizdir. İlim öğrenen kişinin aynı zamanda bildiklerini başkalarına öğretme sorumluluğu da bulunmaktadır. İlim hiçbir şeyle karşılaştırılamayacak kadar önem taşımaktadır. Zira ilim, Allah'ın kemâl sıfatıdır. İnsanoğlu hakkında en büyük makam, ebedi mutluluk olduğuna göre, in-

[636] A. Güçlü, E. Uzun, S. Uzun, Ü. H. Yolsal, a.g.e., s. 587.

sanın bu mutluluğu elde etmesinin aracı olan ilim de en büyük erdemdir. Çünkü insan için ilim ve ilme bağlı amel olmadığı zaman, bu nimetlerin hiçbirine ulaşılamaz. Bu bakımdan dünya ve ahiret mutluluğunun anahtarı ilimdir.[637]

Gazâlî, ilim öğrenmeyi dünya hayatı için de zorunlu görmektedir. Gazâlî'nin ilmin dünyadaki olumlu sonuçları ile ilgili görüşleri Eflatun'un görüşleriyle paralellik göstermektedir. Eflatun da mutluluğa erdemle ulaşılabildiğini, erdemin de ancak bilgiyle mümkün olduğunu söylemektedir. Gazâlî'den yaklaşık 520 yıl sonra ünlü Çek pedagog Johann Amor Comenus da *Didaktika Manga* adlı eserinde her iki dünya mutluluğunun bilgiye, öğrenmeye ve öğretmeye bağlı olduğunu söylemektedir.

İlim, nimetlerin en faziletlisi olduğundan, onu öğrenmek en erdemli nimeti elde etmektir. İlmi öğretmek ise en faziletli bir nimeti başkalarına aktarmaktır. Bu hükmü şu şekilde açıklayabiliriz: Halkın istediği şeyler din ve dünyadan ibarettir. Dünyayı bir araç veya geçici bir konak olarak kullananlar için bu dünya Allah'a giden yolun bir başlangıcıdır. [638]

Gazâlî, bilgiyi salt öteki dünyanın gereği olarak sınırlandırmamaktadır. Ona göre bilgi, insanların yaşarken sahip olduğu en şerefli hazinedir. Bu hazineye sahip olanlar, sultanlar üzerinde bile söz sahibi olma gücünü elde ederler.

Gazâlî'nin eğitiminde toplum için zorunlu olan meslekler ziraat, dokumacılık, yapı işleri (inşaat) ve siyasettir. Ona göre en önemli sanat, siyaset sanatıdır. Hiçbir sanatta aranmayan vasıflar siyaset sanatını icra edenlerde aranır, çünkü siyasi gücü ellerinde bulunduranlar, diğer sanat erbabını da yönetirler. Gazâlî, üstünlük ve işlevi bakımından siyaseti de dört ayrı gruba ayırır:

1.Peygamberlerin Siyaseti: En üstün ve en erdemli siyaset budur. Çünkü peygamberler, bütün insanların hem iç hem de dış dünyasıyla ilgili hükümlerde bulunurlar. Pey-

[637] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt 1, Sayfa 82.
[638] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt 1, Sayfa 84.

gamberlerin öğretileri bir bütün olarak kabul edilir. Onlara inanan kişilerin onların öğretilerinin bir kısmını kabul ve bir kısmını ret etme durumları bulunmamaktadır.

2.Halifelerin, Melik ve Sultanların Siyaseti: Bunlar bütün halk üzerinde hüküm sahibidirler, ancak bütün otoriteleri insanların zahiri yönlerine ilişkindir, insanların iç dünyaları üzerinde herhangi bir etkileri bulunmamaktadır.

3.Allah'ı, O'nun Dinini Bilen ve Peygamberlere Varis Olan Âlimlerin Siyaseti: Bu âlimler sadece halkın elit tabakasının iç âlemine hükmederler. Avam tabaka bu kimselerden istifade edecek durumda değildir. Bu âlimler, halkı susturmak, kötü sayılan eylemlerden menetmek ve kanunlara itaati sağlamak gücüne sahip değildirler.

4.Vaizlerin Siyaseti: Bunların siyaseti sadece basit halk tabakasının iç âlemine hitap etme üzerinedir. Halkın üzerinde yaptırım yetkileri bulunmamaktadır.

Gazâlî'ye göre bu dört siyasetin içinde en değerli olanı peygamberlerin siyasetidir. Bundan hemen sonra âlimlerin siyaseti gelir. Çünkü bunlar ilim öğretmekle halkı helâk edici kötü ahlâktan arındırırlar ve onları aydınlatarak güzel ahlâka yöneltirler. Eğitim ve öğretimin en önemli faydalarından biri de bu güzel neticeyi sağlayabilmesidir.

Gazâlî'ye göre öğretim sanatı diğer sanat ve siyasetlerin tümünden üstündür. Peygamberlerin ve âlimlerin siyaseti aynı zamanda öğretim siyasetidir. İlmin öğretilmesi, bir yandan Allah'a kulluğun, diğer yandan da Allah'ın halifesi olmanın bir gereğidir; bu ***'gereklilik'***, ilimlerin öğrenilmesi ve öğretilmesinin İslâm'da farz (zorunlu) olduğu sonucuna götürmektedir. Gazâlî, Kur'an, hadis ve fıkıh alanında otorite sayılan âlimlerin görüşleri doğrultusunda öğrenmenin farz olduğunu söylerken bunları da ikiye ayırmaktadır. Bunların bir kısmı bütün Müslümanları kapsar; ibadetler, haram ve meşru eylemler, bütün Müslümanların öğrenmeleri farz olan bilgilerdir. Aritmetik ve tıp gibi ilimlerin öğrenilmesi farz olmakla beraber bütün Müslümanların bu iki ilmi öğrenmeleri gerekmediğinden, bir kısım in-

sanların bunları öğrenmeleri, öğrenmeyen Müslümanların üzerindeki sorumluluğu kaldırmaktadır. Bir toplumda insan sağlığıyla ilgili olan tıp ilmini öğreten kimse kalmamışsa, o toplumda herkes günahkâr sayılır. Ticaret ve veraset için matematik de aynı hükümdedir. Hatta toplumun gündelik ihtiyaçlarını karşılayan çiftçilik, dokumacılık, terzilik gibi sanatların öğrenilmesi, bu meslek kollarının bulunması da farz-ı kifayedir.[639]

Gazâlî'nin eğitim felsefi, kendisinden önceki ve sonraki Müslüman bilginlerin eğitim felsefeleriyle büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Gazâlî'yi diğerlerinden ayıran tarafı, öğrenmekten ziyade, öğretime sık sık vurgu yapması, öğretmenin öğrenmekten daha yüce bir değere sahip olduğunu belirtmesidir. *İlmi önce arayacaksın, sonra elde edeceksin. İlimde başkalarına sormamak için ilmini tahsil ile zenginleştireceksin, bir de elde ettiğin ilim üzerinde düşünme zevkine varacaksın ve bütün bunlardan daha şerefli bir hal vardır ki, o da başkasına öğretmek, bildiğini başkaları için faydalı hale getirmektir. Bir öğretmen, öğrendiklerini öğretmeye başladığı zaman büyük bir görevi omuzlarına almış olur. Bu büyük vazife de insanın en büyük şerefidir.* [640]

Gazâlî'ye göre eğitim faaliyetlerinin en önemli aracı olan öğretmenlerin bir baba kadar yumuşak olmaları, sağlıklı bir eğitim için son derece önemlidir. Öğretmen, öğrencilerini öz evlatları saymalı ve öyle muamele etmelidir. Öğretmenin başta gelen görevi, öğrencilerini cehenneme götürecek kötü eylemlerden kurtarmak olmalıdır. Öğretmenin önemli bir görevi ve aynı zamanda *'Muhakkak ki müminler kardeştirler'*[641] ayetinin gereği, öğrencilerinin birbirlerini sevmelerini sağlamaktır. Öğretmen, insanın kalbine hükmetmesini bilen kişidir. Öğretmen, öğrettiği şeyler için hiç kimseden hiçbir ücret istememelidir. Hatta öğrencisinden teşekkür bile beklememelidir. Bütün çabası Allah'ın rızasını kazanmak için olmalıdır. Öğretmen şunu aklından çıkarmamalıdır; senin en şerefli işi yapmana, bu iş için se-

[639] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt I, Sayfa 93.
[640] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt I, Sayfa 195.
[641] Hucûrat Suresi Ayet 10

nin büyük sevaplar kazanmana sebep olanlar, yetiştirdiğin öğrencilerdir. Bundan daha büyük mükâfat bulunur mu?

Gazâlî, daha üst düzeyde ve daha çok dinî ilimleri kapsayan eğitim faaliyetleriyle ilgilenen, yetkin olmadıkları halde öğretimi çıkar sağlamak için düzenin kanatları altına sığınan eğitimcileri çok sert bir üslupla eleştirmektedir. Gazâlî kendi dönemindeki kelamcı ve fâkihler için şunları söylemektedir: "İslâm, günümüzde fıkıh ve kelam öğretmekle kendilerini Allah'ın manevi huzuruna yaklaşmış sayanların elinde kalmıştır. Öğretmenlik bunların eline geçmiştir. Bu kişiler, selef âlimlerinin tam zıddına, mal ve rütbe peşinde koşar ve bunları elde etmek için de alçaklığın her türlüsüne katlanırlar. Hemen hepsi de padişahın emrinin altına girip dünyalık sahibi olma fırsatını kolluyorlar. Çünkü bu kişiler, şayet bu dalkavukluğu terk ederlerse, başka meziyetleri olmadığı için insanların onları terk edeceklerini gayet iyi bilirler. Hiç kimse hiçbir konuda kendilerine akıl danışmaz."

Gazâlî, öğrencinin kötü davranışları karşısında doğrudan uyarılması yerine, bu davranışların istenmediğini ima yoluyla bildirmenin daha uygun olduğunu söylemektedir. Öğretmenlik sanatının inceliklerinden birisi de budur. Azarlama şeklinde değil, merhamet ve şefkat hisleriyle hareket ederek onu kötü huylarından vazgeçirmeye çalışmalıdır. Çünkü bir öğretmenin, öğrencisini açık bir şekilde azarlaması, öğrencinin öğretmene karşı duyduğu saygıyı zedeler. Öğretmenin heybetli görünüşü öğrencinin gözünde silinir. Böylece öğretmenine karşı çıkma cesareti kazanır.

Öğretimde motivasyon büyük önem taşımaktadır. Öğretmen, bilimlerin önemini, faydalarını anlatmalı, öğrencinin kavrama yeteneğini dikkate alarak basitten zora doğru bir yöntem izlemelidir. Öğrenciye kaldıramayacağı ağırlıkta ders yüklememelidir. Öğrencinin aklının eremeyeceği, kalbine usanç getiren veya aklını zorlayan konuları derste sürekli tekrar etmemelidir.[642]

---

[642] Gazâlî, İhya-i Ulum'id Din, Cilt 1, Sayfa 202.

Gazâlî'ye göre bilgisi ve yeteneği ne düzeyde olursa olsun, bir eğitimci öncelikle davranışlarında tutarlı olmalıdır ve bütün eylemlerinde Allah'ın rızasını gözetmelidir.

c) İbn Tufeyl: (1100–1185)

Müslüman İspanya'nın yetiştirdiği ikinci büyük filozof olan ve Kays adlı bir kabileden gelen İbn Tufeyl, 1100 (bazı kaynaklarda 1110 olduğu belirtilmektedir) İspanya'nın o dönemde Emevilerin elinde bulunan Gırnata şehrine yakın Vadi Eş'de dünyaya gelmiş ve ilk tahsilini burada almıştır. İbn Tufeyl diğer Müslüman filozoflar gibi çok yönlü bir insandı. Tıp felsefe ve astronomi alanlarında eserler yazdığı tahmin edilmektedir. Bazı kaynaklarda onun Ebu Yakup Yusuf'un vezirliğini yaptığı ve halife Ebu Yakup Yusuf üzerinde derin etkide bulunduğu belirtilmektedir. İbn Tufeyl'in saraydaki nüfuzu, devrin birçok bilgininin bir araya getirilmesine ve devlet adamlarının ilim ve hikmetle ilgilenmelerine neden olmuştur. Bu ilgi öyle bir dereceye yükselmişti ki, halife, Aristo'nun eserlerini analiz edecek büyük bir bilginin teminini emretmiş, İbn Tufeyl de bu iş için İbn Rüşd'ü tavsiye etmiş ve böylece İbn Rüşd için ikbal yolu açılmıştı.[643]

İbn Tufeyl, Endülüs'ün parlak bir hekimi, matematikçisi, şairi ve filozofuydu. Ne yazık ki eserleri hakkında çok az şey biliniyor. İbn Tufeyl'i Doğu'da ve Batı'da unutulmaz kılan eseri 'Hayy bin Yakzan' olmuştur. Bu felsefi romanın bıraktığı etki o kadar büyük olmuştur ki, Ortaçağın en dikkat çekici kitaplarından biri olarak nitelendirilmiştir. İbn Tufeyl'in ölümünün üzerinden sekiz asırdan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen onun eseri Hayy bin Yakzan hâlâ canlılığını korumaktadır.

Gerçekte İbn Tufeyl'den önce *Hayy bin Yakzan* isminde bir eser İbn Sina tarafından kaleme alınmıştı. Fakat her iki eseri incelediğimiz zaman benzerliğin sadece isimden ibaret olduğunu görmekteyiz. İbn Tufeyl'in *Hayy bin Yakzan*'ı akıl ve tefekkür

---

[643] Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Cilt 14, Sayfa 183.

yardımıyla insanın her durumda hakikate ulaşmaya yatkın olabileceği düşüncesi üzerine bina edilmiştir.

Tufeyl'in ***Hayy bin Yakzan***'ı aynı zamanda İslâm eğitim felsefesinin özgün bir yapıtıdır. İbn Tufeyl'in eğitim felsefesi yoğun düşünme, araştırma ve sorgulama üzerine kuruludur. Bu felsefe 'Eğitim nedir?', 'Kişilik Gelişimi nedir?' ve 'İnsan nasıl mükemmelliğe ulaşabilir?' üzerine kuruludur.

Hayy bin Yakzan'ın gelişim seyri, her biri yedi yıllık bir dönemi içeren yedi aşama şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzen ilk bakışta 'her şeye bir vakit' tayin etmeye hevesli olan üstün bir zekânın ürünüymüş gibi görünebilir. Ancak bu safhaları insan ömrünün çağları gibi sembolik bir vasıta; insanın büyümesi devam ederken karşısına konulan ve dönüşü olmayan değişikliğin etkisini gösteren bir ayna olarak görebiliriz. Aşamaların her birinde kendine has özellikler vardır. Her aşama bir öncekine göre daha üst seviyede başarılara ve sorgulama metoduna sahiptir.[644] Hayy, yedi yaşından itibaren yirmi bir yaşına kadar beraber yaşadığı hayvanlardan farklı olarak düşünmeye ve Evan Goodman'ın dediği gibi, sonuca ulaşmak için araçlar bulduğu pratik akıl dönemini yaşar. İbn Tufeyl, yedi yaşından itibaren insan öğrenme merakı, düşünme ve yargıda bulunma yeteneği ile hakikati bulabileceğini Hayy bin Yakzan'ın şahsında izah etmeye çalışırken, bu aşamaya gelmesi için öğrencisini dikkatli bir gözlem ve yoğun bir zihinsel çaba ve pratiğe de zorlamaktadır.

İbn Tufeyl, romana iklimlerin insan üzerindeki etkisini anlatmakla başlamaktadır. Ekvatora yakın ılıman iklimin nasıl bir güce sahip olduğunu anlatırken iki farklı '*oluşum*'u bir arada vermektedir. Birincisi, iklim koşullarının elverişli olması şartıyla insanın kendiliğinden oluşabileceği teorisi; ikincisi ise, şartlar ne olursa olsun bir şeyin var olabilmesi için bir var ediciye, yani yaratıcıya duyulan ihtiyaç. İbn Tufeyl'in, kendiliğinden oluşum teorisinin detayları evrim teorisini çağrıştırsa bile, bu oluşum

[644] İbn Tufeyl, Hayy bin Yakzan, Sayfa 146, (Evan Goodman makalesi), İnsan Yayınları, İstanbul, 2000

evrelerinde sonuçta ortaya çıkan varlık bir mikro organizma değil, kalbi ve bütün organları, hatta düşünebilme gücü bulunan bir insandır. İbn Tufeyl'e göre fizikî koşullar bir canlının oluşmasına her ne kadar zemin hazırlama gücüne sahipse de onun canlı olabilmesi için bir ruh taşıması gerekmektedir. Ruhun olabilmesi için ise bütün varlıkların nedeni olan ve aynı zamanda kendi varlığının nedeni de kendisi olan Yüce Yaratıcı'ya ihtiyaç duyulmaktadır. Bazı kaynaklara göre Hayy'ın serüveninin geçtiği yer Sri-Lanka'dır. Yine bazı İslâmi kaynaklara göre Hz. Âdem'in yeryüzündeki ilk mekânı da burasıdır. Bu, Yahudi ve Hıristiyanların da itibar ettiği bir rivayettir. Bu rivayetleri birleştirdiğimizde İbn Tufeyl'in ilk insanın yaratılış şeklinden bahsettiği anlamını çıkarmak da mümkündür. *'Hayy bin Yakzan'ın kendi kendine türediğine inanalar iddialarını şöylece tamamlamışlardır: Mayalanmış ve kabarmış çamurun tam ortasında meydana gelen kabarcığa ilahi ruh dolunca Allah'ın emriyle bir insan olmak için gerekli olan diğer beşeri unsurlar ruha tevazu gösterdiler ve boyun eğerek hizmetine girdiler.'*[645]

Acıkmış ve zayıf durumunu ağlamayla etrafına duyurmanın zorunluluğunu bilecek donanıma sahip olan Hayy'ın serüveni:

Hayy bin Yakzan dünyaya geldiği, zengin insanların yaşadığı büyük bir adada kibirli, zalim bir padişah vardır. Bu padişahın oldukça güzel bir kız kardeşi vardır. Bu adada kız kardeşine kimseyi layık görmediği için evlenmesine sürekli engel olmaktadır. Kız, akrabalarından Yakzan adında biriyle gizlice evlenir ve Hayy dünyaya gelir. Zalim ağabeyine karşı bu sırrının meydana çıkmasından korkan anne, bir gece bebeği bir sandığın içine koyar. Sandığın içine su girmesin diye aralıklarını iyice kapatır. Bebeğine olan aşırı şefkatinden dolayı kalbi tutuşmuş halde güvendiği hizmetçileriyle beraber deniz kenarına gelir. Çaresizlik içinde Rabbine yalvararak: "Ey Rabbim! Sen bu çocuğu hiçbir şey yokken, yoktan yarattın. Bütün uzuvlarıyla birlikte mükemmel bir şekil ve kıvama ulaşıncaya kadarki safha safha gelişimine kefil oldun. Şimdi o zalim ve gaddar hükümda-

[645] İbn Tufeyl, Hayy bin Yakzan, Sayfa 26.

rın zulmünden korkarak onu yine senin koruyucu eline teslim ediyorum. Lütfeyle ve o zalimin eline teslim eyleme!"

Böylece Rabbine yalvarıp sığındıktan sonra sandığı denize salıverir ve bebeğe veda eder. Bebeğin denize bırakılması, denizin med zamanına rastlamıştır. Hemen o gece dalgalar sandığı sürükleyerek karşıdaki ıssız adanın kıyısına kadar götürür. Yılda bir kez kabaran deniz tekrar alçalmaya başlar ve su sandığın bulunduğu yerden çekilir. Dalgaların etkisiyle sandığın tahtaları gevşemiştir. Bebek artık acıkmış, sandığın içinde ağlamaya, tepinmeye başlamıştır. Bebeğin sesini yavrusu ölmüş bir ceylan duyar ve sesin geldiği yöne doğru gider. Çocuğu sandıktan çıkaran anne ceylan onu doyurur ve çocuğu büyütür.

Ceylan, çocuğu iki yıl emzirir, ona meyve yedirir, onlara katılan başka bir ceylan yavrusuyla birlikte gezer, birlikte uyurlardı. Hayy'ın sütannesi olan ceylanın sesini taklit etmeye, zararlı ve zararsız hayvanları birbirinden ayırt etmeye başlayan Hayy'ın kalbinde bazılarına karşı sevgi, bazılarına nefret uyandı. Akıp giden zaman içinde Hayy bazen kendisine bazen hayvanlara dikkat eder, derince düşünürdü. Hayvanları tüylü, kıllı, güçlü, koşmada hızlı, boynuz, diş, tırnak, pençe gibi doğuştan gelen araç ve savunma organlarıyla donanmış olduğunu görürdü. Kendisini bunların tamamından yoksun bulur ve onlara oranla şahsında acizlik ve zayıflıktan başka bir şey göremezdi.

Yedi yaşına gelinceye kadar kendisi ve adasındaki hayvanlarla olan farklılığı sürekli düşünen Hayy, artık çıplak gezmemesi gerektiğini anladı. Önce yapraklardan, sonra da hayvan derisinden kendisine elbiseler yaptı. Onu emzirip büyüten sütannesi ceylan yaşlanıp zayıf düşünce Hayy ona bakmaya, korumaya başladı. Bir süre sonra ceylan öldü. Hayy, ceylanın hareketsiz kalan vücudunu görünce haykırıp inlemeye, üzüntüden helak olacak duruma geldi. Ceylanı eski haline getirmek için çok uğraştı, bütün çabasının boşa olduğunu anladı fakat görünürde ceylanın bedeninden herhangi bir şey eksilmemişti. Ceylanın hareketsiz kalmasına sebep arızanın içerde olduğunu düşündü. Şayet onu harekete geçirirse, diğer kısımlar da hareket edip eski haline gelecekti. Ceylanın karnını yarıp içindekileri

bir bir inceledi. Ceylanı hareketsiz kılan şeyin kalple ilgili olduğunu düşünerek onu söküp içine baktı, kalbin sağ tarafının pıhtılaşmış kanla dolu olduğunu, sol tarafın boş olduğunu görünce, ceylandan ayrılan şeyin buradan çıkıp gittiğini düşündü. Artık gözünde bedenin hiçbir değeri kalmadı. Değerli olanın sadece bir süreliğine bedende misafir olduktan sonra oradan ayrılmış olan bir şey olduğunu anladı. Düşüncelerini bu şey üzerine yoğunlaştırdı, acaba o şey neydi? Nasıl bir şeydi? Acaba nereye gitmişti? Çıkarken hangi kapıdan çıkmıştı? Eğer istemeyerek çıktıysa onu yerinden oynatan ve çıkmaya zorlayan sebepler nelerdi? Kendi isteğiyle çıktıysa onu bedenden tiksindiren, soğutan neydi? Bu türden pek çok soru sordu kendi kendine.

Hayy hayvanların, bitkilerin özelliklerini inceledi, her hayvan ve bitki türünün çok sayıda benzeri vardı fakat adada çok aramasına rağmen kendisine benzeyen hiç kimseyi bulamadı. Hayy, yaşadığı adadan başka her hangi bir yer olmadığını düşünüyordu. Bir gün ormanda başlayan bir yangın gördü. Yangın yerine vardığında daha önce hiç görmediği ateşin her şeyi nasıl kül haline getirdiğini hayretler içinde izledi ve ondan bir parça almak isteyince eli yandı. Aklını kullanarak bir parçasını yaşadığı mağaraya götürdü. Bu yakıcı şey onu büyülemişti. Vücut hareketliyken sıcak olmasına karşın, hareketsiz (ölü) iken soğuduğuna göre, annesinden ayrılıp giden şeyin ateş türünden bir şey olabileceğini düşündü. Aradan geçen yirmi bir senede Hayy varlıkları, diri ya da ölü, eline geçen bütün hayvanları lime lime edercesine inceledi ve bu konuda büyük hekimlerin ve seviyesine ulaştı. Kırlangıçlardan ev yapmayı, hayvanları evcilleştirmeyi öğrendi, onlardan birçok şekilde yararlandı.

Hayy, hayatının bundan sonraki kısmında teorik düşünce alanına daldı. Adeta yaz-boz tahtası gibi olan şu âlemde var olan tüm hayvanları, bitkileri, madenleri taşların, toprakların türlerini ve niteliklerini, suyu, buharı, dumanı inceden inceye düşündü. Türü ne olursa olsun canlılar arasında bir benzerlik bulunduğunu, nitelik ve nicelik bakımından ayrılsalar bile gerçekte hepsinin idare merkezi olan şey tek ve aynıydı. Bu, bitkiler için de geçerliydi. Ancak duygu, algı ve hareket bakımından

hayvanların daha üstün olduğu anlaşılıyordu. Gerçi bazı bitki türlerinde de bazı hareketleri gözlemliyordu. Çiçeklerin yüzlerini güneşe doğru çevirdiğini, köklerini suya ve besine doğru hareket ettirdiğini biliyordu. Bu dikkatli inceleme, gözlem ve derin düşünmeler yoluyla bitki ve hayvanlar arasında ortak bir tek '***ruh***'tan kaynaklanan bir birlik bulunduğunu anladı.

Hayy, bakışlarını bitki ve hayvanlar âlemindeki inceleme ve düşünme çabalarından sonra taş, toprak, su hava gibi duygudan, beslenmekten uzak olan cisimlere çevirdi. Hepsinde en, boy ve derinlik olduğunu, aynı şeylerin hayvan ve bitkilerde de olmasına rağmen aralarında farklar bulunuyordu. Çünkü onlarda hareket ettirici güç olan ruh bulunmuyordu. Duman, buhar gibi şeyler yukarıya doğru yükselme gücüne sahipken, ağır cisimler yukarıdan aşağıya doğru düşüyorlardı. Hava dolu bir tulum suya batmıyor, batması için kuvvet uygulandığında bile suyun yüzeyine çıkmaya çalışıyordu. Fakat aynı hava dolu olan tulum su yüzeyine çıkınca yüzeyde öylece kalıyor, havaya yükselmiyordu.

Bu kadar yoğun çabalarının sonucunda ruhun cisimler dışında başka bir şey olduğu hakikatini kavrayınca bütün cisimler Hayy'ın gözünde hem anlamını hem de değerini kaybetti. Artık cisimlikler üzerinde hiç durmadı. Bundan sonra bütün düşüncesini hayvani nefsin hakikatini derinlemesine inceleme üzerine yoğunlaştırdı.

Hayy, varlıkların bazı ortak özellikler taşıdıklarını, fakat yapı itibariyle bazıların basit, bazıların kompleks olduğunu düşünme yetisiyle keşfetti. Önceliğini basit yapıdaki nesnelere verdi. Suyun oluşumunun sade ve yalın olduğunu anladı. Hayy bin Yakzan, suyun sıvı ve ısısı olan bu maddenin fazla ısıtılması durumunda buharlaştığını fark etti. Yukarıdan aşağıya düşen su, buharlaşınca yukarı doğru gidiyordu.

Hayy, bütün gücünü kullanarak yaptığı araştırma ve çıkarımlarla belirli sonuçlara vardıktan sonra doğrudan doğruya zorunluluk bilgisiyle her yaratılan şey için bir yaratıcının olmasının zorunlu olduğunu anladı. Böylece çok derinlemesine ve ay-

rıntılarıyla olmasa bile genel ve özet olarak var olan tüm varlıkların bir var edicisinin olması gerektiği hakikati zihninde yer etti.

Büyük bir dikkat, gayret ve tefekkürle etrafında bulunan canlı, cansız ne varsa hepsinin yapılarını, özelliklerini inceleyen Hayy, bütün bunları yaratan bir gücün olduğundan hiçbir şüphesi kalmamıştı. Fakat bu yaratıcının bir mi, birden fazla mı olduğunu bilmiyordu. Bir yaratıcının varlığına inandıktan sonra bütün cisimler değerini yitirdi ve düşüncesini uzaydaki cisimlere yöneltti. Hayy bin Yakzan, akıl yürütmenin ve teorik sonuçlara ulaşmanın bu aşamasında yirmi sekiz yaşındaydı.

Gökler ve içindeki yıldızlar da boy, en ve derinliğe, yani üç boyutlu bir uzama sahiptiler. Bir uzama sahip olan her şeyin cisim olması gerektiğini daha önce anlamıştı. Cisimlerin boy en ve derinlikte sonsuza dek uzayıp uzamadığı konusunda şüphe içerisinde kaldı. Nihayetinde sonsuz bir cismin olamayacağı kanısına vardı. Çok önemli bir şey daha anladı; yerde, gökte her ne varsa hepsi aslında tekti. Her şey uzama sahip olan '*varlık*'tı ve bir şekilde var edilmişti. Eğer bu evren ve içindekiler var edilmişse, bütün bunlar var olmadan önce 'yok'tular. 'Yok' olan şeyin bir kuvvet ve kudretle şimdi 'var' olması için bir varediciye muhtaçtır ki, evrende varolan basit ve kompleks her şeydeki mükemmellik, bütün bunların var olmasının sebebi olan Yaratıcı'nın mükemmelliğinin, kudretinin her şeyin üstünde olmasını zorunlu kılmaktaydı. O zaman evrende her zerreden kâinatın içindeki en karmaşık varlığa kadar her şeyi dengede tutan bir Vacibü'l-Vücud her türlü noksanlıklardan münezzehti.

Hayy bin Yakzan, otuz beş yaşını doldurduğunda bunları kavrama gücüne erişmişti.

Artık sürekli varlığına mutlak bir imanla inandığı Vacibü'l-Vücud'u tefekkür ediyordu. Hastalık, açlık, zihnini çelen düşünceler gibi şeyler onu Kadir-i Mutlak'ı düşünmekten alıkoyuyordu. Bu durum ise onu üzüyor, böyle bir aymazlık durumunda ölüp Yaratıcı'sından yoksun kalmaktan korku-yordu. Sonunda bu derdine çare bulmak amacıyla hayvanların hal ve

hareketlerini araştırmaya başladı. İçlerinde mutlak varlığı bilip tanıyan biri olabilirdi. Eğer böyle birini bulabilirse, ondan içine düştüğü tehlikeli durumdan kurtulmasını sağlayacak bir çare öğrenebilirdi. Fakat bu arayışı bir sonuç vermedi, çünkü hayvanların beslenme, çiftleşme, korunma dışında herhangi bir amaçları yoktu. Bitki ve hayvanlardan bu anlamda bir yardım göremeyince gözünü göklere çevirdi. Gökte parlayan o harika varlıkların hareketleri, düzenleri Yaratıcı'nın varlığına birer işaret idiler.

Hayy, yaptığı bütün araştırmalardan o varlığın bilincinde olan tek canlının kendisi olduğuna kesin bir şekilde hükmetti. Hayvanlardan farklı bir türe mensup olduğuna inandı. Aynı zamanda varlığını oluşturan ruhun, bedenden üstün, başkalaşım ve bozuluş kabul etmemesi yönüyle vücuttan daha üstün olduğunu da anladı. Fakat gök cisimlerine olan benzer tarafları da vardı. Onlara benzemeye çalışmak, onların hareketlerini taklit etmek daha doğru olabilirdi. Kendisinde bulunduğuna kanaat getirdiği ruh bir yönüyle de Vacib'ül-Vücud olan varlığa da benziyordu. Nasıl ki Vacib'ül-Vücud için bir uzam düşünülemiyorsa, ruh için de bir uzam düşünülemezdi. Öyleyse kendisine düşen, imkân dâhilinde olan yolların hepsini kullanarak Kadir-i Mutlak'ın vasıflarını elde etmeye, fiillerine boyun eğmeye, iradesine karşı gelmemeye çalışmaktı. Fakat ruhun varlığını sürdürebilmesi için de bedenini korumaya, onu beslemeye ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu durumda da aşırıya kaçmaması gerektiğini biliyordu. Hangi besinleri ne kadar miktarda ve ne kadar sıklıkla yemesi gerektiğine karar verdi. Onun için en uygun olanlar yaş bitkiler, olgun meyveler, kara ve deniz hayvanlarıydı.

Hayy bin Yakzan, ruha ev sahipliği yapan beden için gerekli çekirdekli besinleri alırken çekirdeklerini onların tekrar yeşermesine engel olacak çorak ve taşlık yerlere atmaz, bitkileri kökünden koparmaz, tohumlarına da zarar vermezdi. Şayet sebze ve meyve türleri yenilecek kadar fazla değillerse, hayvanlardan ve onların yumurtalarından yararlanacaktı. Burada da ölçüyü kaçırmayacaktı.

Gök cisimlerine benzemenin bir yolu da, onların yaptıklarına benzer şeyler yapmaya başladı. İhtiyaç sahibi hasta, zarara uğramış ve yetkinliğe ulaşmada önünde engel bulunan hayvan ve bitkileri içinde bulundukları kötü durumlardan kurtarmaya adadı kendini. Faydalı bitkilere zararlı olan otları ayıklar, hasta hayvanları tedavi eder, bitki ve hayvanların sıkıntılarını gidermek için büyük gayret gösterirdi.

Gök cisimlerindeki temizlik, parlaklık gibi özellikler, Hayy'ın kendi temizliğine dikkat etmesine, bedenini suyla yıkamasına, tırnaklarını, dişlerini temiz tutmasına, güzel kokmaya özen göstermesine vesile olmuştu.

Hayy bin Yakzan *'Uyanık oğlu Diri'*, gözlerini yumar, kulaklarını tıkar, uzama sahip her şeyden uzaklaşma gayretiyle ve bütün gücüyle kendi varlığının sebebi olan Vacibü'l Vücud'u düşünürdü. Hayy, önceleri duyulur dünyayı bazen sınırsız bir çokluk içinde, bazen de bir olarak görürdü. Belli bir süre bu hususta tereddüt içinde kalmış, gerçekte bir mi yoksa çok mu olduğu konusunda kesin bir yargıya varmamıştı. Sonradan anladı ki, birlik ve çokluğun kaynağı bu duyulur dünyadadır. İlahi âlemde *bütün ve parça* sözcüklerinin hiçbir anlamı yoktur. Tefekkürle bütün varlıkların oluş sebebi ve kendisi Vahid olan, bütün varlıklardan yüce olan fakat varlığı uzamla sınırlanamayan Vacibü'l Vücud'u kavradığında kırk dokuz yaşına gelmişti. Elli yaşında ise müşahede makamına erişmişti.

Hayy bin Yakzan'ın büyüdüğü adanın karşısında bir ada daha vardı. Bu adada önceleri kadim peygamberlerin getirdikleri şeraitın tahrif olmuş şekillerine bağlı insanlar yaşıyordu. Fakat zamanla gerçek şeriata bağlı bir millete dönüşmüşlerdi. Ada halkı içinde erdem ve iyilik sahibi iki arkadaş vardı. Birinin adı Absal, diğerininki ise Salaman idi. Absal daha çok batınî konularla ilgilenip ruhani şeyler üzerinde dururken, Salaman ise bu dinin zahiri yönüyle ilgileniyordu. Fakat her ikisi de açık buyrukları yerine getirme gayretiyle heva ve heveslerini kontrol altına almada büyük çaba gösteriyorlardı.

Absal, uzleti (inziva) buyuran söze uydu ve toplumdan soyutlanmayı seçti. Zira doğasında tefekküre düşkünlük, ibret alınması gereken şeyleri önemsemek, eşyanın derindeki anlamını araştırmak vardı. Bu emellerine kavuşması da çoğunlukla tek başına olduğu zamanlarda gerçekleşiyordu.

Absal, Hayy'ın bulunduğu adadan haberdardı. Amacına ulaşmak için bu adadan daha iyi bir yer bulunamazdı. Fazlaca düşünmeden kararını verdi: O adaya gidecek, ömrünün kalan kısmını orada, bütün insanlardan uzak bir şekilde geçirecekti. Asal, aldığı karar uyarınca neyi var, neyi yok her şeyini sattı. Parasının bir kısmıyla kendisini adaya götürecek bir kayık kiraladı, geri kalanı da fakir fukaraya dağıttı. Arkadaşı Salaman'la vedalaşıp denize açıldı, adaya vardı ve burada yaşamaya başladı.

Absal, bütün gün Allah'a ibadet ediyor, O'nu yüceltiyor, O'nun güzel isimlerini ve yüce sıfatlarını tefekkür ediyordu. Açlığını adanın güzel meyvelerini yiyerek gideriyordu. Adada kendisinden başka bir insanın yaşamadığını düşünüyor ve buna seviniyordu.

Bir gün adada yiyecek bir şeyler bulmak için yaşadığı mağaradan ayrıldı. Aynı niyetle dışarı çıkan Hayy bin Yakzan'la yolları kesişti ve ansızın birbirlerini gördüler. Absal, onun da kendisi gibi kendini tefekküre vermek için buraya gelmiş bir kişi olduğunu düşündü. Absal, adaya geliş amacına zarar verir diye Hayy'la tanışmak istemiyordu. Hayy, başta onun ne olduğunu anlayamadı. Zira o ana kadar gördüğü hayvanların hiç birine benzemiyordu. Tam bir şaşkınlık içindeydi.

Absal, kısa bir duraksamadan sonra, kendisini içinde bulunduğu yüce makamdan uzaklaştırır endişesiyle arkasını dönerek kaçmaya başladı. Hayy, onun peşini bırakmak niyetinde değildi; doğasındaki araştırma isteğiyle onu takip etti. Absal, gizlenmek için hızlandı; Hayy da hayvanları avladığı gibi onu avlamak için gizlendi. Absal, onun kendisini takipten vazgeçtiğini düşünerek durup namaz kılmaya, Allah'a yalvarmaya başladı.

Hayy bin Yakzan gizlice Absal'a yaklaştı. Absal, manevi dünyaya dalıp gittiği için onun yaklaştığını duymadı. Hayy öyle yaklaştı ki, onun okuyuşunu, ağlayışını, Tanrı'yı övüşünü duyar oldu. Tanrı karşısında ne kadar tevazu gösterdiğine şahit oldu. O vakte kadar hiçbir hayvandan duymadığı güzellikte bir ses ve yetkin bir konuşma duydu. Yüzüne ve vücut yapısına uzun uzun baktı. Hayretle onun kendisine benzediğini gördü. O kadar yaklaştı ki Absal onu fark ederek kaçmaya başladı. Hayy da peşinden koşarak onu sımsıkı yakaladı. Absal, bu güçlü insanın elinden kurtulamayacağını anlayınca fazlaca korktu. Hayy'ın anlamadığı bir dille onunla yakınlık kurmaya çalıştı. Hayy, hayvanlardan öğrendiği seslerle onun korkusunu yatıştırmak istedi ve çabası kısa sürede sonuç verdi; Absal korkularından sıyrıldı.

Absal, beraberinde getirdiği yiyeceklerden Hayy'a ikram etti. Hayy, daha önce hiç görmediği yiyecekleri yemenin doğru olamayacağını düşünerek pişmanlık duydu ve Absal'dan uzaklaştı. Fakat içinde Absal'a karşı büyük bir merak vardı. Absal da onun, konuşmasını bile bilmeyen zavallı biri olduğunu düşünüyordu. Tanrı katında büyük bir sevaba nail olmak için Hayy'a dil, ilim ve din öğretmek istiyordu.

Absal ve Hayy bu düşüncelerle birbirlerini aramaya başladılar ve birbirlerini buldular. Absal, öncelikle ona dil öğretti. Elleriyle nesneleri gösteriyor, isimlerini söylüyor ve Hayy'ın da tekrar etmesini istiyordu. Ardından aşama aşama ona konuşmayı öğretti. Hayy'a ne durumda olduğunu, nereden geldiğini sordu. Hayy, nerede ve nasıl dünyaya geldiğini bilmediğini, kendisini emziren ceylandan başka ana baba tanımadığını söyledi. Kendi durumunu, müşahede makamına erişinceye kadar yaşadığı ruhsal serüveni bir bir anlattı. Hayy bin Yakzan varlıkların hakikatini, cismaniyetten arınmış, Tanrı'yı bilen zatları, bunların vasıflarını, Yaratıcı'nın zatını müşahede edelerin duydukları hazzı, onu göremeyenlerin çektikleri acıları dili döndüğünce anlattı. Absal, benimsediği şeraitte zikrolunan Allah, melekler, kitaplar, resuller, öte dünya, cennet, cehennem gibi şeylerin tümünün Hayy'ın müşahede ettiklerinin bir imgesi olduğunu gördü. Böylece akılla elde edilen bilgiler ile vahiy bilgilerinin ör-

tüştüklerinin farkına vardı, Absal'ın gözünde Hayy bin Yakzan'ın değeri arttı ve hiçbir tereddüt göstermeden kendini Hay bin Yakzan'ın hizmetine adadı. Halk içinde öğrenmiş olduğu dinsel amellerdeki çelişkileri gidermek için Hayy'ın işaret buyurduğu hakikatlere sımsıkı yapıştı.

Bir süre sonra Hayy da Absal'ın serüvenini öğrenmek istedi. Absal, yaşadığı adayı, ada halkını, yeni şeriat gelmezden önce ne tür bir inanç ve yaşayışa sahip olduklarını, şimdi ne durumda bulunduklarını, sahip oldukları inançta zikredilen ilahi âlemi ve bu inançta bulunan diğer hususları anlattı. Hayy, bunları getirip açıklayan kimsenin Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğuna, söylediklerinin tümünün gerçek olduğuna iman etti. Risaletini tasdik etti.

Absal, geldiği adadaki insanların eksik yaratılışlı olduklarını, bu nedenle de Allah'ın emirlerinden yüz çevirdiklerini Hayy bin Yakzan'a anlatmıştı. Hayy da insanlara duyduğu şefkat yüzünden kendisini bir hülyaya kaptırdı; onlara kılavuzluk yapmak, gerçekleri göstermek için Absal'ın adasına gitmek istedi. Günlerce sahilde bekledikten sonra nihayet oradan bir gemi geçerken onları fark etti ve onları Hayy'ın adasından Absal'ın adasına götürdü.

Absal'ın döndüğünü duyan dostları hemen yanına koşup çevresini sardılar. Absal onlara Hayy bin Yakzan'ın serüvenini anlattı. Herkes Hayy'a büyük ilgi gösterdi. Absal, Hayy bin Yakzan'a bu kişilerin adada yaşayan halkın en zeki ve en anlayışlıları olduğunu, şayet bunları aydınlatmada başarısız olursa, diğer insanları eğitmenin imkânsız olduğunu anlattı. Absal'ın eski dostu Salaman geçen sürede adanın meliki olmuştu ve Hayy'ın çevresinde toplananların içinde Salaman ve adanın ileri gelenleri vardı.

Hayy, zaman geçirmeden çevresinde toplananlara ders vermeye başladı. İlkin hikmetin gizlerinden söz etti. Sonra zahiri anlamdan gerçek anlama yükseldi. Zihinlerde başka türlü yer etmiş olan inançların gerçek şekillerini anlatmaya başladı.

Hayy'ın açıklamaları yavaş yavaş topluluğun canını sıkmaya başladı. Absal'ın hatırı için Hayy'a güler yüz göstermelerine rağmen içten içe ona kızıyorlardı. Hayy bin Yakzan gece gündüz demeden büyük bir yumuşaklıkla gizli ve açık gerçekleri tüm yalınlığıyla gözler önüne sermekten geri kalmıyordu. Ne var ki bu açıklamalar onları gerçeğe çekecek yerde, doğru yola duydukları nefreti artırıyordu. Bu insanlar hayrı seven, gerçeğe eğilimi olmakla beraber, yaratılışlarındaki eksiklikten dolayı gerçeği, gerçeğe özgü yoldan aramıyorlardı. Üstelik gerçeği, gerçeğe ulaşan insanların gittiği yoldan giderek öğrenmeyi de istemiyorlardı. İşte bu sebeplerden dolayı Hayy onları ıslah etmekten ümidini kesti. Topluluk, Hayy'ın söylediklerinin çok az bir kısmını benimsedikleri için hallerinin iyileştirilmesi pek olası görünmüyordu.

Hayy bu insanlardan ümidini kestikten sonra tüm toplumu gözden geçirdi. Neticede her fırkanın kendi bilgisini yeterli ve doğru bulup bu kadarlık bilgiye sahip olmaktan memnun olduğunu, heva ve hevesini ilâh edindiğini gördü. İnsanlar servet toplama yarışında tehlikeli bir sınıra gelmişlerdi. Öğüt vermek onlara herhangi bir fayda sağlamıyordu. Onlarla mücadele etmek, bulundukları durumlarında ısrar etmelerinden başka bir işe yaramıyordu. Kendilerini hikmet ve tefekküre eriştirecek şeylerden nasipleri yoktu. Cehalet onları istilâ etmişti. Ne kadar kolay olursa olsun tüm iyi işlere ya sırtlarını dönüyorlar ya da onları küçük çıkarlar uğruna satıyorlardı.

Hayy, insanların büyük çoğunluğunun içinde bulundukları durumu gördükten sonra tebliğin işe yarayamayacağını düşünerek arkadaşlarının yanına gidip söylediklerinden dolayı özür diledi. Onlara Allah'ın emrettiklerinin dışına çıkmamalarını, bu anlamda nasihatlerde bulunarak arkadaşı Absal ile birlikte dünyevi şeylerin her türlüsünden soyutlanabildikleri adaya geri döndüler ve burada ölünceye kadar Allah'a kulluk görevlerini yerine getirdiler.[646]

---

[646] İbn Tufeyl, Hayy bin Yakzan, sayfa 21-86, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000

d) İbn Haldun (1332 veya 1334–1406)

Toynbee'ye göre dünyada bugüne kadar görülmüş en aydınlatıcı tarih morfolojisi yorumcusu olan İbn Haldun Tunus'ta doğdu. Çocukluğundan olgunluk yaşına gelinceye kadar babasının gözetiminde eğitim gördü. Önce Kur'anı ezberledi. Döneminin tanınmış kıraat âlimi Bezzal-i Ensarî'den kıraati öğrendi. Arap dilini farklı edebiyat uzmanlarından aldı. İslâm hukuku ve hadis ilmini öğrendi. Bilgisiyle ün kazanan İbn Haldun Fas Hükümdarı Sultan Ebu İnan tarafından Fas'a çağrılarak tuğra memuriyetini ve saltanat dairesi sekreterliğini aldı. Kısa bir süre içinde Sultanın yakın adamları arasına girdi. Onun bu derecede yükselişini hazmedemeyenlerin şikâyetleri üzerine hapsedildi ve adı geçen sultan ölünceye kadar İbn Haldun hapiste kaldı. Sultanın veziri onu hapisten çıkartarak görevine geri dönmesini sağladı. Hükümet idaresi Sultan Ebu Salim'in eline geçince önce sekreterliğe sonra da davalara bakmakla yetkili kılındı. Sultan Ebu Salim öldükten sonra veziri olan Ömer bin Abdullah ile aralarına soğukluk girince Fas'tan ayrılarak Endülüs'e gitti. Burada Abdullah bin Amber tarafından saygıyla karşılandı. Sultan, Kaştale kralı ile barış konusunu görüşmek üzere İbn Haldun'u İşbiliye'ye gönderdi. Kral, barış görüşmeleri esnasında İbn Haldun'un büyük meziyet ve erdem sahibi olduğunu anlayarak yanında kalması karşılığında bütün mülklerini kendisine vereceğini teklif etti. İbn Haldun mazeretler ileri sürerek bu teklif kabul etmedi. Kral, kendisini değerli armağanlarla uğurladı. Kendisine verilen bu armağanları Sultan İbn Ahmer'e sundu. Sultan, bunun karşılığında Gırnata'da kendisine bir köy bağışladı. Bu sıralarda Becaye sultanı Ebu Abdullah onu Becaye'ye davet etti. Becaye'de törenle karşılanan İbn Haldun'a memleketin bütün idaresi teslim edildi. Sultan Ebu Abdullah, amcasının oğlu Sultan Ebu Abbas tarafından öldürülünce İbn Haldun 1371 yılında Beskere'ye gitti. Buradan Tucin ilinde 'Selâme Oğulları Kalesi'yle tanınan kalede dört yıl kalarak dünyaca ünlü 'Mukaddime'sini yazdı. 1378 yılında doğduğu yer olan Tunus'a giderek yazmış olduğu bu eserini Tunus Sultanı Ebu Abbas'a sundu. Sultanın ricası üzerine burada genel tarihi yazdı. Hacca gitmek üzere Tunus'tan ayrılan İbn Haldun İskenderiye'ye, buradan da Kahire'ye gitti. Öğrencilerin ricası

üzerine Ezher'de ders okutmaya başladı. Kahire'de Malikî mezhebi kadılığına tayin edildi. Daha önce olduğu gibi, burada da çeşitli iftiralara maruz kaldı ve yargılandı. İddiaları delilleriyle çürütüp aklandı fakat bu durumdan dolayı kırılarak kadılık görevini bıraktı. Timur ordularının Şam'ı ele geçirmeleriyle Nasireddin Ferec, İbn Haldun'u Timur'la barış konusunu görüşmek üzere Şam'a gönderdi. Timur, onun sözlerdeki derinliğinin ve verdiği cevaplardaki kabiliyetleri sebebiyle onun Mısır'a geri dönmesine izin vermedi. Geri dönmek şartıyla Timur'dan izin alabildi. Muhatap olduğu bütün sultanlardan saygı gören İbn Haldun 1406 yılında Kahire'de vefat etti.[647]

Özellikle Batı'da, tarih felsefesinin ve toplumbilimin temellerini attığı düşünülen İslâm tarihçisi, tarih felsefecisi ve düşünürü olan İbn Haldun Arapların ve Berberilerin tarihini konu alan eserinin giriş bölümüyle din dışı tarih felsefesinin önünü açmıştır. Altı kitaptan oluşan Mukaddime'nin birinci kitabı genel bir toplumbilim, ikinci ve üçüncü kitapları siyaset, dördüncü kitabı kent yaşamı, beşinci kitap ekonomi ve altıncı kitap sosyoloji açıklaması üzerindedir. Uygarlığın gelişimini etkileyen psikolojik, ekonomik, çevresel ve toplumsal olguları belirlemeye çalışan İbn Haldun, grup ilişkilerinin dinamiklerini çözümlemiş ve toplumsal bağlılığın yeni bir uygarlığın ve siyasi gücün doğuşunu nasıl sağladığını göstermiştir.[648]

Tarih felsefesinde tarihsel bilgilerin aklın ölçütleri ile toplumsal ve fiziksel yasalara bağımlı kılınmasına öncülük eden İbn Haldun, tarihsel verilerin incelenmesinde ve çözümlenmesinde dört temel noktaya işaret eder: Olayların birbirileriyle neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde ilişkilendirilmesi; geçmiş ve şimdi arasında benzerlikler kurulması; çevre faktörüne dikkat edilmesi; kalıtsal ve ekonomik koşulların göz önüne alınması. Böylece eleştirel tarih çalışmasının öncülüğünü yapan İbn Haldun, uygarlığın gelişimine katkıda bulunan etkenlerden bu uygarlığın ve çöküşünün nedenlerine kadar uzanan ayrıntılı bir çözümleme yapmaya çalışmıştır. İbn Haldun, yaptığı bu araştır-

[647] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa VI (Önsöz), Çeviren Zakir Kadirî Ugan, M. E. B. İstanbul, 1988

[648] A. Güçlu., Felsefe Sözlüğü, s. 702.

malar ve çözümlemeler sırasında geçmişteki olaylara ilişkin açıklamaları değerlendirmenin kuralını ortaya koyarak tarihçilere büyük bir katkı sağlayabilecek 'Kültür Bilimi'ni ortaya koymuştur. Bu kural, tarihte doğru olanı yanlış olandan ayırmayı olanaklılığa ya da olanaksızlığa dayandırmaktadır.[649]

Toplumu kendi yasalarına boyun eğen bir organizma olarak gören İbn Haldun, toplumsal ve tarihsel olguların da toplum, uygarlık ve tarih çalışmalarında uygulanması gereken kendi yasalarının denetimi altında olduklarını söyler. Ona göre tarihçileri yanlış yola sürükleyen altı faktörü şöyle sıralamaktadır: 1. Uygarlığın ve halkın doğasının göz ardı edilmesi, 2. Yanlı tutum ve önyargılar, 3. Başkalarından alınan bilginin eleştiri süzgecinden geçirmeden körü körüne kabul edilmesi, 4. Olayı gerçek bağlamına oturtulmaması, 5. Abartma, 6. Değişimi veya dönüşümü yöneten yasalara dikkat edilmemesi. İbn Haldun'un toplumsal fenomenlerin incelenmesinde benimsediği yöntem, onun birçok yorumcu tarafından sosyolojinin öncüsü olarak selamlanmasını sağlamıştır. İbn Haldun Batı dünyasının da tanıdığı bir bilgindir. Onun tarih, tarih felsefesi ve sosyoloji ile ilgili düşüncelerinin etkisi günümüzde bile canlılığını korumaktadır.

İbn Haldun, 'Mukaddime'de eğitim ve öğrenimle ilgili düşüncelerini açıklarken daha çok bir tarihçi gözüyle eğitimin etkilerini, toplumsal ve siyasal olgularla nasıl iç içe olduğunu açıklamaktadır. Ona göre ilim ve öğretim, insanların toplum halinde yaşamanın ve bir kültür yaratmanın doğal bir sonucudur. *Öğrenme eylemi toplum içinde bir nevi etkileşimle gerçekleşebilir. İnsanlar bilmediklerini kendinden önce bu ilimleri öğrenmiş olanlara, bu konuda kendisinden üstün olanların bilgi ve fikirlerine veya peygamberlerden bilgi almış kişilere başvurarak öğrenirler. İnsanlar bu şekilde öğrendikleri hakikatleri düşünmeye başlarlar. Düşünmeye alışmakla düşünme yeteneği ortaya çıkar. Bu şekilde öğretim usulü meydana gelir. Öğrenme ise bir kişinin herhangi bir alandaki bilgileri ezberlemesiyle gerçekleşmiş olmaz.* [650]

---

[649] A. Güçlü, a.g.e., s. 702.
[650] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 442

Öğretimin bir meslek ve sanat olduğunu söyleyen İbn Haldun, gerçek öğrenmenin meleke (kapasite-yetenek) ile mümkün olduğunu ve aynı zamanda melekenin de öğretim yoluyla elde edilebilirliğini savunmakla birlikte bunun sıradan insanlar değil, buna yatkın olanlar tarafından elde edilebileceğini savunmaktadır. İlimlerde meleke sahibi olmak için en kolay yöntem müzakereler ve ilmi tartışmalardır. Meleke eğitiminde en faydalı usul, öğrencilerin birbirleriyle dersleri ve bilimsel konuları çok ve derin olarak müzakere etmesi ve münazaralarda bulunmasıdır. İbn Haldun'un birçok yerde ezberciliğin faydasızlığından ziyade, bu yöntemin zararlarından söz etmekte ve buna Batı Afrika'daki durumu örnek göstermektedir: "Batı Afrika'da öğrenciler ezberciliğe fazla önem vermektedir ve ezberciliğin düşkünüdür. Bu ezberciliğin bir sonucu olarak, öğrenim görmek amacıyla çoğu zaman bir ömür tüketildiği halde, öğrenci ilim meclislerinde bilimsel tartışmalar sırasında söz söylemekten acizdir. Öğrenimlerini bitirmiş görünenlerin bile bu yeteneği kazanmadıkları anlaşılmaktadır. Onların bu kusurları, güzel bir öğretim metodu ile ders veren öğretmenlerin bulunmamasından ve öğretim metodunun bozukluğundan kaynaklanmaktadır. Bunlar melekenin bilimsel tartışma ve münazaralarla elde edildiğini unuturlar. Batı Afrika'da öğrencilerin medreselerde öğrenim süresinin on altı yıl, Tunus'ta beş yıl olmasının sebebi budur. Batı Afrika'da tahsil süresinin bu kadar uzun sürmesinin sebebi tartışma ve müzakerelerin yerine ezberciliğin tercih edilmesinden, öğretim metotlarının bozukluğundan ve zorluğundan kaynaklanmaktadır."[651]

İbn Haldun, iklimlerin insanın zekâ düzeyiyle ilişkili olduğunu söylemektedir. İnsan zekâsını etkileyen bir diğer faktör de *Mukaddime*'de sanayi olarak Türkçeye çevrilen zanaattır. *Bütün zanaatların fikir ve zihinleri geliştirmeye ve keskinleştirmeye hizmet ettikleri bellidir. Her zanaat insan ruhunda bir iz ve eser bırakır. Bu eserler yeni bir düşünüş yaratır ve zekâyı kuvvetlendirdiği için yeni bir hüner ve sanatın öğrenilmesini kolaylaştırır. Gelişmiş olan aklın ilim ve marifetleri çabuk kavrama kabiliyetleri artar. İlim, sanat, zanaat ve diğer alanlarda doğru me-*

[651] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 447.

leke (yetenek) *sahibi olmak insan aklının kavrayış gücünü artırır, melekelerin çoğalmasıyla fikir aydınlanır. İdraklerden ve idraklerin tekrarlanmasıyla meydana gelen melekeler git gide akıl haline gelir.*[652]

İbn Haldun'a göre şehirde yaşayan insan göçebe insandan kavrayış ve zekâ yönünden daha üstündür. O, göçebe ile şehirli arasındaki kavrayış kapasitelerini karşılaştırmak suretiyle şöyle demektedir: "*Şehirli ve göçebe arasındaki zekâ farkını müşahede edersen, bu sözümüzün doğruluğuna inanırsın. Şehirli zekâ ile aydınlanmıştır, fikir ve kavrayışı mükemmeldir, Göçebe bu anlamda onun gerisindedir. Göçebe, şehirlinin bu zekâ ve kavrayışını gördüğü zaman, bunu şehirlinin yaradılışından gelen bir özellik sayar, kendini akıl ve yaradılış itibariyle şehirliden aşağı görür. Şehirlinin bu zekâ ve kavrayışı, göçebenin bilmediği medeniyet kaide ve kurallarını bilmek, hüner ve sanatını öğrenmek suretiyle elde ettiği doğru melekenin bir sonucudur. Çünkü öğretim, hüner ve sanat insan ruhunu geliştirir.*"[653]

Tarihçi, tarih felsefecisi ve sosyolojinin temel ilkelerini ortaya koyan İslâm bilgini İbn Haldun'un ilgilendiği diğer bir alan ise bilimlerin sınıflandırılmasıdır. Fakat onun bilimleri sınıflandırması Fârâbî ve Şemseddin Muhammed el Âmuli'nin yaptıkları sınıflandırma kadar detaylı değildir. Ona göre bilimler iki gruba ayrılır. Birincisi akıl yoluyla elde edilen 'akli ilimler', ikincisi ise Allah tarafından Peygamberler vasıtasıyla gönderilen ilimler ve bu ilimlere ek olarak peygamberlerin sözlerinden mürekkep nakli bilgilerdir. *Birinci kısım hikmet ve felsefe ilimlerinden ibarettir. İnsanlar bu ilimleri fikir ve akıllarıyla öğrenebilirler. İnsan idrak ve kuvvesiyle bu ilimlerin konularını, meselelerini, argümanlarını, öğretim ve öğrenme yollarını inceler ve kavrar. Fikir ve düşünce sahibi olan insan bu ilimlerdeki hata ve yanılmaları anlayarak doğrusundan ayırt edebilir. İkinci kısmı, nakli ilimler olup, bu ilimlerin her biri şeriatın kurallarıyla ilgili nakil ve rivayet edilen haberlere dayanır. Bu ilimlerin esas ve usulleri öğrenilirken akla dayanılmaz. Ancak mese-*

[652] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 450.
[653] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 451.

lelerin dal ve budaklarını asıllara bağlamak hususunda aklın yardımına başvurulur.[654]

İbn Haldun iş kollarını genel olarak üç gruba ayırır. Bu iş kollarının bazıları beden gücüyle elde edilebilir ki, bunlar terzilik, kasaplık, marangozluk, demircilik gibi, halkın ihtiyaçları olan meslekleri içerir ve öğrenilmesi daha basittir. İkinci gruptaki işler ise daha çok bilimin bütün kolları, edebiyat ve siyaset, üçüncüsü ise askerliktir. Zanaatın bazı kolları uygulama gerektiren bir iş olduğundan beden gücüne ihtiyaç duyarlar. Yapılan işte başarının elde edilmesi ise ancak bu işi yapacak kişinin yeteneğinin buna uygun olmasıyla mümkündür. İşin mükemmel öğrenilmesi de kişinin bu konuları tekrarına bağlıdır. Ona göre öğrenimin en etkili aracı öğretmendir. "*Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve aletlerle çalışmaktan veya tarif ile elde edilen bilgiden daha kalıcıdır. Öğretim tekniklerinin iyi olması da başarıyı artıran etmenlerdir. Sanatların bazılar basit, bazıları ise karmaşıktır. Basit olanlar günlük yaşam için zorunlu olan imalat işleridir. Kompleks olan işlerin öğretiminden önce basit işlerin öğretilmesi gerekir. Basitten karmaşığa doğru yapılan öğretim zaman içinde zanaatların mükemmelleşmesine doğru gider. Fakat zanaat ve sanatların tekâmüle ermesi bazen yüzyıllarca devam eder. Bundan dolayı sanat küçük yerleşim yerlerinde gelişme göstermemektedir. Küçük şehirlerde ancak küçük ölçekte üretim faaliyetlerine rastlanır. Medeniyet yükseldikçe insanların ihtiyaçları nitelik olarak değiştiğinden, bu ihtiyaçları karşılamak için yeni iş alanları oluşur. Bu da sanayinin gelişmesine neden olur.*"[655]

İbn Haldun'un öğrenme ile ilgili düşüncelerini özetlersek; kişi uğraştığı işe yetenek ve zekâ olarak uygun olmalı, öğreneceği meslek her ne ise bu işle ilgili bilgilerini bir öğretmenden almalı ve ezbercilikten uzak durmalı fakat kendi alanında mükemmelleşinceye kadar tekrar yapmalıdır. Öğrenim tümevarım ilkesiyle, basitten zora doğru olmalıdır.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

[654] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 456.
[655] İbn Haldun, Mukaddime, Cilt I, Sayfa 456.

İKİNCİ CİLT KONULARI:
Batılı Eğitim Kuramcıları

1- Desiderius Erasmus (1469–1536)
2- François Rabelais (1494–1553)
3- Michel de Montaigne (1533–1592)
4- Johann Amos Comenius (1592–1670)
5- John Locke (1632–1704)
6- François Fenelon (1651–1715)
7- Jean Jacques Rousseau (1712–1778)
8- İmmanuel Kant (1724–1804)
9- Marquis de Condorcet (1743–1794)
10- Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827)
11- Johann Friedrich Herbart (1776–1841)
12- Friedrich Wilhelm August Froebel (1782–1852)
13- George Kerschensteiner (1852–1932)
14- John Dewey (1859–1952)
15- Bertrand Russel (1872–1970)

ÜÇÜNCÜ CİLT KONULARI:
İdeolojilere Göre Eğitim

1- Komünist Eğitim
2- Faşist Eğitim

DÖRDÜNCÜ CİLT KONULARI:

1- İslam'da Eğitim
2- İslam Felsefesi ve Müslüman Filozoflar
3- İslam'da Bilim
4- Bilim ve Felsefede Gerilemenin Nedenleri

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 6. Basım, İstanbul 1997
ANA BRİTANNİCA, Ana Yayıncılık, İstanbul 1993
ARİSTOTELES; Eğitim Üzerine, Hazırlayan John Burnet, Çeviren Ahmet Aydoğan, Say Yayınları, İstanbul 2008
ARİSTOTELES; Politika, Çeviren Mete Tunçay, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006
ASTER, Ernst von; İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi, İm Yayım Tasarım, İstanbul 1999
ATUF, Nafi; Pedagoji Tarihi, Devlet Matbaası İstanbul, 1932
AYVERDİ, İlhan; Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1. Cilt, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2006
AYVERDİ, İlhan; Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 2. Cilt, Kubbealtı İktisadi İşletmesi, İstanbul 2006
BARTHOLD, W.; İslâm Medeniyeti Tarihi, 3. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara 2004
BEBEL, Auguste; Hz. Muhammed ve Arap Kültürü, 2. Basım, Çeviren Veysel Atayman, Alan Yayıncılık, İstanbul 1997
BERKES, Niyazi; Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, Adam Yayınları, 1985
BİNBAŞIOĞLU, Cavit; Eğitim Düşüncesi Tarihi, Binbaşıoğlu Yayınevi, Ankara 1982
BOZKURT, Nejat; Sorularla Felsefe ve Tarihi, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2004
BRAEM, Harald; Uruk Aslanı Gılgameş, 3. Basım, Çeviren Atilla Dirim, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2000
BUHÂRÎ; İlim 10; Ebû Dâvûd, İlim 1; Tirmizî, 10, İlim 19; İbni Mâce, Mukaddime 17
BÜYÜK LAROUSSE, 5., 16., 20. ciltler. Gelişi Yayınları A.Ş. 1986
CAFEROĞLU, Ahmet; Türk Dili Tarihi, Cilt 1, Enderun Kitabevi, İstanbul 2000
CANAN, İbrahim; Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları: 11/493.

CEVİZCİ, Ahmet; Felsefe Terimleri Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 2003
CEVİZCİ, Ahmet; Ortaçağ Felsefesi, Asa Yayınları, Bursa 1999
CRAWFORD, Harriet; Sümer ve Sümerler, Çeviren Nihal Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010
ÇANDARLIOĞLU, Gülçin; Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
ÇÜÇEN, A. Kadir; Felsefeye Giriş, Asa Kitabevi, İstanbul, 1998
DEDE KORKUT KİTABI; 39. Basım, Hazırlayan Prof. Dr. Muharrem Ergin, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008
DESPLANCQUES, Sophie; Antik Mısır, Çeviren İsmail Yerguz, Dost Kitabevi, Ankara 2006
DOĞAN, D. Mehmet; Büyük Türkçe Sözlük, Rehber Yayınları, Ankara 1992
DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ; Çağ yayınları, İstanbul, 1988
EFLATUN, Sokrates'in Savunması, Çeviren Numan Özcan, Şule Yayınları, İstanbul 2004
EFLATUN, Yasalar, 3. Basım, Çevirenler: Candan Şentuna, Saffet Babür, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007
EFLATUN; Devlet, 9. Basım, Çevirenler: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005
EL ATTAS, S. Muhammed Nakıp; İslâmî Eğitim, Çeviren Ali Çaksu, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991
ENGELS, Friedrich; Din Üzerine, Çeviren İsmail Yarkın- M. Ali İnci, İnter Yayınları, Ankara 2000
FARÂBÎ; El Medinetü'l Fazıla, Çeviren Nafiz Danışman, Maarif Basımevi, İstanbul 1956
FARÂBÎ; İhsa'ül Ulûm (İlimlerin Sayımı), Çeviren Prof. Ahmet Ateş, M. E. B. Yayınları, İstanbul 1990
FARÂBÎ; Kitâbu'l Burhân, Çeviren Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008
FRİEDEL, Egon; Antik Yunan'ın Kültür Tarihi, Çeviren Necati Açа, Dost Kitabevi, İstanbul 1994

GAZALÎ; El-munkızu-mined-dalâl, Çeviren Hilmi Güngör, M. E. Basımevi, İstanbul 1994
GAZÂLÎ; İhya-i Ulum'id Din, 1. Cilt, Çeviren Ali Arslan
GÖKBERK, Macit; Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, 12. Basım, İstanbul, 2000
GRENARD, Fernand; Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, Çeviren Orhan Yüksel, M. E. Basımevi, İstanbul 1992
GUDDE, Abdulfettah, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, Çeviren Embiya Yıldırım, Yasin Yayınevi, İstanbul, 2009
GÜÇLÜ, Abdulbâki; Felsefe Sözlüğü, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2002
HANÇERLİOĞLU, Orhan; Düşünce Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977
HERODOT; Tarih, Çeviren Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006
HOMEROS; İlyada, Çeviren Azra Erhat, iş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1958
HOMEROS; Odysseia, Çeviren Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınları, İstanbul 1963
HORNUNG, Erik; Mısır Tarihi, Çeviren Zehra Aksu Yılmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004
HÜSEYİN, Asaf; Batı'nın İslâmla Kavgası, Çeviren Mesut Karaşahan, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991
İBN HALDUN; Mukaddime, Cilt I, Çeviren Zakir Kadirî Ugan, M. E. B. İstanbul 1988
İBN RÜŞD; Faslû'l Makal (Felsefe Din İlişkisi), Sayfa 64, Çeviren Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992
İBN TUFEYL; Hayy bin Yakzan, İnsan Yayınları, İstanbul 2000
İPLİKÇİOĞLU, Bülent; Eskiçağ Tarihinin Anahatları, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994
İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ, (Muhtelif ciltleri) Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993
KAFESOĞLU, İbrahim; Türk Milli Kültürü,14. Basım Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996

KÂHYA, Esin; Türkler, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
KANAD, Fikret; Pedagoji Tarihi, 1. Cilt, M. E. Basımevi, İstanbul, 1948
KAYA, Mahmut; İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri, 4. Basım, Klasik Yayınları, İstanbul 2007
KAZICI, Ziya; Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1995
KAZICI, Ziya; İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 5. Basım, Marmara Üni. İlâhiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 2003
KOÇER, Hasan Ali; Eğitim Tarihi, Ankara Üni. Yayınları, Ankara 1980
KONFÜÇYÜS; Seçmeler, 2. Baskı, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2004
KÖPRÜLÜ, M. Fuad; İslâm Medeniyeti Tarihi, 3. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara 2004
KÖROĞLU, Kemâlettin; Eski Mezopotamya Tarihi, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
KRAMER, Samuel Noah; Sümerler, Çeviren Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002
KRAMER, Samuel Noah; Tarih Sümer'de Başlar, 2. Basım, Çeviren Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002
KUR'AN-I KERİM VE TEFSİRİ (Fi Zılal), Seyyid Kutup, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991
KUR'AN-I KERİM VE TEFSİRİ (Hak Dini Kur'an Dili), Elmalılı M. Hamdi Yazır, Feza Gazetecilik A. Ş. İstanbul, Tarihsiz
KÜKEN, Gülnihal; Ortaçağda Eğitim Felsefesi, Alfa Yayınları, İstanbul 1999
LİEF, J. - RUSTİN, G.; Pedagoji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji, Çeviren Nejat Yüzbaşıoğulları, M. E. Basımevi, Ankara 1974
LİPSON, Leslie; Uygarlığın Ahlâki Bunalımları, İkinci Basım, Çeviren Jale Çam Yeşiltaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003
MAGEE, Bryan; Felsefenin Öyküsü, 2. Basım, Dost Kitabevi, Ankara 2004

MANKEWİCİCZ, Richard, Matematiğin Tarihi, Çeviren Gökçen Ezber, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2002
MCNEİLL, William Hardy; Dünya Tarihi, 5. Basım, Çeviren Alâeddin Şenel, İmge Yayınları Ankara 2001
MEDKÜR, İbrahim; İslâm Düşüncesi Tarihi, Cilt 2, Çeviren Osman Bilen, İnsan Yayınları, İstanbul, 1990
NASR, S. Hüseyin; İslâm ve Bilim, Çeviren İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 2006
NİETZSCHE, Friedrich; Deccal-Hıristiyan Karşıtı, 2. Basım, Çeviren Arzu Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2006
NİZAMÜLMÜLK; Siyasetname, Hazırlayan Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999
ÖNCÜL, Remzi; Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, M. E. Basımevi, 2000
ÖZAKINCI, Cengiz; İslâm'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü,10. Basım, Otopsi Yayınları, İstanbul 2007
ÖZSOY, Ömer - GÜLER, İlhami; Konularına Göre Kur'an, Fecr Yayınevi, Ankara 1996
PLATON, Seçmeler; 2. Basım, Çeviren Mehmet Türdeş, Morpa Yayınları, İstanbul, 2004
ROUSSEAU, Jean Jacques; Emile, 3. Basım, Çeviren Mehmet Baştürk, Yavuz Kızılçim, Babil Yayınları, Erzurum 2003
RUSSEL, Bertrand; Batı Felsefesi Tarihi, 2. Cilt, Çeviren Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul 2004
RUSSEL, Bertrand; Batı Felsefesi Tarihi, I. Cilt, Çeviren Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul 2004
SARMIŞ, İbrahim; Tasavvuf ve İslam, Ekin Yayınları, İstanbul, 2005
SAYILI, Aydın; Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996
SİNEMOĞLU, Nermin; Büyük İslâm Tarihi, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988
SÖNMEZ, Veysel; Eğitim Felsefesi, ,Anı Yayınları, 6. Basım
STRUİK, J. Dirk; Kısa Matematik Tarihi, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2002

ŞENEL, Alâeddin; Siyasal Düşünceler Tarihi, 8. Basım, Bilim Sanat Yayınları, Ankara 1999
ŞERİATİ, Ali; Medeniyet Tarihi, 1. Cilt, Çeviren İbrahim Keskin, Fecr Yayınevi, Ankara, 1987
ŞERİF, M. Muhammed; İslâm Düşünce Tarihi, Cilt 1, Çeviren Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, 1990, İstanbul
ŞERİF, M. Muhammed; Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri, Çeviren Burhan Köroğlu, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000
ŞEYH, Said; İslâm Düşüncesi Tarihi, Çeviren Mustafa Armağan, İnsan Yayınları, İstanbul 1990
TANİLLİ, Server; İslâm Çağımıza Yanıt Verebilir mi? Say Yayınları, İstanbul 1991
TAŞAĞIL, Ahmet; Türkler, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
TİMUÇİN, Afşar; Düşünce Tarihi, 1. Cilt, 4. Basım, Bulut Yayınları, İstanbul 2002
TÜRKÇE SÖZLÜK, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005
URAL, Şafak; Bilim Tarihi, 3. Basım, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000
ÜLKEN, H. Ziya; Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009
ÜLKÜ, Hayati; Başlangıçtan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Künyesiz)
ZERDÜŞT; Avesta, Çeviren Eshat Ayata, 2.Basım, İstanbul 2003